

Максим Рильський. 1947.

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

*

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

*

*ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАДЦЯТИ
ТОМАХ*

Художні твори

Томи 1—11

НАУКОВА ДУМКА

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

*

Том дев'ятий
Поетичні переклади

КИЇВ · 1985

Редакційна колегія

Л. М. НОВИЧЕНКО
(голова)

В. А. БУРБЕЛА
(секретар)

Г. Д. ВЕРВЕС

М. М. ГОРДІЙЧУК
(заступник голови)

О. І. ДЕЙ

І. О. ДЗЕВЕРІН

С. Д. ЗУВКОВ

С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ
(заступник голови)

Н. Є. КРУТІКОВА

Б. М. РИЛЬСЬКИЙ

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

А. А. ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ

Упорядкування та примітки

Ю. Л. БУЛАХОВСЬКОЇ,

Л. М. КОВАЛЕНКА

Редактор тому

Д. В. ЗАТОНСЬКИЙ

Редакція художньої літератури

Р $\frac{4702590200-181}{M221(04)-85}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1985,
упорядкування, примітки

ПЕРЕКЛАДИ
З ФРАНЦУЗЬКОЇ
ПОЕЗІЇ
І ДРАМАТУРГІЇ,
XVII-XVIII ст.

Корнель

СІД

Трагедія

ДІЙОВІ ОСОБИ

Дон Фернандо — перший король у Кастилії.
Донна Уррака — інфанта кастильська.
Дон Дієго — батько дон Родріго.
Дон Гомес — граф де Гормас, Хіменин батько.
Хімена — дочка дон Гомесова.
Дон Родріго — коханий Хіменин.
Дон Санчо — закоханий у Хімену.
Дон Аріас
Дон Алонсо — дворяни кастильські.
Леонора — вихователька інфанти.
Ельвіра — вихователька Хімени.
Паж інфантин.

Діється в Севільї.

АКТ ПЕРШИЙ

СЦЕНА I

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Направду батько мій так говорив, Ельвіро?
Чи все сказала ти мені поважно й щиро?

Ельвіра

Сама у захваті від графових я слів:
Таку Родрігові шанобу він явив,
Що може в парі стать до вашої любові.
На шлюб дозволити, повірте, він готовий!

Х і м е н а

О, ще раз це скажи! Я хочу знати все!
Бажаю звірити, чи справді принесе
Майбутній день мені те щастя пожадане!
Не знає впину той, хто до розмови стане
Про мрії любосні і здійснення тих мрій!
Не скажеш більше ти, ніж пал говорить мій.
Що він повів тобі? Які ознаки кажуть,
Що не на Санчо він, а на Родріго важить?
Чи не відкрила ти йому без сорома,
Кого я вибрала між ними між двома?

Е л ь в і р а

Ні: я запевнила, що з ними обома ви
Зовсім однакові, і кожен має право
Ждять і щасливого й сумного рішення,—
А ви звіряєтесь на розказ від отця.
Він вельми втішився від послуху такого —
Це на обличчі враз я прочитала в нього.
Коли ж бажаєте, я знов переповім
Слова, що кинув він за хвилю перед цим:
«Так — з нею під вінець обидва гідні стати,
Шляхетні лицарі, хоробрі та завзяті,
Ще молоді вони, — а світиться в очах
Чеснота пращурів, уславлена в віках.
А надто я злюбив Родріго. В кожній рисі
Ознаки мужності у нього розлилися,
І стільки рід його героїв славних мав,
Що серед лаврів він родився і зростав.
Старий отець його життя прожив велике,
Не знавши подвигам ні міри, ані ліку;
Ті зморшки, що тепер у нього на чолі,
Нам свідчать, чим він був для рідної землі.
У сина ж батькову я вдачу відчуваю —
І втя кращого для себе не бажаю».
На раду кваплячись, він більше не хотів
Ні часу гаяти, ні марнувати слів,—
Та досить і того: без довгого вагання
Далось графові гіднішого обрання.
Сьогодні маємо почути новину —
Кому віддасть король пошану голосну,
За вихователя наставивши до сина.
Та певні всі, що граф — щаслива та людина:

Він над усіх узяв і має осягти
Без перебіяників високої мети.
Родріго від отця дістав нехибне слово,
Що нині стане той із графом до розмови
І справу поведе одверто й навпростець.
Ну, от і маєте! Хіба ж сумний кінець?

Х і м е н а

А серце все-таки стискається від болю,
Якусь віщучи біду мені й педолу.
Одна хвилинка нам зламати може путь
І щастя радісне в нещастя обернуть!

Е л ь в і р а

Пощо тривожитись примарами пустими!

Х і м е н а

Що має статися — хай станеться! Ходімо.

СЦЕНА II

І н ф а н т а, Л е о н о р а, п а ж.

І н ф а н т а
(до паж)

Хімену йди поклич. Спізналася вона,
Залінувалася — і з того я сумна.

Паж виходить.

Л е о н о р а

Одно цікавить вас і порива питаєння —
Як розвивається і йде у них кохання.

І н ф а н т а

Нема що дивувать: адже любові лук,
Що серце зранив їй, з моїх узято рук;
Родріго милий став і любий для Хімени,
Сам покохав її — усе це через мене.
Так спрямувавши їх на щастя вірну путь,
Я хочу бачити,— коли ж вони прийдуть?

Л е о н о р а

Тим часом із журби, з глибокої печалі
Ви, пані, в'янете і сохнете дедалі;

Невже ж ті почуття, що їм готують рай,
Для серця вашого тяжкий несуть одчай?
Чому, цікавлячись так пильно їх коханням,
Самі таємним ви палаєте стражданням?
Та надто сміливо взялася я питать...

І ф а н т а

Найтяжчі почуття, що мусимо ховать!
То знай же, знай, яке мене спіткало горе,
І мужності моїй дивуйся, Леоноро!
Любов, страшний тиран, не відає жалю:
Родріго зрікшися, Родріго я люблю.

Л е о н о р а

Його ви любите...

І ф а н т а

Послухай, як у мене,
Почувши це ім'я, забилося шалено
Те серце, що його він, гордий, переміг!

Л е о н о р а

Принцесо! Не візьміть за зло порад моїх
І на докори ці не гнівайтесь правдиві.
Згадайте, хто есте! Як зважитись могли ви
Забуть високий сан і рід високий свій!
Та що б сказав король! Кастілії усій
Якого б завдали тяжкого ви удару!

І ф а н т а

Ні! краще я прийму щонайстрашнішу кару,
Аніж неславою ім'я своє пов'ю!
На мову я гірку відповіла б твою,
Що мужні вчинки лиш та подвиги високі
У серці гордому тривожать гордий спокій —
І оправдань найшла б, якби шукала їх,
Багато в прикладах і споминах людських.
Але покликання своє я пам'ятаю
І — хоч нечуваним душа огнем палає —
Ще більшим полум'ям у ній сіяє честь.
Єдино гідний шлях для королівни єсть —
Лиш вінценосцеві свою подати руку.
Тому, щоб побороть пекучу й піжну муку,
Я те, чого сама узяти не могла,

Той скарб заказаний Хімені віддала,
Огонь збудила в них, щоб потушити власний.
Тож не дивуй тепер, не докоряй нещасній,
Що шлюбу їхнього нетерпеливо жде!
В йому душа моя рятунок свій найде:
Кохання згасне там, де одцвіла надія,
Огонь без палива померкне і дотліє!
Хай буде боляче — зате кінець один:
Коли дружиною назве Хімену він —
Для сподівань моїх то буде час загину,
Зате врятується мій ум під ту хвилину.
Тим часом мучуся і сохну від жалю:
Родріго вільний ще — і я його люблю;
Бажаю втратити — і втратити боюся,—
І звідси та журба, що день і ніч журюся.
За тим зітхаю я, що кинула сама,
І сум пече мене, і розпач обійма.
Немов душа мені розбилася надвоє:
В ній розум світиться високою метою,
А серце — пристрастю шаленою кипить.
Той пожаданий шлюб і тишить, і гнітить,
І радощі несе, що краще б їх не знати...
В любові й гордості є чарів так багато,
Що чи піде, чи пі Родріго під вінець,
А тільки смерть мені жаданий дасть кінець.

Л е о н о р а

Не маю вже чого, принцесо, я казати,
Лиш можу з вами вдвох печалиться й зітхати!
Вам докоряла я — тепер жалію вас!
Та як боролися з коханням ви весь час,
Чесноту гордую за певпу взявши зброю,—
То в ній і забуття шукайте, і спокою,
І щирі до небес мольби свої пошліть:
Від муки вас господь окриє й захистить;
За мужність — ласкою правдивою пригріє.

І н ф а н т а

Надії стратити — одна моя надія!

П а ж (увиходить)

З наказу вашого Хімена прибула.

І н ф а н т а
(до Леонори)

Піди зустрінь її!

Л е о н о р а

Вам, пані, перейшла
Охота бачитись?..

І н ф а н т а

Я вийду, Леоноро,
Лиш заспокоюсь.

Моя незглибне горе,
О небо правець, розвій і погаси,
І в груди змучені спочинок принеси!
У щасті іншої свого я шукаю.
Ті двоє шлюбу ждуть — і я його жадаю.
Пошли ж, о господи, скоріш той день і мить,—
Чи сил мені додай страждати і терпіть!
Як до подружнього ввійдуть вони покою,—
Я розлучусь тоді із мукою страшною,
Що серце путами залізними взяла...
Та годі... Треба йти... Хімепа прибула —
Ачей розвагу я найду в розмові з нею.

СЦЕНА ІІІ

Граф, дон Дієго.

Граф

Король вас милістю одзначує своєю
І те дарує вам, що мав би я дістать:
Ви принца будете кастільського навчать,
За вихователя його особи ставши.

Дон Дієго

Не диво! Наш король сьогодні, як і завше,
Належне сплачує підданцям, що колись
Своїми вчинками для трону придались.

Граф

Високо королі поставлені над нами,
Та помилятися судилось їм так само.
Заслуги вмюючи колишні пам'ятать,
Вони сьогоднішніх ладні не помічать.

Дон Дієго

Облишмо речі ці, як вас воно дратує.
Чи гідному король належну честь дарує,
Чи з ласки надав мені високий сан —
Коритись мусимо: він володар і пан.
Своє призначення я гордо буду нести,
Але й у вас тепер прошу ясної честі:
Дочку ви маєте — її Родріго мій
Кохас, все життя ладен віддати їй;
Дозвольте ж під вінець їм пожаданий стати
І дві фамілії достойні поєднати.

Граф

Про інше мріяти тепер ваш має син
І пари кращої шукати буде він,
Коли отець його досяг такої слави.
Учить же принца ви — на те дано вам право —
Як слід народами своїми керувать,
Пошану у людей і пострах викликать,
Карати злочини, нагороджати добрих.
Навчайте ви його і подвигів хоробрих,
І справи ратної взірці йому явіть.
Нехай по-мужньому умів він терпить,
Хай бачить з прикладу суворого вояки,
Як цілий день і ніч не сходити з кульбаки
І, по спочипкові у панцері тяжкім,
На ворога свого спадати, наче грім,
І перемоги ждять од власної правиці!

Дон Дієго

На зло заздросникам, усього він навчиться,
Коли життєпис мій уважно прочита.
Там славні подвиги записано й літа,
Там приклади дано, як підбивать народи,
Давати війську лад, чипить гучні походи
І слави славної на полі добувать!

Граф

Та навіч бачити — то краще, ніж читать,
І книги принцові ніякої не треба,
Як приклади живі він має перед себе.
Навіщо ті літа і довгий список їх,
Коли не варт вони одного з днів моїх?

Були хоробрі ви — а я хоробрий нині,
І ця правиця от слугує всій країні.
Була б Кастилія в чужинському ярмі,
Якби я остраху не сів між людьми!
І Арагонія здригається, й Гренада,
Коли дзвінка моя із піхов блисне шапа!
Немає того дня, щоб лаврів не влітав
У гордий мій віпок!

І принц би перейняв,
Як слави здобувать оружною рукою,
Як бити ворога — лиш попліч ізо мною.
Тоді він бачив би...

Д о н Д і є г о

Я добре знаю й сам,
Що ви вояк есте на заздрість воякам:
Служили гідно ви під владою у мене.
А старості мене мороз побив студений —
Ви гідно стали там, де перше я стояв.
Ви — те, що я колись. Чи досить я сказав,
Щоб надто довгої уникнути розмови?
Невже ж не бачите і досі ще того ви,
Чому король мене обрав з-поміж усіх?

Г р а ф

Те, що дістали ви, — узятє з рук моїх!

Д о н Д і є г о

Мені дано лише, чого не варті другі.

Г р а ф

Дається завжди тим, хто більші мав заслуги.

Д о н Д і є г о

Недобрий знак, як помічають їх!

Г р а ф

Свого добилися ви в лестоцах низьких!

Д о н Д і є г о

Єдина путь моя — то подвиги високі!

Г р а ф

Король ізглянувся на древні ваші роки!

Дон Дієго

Ні -- славу відзначив і мужність він мою.

Граф

Нікому першості я в славі не даю!

Дон Дієго

Хто честі не досяг, той честі не достойний!

Граф

Я недостойний?

Дон Дієго

Ви!

Граф

(дає йому поличника)

Ось нагорода твоя

Шахобі сивому! Носи її, старий!

Дон Дієго

(вихопивши шпагу)

Кінчай же! Без вагань ти першого убий,
Хто в роді славному зажив ганьби страшної!

Граф

Тобі, безсилому, змагатися зо мною?

Дон Дієго

О боже! Міць верни, щоб відплатить йому!

Граф

А! Шпага вибита! Її я не візьму
І не радітиму безславному трофею!
Прощай! Нехай же принц над книгою твєю,
На зло заздросникам, життя вивча твоє.
Навряд, чи кара ця правдива додає
До списку, де гучні вихвалюються вчинки,
Нову для подивів і для хвали сторінку!

СЦЕНА IV

Дон Дієго

О, люта старосте! О, муко нелюдська!
Та от нащо я жив, нащо моя рука!
В боях трудилася і лаврами квітчалась!
Ті лаври зірвано, і лиш ганьба восталась!
Правиця, що її шанує вся земля,
Правиця, що не раз самого короля
І цілу державу кріпила й боронила,—
Сьогодні зрадила, нікчемна і безсила!
Жорстокі спомини! У славі вік прожить
І сплямити її в одну-єдину мить!
Дістать від короля найвищий знак пошани,
Щоб обернувся він у горе нечуване!
Хай тріумфує граф! А що ж, старий, тобі?
Чи жить зневажелим, чи вмерти у ганьбі?
Так, графе задрісний! Доскочив ти свогого!
Ти принцові тепер світитимеш дорогу,
Де до величності простують королі..
Я, честь утративши, все стратив на землі!
А ти, серед боїв утіхо і порадо,—
Не годен я уже тебе носити, шпаго!
Колись могла ти жах на ворога нести —
Тепер окраса лиш, не оборона ти!
Иди ж до кращих рук! Нехай холодна криця
За схолоднілого відплатить і помститься!

СЦЕНА V

Дон Дієго, дон Родріго.

Дон Дієго

Ти маєш сміливість, Родріго?

Дон Родріго

Довести

Я б міг це шпагою, якби питав не ти.

Дон Дієго

Як радісно мені під хвилию нещасливу
В твоєму погляді побачить іскри гніву!
Це, сину, батьківська в тобі озвалась кров,
Це в юності твоїй — я відродився знов!

Іди ж, дитя, і змий ганьбу мою велику!
Іди й помстись!

Дон Родріго

За що?

Дон Дієго

За кривду, що одвіку
Наш рід не знав! Мене ударено в лице!
Нахаба смерть прийняв давно б уже за це,
Якби не зрадила мене стареча сила.
Цю шпагу, що не рік, не два мені служила,
Тобі даю до рук: іди і відплати.
З бундючним ворогом зійтись маеш ти
І сміливість явить у лютому двобої.
Убий — або умри. Та славою гучною
Твого суперника осяяє ім'я.
У полі чистому, Родріго, бачив я
Його в скривавлених, укритих пилом шатах,
Коли в покоси клав він ворогів завзятих.

Дон Родріго

Скажи ж, як зветься він...

Дон Дієго

Не тільки це ватаг,
Не тільки войовник, уславлений в боях,—
Отець Хімени це...

Дон Родріго

Що?

Дон Дієго

Так,— я розумію
І добре знаю все. Та хто тавра не змиє
З ясного імені — тому не варто й жити.
Ще гірше, сину мій, образа та болять,
Яка нам від руки прийшлася дорогої.
Ти чув мої слова — ми скривджені обоє —
Іди ж і відплати за себе й за отця.
Мені лиш плакати, Родріго, без кінця,
Тобі — за месника судилося устати.
Іди, біжи, лети,— скарати чи сконати!

СЦЕНА VI

Дон Родріго

На смерть поранений стрілою, що як грім
У серце влучила і все життя розбила,
Бездольним месником за справедливе діло,
У жертву випадкам принесений грізним,
Незрадного меча не в силі я підняти,—

Стою й не рушусь мов заклятий.

Щасливий видився кінець,

Сіяла радість перед мене —

І от образу мій отець

Дістав із рук отця Хімени.

Які чуття страшні в душі моїй киплять!

Кохання там і честь у битві затялися.

За батька відплатить — коханої зректись!

Любові звіритись — повипніть ізломать!

Прийшло до вибору — або безчестя чорне,

Або страждання необорне.

Що маю, боже, я вчинить?

Яка дорога перед мене?

Образу лютую простить

Чи покарать — отця Хімени!

Веління гордості і пристрасті полон,

Кохана, батько, честь, єдині чисті мрії...

Життя однаково навіки спопеліє,

Чи серце я стопчу, чи батьківський закон.

Душі одважної порадице в двобої,

Ти невблаганна, вірна зброе!

Віщуючи покару й гнів,

Навіщо ти в руді у мене?

Щоб долю я свою розбив?

Щоб я убив отця Хімени?

Умерти, зникнути! Живого пе мнне

Із рук обранниці трутизна безнадії:

Як не помщуся я — зневагою окриє,

Помщуся — чорною клятьбою проклене.

І хоч презирство я, хоч гнів її побачу —

Навіки наречену втрачу!

Шкода рятунку вже й шукать

І ліків не найти для мене...

Коли сконати — то сконать,

Але не скривдивши Хімени!

Та вмерти, батьківський зламавши заповіт!
Щоб у літописі іспанським записали
Мене між зрадників, що честь і рід топтали!
Ім'я знеславили на цілий славне світ!
Коханню слугувать — безумце то бажання,
Коли прийшов кінець кохання!
Так геть спокусу навісну!
Злі думи, прич ідіть від мене!
На бій піду і честь верну,
Як не вернути вже Хімени!

Мій розум був пригас, та він яснїє зпов.
Не мила, ні! Отець закон мені найвищий.
Упасти — то впаду на чеснім бойовищі.
І чисту кров проллю, а не зрадливу кров!
Як обов'язок міг забудь я на хвилину?
Вперед — до помсти чи загину!
Чи міг быть інший рішенець?
Чи інша путь була у мене?
Образу мій старий отець
Прийняв із рук отця Хімени!

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА І

Дон Аріас, Граф.

Граф

Так, правда, — тільки вам одному це кажу, —
Погарячився я, переступив межу.
Та вчинок зроблено — нема на нього ліків.

Дон Аріас

Учинок той на вас велике горе скликав,
І лиш покірністю могли б ви королів
Страшний, печуваний затамувати гнів.
Вам оправдань нема, шкода їх і шукати,
Бо тільки здумайте, хто вимага відплати,
Кого ображено! Яка тяжка вина!
На ласку здатися — от рада вам одна!

Граф

У короля в руці моє життя і доля.

Д о н А р і а о

Дійшли ви в запалі надмірної сваволі,
Але король іще ладен це вам простить.
Він каже: я велю. Зробіть, як він велить.

Г р а ф

Для слави й гідності, на полі бою зрослих,
Гріх не такий уже зламати часом послух.
Провина хай тяжка на мене налягла,
Та переважають гучні її діла.

Д о н А р і а с

Немає діл таких, щоб можна вимагати
Слузі найкращому у короля заплати.
Одкиньте гордощі! Правдивий той слуга,
Хто чинить, як король від нього вимага.
А з вашої пихи загип для вас постане.

Г р а ф

Лиш пересвідчившись, я вам повірю, пане.

Д о н А р і а с

Ви забуваєте про королівську міць!

Г р а ф

Хай інші стеляться і упадають ниць,—
Я не боюсь його у всім краю єдиний:
Коли загину я, то й держава загине.

Д о н А р і а с

Король розгніваний — і не бере вас жах?

Г р а ф

Без мене скіпетра не вдержить він в руках,
Як голова моя впаде к підніжжю трона,
То в нього з голови покотиться корона.

Д о н А р і а с

На бога, киньте ви цю горду маячню,
Опам'ятайтеся!

Г р а ф

Я знаю, що чиню.

Д о н А р і а с

Що ж я скажу йому? І з чим вернусь до нього?

Г р а ф

Скажіть, що честі я не зраджу ні для кого.

Д о н А р і а с

Таж слово короля — підданцеві закон!

Г р а ф

Дарма: перейдено, мій пане, Рубікон.

Д о н А р і а с

Прощайте! Звірились на себе ви у всьому,
Але ж і лаври вас не захистять від грому.

Г р а ф

Грім по злика мене.

Д о н А р і а с

Глядіть, щоб не побив!

(*Виходить.*)

Г р а ф

Хай так! Хай тішиться Дієго лютий гнів!
Хто смерті сміливо у вічі заглядає,
Для того на землі страшних погроз немає.
Без щастя можу я віка свого дожить,
Та не зостануся без честі ні на мить.

СЦЕНА II

Г р а ф, д о н Р о д р і г о.

Д о н Р о д р і г о

Прошу уваги я.

Г р а ф

Я слухаю.

Д о н Р о д р і г о

Чи знаєш

Ти Дон Дієго?

Граф

Так.

Дон Родріго

Чи славу пам'ятавш,
Якою він навек ім'я своє повив?
Чи тямиш, що усіх цей муж перевершив?

Граф

Ну, може й так.

Дон Родріго

Огонь у погляді мойому —
То спадок батьківський.

Граф

Гаразд — і що ж потому?

Дон Родріго

Ходімо — знатимеш.

Граф

Зухвалець молодий!

Дон Родріго

Вгамуйся! Хто в душі заховує свій
Чуття шляхетності і честі дух високий,
Той не зважатиме, чи повні має роки,—
І стане сміливо між сміливі бійці.

Граф

Ти ж зброї ж не тримав іще в своїй руці —
І хочеш мірятись, безумче, із мною?

Дон Родріго

Таких, як я, за мить в руках держати зброю
Навчають гордощі і справедливий гнів.

Граф

Ти знаєш, хто я?

Дон Родріго

Так. Хтось інший би тремтів,
Самого імені злякавшись твого.

Укрита лаврами життя твого дорога
Мене, одважного, рокує на загин.
Та я устав тепер як месник і як син,
І хай всі дні твої тріумфами повиті —
Неподоланного не може бути в світі.

Г р а ф

Хоробрість, що брищить у мужніх цих речах,
Ще раніше я в твоїх ловив очах.
Я бачив, як ростеш ти лицарем завзятим
І паректи тебе хотів кохалим зятем.
Родріго! Тішусь я, що силу ти знайшов
Ім'ям повинності перемогти любов,
Що величчю душі ти подолав кохання,
Що справді гідний ти мого пошанування.
Дочку збиравшись віддати до тебе в дім,
Не помилюся я у виборі своїм.
Тепер, милуючись на сміливість безкраю,
До віку юного великий жаль я маю.
Снився ж! Не ступай на цю фатальну путь:
Замало честі я у тому б міг здобуть,
Якби зборов тебе в нерівному двобої.
Там тільки славою вінчаються герої,
Де небезпека їм перетинає шлях.
А знавши наперед, що ти в моїх руках,
Я каюття собі на цілий вік придбаю.

Д о н Р о д р і г о

Ціною честі я життя окрити маю?
Хто сміє це казати?

Г р а ф

Іди відсіль.

Д о н Р о д р і г о

Ходім:

Доволі тих розмов.

Г р а ф

Чи ти в житті своїм
Уже зневірився?

Д о н Р о д р і г о

Чи ти боїшся смерті?

Г р а ф

Так! Правда! Синові годиться краще вмерти,
Ніж батькову ганьбу ганебно пережити.

СЦЕНА ІІІ

І н ф а н т а, Х і м е н а, Л е о н о р а.

І н ф а н т а

Хімено! Знаю я, душа тобі болить,—
Та вір, що перейде година неспокою,
І хмара, що тепер зависла над тобою,
Як сон, розвіється, розтане, як мана.

Х і м е н а

Шкода! Душа моя сколихана до дна,
Надії вмерли там, і невідклична буря
Мій човник розіб'є об береги похмурі.
Чи знала ж, відала про долю я страшну?
За хвилию перед цим щасливу новину
Я повідала вам, я, люблена, любила,
Ясна мета мені в очах полуменіла.
І раптом — пролунав лихої вісті грім,
Кінець віщуючи надіям золотим.
О проклята пихо, о гордощі неситі!
Людей найкращих ви вбиваєте на світі!
Пощо я мушу вам тяжку платити дань
Із невтоленних сліз та із гірких зітхань?

І н ф а н т а

Коли зчинилася та сварка в мить єдину,
То й промине вона так само за хвилину!
Де стільки гомону — не буде лиха там,
І помирити їх король бажає сам.
А я, щоб знов життя цвіло тобі щасливе,
Лядна зробити все, хоч би і неможливе.

Х і м е н а

Даремні заходи! Хіба ж те слово єсть,
Яке примирює посварених за честь?
Де дві душі злоба і помста охопила,
Не допоможе там ні розум, ані сила;
Хай навіть кожен з них чуття свої втаїть,—
Огонь захований іще палкіш горить.

І н ф а н т а

Погасне той огонь, те полум'я шалене,
Коли ясна любов Родріго і Хімени
В святому шлюбові святий прийме вінець:
То буде радісний незлагоді кінець.

Х і м е н а

І прагну цього я — і марити не смію;
Не знавши їх обох, ще мала б я надію,—
А знавши, в розпачі од вас не потаюсь:
Минулим мучусь я, прийдешнього боюсь.

І н ф а н т а

Та хто страшний тобі? Хто? Дід той нездужалий?

Х і м е н а

Родріго — сміливий!

І н ф а н т а

Там сміливості мало,
Де супротивником дозрілий муж стоїть.
Він надто молодий.

Х і м е н а

Дозріє він умить,
Як помста виведе його на поле бою!

І н ф а н т а

Єдиним словом ти у нього вирвеш зброю:
Тебе кохаючи, скориться він тобі.

Х і м е н а

Та чи ж допоможе це лихий моїй журбі?
Скориться — і впаде на нього вічний сором,
А не скориться — я впаду під вічним горем.
Чи ніжній пристрасті він перевагу дасть,
Чи обов'язок тут проявить більшу власть,—
Мене хоч стид поб'є, хоч мука нескінченна!

І н ф а н т а

Високий має дух сумна моя Хімена,
І думки нищої довіку не прийме.
Та що, коли в полон рука моя візьме

Твого коханого, щоб — сміливістю повен —
Примирних він не міг зламати перемовин, —
Чи заспокоїться тоді душа твоя?

Х і м е н а

Принцесо! На таке пристану радо я!

СЦЕНА ІV

І н ф а н т а, Х і м е н а, Л е о н о р а, п а ж.

І н ф а н т а

(до паж)

Поклич Родріго нам.

П а ж

Із графом віп...

Х і м е н а

О мати

Господня!

І н ф а н т а

Що ж, кажи...

П а ж

Покинули палати

І вдвох пішли...

Х і м е н а

Самі?

П а ж

Так. І здалось мені,

Що сперечалися.

Х і м е н а

Нема рятунку, ні!

На поєдинкові одному з них умерти! —
Принцесо! Вибачте за порив цей одвертий...

СЦЕНА V

Інфанта, Леонора.

Інфанта

О, муко! Ні межі не маєш ти, ні дна.
Хімени жаль мені — та постать чарівна
Її коханого встає перед очима.
І страшно здумати: та грань, яка між ними
Від цього колоту навіки залягла,
Моєму серцеві надію подала,
Що може...

Леонора

Як? Ізнов ганебше те кохання
Шляхетну душу вам тривожить, ясна пані?

Інфанта

Ганебним не зови могого почуття,
Бо дороге воно для мене над життя,
І маєш ти його віднині шанувати.
Сама я з ним борюсь — не можу подолати
І лину в безумі до того, хто тепер
Хоча б живий зоставсь, а для Хімени — вмер!

Леонора

Як? Гідність ви свою зневажили, розбили,
І перед пристрастю вже й розум ваш безсилий?

Інфанта

Ох, що по розумі, як серце розтипа,
Як серце впоює солодка трутизна!
Коли недужому в недузї чар таїться,
Не хоче ліків він і лікаря боїться!

Леонора

Вам любо мучитись, вам солодко страждать,
Але ж не гідний він із вами в парі стать!

Інфанта

Це знаю добре я, проте любов уміє
Спокусливі в душі розбуджувати мрії,
Подумай: як уб'є Родрігова рука
Наймогутнішого в Кастільї вояка, —
Чого не зможе він, хоробрий, учинити?

Чи ж буде соромно тоді його любити?
На славу ступить він, на переможну путь,
Народи перед ним і царства упадуть —
І серцю видиться у мавреві принади:
Прийняв корону він од гордої Гренади,
І маврів стовписька розвіяв, наче дим,
І Арагонія склонилась перед ним,
І Португалія йому під руку стала.
А переможцеві ще перемог замало,
І морем лине він до інших берегів,
І африканською кривлею окропив
Лавровий свій вінок... Тоді моє кохання
Вже не ганебне, ні!

Л е о н о р а

Усе це мрії, пані,
А поодинок той — іще чи ж буде він?

І н ф а н т а

Хіба не досить тут ісклалося причин?
Він з графом десь пішов — палає гнів у серці...
Де ж тому буде край? Лише в жорстокім герці!

Л е о н о р а

Нехай по-вашому! Хай станеться двобій,—
Але чи здійсниться і решта ваших мрій?

І н ф а н т а

Я збожеволіла, збезумилась до краю,—
Збагни ж, як я люблю і тяжко як страждаю!
Ходімо! Я боюсь лишатися сама,
Бо груди розірве мені печаль німа!

СЦЕНА VI

Дон Фернандо, дон Аріас, дон Санчо,
дон Алонсо.

Дон Фернандо

Як? Має віру граф, що за злочинні чвари
Передо мною він не стане до покари?

Дон Аріас

Королю! Я його вмовляв як тільки міг,
Та він і слухати не хоче слів моїх.

Дон Фернандо

О праві небеса! Зухвальство нечуване —
На короля свого дивитися без шани!
Дісто скривдивши, мене він зневажа
Свавольством навісним! Та де ж цьому межа?
Хай славний він вояк, хай навіть бог війни він,
А вінценосцеві повік не буде рівен!
Ні, ні! Зламаю я безмежну цю пиху
І вдачу графові переборю лиху!
Раніш, хоч винен він провинною тяжкою,
Я хтів ласкавою приборнати рукою
Непослухняного. Але тепер над ним
З руки володаря ударить карний грім!

Дон Алонсо виходить.

Дон Санчо

Минеться, може, час, пройде бурхлива хвиля,—
І в нерозважному покається він ділі.
Королю! Перший гнів нелегко вгамувать
Тому, хто звик за честь найбільше в світі дбать.
Повірте: помилки свідомий він своєї,
Та тяжко гордому признатися до неї.

Дон Фернандо

Я волю висловив. Дон Санчо, замовчіть.
Злочинець, хто стає злочинця боронить.

Дон Санчо

Мовчу я, а проте, королю, дайте право
Ще слово вимовить.

Дон Фернандо

Ще слово? Це цікаво!

Дон Санчо

Хто в славних подвигах прожив свій славний вік,
Той у покірності стелитися не звик,
Коли вона його забруджує ганьбою.
Тому ж і схибив граф провинною такою,
Що обов'язок свій поставив над усім.
Душі шляхетної не зборкати нічим!
Звеліть — хай стане він на чесний поєдинок
І тим спокутує свій нерозважний вчинок.

А поки він не чув — дозвольте стать мені
За мужнього борця до мужньої борні.
Хай вийде сміливий — його я сміло стріну!

Д о н Ф е р н а н д о

Забули шану ви! Дарую цю провину,
Бо все то молодість. Повинні королі,
Про долю дбаючи підвладної землі,
Підданцям берегти і їхню кров, і сили.
Король — це голова, його народ — це тіло.
Те, що сказали ви, сказали як вояк,—
Я дію як король. Міркуйте сяк чи так,—
Не буде графові ганебного нічого,
Як він володаря послухає свого.
Ганьба є в іншому: образу той прийняв,
Кого для сина я навчителем обрав.
Хто гудить вибір мій — не поважа закону
І проти держави встає як ворог трону.
Доволі вже про це! Доведено мені,
Що маври, вороги нахабні та буйні,
У гирло запливли своїми кораблями.

Д о н А р і а с

Відомо добре їм, що у змаганні з вами
Навряд чи славою укриються вони,—
Тому й не зважаться підняти стяг війни.

Д о н Ф е р н а н д о

Вони без задрощів не звикли ще дивитися,
Що Андалузію моя держить правиця,
Їх завидки беруть, охоплює одчай,
Що вирвав я у них цей живний, пишний край.
І власне через те поставив я в Севільї
Вже десять тому літ міцний престол Кастильї:
Далеко відсіля я швидко б так не міг
Давати одсіч їм і відганяти їх.

Д о н А р і а с

Королю! Маючи гірку од вас науку,
Воли не всміяються на вас підняти руку,—
Чого ж боятися?

Д о н Ф е р н а н д о

Боятися не варт,
А й небезпеки нам не можна брать за жарт.

Той ворог, що його так легко подолати,—
Він може шкоди нам великої завдати,
Як не обачності дамося сліпо ми.
Проте ви тих чуток не ширте між людьми
І непотрібного замішання не сійте.
В порту і па валах лиш варту ви подвійте,—
До інших заходів не слід іще тепер
Нам удаватися.

СЦЕНА VII

Дон Фернандо, дон Санчо, дон Аріас,
дон Алонсо.

Дон Алонсо

Королю, граф помер.

Родріго за отця віддав йому заплату.

Дон Фернандо

Я це передбачав, хотів його стримати
І той смертельний раз від графа одвернуть...

Дон Алонсо

Хімена йде сюди, щоб з ваших уст почуть
Яспий і правий суд, упавши на коліна.

Дон Фернандо

Їй співчуваю я, але тяжка провина
Була на графові, що тільки кров'ю змить.
Проте душа мені за вояком болить,
Який одважно так служив моєму трону,
Отчизні стаючи не раз на оборону.
Тому, хоч я й поклав на нього правий гнів,—
Печалюся за тим, хто в славі вік прожив.

СЦЕНА VIII

Дон Фернандо, дон Дієго, Хімена, дон Санчо,
дон Аріас, дон Алонсо.

Хімена

Суда правдивого благаю я.

Дон Дієго

Королю,

Благаю вислухать.

Х і м е н а

Знеможена від болю,
В мольбі клонюся я...

Д о н Д і є г о

Я падаю до ніг.

Х і м е н а

Королю! Розсудіть!

Д о н Д і є г о

До оправдань моїх
Слух безсторонній свій, королю, приклоніть!

Х і м е н а

Свавольця, що насмів отця мого убити!
Скарайте!

Д о н Д і є г о

За свого отця він відплатив!

Х і м е н а

Хто проливає кров — на кару заслужив!

Д о н Д і є г о

Не прирікають мук за помсту нелукаву!

Д о н Ф е р н а н д о

Устаньте й говоріть! Обом даю вам право
Усе по колії розповісти мені.
Я в серця вашого читаю глибині,
Хімено, бо ж і сам ділю печаль із вами.

(До дон Дієго.)

Вам слово другому. Тяжкими почуттями
Вона стурбована — віддайте ж пану їй.

Х і м е н а

Рукою вражою убитий батько мій.
Сама я бачила, як з серця витікала
Та кров, що стіни вам не раз обороняла,
Та кров, що перемог шукала вам гучних,
Та кров, що і тоді, як мій отець затих,
На кривду скаржилась, бо не за вас проллється

Судді небесного судила їй дещиця!
Од недосвідчених вона проллялась рук:
Убив могутнього Родріго первоук,
У війська вашого забрав міцну підпору
На радість ворогам, Кастілії на горе.
Біжу я, злякана, де гочиться двобій,—
Прибігла — батько мій, королю, неживий!
Даруйте, що з журби я навіть голос трачу:
Все зрозуміле вам з моїх зітхань і плачу.

Д о н Ф е р н а н д о

Розважна, дошу, будь і знай: тобі тепер
Я батька заступлю.

Х і м е н а

А він умер! Умер!

І кров із ран його, що по піску стікала,
Суворий заповіт для мене написала,—
То ж батькові тепер ви чуєте слова!
Є безсторонній суд і правда є жива,
Де вашій мудрості кориться все, королю!
Молю вас покарати за злочин, за сваволю
Зухвальця, що закон під ноги підтоптав,
Що на великого безумний меч підняв
І нині радісно святкує перемогу.
Відплати я шукать прийшла у вас за того,
Хто незрадливо вам усе життя служив.
Не тільки прагну свій я вдовольнити гнів,
Але й за вашу власть і вашу славу дбаю.
Слуги найкращого у вас тепер немає —
Ви кровію за кров, королю, відплатіть,
Отчизні й тронові на жертву принесіть
Шаленця, що завдав тяжкого їм удару!

Д о н Ф е р н а н д о

Тепер, Дієго, ви.

Д о н Д і є г о

Прийняти легко кару,
Та гірко в старості безсилій доживать.
Я, що не раз, не два, гонив ворожу рать,
Я, що улюбленцем був слави й перемоги,
До дня ганебного дотернівся такого,
Коли ображено старечу сивизну —

І за образу ту не відплатив страшну!
Чого за давніх літ ані Гренада ціла,
Ні Арагонія, ні вся ворожа сила,
Ані заздросників юрба підступно зла
Зо мною учинить пе сміла й не могла,
Тепер те зроблене одною лиш рукою!
Граф, невтоленною охоплений пихою,
З моїх старечих літ сьогодні насміяв!
Коли б же сина я одважного не мав,—
З волосся, що війні, в походах побіліло,
З руки, що військо в бій за вашу честь водило,
Тавра пекучого ніхто б уже не змив!
А славний син мене сьогодні заступив —
Син, гідний і отця, і вас, ясний королю!
Мою лиш вислухав він послухняно волю,
Із графом стявшися в завязаному бою.
Тому себе лише на суд вам віддаю.
Як заслуговує правдива помста кари,
Як винен скривджений, що не простив удару
І смертю за ганьбу смертельну заплатив,—
Хай тільки на мені зупиниться ваш гнів!
За руку голова, королю, відбуває!
Родріго — то рука, котра вини не знає,
А я — то голова, і вирок лиш мені
Сказать ви маєте. Чи винен я, чи пі,
А смерті не боюсь! Хай голова безсила
Впаде,— аби рука отчизні послужила!
Коли Хімену смерть моя задовольнить,
Ви страту без вагань для мене приречіть:
Образу сплачено, тавро ганебне змито,
І вже однаково — чи жити, чи не жити.

Д о н Ф е р н а н д о

Цю справу легкою ніхто б пе міг назвать.
На раді маємо її ми розв'язать.
Дон Санчо, проведіть Хімену ви додому,
А ви зостаньтєся, Дієго, у мойому
Палаці. Сторожем я ставлю вашу честь.
Родріго де? Найти! Ще суд і правда єсть,
І маю це усім я нині показати!

Х і м е н а

Убивці — тільки смерть, за кров — лиш кров
заплата!

Дон Фернандо
Спокійна будь, дитя, не муч себе.

Хімена

Тяжкий
Для мене розпач цей — ще тяжчий супокій.

АКТ ТРЕТІЙ

СЦЕНА I

Дон Родріго, Ельвіра.

Ельвіра

Родріго, схаменись! Куди ти, необачний?

Дон Родріго

Мій сум веде мене і долі вирок плачний!

Ельвіра

Як! Ти насмілився у той ступити дім,
Що горем виповняв і розпачем тяжким?
Чи й тіні графовій спокою не даси ти?
Таж ти убив його!

Дон Родріго

Я мусив те вчинити:
Його вбиваючи, безчестя я убив.

Ельвіра

Та в світі ні один убивця ще не смів
У домі вбитого собі шукати схову!

Дон Родріго

Судді правдивого я маю чути слово,
Тож не спиняй мене і не дивуйся ти:
Так — я посіяв смерть і хочу смерть найти.
Любов мені суддя; любов моя — Хімена,
Їй став я ворогом — і в тім загин для мене;
Ладен прийняти я як найдорожчий дар
І вирок з уст її, і з рук її удар.

Ельвіра

Втікай! Втікай мерщій в годину нещасливу
Від перших поривів її страшного гніву!
Вона охоплена нестримним почуттям —
Шукай же захисту! Не важ своїм життям!

Дон Родріго

Ні, ні! Я віддаю в її кохані руки
Життя, роковане на кару і на муки,—
І щастя матиму без краю і без дна,
Як прийде смерть мою прискорити вона.

Ельвіра

Слізьми вмивається Хімена у палаці —
І, щоб не дати їй ніде самій зостаться,
Із нею в дім її розважники прийдуть.
Що ж буде, як тебе, Родріго, тут найдуть?
Чи хочеш, щоб вона, лихим піднята горем,
Іще окрилася й педобрим поговором?..
Вона іде сюди... Щоб честь їй зберегти,
Молю, благаю я — хоч заховайся ти!

Він ховається.

СЦЕНА II

Дон Санчо, Хімена, Ельвіра.

Дон Санчо

Так, панно,— правий гнів, якого не стримати,
Жадає правої, кривавої заплати,—
І не наслідуюсь я утишувать цей гнів
Нудною зливою безсилим, марних слів.
Але як можу вам до послуг знадобитися —
Меча покарного візьме моя правиця,
І огняна мені наказує любов,
Щоб я помститися за люблену пішов.

Хімена

Нещасна я!

Дон Санчо

Молю — послухайте мене ви.

Хімена

Я кривду віддала судити королеві.

Дон Санчо

Відомо вам: наш суд повільно так іде,
Аж часом злочину й злочинця не пайде,—
І марних ллється сліз без міри та без краю.
То швидше ж я мечем нехибним покараю
Того, хто зняв меча на вашого отця!

Хімена

Ні! Королевого чекаймо рішенця —
І тільки як мине без кари лютий вчинок,
Дозволю вийти вам на правий поєдинок —
Коли не стратите до мене ви жалю.

Дон Санчо

Я щастя більшого у неба не молю.
(*Виходить.*)

СЦЕНА III

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Нарешті вільна я — і другові Ельвірі
Печаль свою гірку, пекучу тугу звірю;
Ні сліз, апі зітхань од тебе не втаю
І душу виповім знеможену свою.
Родріго вперше взяв до рук юнацьких шпагу —
І вбив отця мого, мій світ, мою розраду.
О сльози, лийтеся, як вічне джерело!
Дві радості мені на світі цім було —
І впала з них одна, від другої умерши,
І обов'язок мій, щоб я убила й першу!

Ельвіра

Та заспокойтеся ж...

Хімена

Ні, ні, в журбі такій
І слово навіть це ганебне — супокій!
І чим же можу я свою утишити муку,
Як ненавидіти не можу любу руку?
За злочин помстою повинна я віддати,—
Але немає сил злочинця не кохати!

Ельвіра

Ви ще кохаєте?

Хімена

Обожую, Ельвіро!

Без міри в серці гнів — але й любов без міри,
І борються вони без краю, без кінця.
Так! В серцеві моїм Родріго на отця
Ізнову підійма свою жорстоку зброю,
І знемоглася я од вічного двобою:
То той сильніший з них, то той перемага,
І в муках тратиться уся моя снага.
Проте дарма: любов лиш серце роздвоїла,
А душу розділить несила, їй несила, —
І хай пече мене та пристрасть огняна,
Але повинності не подола вона.
Вчиню я те, що честь велить мені вчинити,
І хоч не всилуюсь Родріго не любити,
Хоч серце жалощі гризуть і рвуть мені,
Та пам'ятаю я: мій батько у труні.

Ельвіра

Ви мститись хочете?

Хімена

Ох! Мститися я мушу!

Ця думка розпачем мені поймає душу!
Загину вбивцеві шукать повинна я —
І знаю: смерть його — то разом і моя.

Ельвіра

Молю вас — облишіть страшні свої заміри
І заспокойтеся!

Хімена

Як! Ти збагни ж, Ельвіро!

Мій батько при мені дочасну смерть найшов,
Про кару і про мсту його волала кров,
А я, ганебними окрита почуттями,
Лише безсилим віддам за те сльозами,
Щоб голос пристрасті лукавий заглушив
І честь мені в грудях, і справедливий гнів?

Ельвіра

Повірте, пані: вас не будуть винуватить,
Кохання бо палке оправдує і святить
Земні всі огріхи. До королевих ніг
Ви припадали вже і в висловах палких
Суда правдивого і кари вимагали.
Тож досить цього з вас!

Хімена

Ні, цього надто мало!
Я славі й гідності віддати мушу дань —
І для безчинності немає оправдаць.

Ельвіра

Але ж Родріго вам несила розкохати?

Хімена

Так.

Ельвіра

Що ж ви вчините?

Хімена

Кривавої відплати,
Покари грізної на винного доб'ююсь,
Помщуся — і сама з землею розлучусь.

СЦЕНА IV

Дон Родріго, Хімена, Ельвіра.

Дон Родріго

Навіщо довго вам по ту ходити кару:
Скосить життя моє з єдиного удару!

Хімена

Ельвіро! Що це, сон? Та як ступити зміг
Родріго, кривдник мій, до мене на поріг?

Дон Родріго

О, не вагайтеся — і випийте до дна ви
Відплати чесної солодкий плин кривавий!

Хімена

Ой леле!

Дон Родріго

Та дозволь...

Хімена

Це смерть моя...

Дон Родріго

Одно лиш,

Одно слівце скажу, як ти мені дозволиш,—
І відповідь мені хай шпага дасть оця.

Хімена

Як! Шпага, вмочена у кров мого отця?

Дон Родріго

Хімено!

Хімена

Заховай цю зброю нещасливу
З-перед очей моїх.

Дон Родріго

Ні — набирайтесь гніву,
На неї дивлячись.

Хімена

Моя ж бо кров на ній!

Дон Родріго

Свою щоб змити кров, забагряти в моїй!

Хімена

Жорстокий! Батька ти убивши злим булатом,
Дочку прийшов убить видовищем проклятим!
Не муч очей моїх і зброю заховай,
Бо спалить, спопелить тяжкий мене одчай.

Дон Родріго

Роблю, як ти велиш,— та не зречусь бажання
З твоїх дістати рук покару і сконання.
Не думай, щоб себе за чесний вчинок свій
Безумно я картав у пристрасті сліпій.
Рука твого отця, од люті знавісніла,
Старечу сивизну мойому оганьбила;

Образу ту могла єдина змити кров;
Я син, я молодий, я вишного знайшов,
Я покарав його, за батька і за себе —
І знов би так зробив, коли б зробити треба.
То правда — образ твій в сердечній глибині
Ставав наперекір отцеві і мені.
Яка можуть ти, що за таку образу
Я зброю месницьку не міг підняти зразу!
Любові й гордості ішла війна тяжка,
І в ділі правому не зводилась рука.
Я сам себе впевпаяв, що надто я квапливий,
Що надто запальний у пестриманпім гпві,—
І може б, я улїг красі твоїх приваб,
Та здумав: ти того любити не могла б,
Хто задля пристрасті лихїй зпезазі дався,
Чиєї честі борг несплачений зостався.
Збагнув я, що коли піддамся в тїм бою,
То тїльки вибїр твій неславою пов'ю.
У цей ступивши двїр твого просити суду,
Я це казатиму, допоки дихать буду;
Завдаючи тобі безмежного жалю,
Зостався гїдний я тїєї, що люблю.
Так, я з повиннїстю рахунки звїв до краю,
Одно лише тепер тобі сплатити маю;
За сум твій, за сльозу єдиную твою
Життя тобі і кров, Хїмено, вїддаю.
Я знаю, батько твій, з вини моєї мертвий,
Тобї ввижаючись, цївї прагне жертви.
Пролий же кров мою за ту, що я пролив,
Для справи славної узавши меч отцїв!

Х і м е н а

Родріго! Ворог твій, я не складу догани
За вчинок, що в людей заслужує пошани;
Не винувачу я, а тїльки сльози ллю
Вїд нестерпучого, пекучого жалю.
Я знаю: кривдою зневажепий тяжкою,
Не може чесний муж не взяти чеспу зброю,
І хвален ти, що став із кривдником на герць.
Але ж ти дав менї науку і взїрець,
І знаю й я тепер свїй обов'язок добре.
За батькове ім'я ти виступив хоробро,—
І голос совїсті менї тепер велить
Так само смїливо за батька вїдплатить.

Ох, нащо ж, нащо ти у тім зіткнувся бої?
Чому не інший хто? Я плакала б з тобою,
Я думала б: ще є на світі цім рука,
Що з ніжністю мою вгріває і стиска,
І легше дихати, і легше сльози лити,
Коли коханий їх приходять осушити.
Але ти вбив його — і смерти маєш сам;
Так честь розбурханим звеліла почуттям;
Я добиватимусь, доб'юсь твого загину,
Хоч знаю: і сама умру я в ту хвилину.
Не думай, щоб, на чин ізважившись такий,
Я піддалась жалю у пристрасті сліпій.
Збороти честь мою — була б то марна праця:
З тобою мушу я шляхетністю зрівнятися.
Мене ти гідний — так; на цю ступивши путь,
Я гідною тебе, Родріго, хочу быть.

Д о н Р о д р і г о

Не зволікай же там, де йдеться до відплати.
Я голову свою прийшов тобі віддати,—
І солодко мені з твоїх коханих рук
Прийняти ждану смерть по дневі смертних мук.
Лиш ти суддя мені. Так честь тобі звеліла —
І так душа моя жадає наболіла.
Умру щасливий я, коли скараєш — ти.

Х і м е н а

Родріго! Мушу я змагатися до мсти —
Але чому мене узяв еси за ката?
Твоєї смерті я повинна вимагати,
А ти своє життя повинен захищати.
Я переслідую, та не мені — карати!

Д о н Р о д р і г о

Твою збороти честь — була б то марна праця.
Зо мною мусиш ти в шляхетності зрівнятися.
До інших дати рук меча і карний гнів,—
Це значило б своїх зректись, Хімено, слів.
За кривду власною я відплатив рукою,—
Тож поквитуйся й ти сама тепер зо мною.

Х і м е н а

Жорстокий! У бою не мав підмоги ти,—
Чому ж мені тепер бажаєш допомогти?

За прикладом твоїм іти я не боюся
І в славі ні на крок тобі не поступлюся.
Мій батько, честь моя, наказують мені
Прийняти з рук твоїх дари такі сумні.

Д о н Р о д р і г о

Неублаганна честь! Та чим же я, скажи ти,
На ласку міг би цю останню заслужити?
Чи нашу ти любов, чи батька пригадай
І з помсти чи з жалю скарай мене, скарай!
Бо ж краще, як мене розлучиш ти з землею,
Аніж лишиш на ній з ненавистю своєю!

Х і м е н а

Ох!.. Ненавидіти...

Д о н Р о д р і г о

Це обов'язок твій.

Х і м е н а

Над силу він мені!

Д о н Р о д р і г о

А поговір людський,
А злі пересуди! Що як загал дознає,
Що давнє почуття в душі твоїй палає!
Ні! Досить роздуму і годі тих розмов!
Окрий ім'я своє, мою проливши кров!

Х і м е н а

Мому імені ще вища слава буде,
Як і ненавидник почує через люди,
Що досі ти живий, що я тебе люблю —
І добиваюся покари без жалю.
Іди ж, іди відсіль, — я знемогла з одчаю,
Що наймилішому загину я шукаю...
Іди, ховаючись у темряві нічній,
Щоб зір тебе не міг постерегти нічий,
Бо тільки я й боюсь лихого поговору,
Як стріне хто тебе біля мого двору
І догадається, що входив ти у дім.

Д о н Р о д р і г о

О, вмерти б!

Х і м е н а

Ні, іди!

Д о н Р о д р і г о

Скажи ж мені, яким
Надумала шляхом ти простувати далі?

Х і м е н а

Хай серце крається з кохання і печалі,—
Я все робитиму для кари і для мсти...
Проте... хотіла б я... нічого не змогти.

Д о н Р о д р і г о

О чарівна любов!

Х і м е н а

О серце наболіло!

Д о н Р о д р і г о

Жорстоку спадщину батьки нам залишили!

Х і м е н а

Родріго, здумай лиш...

Д о н Р о д р і г о

Хімено, пригадай...

Х і м е н а

Жаданій радості такий пежданий край!..

Д о н Р о д р і г о

Вже пристань виділась — і от раптова буря.
Розбила човен наш об береги похмури!

Х і м е н а

Година смертних мук!

Д о н Р о д р і г о

Година мук тяжких!

Х і м е н а

Іди ж. Не слухаю я більше слів твоїх.

Дон Родріго

Прощай! Носитиму життя своє змертвіле,
Аж поки ти йому не вирисш могили!

Хімена

Та вір: коли прийде твоєї смерті мить,
То з подихом твоїм мій подих одлетить!
Прощай же... Стережись, Родріго, злого ока.

Ельвіра

Ох, пані, що за день, що за біда жорстока!

Хімена

Дай плакати мені, іди від мене пріч...
Нехай мене пов'є пімотна, чорна піч.

СЦЕНА V

Дон Дієго

(сам)

Ніколи радості без горя не бувас
І щастя повного на цій землі немає;
Де задоволення безжурне розцвіло —
Турбота раз у раз підносить там чоло.
В пайвеселіший день печалитись я мушу,
Я тішусь без кінця — і страх поймає душу.
Зневажник, ворог мій, подоланий упав,—
Де ж лицар, що його за мене подолав?
Даремне я оббіг сьогодні город цілий,
Даремне трачу я свої останні сили,
Його шукаючи, питаючи... шкода!
Ніде ні відгуку не зпати, ні сліда!
Куди лише піду, яку візьму дорогу;
Ловлю руками тінь, а не його самого.
Любов з тривогою мішається в грудях,
І догади лихі подвоюють мій страх.
Куди подівся він? Яким шляхом пішов він?
Прихильців графових і друзів город повен!
Як серце думка ця жахає і стиска!..
Убитий чи в тюрмі... О, муко нелюдська!
Та що це... Господи!.. Невже ж ізнов омана —
Чи справді постать там з'явилася кохана?
Він, він!.. Родріго мій!.. Збулися молитви!..
Геть, думи навісні, геть, смутку, з голови!..

СЦЕНА VI

Дон Дієго, дон Родріго.

Дон Дієго

Нарешті, сину мій, тебе я знову бачу.

Дон Родріго

Ох, батьку...

Дон Дієго

Ні зітхаць не треба, ані плачу,
Як радість у душі і слава та хвала...
Хоробрість батькова до тебе перейшла,
І горді пращури, войовники й герої,
Встають у темряві, воскреснувши з тобою,
Од них у спадщину дістав ти мужню кров,
В однім ударі ти усе моє знайшов;
Ти, молодий, догнав мене, старого віком,
Одважно встоявши в цім іспиті великім.
Є в мене любий сип! Підпора в мене єсть!
Торкнися ж сивизни, якій вернув ти честь,
І поцілуй лице, сльозами втіхи змите,
До решти-бо його очистив від гапъби ти.

Дон Родріго

Од вас уроджений і зрощений від вас,
Що інше міг би я під цей зробити час?
Мій розум тішиться, душа моя радіє,
Що батька рідного я виправдав надії.
Не будьте ж заздрісні, що, все віддавши вам,
Я трохи й над своїм замислився життям.
Хай вільно розпач мій на самоті голосить!
Мене ви хвалите,— та досить того, досить!
Не каюсь я. Вчинив, що мусив учинить,—
Та щастя втрачене, життя мені верніть!
За вас я став на прою,— але ж у тім змаганні,
Убивши ворога, убив я і кохання.
Усе скінчилося... Не треба більше слів...
Папотче!.. Всі борги я нині вам сплатив!

Дон Дієго

Будь гордий, сину мій, під хвилю цю жадану.
Я дав тобі життя, мені вернув ти шану.
А що для мене честь дорожча, як життя,

Ти більш, ніж винен був, оддав, моє дитя.
Тож годі потурати тій пристрасті несній:
Честь є лише одна, жіпок — багато в світі,
І не любов, а честь горує над життям.

Дон Родріго

Ох, батьку!

Дон Дієго

Знати це повинен ти і сам.

Дон Родріго

Від честі власної я кари ждучу на себе,—
А батько мій мене схилив до ганеби.
Адже однаково: не встояти в бою —
Чи зрадою любов забруднити свою.
Хто вірно покохав, той вірним бути хоче,—
Тож не учить мене лукавості, панотче.
Хіменю втратив я, Хімени не вернуть,—
До смерті всі шляхи мене тепер ведуть!

Дон Дієго

Смерть — не втече вона. Але твоя правиця
Для краю рідного, мій сину, пригодиться.
По річці підплива до нас ворожа рать,
Щоб місто нищити, країну плюндрувать;
Так — маври близько тут; вночі, підступно й тихо,
Вони нам припесуть грабіж, огонь і лихо;
Сьогодні, як моя до помсти звала кров,
П'ятсот прихильників одважних я пайшов,
Що, не вагаючись, усі ладні відразу
У бої чесному ізмиє мою образу.
Ти їх попередив; та згодяться вони
Віддати сили всі для славної війни.
Веди ж їх, сину мій; ти станеш їм на чолі —
І слави досягнеш на бойовому полі;
Як не судилося ж тобі перемогти,—
Проте великої ти досягнеш мети:
Умреш за короля, заслужиш вічну шану.
Та краще — принеси звиягчу нам жадачу,
Не тільки ворога — побий і ворогів;
Тоді і в короля навіки згасне гнів,
І від Хімени та заслужиш опрощення,—
А може, і любов відродиш у Хімени.

Та годі! Не слова потрібні, а діла!
Родріго! Сину мій! Лети, немов стріла!
Хай знає наш король, що графа замінила
Родріго юного переможна сила.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА I

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Чи правда ж бо тому? Чи певна ти, Ельвіро?

Ельвіра

Коли б почули ви, як одностайно й щиро
Усі хвалу тому складають до небес,
Хто в віці юному таких осяг чудес!
Зустрілись маври з ним для власної потали,
Ще швидше-бо вони, аніж прийшли — втікали,
І війську нашому трофей zostавсь гучний:
Два бранці — два царі за тригодинний бій!
Довідці сміливість тверда була, мов криця.

Хімена

І те зробила все Родрігова правиця?

Ельвіра

На полі славному зустрівши тих царів,
Він подолав їх сам і сам їх полонив.

Хімена

Від кого ж дивні ці почула ти новини?

Ельвіра

В народі з уст в уста ім'я Родріго лине,
І всі ним тішаться, і хвалять без кінця
Як визволителя, як з неба посланця.

Хімена

Що ж каже сам король про славу оборону?

Ельвіра

Родріго підійти не сміє ще до трону,
Але Дієго вже привів у ланцюгах
Тих маврів, що песли наругу нам і жах,
І молити: хай владар свій гнів утішить грізний,
Прийняти зволивши спасителя отчизни.

Хімена

Він не поранений?

Ельвіра

Не чула я об тім.

Та як же зблідли ви!

Хімена

Удар, неначе грім,

Прокинься, спалахни, душе моя заснула!
Хай я люблю його — я кривди не забула!
Він славець, хвалений він — а честь моя мовчить?
Чи ж смію я її забути хоч на мить?
О серце, занімій! Осяг він перемоги,
Він подолав царів — та вбив отця могого.
Жалобу він мене примусив одягти —
От перший крок його до славної мети.
Нехай дають йому гучне ім'я героя,
Злочинцем і зову, і зватиму його я.
О, шати скорбні, оздоби жалібні,
Що дня зловісного судилося мені,
Як він уперше зняв меча на подолання,—
Допоможіть мені перемогти кохання!
Коли я пристрасті не зможу заглушити,—
Про обов'язок мій безмовно закричіть
І кару принесіть уславленій правиці!

Ельвіра

Інфанта йде сюди... На бога, схаменіться!

СЦЕНА II

Інфанта, Хімена, Леонора, Ельвіра.

Інфанта

Прийшла я не твою утишувать печаль,
Прийшла до сліз твоїх і свій додати жаль.

Хімена

Пощо смутитись вам? Велике нині свято!
Вам треба тішитись і небо прославляти,
Принцесо, плакати ніхто не має прав:
Родріго лютого папасника прогнав
І землю визволив од горя, од загину...
Я, тільки я в тому для сліз найшла причину.
Він чесно послужив отчизні й королю —
І лиш мені завдав ще глибшого жалю.

Інфанта

Хімено, слави він тепер засяг гучної!

Хімена

Ах, чула — і з хвали набридлої людської
Лиш гадка виникла в душі моїй сумна:
На полі ратному відкрилась путь ясна
Для того, хто згубив любов свою навіки.

Інфанта

Чому ж набридлими зовеш вихвальні крики?
Таж Марса юного обрала ти колись,
І лаври, що йому круг чола заплелись, —
Твого вибору ухвала і признання.

Хімена

Що лаврів більшає, то глибшає страждання
І серце крається ще болючіш тому,
Хто, скарб утративши, ціни дознав йому.
Ох, муко нелюдська в душі, що полюбила!
Як слава зростає — росте й любові сила.
Та обов'язок свій поставлю над усім —
І на коханого смертельний скличу грім.

Інфанта

Ще вчора мала ти за це велику шану;
Всі, бачивши твою чесноту нездоланну,
Хвалили й славили, хоч туга брала всіх,
Що мусила єси зазнати мук тяжких...
А нині... Дружню ти чи хочеш мать пораду?

Хімена

Вас не послухати вважала б я за зраду.

І н ф а н т а

Усе змінилося по вчинку голоснім.
Родріго — наш герой, підпора нам усім,
Народу влюбленець, одна надія в скрутах,
Кастілії краса і пострах маврів лютих.
Він давні їх борги примусив заплатить,
І отчий дух в йому відроджений горить.
Сказавши коротко: шукать його загину,—
То краю рідному готувати руїну.
Про мсту волаючи, чи ж маєш право ти
За батька — кров і смерть усій землі нести?
Він винен,— чим же ми перед тобою винні?
За що ти нас усіх скарати хочеш нині?
Річ про одруження пройшла на вік-вікі:
Він ворог став тобі, твого він батька вбив,
Нема пробачення таким тяжким провинам...
Так одбери ж любов — життя його лиши нам.

Х і м е н а

Ах, цеї добрості не осягти мені!
Мій справедливий гнів межі не знає, ні!
Хай буде цей герой пайвельччішим рівен,
Хай любий королю, хай милий і мені він,—
Я лаври, що йому судилося дістать,
Під кипарисами повинна поховать.

І н ф а н т а

Той годен похвали, хто за отця відплати
Від найлюбішого наваживсь вимагати,
Та буде між людьми той славен пад усе,
Хто для отчизни рід у жертву принесе.
Повір мені, повір — для нього кари досить,
Що вічну рану він од тебе в серці носить.
Згадай лиш, чим йому завдячує земля!
Чого ж просить мені тепер у короля?

Х і м е н а

Що вирече король — те у монаршій волі,
Я ж не мовчатиму.

І н ф а н т а

Скавала я доволі,—
Подумай же, розваж, Хімено, все тепер.

Хімена

Я знаю тільки те, що батько мій умер.

СЦЕНА III

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Аріас, дон Родрі-
го, дон Санчо.

Дон Фернандо

Достойний паросте уславленого роду,
Що вірно слугував і тронові, й народу,
Потомку пращурів, що ти їм дорівняв,
Коли Кастилії на оборону став,—
Безсилий гідно я тебе нагородити:
Я менше дам тобі, ніж дав тепер мені ти.
Із краю отчого лиху прогнавши рать,
Не давши ворогу мій скіпетр захитать,
Орду напасників розбивши беззаконну
Раніш, ніж я війська послав на оборону,
Такими вчинками ти того заслужив,
Що перевищує і вдячність королів.
Та чув я: бранці ті, царі великородні,
Іменням Сід тебе звеличили сьогодні.
По-мавританському Сід значить володар,
Прийми ж це назвище як пайгойніший дар!
Відниці Сідом будь, в усіх краях відомим,
Гренаді пострахом і для Толедо громом,
Підданцям же моїм хай слово це всякчас
Про те нагадує, що ти вчинив для нас.

Дон Родріго

Велика надто честь, королю велележний,
За послугу дрібну, яку зробив би кожний,
І червопію я, почувши з уст ясных
Високі похвали, що я не годен їх.
І плоть моя, і кров — це я нехибно знаю —
Належать не мені, а батьківському краю,
І в жертву їх віддять за честь його, за трон,
Це для підданого повинність і закон.

Дон Фернандо

Повинність! Хто ж із тих, що маю під рукою,
В її виконанні зрівняється з тобою?

Лише хоробрості, яка границь не зна,
Відкрита подвигів таких височина.
Прийми ж хвали мої — і розкажи, герою,
Усі подробиці страшного того бою.

Дон Родріго

Владарю, чулись те напевне, що тоді,
Як супротивитись належало біді,—
В отця мого зійшлись поплічники і друзі —
І мій збудили дух, що занепав у тузі.
Даруйте ж, що на чин я зважився такий,
Не мавши дозволу. Надходив час лихий,
Загін був зібраний, готовий був до бою,—
А я — я, мусивши накласти головою,
Коли б на очі вам під ту з'явився мить,
За вас її волів, королю, положить.

Дон Фернандо

За дивну сміливість, за гідний слави вчинок
Тобі прощаю я безумний поєдинок —
І слів Хімениних я слухатиму, лиш
Її жаліючи. Кажі ж тепер скоріш —
Що далі?

Дон Родріго

Військом тим згодився я доводити,—
І от з одвагою вперед воно виходить.
П'ять сотень вийшло нас, а в порті це число,
Усе збільшаючись, в три тисячі зросло:
Ватагу бачивши озброєну й готову,
Ті, хто злякався був, набрались духу знову.
Для двох третин я дав сховатися наказ
По суднах, що були у пристані якраз,—
А решта, кількістю зростаючи щохвилі,
Жадна у славному себе явити ділі,
Під доводом моїм на землю залягла
І притаїлася. Так ніч нам перейшла.
Сторожі я звелів сховатися так само —
Все задля хитрощів. Признаюсь перед вами,
Що влади певної на те не мавши сам,
Накази вашим я покріплював ім'ям.
Бліді світилися в блідому небі зорі,—
І тридцять кораблів у млистому просторі
Ми враз побачили. Шумуючи, приплив

Несе до пристані і море, й ворогів,—
Та не стає ніхто чужинцям на заваді.
Вони розглянулися, вони веселі й раді:
Ніде ні воїнів, ні вартових нема,
Безлюддя мертве скрізь і тиша скрізь німа.
Причалили — зійшли — і рушили по здобич,
Не чуючи, що ми позалягали обіч,—
І враз ми вдарили, і крики голосні
Луною грізною одбилися вдалині:
То наші з кораблів на них одповідали.
Надбігли і тамті — і маври задрижали,
Безладно збилися, не стаючи до лав:
Такий безумний жах знічев'я їх опав.
Пограбувати йшли — а довелося битись!
Ми ж не даємо їм дихнути й роздивитись,
Січемо, тнемо їх, річками ллємо кров.
Та от поволі страх минувся й перейшов:
Опам'ятавшись, стають вони до шику
І силу зпов свою відроджують велику,
Щоб як не жданої доскочити мети,
Та хоч у чесному змаганні полягти.
Міцною рушили на нас вони стіною —
І не один боєць наклав тут головою,
І зчервонілися і річка, й суходіл,
І смерть буяла скрізь. О, скільки славних діл,
Високих подвигів заховано у млі тій,
Де воїн з воїном стиналися, неситі,
Де кожен сам собі єдиний свідок був,
А долі вироку ніхто ще не збагнув!
Я бігав, я літав між нашими бійцями,
До зваги кличучи, вертаючи до тям,
Та поки ніч свого не доплила кінця —
Я й сам таємного не відав рішення.
Лиш ранок нам приніс видиму перемогу,
Смертельну в ворогах посіявши тривогу,—
А тут до нас іще один загін прийшов,
І страх загибелі їх смілість поборов.
Вони до кораблів — рубають там кодоли —
Безладно кидають страшне криваве поле
І — з диким розпачем у криках голосних —
Втікають, про царів не дбаючи своїх:
Так честь забулася в побої тім жахливім...
Відплив односить їх, занесених припливом,—
А їхні два царі із горсткою смільків

Ще б'ються, тиснені від наших вояків,
І продають життя високою ціною.
Даремне я вмовляв покласти марну зброю,—
Зятяті в відповідь мечі стискали, знай.
Аж як побачили, що всім надіям край,
Що їхні всі лягли, що їх зосталось двоє,
Дались до рук мені — і по шумливім бої
Німотна тиша скрізь навколо залягла.
Я ж, довершаючи, що доля прирекла,
Вам одіслав царів, узятих у неволю...

СЦЕНА IV

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Родріго, дон Аріас,
дон Санчо, дон Алонсо.

Дон Алонсо

Сюди Хімена йде суда просить, королю.

Дон Фернандо

Ох, обов'язок мій — яка ж це річ сумна!..
Не хочу, щоб тебе побачила вопа;
Іди ж мерщій відсіль, нещасний мій герою,—
Та дай хоч обійму, сумуючи з тобою.

Дон Родріго виходить.

Дон Дієго

Зло в неї на устах, але в душі любов.

Дон Фернандо

Це перевірити нам слухний час прийшов.
Удайте всі печаль...

СЦЕНА V

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Аріас, дон Санчо,
дон Алонсо, Хімена.

Дон Фернандо

Збулися ваші мрії;
Хоч з перемоги вся Кастилія радіє,
Та переможця вже не бачити тепер:
Від ран знесилений, Родріго нині вмер.
Хваліть же небеса, котрі за вас помстились.

(До дона Дієго.)

Погляньте, як лице у неї відмінилось.

Д о н Д і є г о

Зомліла! Зрадила себе в єдину мить!
Від ока вашого вона вже не втаїть,
Яка нечувана пече їй серце мука
І як болить її з укоханим розлука!

Х і м е н а

Родріго вмер? Умер?

Д о н Ф е р н а н д о

Ні, доню, ні — живий
І пал заховує до тебе вірно свій!
Утиш печаль свою, що випливає з кохання.

Х і м е н а

Буває й з радощів надмірних зомліваюця.
Як несподівано прийде жаданий час,
Останні падають, королю, сили в нас.

Д о н Ф е р н а н д о

Ти хочеш, щоб очам ми не доймали віри?
Всі ж бачили твій жаль і вболівання щире.

Х і м е н а

Гаразд, признаюся: на цім, королю, край,
Якого досягти безумний міг одчай!
Так, справді з розпачу тяжкого я зомліла,
Що смерть перетяла моєму гніву крила.
Якби за долю й честь отчизни він поліг,
Я мусила б зректись усіх надій своїх,
І красний той загин мені б подвоїв муку...
Ні! Прагну я, щоб кат ізвів на нього руку.
Щоб не в лавровому упокоївся вінку,—
На пласі смерть прийняв ганебну і тяжку.
Я смерті за отця, не за отчизну волю.
Хай прах, нехай ім'я розвіється по полю!
Хто ж кубок слави спив, наповнений ущерть —
Безсмертям повива того шляхетна смерть.
Що ж? Тішусь я з його ясної перемоги:
Препишну жертву він складе мені під ноги

Як рідної землі підпора і краса,
Чий голос пролунав під самі небеса,
А чоло світиться у гордому промінні —
І жертва буде ця святої гідна тіні.
Ох! Та куди ж мене надія занесла!
Тепер не можу я вже й того, що могла.
Навіщо сльози ці? Нащо я трачу мову?
Тепер для нього скрізь безпечне місце схову,
По краю вашого найдальші береги.
І я подолана, не тільки вороги!
Втопивши правий суд у їхній чорній крові,
Засяг у тому він собі трофеї нові,—
І ми між двох царів на тріумфальний шлях
За колісницею стаємо в ланцюгах.

Д о н Ф е р н а н д о

Занадто ти вдалась у гнів, мов дитятко!
Хто судить, хай збере всі докази спочатку.
Твій батько вбитий, так,— але й призвідця він,
Та й інших досить є для милості причин.
У серця власного поради запитайся:
Та ж володіє там Родріго лиш, признайся,—
І десь, у схованій душевній глибині,
За милого свого ти дякуєш мені.

Х і м е н а

Мій милий! Лиходій, що вбив отця могого!
Той, хто довів мене до розпачу тяжкого!
До чого тут слова, до чого сльози й гнів,
Які не слухають гірких моїх жалів!
Королю! Де плачі нічого вже не важать,
Дідизни звичаї до борні взятись кажуть.
Мечем іскривджена, я й звірюся мечу
І ворогові ним лихому відплачу.
Хто голову його подасть мені відтятю,
За нагороду я повинна тому стати.
З-між ваших лицарів той буде муж мені,
Хто чесно подола Родріго у борні.
Прошу це ознаймить, королю милостивий.

Д о н Ф е р н а н д о

Хай ніби суд отак вершиться справедливий,
Та звичай цей не раз і тих нам убива,
Ким наша держава і славна, і жива.

Буває, що в такім зітнувшиися двобої,
Не винний наклада, а правий головою.
Занадто красві Родріго дорогий,
Щоб жеребок йому подати цей страшний,—
І хоч велике він тобі сподівав горе,
Та з маврами поплив і злочин той у море.

Д о н Д і є г о

Королю! Та невже зламати ви ладні
Той звичай, що родивсь у давній давнині?
Що скаже ваш народ? Що скажуть вороги нам.
Як над підданцем ви зласкавитесь єдиним,
Дозволивши йому на поле не ступить,
До смерті красної шукати честь велить!
Незаплямоване ім'я б його зчорніло!
Ні! Хай за вчинок свій відповідає сміло!
З одважним графом він одважно став на бій,—
Хай обов'язок же і далі чинить свій.

Д о н Ф е р н а н д о

Вам того хочеться? Ну, що ж — я дозволяю.
Та тільки лицарів найдеться тих без краю,
Що схочуть славного для слави подолать
І любий дар собі у нагороду взять.
Тож, хоч згодився я уволить вашу волю,
Єдиний тільки бій, з одним бійцем дозволю.
Даю до вибору тобі, Хімено, всіх,—
На поле виступить один лише з-між них.

Д о н Д і є г о

Усім одкрийте ви, владарю можний, поле,—
Ніхто не зважиться на нього стать ніколи.
По тих ділах, які явив Родріго нам,
Хто схоче важити і славою, й життям?
Кого Родрігова правиця не злякає?
Хто сміливість таку або ж зухвальство мав?

Д о н С а н ч о

Ось я — зухвалець той чи сміливець. Велить,
Королю, бойове нам поприще відкрить.

(До Хімени.)

Дозвольте цим мені явить своє кохання.
Свою обітницю припам'ятайте, пані.

Д о н Ф е р н а н д о

Хімено! Згодна ти з ним стати під вінець?

Х і м е н а

Додержу слова я.

Д о н Ф е р н а н д о

Узавтра рішенець.

Д о н Д і є г о

Королю! В справі цій не треба зволікання.
Хто мужній — завжди той готовий до змагання.

Д о н Ф е р н а н д о

По битві — знову в бій?

Д о н Д і є г о

Він одпочинок мав,
Коли про битву ту для вас оповідав.

Д о н Ф е р н а н д о

Нехай годину ще чи дві, проте, оддише.
А щоб ізнищити нам звичай цей скоріше,
Щоб бачили усі, що ми з гірким жалем
Його виконувать свій дозвіл подаєм,—
Ні я, ані мій двір не будем при двобої.

(До дона Аріаса.)

Під вашою нехай він станеться рукою.
У всьому ладу ви належного глядіть,
А переможника до мене приведіть.
Чи той із них, чи той прийде тоді до мене —
І руку й серце він прекрасної Хімени
Прийме під хвилю ту із королівських рук.

Х і м е н а

Ви хочете нових мені завдати мук?

Д о н Ф е р н а н д о

Ти скаржишся, проте щось інше серце каже.
Нехай же доля їм змагання те розв'яже,
І хто щасливої з них осягне мети —
Тому однаково жоною будеш ти.

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА I

Дон Родріго, Хімена.

Хімена

Родріго, ти — і вдень? Що здумав ти, шалений?
Згадай про честь мою і йди мерщій від мене!

Дон Родріго

На смерть рокований, тасмно я прийшов
Незрадну вам свою засвідчити любов.
Не смію вмерти я, Хімено, без прощання —
І свій уклін низький приношу вам востаннє.

Хімена

Умерти, кажеш ти?

Дон Родріго

Так, близько жданий час,
Де вже не чутиму докорів я од вас.

Хімена

Умерти? Чи ж такий уже дон Санчо грізний,
Щоб серце і твоє стривожити залізне?
Де сили ти втерав? Де сил набрався він?
Іще не бившиися, ти бачиш свій загин!
Хто маврів, хто отця мого не злякався,
З дон Санчо стрівшиися, у безнадію вдався!
А де ж одвага та уславлена твоя?

Дон Родріго

Не на двобій іду — іду на страту я.
Любов велить мені життя не захищати,
Коли ви смертної жадаєте заплати.
Зберіг я сміливість, — та силу трачу там,
Де треба берегти, що пенависне вам.
Вже й цієї ночі б я з землею попрощався,
Коли б не за народ і короля змагався.
Я був би зрадником, якби в таким бою
Правицю опустил пезранену свою,
І хоч життя мені і гірко, й тяжко нести, —
Продати я б не міг його ціною честі.

Тепер, як річ іде лиш об мені однім,
Я перед вироком склоняюся тяжким;
Ви руку іншого підпосите на мене,—
Шкода! Не гідний я покари з рук Хімени!
Та як же можу я ті рази відбивать,
Де чути голос ваш і волю вашу знать?
Таж б'ється він за вас — і радий та щасливий
Я буду, що в йому ваш дух зустріну мстивий
І, не змагаючись, відкрию груди ці
Рукою вашою керованій руці.

Х і м е н а

Коли повинності неподоланна сила,
Що мститися мені жорстоко присудила,
Тобі наказує піддатися в борні
Тому, хто меч і кров присвячує мені,
Згадай, засліплений, що в хвилию ту криваву,
Життя утративши, утратиш ти і славу,
І хоч живий верстав ти тріумфальну путь,—
Тебе убитого подоланим назвуть.
Дорожча честь тобі від мене: задля неї
Ти руки збагрянив отця мого кривлею,
Відрікся сміло ти, щоб догодити їй,
Од мене — од своїх щопайсолодших мрій.
Яка ж це дивина зчинилася з тобою,
Що хочеш датися противцеві без бою?
Чом дух лицарський твій ганебно так упав?
До чого віп тобі рапніше слугував?
Чи тільки був тоді ти гордий та великий,
Коли мені життя розбити мав навіки?
Чи легко так мого ти переміг отця,
Щоб стерпіти побій од іншого бійця?
Я мушу мститися — ти мушиш боронити
Ім'я своє і честь, хоч би й не хтівши жити!

Д о н Р о д р і г о

Подужав графа я, я маврів переміг,—
До слави доказів чи треба ще яких?
Що можу виграти я в поєдинку цьому?
Кому ж із нашого лицарства невідомо,
Що сміливість моя не знає перепон,
А честь — єдиний скарб, єдиний мій закон?
Ні, ні, хай сам себе на жертву я призначу,
Та слави у бою безславному не втрачу,

Ніхто не зважиться подоланим назвать
Того, хто сам себе дозволив подолать.
Всі скажуть: «Він любив Хімену нещасливу
І жити не хотів, її зазнавши гніву;
Жорстокій долі він без роздуму уліг
І милій склав себе офірою до ніг:
Вона-бо голову його хотіла мати —
Він тільки виконав її бажання свято.
Для честі заведбав він щастя і любов,
А для коханої пролив останню кров.
Дорожча-бо, хоч мрій душа і не згубила,
За милу честь йому, за існування — мила».
І ви побачите, Хімено: смерть моя
Новою славою пов'є мені ім'я
І честь мені зросте, коли вже буду мертвий,
Що вищої ніхто б не міг зложити жертви.

Х і м е н а

Коли й життя, і честь — принади замалі,
Коли ніщо тебе не вабить на землі,—
Родріго! Пригадай, що любий був мені ти,
Візьми меча свого,— Хімену захистити
Од Санчо-нелюба, од пут отих гірких,
Що привела б мене обітниця до них.
Доволі слів! Іди на бій, а не на згубу,
Щоб не побачив світ лихого того шлюбу,
І пам'ятай, що хто поборе в цім бою,—
Той руку матиме у дар собі мою...
Іди ж... Від сорому обличчя паленів.

Д о н Р о д р і г о

(сам)

О, з усіма тепер змагався б на землі я!
Наварці, маври, гей! Кастільці запальні!
Усе, що смілого є в нас і в чужині,—
З'єднайтеся, в одну на мене станьте лаву,—
Я провідну зорю найшов свою яскраву,
Надія у грудях прокинулась моїх,—
І для одважного замало вас усіх.

СЦЕНА II

І н ф а н т а
(сама)

Чи здатися мені на гордий голос крові,
Що зве гріхом чуття моє,
Чи серця слухати схвильованої мови,
Що на неситого тирана повстав?
Нещасна! Дві дороги є:
Дорога честі — і любові!
Родріго! Годен єсь зо мною в парі йти,
Та чом не короля родився сином ти?
О доле, доле зла! Змагається кохання
Із честю у борщі страшній,
Ціною вічного, безмежного страждання
Плачу за вибір я, прекрасний вибір свій.
Які ж іще душі моїй
Гіркі судилися зітханпя,
Як пі коханого не дано їй любити,
Ані любов свою забути хоч на мить?

Та розум мій на те не годиться пристати:
Родріго — лицар пад усіх!
Коли мене король єдино гідний взяти,
То чом би королем він зватися не міг?
Як двох царів він перемиг —
Чому й корони не дістати?
Ти Сідом названий, і ймення Сід тобі
Віщує славу путь у славній боротьбі!

Так, вартий віп мене,— та серцеві Хімєни
Його дала моя рука,
І навіть смерть отця не гнів у ній шалений,
А обов'язку лиш свідомість виклика.
Даремна ж мука ця тяжка,
Надії красні не для мене,—
Бо доля, щоб мені явить покарний гнів,
Любов'ю з'єднує смертельних ворогів.

СЦЕНА ІІІ

Інфанта, Леонора.

Інфанта

Куди це ти?

Леонора

До вас, у радості високій,
Що знову в душу вам вернувся мир і спокій.

Інфанта

Де спокій бачиш ти, як туга серце рве?

Леонора

Коли кохання в нас лише з надій живе,
То марна б тут була надія та шалена:
Ви ж чули про двобій, що прирекла Хімена;
Умре він чи піде з дуеллю під вінець,
Коханню вашому однаково кінець.

Інфанта

Ох, це ж не все іще!

Леонора

Що ж більш, ясповельможна?

Інфанта

Хіба ж падії всі розбити в серці можна?
Умови знаю я на поєдинку тім,
Але змогла б іще чинити опір їм.
Любов, мучителька безжалісна та ніжна,
Щораз навчас нас і хитрувати різно.

Леонора

Та що ж ви вдієте, як навіть смерть отця
Не розрішила їм залюблені серця?
Хімена ж бо усім на очі появляє,
Що вже ненависті в душі її немає.
І справді: як дуель король оголосив —
Вона пе вибрала нікого з-між бійців,
Вінками вквітчаних, на полі слави зрослих,
А Санчо прийняла невмілого до послуг.
Їй мало бачити, що Санчо — первоук,

Що вперше він меча бере до юних рук,
І як не має він ні досвіду, ні слави,
То поединку жде Хімена без обави.
З усього бачити, що в справі цій вона
Свої повинності вичерпує до дна
І, по Родріговій нехибній перемозі,
Складе свій юний гнів у нього на порозі.

І н ф а н т а

Це все збагнула я; та ревнощі страшні
Спокою не дають і душу рвуть мені.
Де ж захисту мені від них шукать, нещасній?

Л е о н о р а

У власній гідності, в високій крові власній,
Король бо суджений, а не підданець вам!

І н ф а н т а

Родріго появив себе людським очам
Не простим, як усі, звичайним дворянином —
Ні! Лицарем його у нас зовуть єдиним,
Що сміливих царів у бої полопив
І Сіда, владаря, наймення заслужив.
Проте збору себе, — не для людської мови,
А щоб не сплямити прекрасної любові,
І хай би навіть трон приречено йому, —
Свого дару я назад не відійму.
Він переможе, так, — а я, сховавши муки,
Його повинпа знов Хімені дати в руки.
Все знаєш ти. Душа від ран тяжких горить, —
Ходімо ж. Докінчу, що маю докінчити.

СЦЕНА IV

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Ельвіро, скільки мук! Я знемоглась в одчай
Надії марні всі, і серце жах поймає.
До чого прагнути, чого в небес просить,
Як каяття мене спиняє кожну мить?
Двом перебійникам дала я зброю в руки,
І хто з їх подола — однаково на муки:
Так — не відомщена отцева буде кров,
А так — навік моя утрачена любов.

Ельвіра

Чи кривду сплатиться, чи милий переборе,—
Вам буде полегша від того, а не горе,
І доля, в тім бою свою явивши власть,
Хоч славу верне вам, хоч вам дружину дасть.

Хімена

Дружину! Хто ж бо з їх, Ельвіро, гіден того?
Убивця милого а чи отця могого?
Чи той здола, чи той,— я взяти маю шлюб
З тим, хто кохану кров пролив як душоуб.
Горить душа моя,— і більше, ніж загину,
Я долі вироку боюся в цю хвилину.
Геть, помсто! Геть, любов! Із серця вас жену,
Яж на страшну таку ви сходите ціну.
А ти, о господи, карателю наш гнівний,
Пошли суперникам на полі успіх рівний,
Щоб перемоги з них ні той, ні той не мав.

Ельвіра

Ви молитесь, щоб знов господь вас покарав!
З двобою того вам спокою не зазнати,
Як далі змусить він змагатись до відплати,
Високе у собі живити почуття
І знову важити на милого життя.
Ні! Краще хай ясний вінок його лавровий
Од помсти душу вам приверне до любові,
Хай із дуелем тим і гнів ваш одлетить,
І серця слухатись король вам ізвелить.

Хімена

Невже ти думаєш, що здатися ладна я?
Та ж обов'язок мій, печаль моя безкрая,
Не здовольниться тим, що станеться двобій
І що король мені покаже вирок свій.
Хай легко осягне Родріго перемоги,—
Моєї слави він не стопче тим під ноги,
І, хоч король йому звитягу провістив,
На нього тисячу пайду я ворогів.

Ельвіра

Що як за гордощі вас покарає доля
І кривдник упаде на бойовому полі?
Вам дозволяє честь умовкнути тепер,

А ви вагаєтесь! Та ж ваш отець умер,
І хай услід йому і ваш сконає милий —
Його не верне він з холодної могили...
Чи ще не досить вам, і ви до мук тяжких
Доконче хочете додати ще нових?
Як не зреклися ж ви своєї волі злої,—
Не варті ви й руки лицарської такої,
І станеться сумний, правдивий рішенець:
Дон Санчо поведе вас, пані, під вінець.

Х і м е н а

Ельвіро, й так нема кінця моїм стражданням,—
Нащо ж лихим мене жахати віщуванням?
Хотіла б од обох я утекти — шкода!
То як така мені вже доля випада,
Родріго без вагаль волюю я зустріти,
Щоб той не зав'язав мені павіки світу,
Кого ненавижу я серцем... Боже мій!
Яке видовище! Нема, нема надій!

СЦЕНА V

Дон Санчо, Хімена, Ельвіра.

Дон Санчо

До ваших, пані, ніг я цю приношу шпагу...

Х і м е н а

Родріго кров на ній,— і ти ще мав одвагу,
Лукавий зраднику, на очі стать мені,
Мій найдорожчий скарб віддаючи труні!
О, годі, не німуй, одкрись, моя любове!
Один лише удар підступний, випадковий
І волю дав устам, і честь мені вернув,
І душу розпачем не^сві^тським о^гор^нув!

Дон Санчо

Стривайте, я...

Х і м е н а

Мовчи, згубителю проклятий
Мого коханого! Я знаю: подолати
Не міг ти славного у чесному бою,—
Ні! Руку зрадою затаврував свою!

На нагороду ждеш? Шкода і говорити!
За мене мстившись, розбив життя мені ти!

Д о н С а н ч о

Ви й слухати мене не хочете... Ваш гнів...

Х і м е н а

Я мала б слухати, як ти з брехливих слів
Хвалу б собі сплітав — і тишився без краю
З могого злочину, з безмірного одчаю?

СЦЕНА VI

Д о н Ф е р н а н д о, д о н Д і є г о, д о н А р і а с, д о н С а н ч о,
д о н А л о н с о, Х і м е н а, Е л ь в і р а.

Х і м е н а

Королю, годі вже таїтися мені
З тим, що читали ви в сердешній глибині.
Його любила я, це правда, — та для честі
На жертву зважилась коханого принести.
Ви бачили, як я глушила почуття,
Щоб відомститися за батькове життя!
Родріго нині вмер — то без вагань я можу
На спізнену любов змінити лють ворожу,
І помста, що мені повинністю була,
Коханням у душі розбитій проросла.
Дон Санчо смертного завдав мені удару, —
І серця жде мого як пагороди й дару.
Королю! Серце ж є і в королів людське!
Молю, приречення скасуйте ви тяжке!
Він хоче за двобій високої заплати —
Ладна я все йому, лиш не себе віддати,
В монастирі свого чекатиму кінця
І плакатиму там за милого й отця.

Д о н Д і є г о

Кохає, — і чуття нарешті появила,
В яким нема гріха.

Д о н Ф е р н а н д о

Хімено, ти змилила:

Живе Родріго твій; об чесній боротьбі
Олживе Санчо дав справоздання тобі.

Дон Санчо

В раптовім гніві цім не винен я, королю:
Я йшов, суперника викопуючи волю,
Сказати, що коли мене він переміг,
Зненацька вибивши дю шпагу з рук моїх,
То мовив: «Краще вже хай буде невідомість,
Та на Хімену кров не упаде натомість.
На очі королю я зараз маю статъ,—
Ти ж поспіши, щоб їй всю правду розказать
І в імені моім свою віддати зброю».
І от Хімену я призвів до неспокою
Цією шпагою: побачила мене —
І пойняло її обурення страшне,
Що плине з джерела надмірної любові,
Аж я промовити не годен був ні слова,
Що ж! Хай подоланий, я щастя маю в тім,
Що, хоч кінець прийшов сподіванкам моїм,
Хоч мрію згублено без вороття останню,
Я шлях уторував прекрасному коханню.

Дон Фернандо

З ясного сорому пе червоїй, дитя,
Не крий шляхетного свого почуття:
Ти тіні батьковій свій борг сплатила гойно,
І слава знов твоя вернулася достойно.
Родріго тим уже спокутував свій гріх,
Що стільки небезпек зазнав од рук твоїх,
Ти бачиш, що само так присудило небо;
Про батька думала — подумай же й про себе,
Веління виконай покірливо мов,
Що мужа любого і жданого дає.

СЦЕНА VII

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Аріас, дон Родрі-
го, дон Алонсо, дон Санчо, Інфанта, Хімена,
Леонора, Ельвіра.

Інфанта

Облиш печаль свою і не тужи, Хімено,
І нареченого прийми, як дар, від мене.

Дон Родріго

Королю, гніву ви на мене не кладіть,
Що я з побожністю клопось Хімені в ноги.

Я не скористую ні з права перемоги,
Ні з волі короля, о панно! Я свою
Приніс вам голову. Покірно віддаю
Її на правий суд. Коли вам того мало,
Що досі я вчинив,— молю, щоб ви сказали,
Чим можу я тяжкий спокутувати гріх!
Чи поєдинків ви жадаєте нових,
Чи прагнете, щоб я перевершив героїв,
Щоб серце ваше тим стражденне заспокоїв,
Чого іще ніхто не бачив на землі,—
Скажіть же — я помчусь на вітровім крилі
Шукати подвигів, світи перевертати,
Ще слави більшої до слави додавати.
Коли ж вас тільки смерть моя задовольнить,
Коли так ваша честь і гордість вам велить,—
Убийте винного ви власною рукою.
Той, хто подоланий не був у жаднім бої,
Єдиній вам життя ладен своє віддати.
Ніхто б мене не міг на світі покарати,
Крім неоружної, коханої навіки!
Та тільки як умру і тим свій гріх великий
Візьму в могилу я,— мене ви не кленіть
І часом по мені, убитому, зітхніть:
«Він не загинув би, коли б не знав кохання».

Х і м е н а

Родріго, встань. Мої ви знаєте страждання,
Королю. Слів своїх не можу я зректись,
Але й ненависті не маю, як колись.
Коли король велить — ми слухати повинні.
Та як на вирок ваш схиляюся я нині,
То чи ж дозволите, королю, під вінець
Вести мене тому, від кого вмер отець?
Чи справедливості не буде на заваді
Цей шлюб нечуваний? Як ви, королю, раді
Для трону вашого Родріго зберегти,
То чи ж дозволите у дім його ввійти
Хімені? Чи дасте мене йому в дарунок?
Я ж вічно питиму, як смертодайний трунок,
Свідомість, що отця мого він убив
І кровію мені за це не заплатив!

Д о н Ф е р н а н д о

Час відмінює все. Що гніває нас нині,
Те взавтра можемо простити ми людині.

Родріго мужністю навик тебе здобув,
Та ворогом тобі я б непростеним був,
Якби прискорював, що з часом має статись,
І силував тебе з ним зараз обвінчатись.
Ні — рік тобі даю, щоб сльози осушить.
Родріго! Зпов прийшла для тебе славна мить!
Прийми ж із рук моїх моєї ласки вияв.
Як маврів у краю ти нашому розвіяв —
Війська мої веди на їхні береги
І плем'я їх рубай вороже до ноги.
Ти Сідом звешся в пих,— тепер подбай же, сину,
Щоб стати королем на їхню всю країну.
Та серед подвигів про неї пам'ятай,
Любов Хіменину і шану здобувай.

Д о н Р о д р і г о

Щоб чесно заслужить Хіменине кохання
І ваше вволити, королю мій, бажання,
Яких би подвигів я довершить не міг!
Огрітий променем таких надій святих,
Я найстрашнішого не побоюсь походу!

Д о н Ф е р п а н д о

Іди ж! Хімену ти дістанеш в нагороду,
Як стріне славою тебе моя земля.
Вповай лише на час і вір у короля,
Що слова не зламав ніколи ще свогого.
Іди! Ясна тобі хай стелеться дорога.

Мольєр

МІЗАНТРОП

Комедія

ДІЙОВІ ОСОБИ

Альсест — закоханий у Селімену.
Філінт — друг Альсестів.
Оронт — закоханий у Селімену.
Селімена — мила Альсеста.
Еліанта — Селіменина кузина.
Арсіноя — подруга Селімени.
Акаст
Клітандр — маркізи.
Баск — слуга Селімени.
Вартовий із Маршалства Франції.
Дюбуа — слуга Альсеста.

Дія відбувається в Парижі в Селіменинім домі.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА 1

Філінт, Альсест.

Філінт

Та що вам, друже мій?

Альсест
(сидячи)

Лишіть мене в спокої!

Філінт

Чому химерною неласкою такою...

Альсест

Ідіть собі, прошу, не тратьте зайвих слів.

Ф і л і н т

Раніш би вислухатъ, піж удаватъся в гнів.

А л ь с е с т

Ні, хочу гніватись, а слухатъ не бажаю.

Ф і л і н т

Як розуміти вас — я, далєбі, не знаю,
І хоч ми друзями віддавна нареклись...

А л ь с е с т

Я — друг вам? Запишіть, що то було колись!
Так — досі в злагоді жили ми і в любові,—
А як побачив я, на що есте готові,
То приязнь унівець розбилася моя:
В серцях зіпсованих не хочу місця я.

Ф і л і н т

Та чим же міг я так, Альсесте, завинити?

А л ь с е с т

На місці вашому волів би я не жити!
Хто чинить так, як ви,— пошани хай не жде:
У чесних віп людей презирство лиш найде.
Я ж бачив, як того ви стріли чоловіка.
Шаноба тут яка, любов яка велика
Була появлена! А скільки присягань,
Обітниць голосних і приязних зізнань,
Що ви з обіймами палкими їх мішали!
А скоро вийшов віп,— ви ледве пригадали,
Як на ім'я йому і що то за один,—
І вже нітрошечки вас не обходить він.
До лиха! Соромно, ганебно, підло навіть
Так душу лестками фальшивими неславить.
Коли б судилося таке мені вчинить,
То я повісився б із того горя вмить!

Ф і л і н т

Причин не бачу я до вироку такого
І пом'якшить його благаю вас, на бога;
Прошу: зласкавтеся, хоч огріхи й страшні,
І ще не вішатъся дозвольте ви мені.

А л ь с е с т

Невчасно спала вам охота жартувати!

Філінт

Чого ж вам хочеться, цікавий би я знати?

Альсест

Я хочу ширості, щоб слово ні одно
Не вилітало з уст, як не з душі воно.

Філінт

Коли обійме нас, вітаючи, знайомий,—
Так само обійнять повинні ми його;
Зізнання силе він, обіцянки склада —
Те саме й нам робить, звичайно, випада.

Альсест

Ні! Ворог тої я ганебної методи,
Що в пій кохаються нікчемні слуги моди;
У світі над усе найгірш я не злюбив
Манірні витівки отих балакунів,
Лепетунів гидких, которі в марній мові
Усе на світі нам пообіцять готові
І компліментами ладні стрічати всіх,
А щó ти, хтó ти є,— однаково для них!
Ну, що по тому нам, коли нас хто вітає
І приязнь, і любов, і шану виявляє,
І слів не добере до пишної хвали,—
А тільки ми на крок од його відійшли,
І він негідника улещує так само!
Це ж сором! Це ганьба! Як тішитись словами
Гучними й красними, коли, на глум і сміх,
Усьому світові почути можна їх?
Шаноби на землі нема без переваги,
Хто поважає всіх, не знає той поваги.
Коли вдаєтесь ви у моду цю лиху,
До біса! Спільного не знати нам шляху!
У вас прислужливість — неначе крам роздрібний,
Мені ж загальний друг у друзі непотрібний.
Якщо вам рівні всі, то мовлю навпростець:
Дружінню нашому і злагоді кінець!

Філінт

У колі вищому ми місце посідаєм —
І, певне ж, мусимо коритися звичаям.

Альсест

Ні, ні! Карати ми повинні без вагань
Ганебний вимін цей олживих вихваляць,
Людьми будь чесними, неправді не служити
І скрізь по щирості, по правді говорити,
Що з серця не іде — ніколи не казати
І почуттів своїх під маску не ховати.

Філінт

А єсть же випадки, як мова та сердечна
Виходить і смішна, і зовсім недоречна.
Буває,— я прошу не брати цього в гнів,—
Коли розумний той, хто думку потаїв.
Ну, чи ж годилось би, зміркуйте пак самі ви,
Щоб завжди ми були одверті та правдиві?
Невже, коли нам хто нелюбий між людьми,
То це й освідчити йому повинні ви?

Альсест

Так.

Філінт

Що! Емілії старій би ви сказали,
Що кокетерія уже їй не пристала
І що фарбується вона собі на стид?

Альсест

Авжеж.

Філінт

Що Дорілас давно усім набрид,
Що варить при дворі із кожного він воду,
З одваги чванячись та з діл свого роду?

Альсест

Сказав би.

Філінт

Жарти це!

Альсест

До жартів не мастак,
Нікого жалувати не хочу аніяк.
Зболіли очі вже, і при дворі, і в місті,

Звичаї бачивши гидотні та нечисті!
Бере нудьга мене, пече мене одчай,
Що наоколо люд зіпсований у край,
Що всюди, де поткнусь,— брехня, лукавство,
зрада,
Та підступи бридкі, та лестоців принада.
Несила! Гнів кипить! Я весь немов горю
І цілий світ ладеп покликати на прою.

Ф і л і н т

Занадто ви вдались, філософе, в досаду,
На все озлившись і смішно, і без ладу.
Братів ми з вами тих нагадуєм тепер,
Що в «Школі для мужів» намалював Мольєр...
Там...

А л ь с е с т

А, лишіть свої безглузді порівняння!

Ф і л і н т

Та пі-бо,— ви свої покиньте нарікання.
Чи ж переробите натуру ви людську?
А як одвертість вам припала до смаку,—
Скажу, не криючись: з химери цеї всюди
Плечима знизувати і кпйти будуть люди,
А хіть до осудів нестримана така
Вам тільки дасть ім'я смішного дивака.

А л ь с е с т

То й добре, лихома! Я радий цьому, радий!
Чого ж хотіти ще з мерзенної громади?
Та тільки гнів мене несвітський би схопив,
Коли б розумного я слави в них зажив.

Ф і л і н т

Виходить — ворог ви всьому земному роду?

А л ь с е с т

Так, я ненавиджу безмірно цю породу!

Ф і л і н т

Скажіть: невже-таки між смертними всіма
На жадні випятки і місця вже нема?
Запевне, є й тепер особи, гідні шапи...

Альсест

Ні! Осоружні всі, на кого око гляне:
Одні — що у гріхах купаються бридких,
А ті — що ставляться поблажливо до них,
Того шляхетного обурення не мавши,
Що вчинки нам лихі будити мають завше.
Ну, от негідник той, що я суджуся з ним!
Таже діла його відомі добре всім.
Хоч маска на виду, але й з-під маски зпати,
Що може кожного він зрадити, продати.
Вимовні погляди і солодощі слів
Хіба наївних лиш одурять новаків.
Всім знаній вискочень, шахрай над шахраями.
У панство брудними пропхався він шляхами,—
І знавши, за яку придбав собі ціну
Тешленьке місце він і розкіш голосну,
Честь ображається, сумління червоніє.
Складіть позаочі, які лиш на землі є,
На нього прикладки, поганцем назовіть,
Назвіть дурисвітом,— ніхто не захистить,
Бо шану має він облудну і нікчемну.
А гляньте, як усі його вітають чемно,
Як усміхаються, розточують слова!
Як чесним людям він посади вирива!
А! Серце крається од муки і страждання
З того ганебного підлоті потурання,—
І часом я ладен в пустиню утекти
Від галасливої людської суєти.

Філінт

Ох боже! Не страшіть неласкою такою
І над натурою ви згляньтеса людською.
Хоч вади і гріхи у ній знайдемо ми,
Та як доводиться нам жити між людьми,
То треба у всьому додержувати міри
І до моральності не братись падто щиро.
Правдивий розум нам обачність каже мать —
Ба навіть мудрістю не слід надуживать.
Колишніх поколінь чеснота непохитна
За наших з вами днів, мій друже, не розквітне!
Нам бездоганності уже не осягти;
Покірно мусимо за часом ми іти.
Це ж безум: повставать на тисячі — одному!

Переробити світ не до спаги нікому.
Багато, як і ви, я налічити б міг
Речей, що кращими волів би бачить їх,
Але без осуду гучливого дивлюся
І гніву маршому, як ви, не піддаюся.
Людей беру таких, які вдалися вони:
Що чиниш ти, мовляв, і далі те чини,—
І рівний мудрістю із вашою злобою
Мій шлях, позначений девізом супокою.

А л ь с е с т

Скажіть, добродію,— невже ж таки нічим
Не похитнути вас у супокої тім?
Якби вас той продав, кого ви другом звали,
Якби добро од вас шахрайством виривали,
Якби хто поговір на вас лихий пустив,—
Чи справді ви й тоді не удались би в гнів?

Ф і л і н т

Ні! Всі оті гріхи, мені і вам відомі,
Людському родові властиві і питомі,
І ображатися чи сердитися мені,
Що вколо стільки зла, підступності, брехні,—
Це дивувать, чому жадна шуліка м'яса,
Чому жорстокий вовк, а мавпа хитра й ласа.

А л ь с е с т

Як! Дав би я себе гапньбити, окрадатъ
І не... А, сто чортів! Волю замовчать,
Щоб неподобні ці спинити міркуванця.

Ф і л і н т

І справді, тут було б на часі вже мовчанья.
Вам краще об суді подумати своїм,
Аніж на ворога метать словесний грім.

А л ь с е с т

Не хочу я того, і край усій розмові.

Ф і л і н т

Хто ж помагатиме у справі вам судовій?

А л ь с е с т

Хто? Правда і закон — помічники мої.

Філінт

А завітаєте ж, проте, до судії?

Альсест

Нащо? Хіба ступив я на криву дорогу?

Філінт

Ні, але ворог ваш для діла для свого
Пролізе...

Альсест

Байдуже! Я зважився чекать
На вирок совісний.

Філінт

Ой, можете програти!

Альсест

Я й кроку не ступлю: хай станеться, що має.

Філінт

А той підлеститься...

Альсест

Мене це не доймає.

Філінт

Глядіть, проскочите.

Альсест

Та й не від того я.

Філінт

Але ж...

Альсест

Ото душа потішиться моя!

Філіпт

Чому ж, нарешті, ви...

Альсест

Тоді до дна побачу
Я роду ницого мерзенку, підлу вдачу,

Тоді в лукавстві я упевнюся людським,
Коли програю суд на чудо й диво всім.

Філінт

Що за людина з вас!

Альсест

Не шкода і заплати,
Щоб це побачити. Так — хочу я програти!

Філінт

Альсесте, що це ви! Та кожен з ваших слів
Сміявся б, далекі, якби на їх насів!

Альсест

Ну, й на здоров'ячко!

Філіпт

Тепер одно скажіте:

Коли ви щирості надумали служити,
Коли правдивість вам — і щастя, і мета, —
Чи щира, друже мій, і чи правдива та,
Кого ви любите? Дивуюсь я, їй-богу,
Як, будши ворогом земного роду всього,
Усе позбавивши і ласки, і хвали,
Ви любе серцеві найти, проте, могли!
А ще чудніш мені, де в світі цім широкім
Для піжних почуттів ви зупинились оком?
Якби ви радились, кому любов оддать,
То мусив би я вам по-дружньому сказать:
Погляньте, з піжністю безмежною якою
Стрічає тиха вас і скромна Арсіноя!
А Еліанта як, правдива над усіх,
Вас гріє полум'ям очей своїх палких!
А ви мов кажете: «Нехай собі! Про мене!» —
Бо зчарувала вас кокетка Селімена,
Котрої витівки та язичок лихий
Якраз би до лица сучасності отій,
Що гостро ви її картаєте словами.
Невже не бачите ви вад своєї дами?
Чи, може, серце вам закохане велить
Усе їй вибачить, усі гріхи простить?

А л ь с е с т

Ні. Я ще не осліп. Я цю вдову кохаю,
Та хиби всі її за вас не згірше знаю.
Пойнятий полум'ям, проте, я б перший міг
Їх запримітити і осудити їх.
Але — що ж діяти! Змагатися несила...
Вона й така, як є, мені без краю мила.
Дарма, що сотню в ній я огріхів найшов —
Переборола все звияжниця-любов.
І з певністю кажу: огонь чуття могого
Очистить душу їй од намулу брудного.

Ф і л і н т

Чималу ви собі роботу завдали!
А ви ж — до серця їй?

А л ь с е с т

О боже! Та коли
Не вірив би я в це, то що й по тім коханні!

Ф і л і н т

Чому ж тумапить вид глибоке вам страждання,
Як ви з суперником зійдетесь хоч на мить?

А л ь с е с т

Кохання справжнього частками не ділить,—
І я сюди прийшов освідчитися сміло
І все їй висловить, чим серце наболіло.

Ф і л і н т

А от якби мені до вибору прийшло,
То Еліанті б я, склоняючи чоло,
Віддав чуття свої. Правдива, скромна, стала,
І вам би до душі найбільш вона пристала.

А л ь с е с т

До того самого я розумом дійшов,—
Та ба! Не розумом керується любов.

Ф і л і н т

Боюся: пристрастю охоплені палкою,
Ви, може...

ЯВА 2

Оронт, Альсест, Філінт.

Оронт

(до Альсеста)

Сказано мені в передпокої,
Що не застану я прекрасних паших дам:
Щось купувать пішли. Але я радий вам
Пощапу висловить глибоку і правдиву,
Віддавна марю я про хвилю ту щасливу,
Щоб до сердечної розмови з вами стать
І приятні од вас високий дар прийнять.
Належне раз у раз я віддаю заслугам —
І прагну, щоб мене ви йменували другом.
А хто відомий так поміж людьми, як я,
Той, певне, на таке заслужус ім'я.

Альсест замислився і ніби зовсім не зважає на Ороптову мову.

До вас повів я річ, вельмишановний пане.

Альсест

До мене, пане мій?

Оронт

Чи вам це не бажане?

Альсест

Та ні, а тільки я... Почесні ті слова —
Річ несподівана для мене і нова.

Оронт

Шаноба хай моя вас, пане, не дивує:
З усіх вона людей найбільше вам пасує.

Альсест

Мій пане...

Оронт

Хай би хто всю Францію зійшов —
Вартнішої за вас людини б не знайшов.

Альсест

Мій пане...

О р о н т

Хай мене поб'є небесний грім,—
Коли злукавив я у слові хоч одним.
Дозвольте ж вас обнять і приязнь освятити,
Щоб пишно розцвіли її незрадні квіти.
От вам рука моя — міцний і певний знак
Любові...

А л ь с е с т

Пане мій...

О р о н т

Що ви сказали? Як?
Зрікаєтеся ви?

А л ь с е с т

Та зважте — чи ж годиться
Так оголошувать на людях тасмпиці,
Словами гратися, на вітер кидать їх?
Щоб до визнань дійти і до похвал таких,
Раніш не вадило б спізнать один одного
І тим для приязні уторувать дорогу.
А так — не відавши, які ми удались,—
Глядімо, щоб, бува, не каються колись!

О р о н т

До діла сказапо. Та я за річ такую
І за такі думки ще глибше вас шаную!
А поки прийде той дружиння світлий час,
Слуга й тепер уже найпиччий перед вас.
Коли улаштувать щось треба при дворі вам,
То я й порадою допоможу, і впливом:
Чималу, далєбі, відиграю там роль,
І над усіх мене шанує сам король.
Я радий повсякчас вам стати у пригоді,—
А що цінителів таких шукати годі,
Що всім відомий смак і розум ваш тонкий,—
Насмілюся сонет вам прочитати свій
І тим до приязні підвалини зміцнити.

А л ь с е с т

Мій пане, в тих речах не годеє я судити,
Даруйте...

Філінт

Та чому ж...

Альсест

Великий маю гріх:
Занадто щирий я у присудах своїх.

Оронт

Я й прагну щирості. Мене б ви засмутили,
Якби од мене щось лукаво потаїли.
Лиш на одвертого я важу судію.

Альсест

Як так, добродію, то що ж — я пристаю.

Оронт

Сонет... Бо це сопет... Надія... Це до пані,
Що в серці деякі збудила сподівання...
Надія... пишних слів, проречисто-гучних,
Нема в цих віршиках і ніжних, і сумних...

Альсест

Ми те побачимо.

Оронт

Надія... Чи ж несмілим
Потраплю слухачам я догодити стилем
І чи вдалось мені належних слів добрать?

Альсест

Побачимо.

Оронт

Іще насмілюся додати:
За чверть години це я встиг скомпонувати.

Альсест

Не в часі сила там, де йде про результати.

Оронт

(читає)

Надія серце людське веселить
І душу розважає у печалі,—
Та сумно нам, Філідо, зрозуміть,
Що не прийде по ній нічого далі.

Ф і л і н т

Я зачарований уже від перших слів!

А л ь с е с т

(тихо)

Ви зачаровані! І грім вас не убив!

О р о н т

Прихильність появили ви в речах,
Та ніпі з того я вже не радію:
Ах, краще б ви скупі були в дарах,
Ніж мали тільки дарувать надію.

Ф і л і н т

В яку гармонію укладено рядки ці!

А л ь с е с т

(тихо)

До лиха! Хвалите нечувані дурниці!

О р о н т

Коли в чеканні невеселі дні
Судила доля зводити мені,
То краще з білим світом розлучитись,
Дарма ласкаві тратите слова,
Бо безнадія того повива,
Хто мусить лиш надією житись.

Ф і л і н т

Яке закінчення виборне! Знаменито!

А л ь с е с т

(тихо)

А, враг би взяв тебе! Найкраще б закінчити,
Зламавши дурневі його виборний ніс!

Ф і л і н т

А скільки грації!

А л ь с е с т

(тихо)

Бодай на неї біс!

О р о н т

Поблажливості ви явили забагато.

Ф і л і н т

Ні, щиро я казав.

А л ь с е с т

(тихо)

Зарівав без ножа ти!

О р о н т

А з вами, пане мій, умова в нас була:
Одверта, сказано, огуда чи хвала.

А л ь с е с т

Тут справа нелегка і делікатна, пане.
Поетам раз у раз поблажливість бажана,
А правда інколи не до вподоби їм.
Розмову мав колись я з віршником одним
(Не назову його). Сказав я без вагання,
Що треба гамувать охоту до писання,
Що рими, злішлені при нагоді дрібній,
Не слід поквалливо нести на суд людський,
Що той, хто вірші всім і кожному читає,
В смішне становище частенько потрапляє.

О р о н т

Мій пане, хочете сказати ви мені,
Що помилився я, коли почав...

А л ь с е с т

Ні, ні!

Йому доводив я, що творами пустими
Лиш репутацію калічимо собі ми,
Бо люди, як на суд беруть вони кого,
Найперше огріхи підхоплюють його.

О р о н т

Виходить, вартий я за мій сонет догани?

А л ь с е с т

Я цього не кажу. Йому навів я, пане,
Багато прикладів, як хіть ота до рим
Людей знеславлює...

О р о н т

Ви натякнули цим,
Що недоладного я написав сонета?

А л ь с е с т

Я цього не кажу... — На біса ви в поети,
Папове, пнестеся? — так я йому сказав: —
Навіщо пхати в друк усе, що написав?
Лиш тим прощаємо ми віршики без змісту,
Сяк-так ізліплени, хто з того має їсти.
Сверблячку марну ви в собі переборить
І з мазаниною на люди не спішіть.
Задовольняйтеся, як при дворі ви в шані,
В повазі... Справді-бо, чудне ото бажання —
Докопче з книгами виходить на базар,
Письменних там юрбу збільшаючи нездар,—
Так того віршника я умовляв, мосьпане.

О р о н т

Хто ж на такі думки розумний не пристане?
Та я про свій сонет хотів би гадку знать.

А л ь с е с т

Найкраще б вам його з шухляди не виймать!
Признаюся — взірці ви мали щонайгірші
І неприродністю одгонять ваші вірші.
Що має значити: прихильність у речах?
Як штучно сказане оте: скупі в дарах!
Що за фальшива гра: надія й безнадія!
Коли хто простоту цінує й розуміє,
То мусить визпати, що тут її нема
І що виразності шукати теж дарма.
Аж страшно здумати, як зіпсувався нині
Смак у письменників. Давніші покоління,
Хоч різних тонкощів у віршах не плели,
А серце зрушити і схвилювать могли,
Таку от пісеньку хоч би скомпонувавши,
Як ця, що я собі її курничу завше.

Коли б король мені давав
Париж, свою столицю,
Але з коханою за те
Я мусив розлучитися,—

Сказав би так я королю:
Спасибі вам велике,
Та, гей! Тієї, що люблю,
Не кину я довіку.

Хай рима бідна тут, хай красних мало слів,—
Я цей співанки оддати б не хотів
За все, що публіка сучасна вихваляє:
Сама-бо тут любов до серця промовляє.

Коли б король мені давав
Париж, свою столицю,
Але з коханою за те
Я мусив розлучиться,—
Сказав би так я королю:
Спасибі вам велике,
Та, гей! Тієї, що люблю,
Не кину я довіку.

От де поезія і щирість почувань!

(До Філінга.)

Так, пане, смійтеся! Я можу без вагань
Для цього віршика забути пишні фрази,
Манірних витівок підроблені алмази.

О р о н т

А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.

А л ь с е с т

Вам до вподоби він, і тут нема біди:
Свої пишатися ви маєте підстави,
А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.

О р о н т

Чувати й похвали доводилось мені.

А л ь с е с т

Так, від облесників — чому ж би шак і ні!

О р о н т

Ви певні, що умом усіх перевершили!

А л ь с е с т

Коли б хвалив я вас, то й ви б мене хвалили.

О р о н т

Ат, обійдуся я без вашої хвали!

А л ь с е с т

І зовсім слухного ви висновку дійшли.

О р о н т

Цікаво бачити, в який-то лад і спосіб
У віршуванні вам, мій пане, повелося б!

А л ь с е с т

Що ж, віршики лихі я б, може, написав,
Але нікому б їх, напевне, не читав.

О р о н т

Не таїтеся ж ви, добродію, в думками!

А л ь с е с т

У кого іншого шукайте фіміаму.

О р о н т

Чи тону іншого ви б часом не взяли?

А л ь с е с т

Мій тон теперішній не маю я за злий.

Ф і л і н т

Еге, панове, ні! Облиште ці змагання!

О р о н т

Погарячився я... Даруйте... На прощання
Скажу, що радий вам у всьому я служить.

А л ь с е с т

Від мене, пане мій, шанобу теж прийміть.

Я В А З

А л ь с е с т, Ф і л і н т.

Ф і л і н т

Ну, бачили, куди одвертість нас доводить?
Він буде вам тепер, де тільки зможе, шкодить.
А що було його хоч трошки похвалить?

Альсест

Не хочу й слухати.

Філінт

Але ж...

Альсест

Не варто й жити

Серед таких...

Філінт

Проте...

Альсест

Лишіть мене, па бога!

Філінт

Я не покину вас ніколи й не для кого.

ДІЯ ДРУГА

ЯВА 1

Альсест, Селімена.

Альсест

Ви правди щирої бажаєте? Скажу,
Що ваші звичаї ту перейшли межу,
Коли я міг терпіть, не захлинувшись жовтю.
Нечесний буду я, коли ганебно змовчу,
Що не верстати нам укупі дружній шлях,
Як ви не змінитесь в манірах і в словах.
Хотів би в іншому я присягтися, пані,—
Та марне б то було, фальшиве присягагпя!

Селімена

Альсесте! Згодились мене ви провести,
Щоб тільки сваркою невпинною пекти?

Альсест

О, не сварюся я! Я тільки вболіваю,
Що ви зальотників припаджуєте зграї,
Надії даючи широкі їм усім.
Ось що гнітить мене, ось мучуся я чим!

Селімена

Та чим же я сама у цьому завинила?
Чи ж то, Альсесте, гріх, коли я людям мила?
Аби залюблені до мене на поріг —
Я ким відсіля повинна гнати їх?

Альсест

Ні, пані! Треба вам озброїтись не ким,
А серцем, що дає належну одсіч мріям.
Подобастесь ви, — в цьому гріха нема,
Та ви ласкавістю своєю з усіма,
Отою ніжністю у речах і звичаях,
Ім збільшуйте пал і надите серця їх.
З них кожен смілості тим більшої набрав,
Чим більш ви даєте до смілості підстав, —
Коли б же зимно ви чуття стрівали ревне,
Тоді й поклонників би зменшилось напевне.
Одно лиш, пані, я насмію запитать:
Чим саме вас Клітаандр зумів причарувать?
Якими міг би він чеснотами довести,
Що цього щастя варт і годен цієї честі?
Чи, може, нігтем він вас довгим полонив,
Що на мізинцеві своєму запустив?
Чи вас принадили, як мудрий витвір штуки,
Химерні кучері русявої перуки?
Чи він мереживом любові в вас досяг?
Чи тими стьожками, що кожному в очах
Рябіють несмаком буйним і кольористим,
Чи до облесності, до лицемір'я хистом?
А чи деручий сміх, пронизливий фальцет, —
От успіху його причина і секрет?

Селімена

Яку підозру ви взяли несправедливу!
Згадайте, марному не даючися гніву,
Що процесуюсь я, а в справах судових
В пригоді б він мені великій стати міг.

Альсест

А! Краще б ви в суді програли справу,
Ніж тішить ласкою мерзенну ту прояву!

Селімена

До світу цілого ви ревнують ладні!

Альсест

Во цілий світ, на жаль, загрожує мені!

Селімена

Отож нема й причин мене картати гнівно:
Я чемна з усіма однаково і рівно.
Далеко більш було б до злості вам причин,
Коли б мені піднав під ласку хтось один!

Альсест

Нехай у ревнощах я сліпо помиляюсь,—
Та чим від інших я в тій ласці одзначаюсь?

Селімена

Тим, що ви знаєте: люблю я тільки вас.

Альсест

Як цьому вірити у муки лютий час?

Селімена

Здавалось би мені, що про моє кохання
Вам досить чесного із уст моїх визнання.

Альсест

Хто впевнив би мене і хто б мені довів,
Що й іншим ви таких не кидаєте слів?

Селімена

Чудесно сказано! Ви дуже милі, пане,
І я великої в вас зажила пошани!
Гаразд! Позбавлю вас од мук таких тяжких:
Забудьте ті слова — я не казала їх.
Самі себе тепер обманюйте думками,
Якими хочете.

Альсест

А! Розлучитесь з вами!

Чого б за щастя це велике я не дав,
Коли б шалено так, на жаль, вас не кохав!
Я цього не таю. Роблю я все що можу,
Щоб з серця вирвати любов цю зловорожу,—
Шкода! Не поборю нестримних почуттів!
Я за гріхи свої вас палко полюбив!

Селімена

І справді, у чудне вдалися ви кохання.

Альсест

Так. Я ладси весь світ покликать па змагання!
В огні безумному горить душа моя,
І так іще ніхто вас не кохав, як я.

Селімена

Це правда: ви новий собі обрали спосіб.
І на землі, мабуть, нікого не пайшлося б,
Хто б свій доводив пал у сварках та в гризні:
Це вперше бачити доводиться мені.

Альсест

До згоди є у нас можливість і дорога.
Доволі цих змагань! Поговорім, на бога,
Як друзі, спільної жадаючи мети...

ЯВА 2

Селімена, Альсест, Баск.

Селімена

Ну, що там?

Баск

Пап Акаст.

Селімена

Проси його зайти.

ЯВА 3

Селімена, Альсест.

Альсест

Не можна нам удвох промовити й дві слові!
Прийняти будь-кого ви щоразу готові
І не паважиться сказати в жоден час,
Що під хвилину цю немає дома вас!

Селімена

Що? Клопоту собі повинна я нажити?

Альсест

Таких я звичаїв не можу похвалити.

Селімена

Він став би ворогом, злобителем моїм,
Дізнавшись, що я не хтіла стрітись з ним.

Альсест

І звідси — зустрічі потреба доконечна...

Селімена

Ах, боже! Він із тих, з ким сварка небезпечна,
Хто в хитрощах меткий та у лукавій грі
Знаходить слухачів і в місті, й при дворі,
І скрізь, де тільки глянть, у річ уміє власти.
Тож хай у приязні малого варт Акасти,
А вороги із них такі, що хоч куди.
Не треба ж нам самим шукать собі біди!

Альсест

О, завжди доказів ви маєте багато,
Що треба вам того, чи знов того прийняти
І передбачливо всміхатися юрбі...

ЯВА 4

Альсест, Селімена, Баск.

Баск

Там, пані, ще й Клітапдр.

Альсест

Чудово, далебі!

Селімена

Куди ви?

Альсест

Я піду.

Селімена

Зостаньтеся.

Альсест

Для чого?

Селімена

Зостаньтеся.

Альсест

Сил нема.

Селімена

Я, пане, хочу цього!

- Альсест

Шкода! Од цих розмов мене поймає нуд,—
І завеликий ви мені даєте труд.

Селімена

Я того хочу! Я!

Альсест

А я — не маю змоги.

Селімена

Ну, що ж! Ідіть собі! Щасливої дороги!

ЯВА 5

Еліанта, Філінт, Акаст, Клітандр,
Альсест, Селімена, Баск.

Еліанта

(до Селімени)

Маркізи два прийшли одвідати ваш дім.
Вам ознайомили це?

Селімена

(до Баска)

Так. Дай стільці усім.

Баск подає стільці і виходить.

(До Альсеста.)

Ви не пішли, проте?

Альсест

Ні, пані. Почекаю,
Щоб зрозуміти вас до решти і до краю.

Селімена

Мовчіть.

Альсест

Вам вибрати когось уже пора.

Селімена

Ви збожеволіли!

Альсест

Нехай скінчиться гра!

Селімена

А!

Альсест

Я — або вони!

Селімена

Ви це на глум, Альсесте?

Альсест

Ні. Того далі я не стерплю, слово честі.

Клітандр

Я з Лувру — і до вас на кілька хвиль забіг...
Клеонт на виході смішив безмірно всіх.
Хоч би вже приятель який узявся щирий
Йому поправити дивацькі ті маніри!

Селімена

Глузують з нього всі таки не без причин:
Де тільки з'явиться, впадає в око він,
А як зустрінетесь ви з ним після перерви,—
Ще більше вразитесь, ніж вразились тепер ви.

Акаст

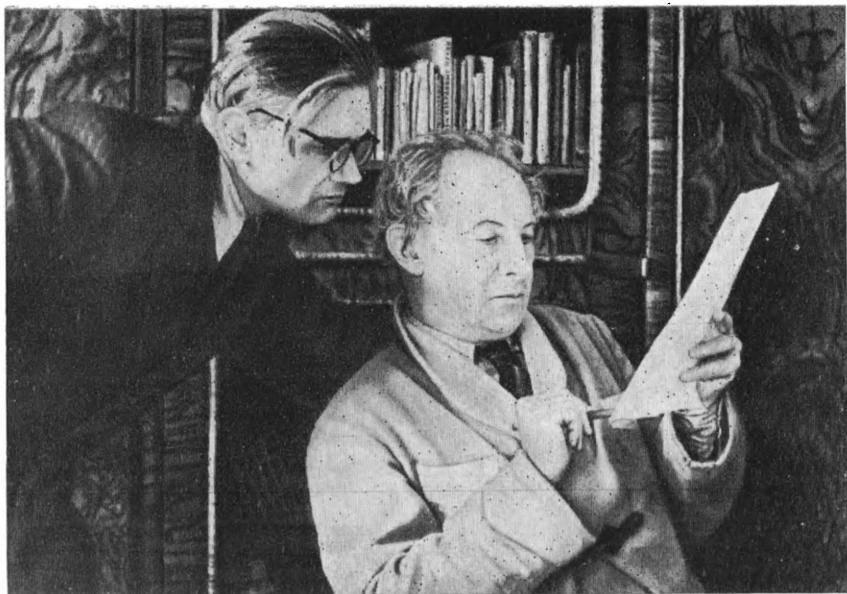
Панове! Як зайшло у нас про диваків,—
Я найнуднішого оце допіру стрів:
Дамон держав мене на сонці із годину,
Переливаючи пусту балаканину.

Селімена

Великий він митець на голосні слова,
Що лиш болить од них і в'яне голова;

Максим Рильський під час перебування у Франції. 1957.

Максим Рильський з перекладачем Діодором Бобірем. 1949.

Відповідав він якусь велику думу,—
А ви не чуєте нічого там, крім шуму.

Еліанта
(до Філінга)

Чудесно, пане мій, розмова їхня йде,
І кожному тепер од них перепадає.

Клітандр

От на Тіманта ще всім варто подивиться.

Селімена

Це з ніг до голови — глибока тасмниця!
Все заклопотаний, він глянє мимохить —
І до поважних діл стурбовано летить,
Не мавши жодного ніде й ніколи діла.
Терпїть ці витівки, їй-богу, вже несила!
Розмови має він секретні з усіма,
Хоча найменшого секрету в них нема,
У всьому бачити щось надзвичайне хоче
І навіть «добрий день» на ухо вам шепоче.

Акаст

Як, пані, вам Жеральд?

Селімена

Ох, лишенько моє!
Вельможу всюди він і завжди удає,
Про герцогів самих та принців лиш говорить
І славу сам собі фальшиву й марну творить.
Сліпий од титулів, не знає він інших слів,
Ніж коні, виїзди, краса ловецьких псів;
На «ти» він з усіма, хто ім'я славне має,
І вислову «мосьє» він зроду не вживав.

Клітандр

Беліза нібито другує вельми з ним.

Селімена

Жіночим розумом, безсилим і тупим,
Вона щораз мене замучує, панове!
Підшукувати тем їй треба для розмови,
А навіть як сюжет цікавий я знайду —
Він розбивається об річ її бліду.

Щоб справити її хоч на яку дорогу,
Усі загальники я кличу на підмогу:
Ясну годину, дощ, і спеку, й холоди,—
Дарма! Немає й тут рятунку від біди!
Здавалось би, дійшли одвідини до краю:
То на дзигарі я дивлюсь, то позіхаю,—
Година тягнеться, як довгий, довгий день,—
Сидить хоч би там що! Сидить неначе пень!

А к а с т

Ще про Адраста вас дозвольте запитати.

С е л і м е н а

А! Марний славолюб, і заздрий, і пихатий!
Двір нібито ціни як слід йому не склав —
І всіх би він за те ганьбою окривав.
Хто тільки дістає уряд чи нагороду,
Усе те робиться йому на зло й на шкоду!

К л і т а н д р

А молодий Клеон, що гості день при дні
Його одвідують високі та значні?

С е л і м е н а

Без кухаря свого не мав би він і слави:
Шанують не його візитами, а страви.

Е л і а н т а

І справді, майстер він до делікатних страв.

С е л і м е н а

Коли б лише себе до столу не давав!
Убогий розумом, кишепею багатий,
Найкращий він обід зугарен зіпсувати.

Ф і л і н т

Як дядько вам його, Даміс?

С е л і м е н а

Мій добрий друг.

Ф і л і н т

От чесний чоловік! Який високий дух!

Селімена

Так, горе тільки в тім, що він кладе всі сили,
Щоб гострий ум його, дивуючись, хвалили,
Складає прикладки на людях і в сім'ї
І тільки думає про дотепи свої.
Відколи він себе отак несе високо,
Скрізь тільки огріхи його вбачає око.
Ніхто з письменників його не вдовольнить:
Знавцеві буцімто не до лиця хвалить,
Ознака розуму — причіпливість без міри,
І тільки дурники захоплюються широ;
Отож хто лає все так ревно, як Даміс, —
Усіх сучасників, виходить, переріс.
Найзвичайнісінькі смішні йому розмови;
Скрижує руки він, нахмурить грізно брови
І каже поглядом зневажливо німим:
Пігмеї! Як це все ще не набридло їм!

Акаст

Хай грім уб'є мене, коли портрет не схожий!

Клітандр
(до Селімени)

Ніхто в дотепності рівнятись вам не може.

Альсест

Так, друзі! Бийте всіх на вашому шляху!
Хай кожен підпаде під критику лиху!
Проте коли із них зустрінете кого ви, —
В обіймах ви його стискаєте, панове,
Не навтішаєтесь, цілуєте мерщій
І в приязні йому клянетеся палкій.

Клітандр

Чому ж бо ви на нас розгнівалися нині?
Усі докори ці зверніть до господині.

Альсест

Ні, враг би взяв мене! Я кидаю їх вам!
Це ж ви їй кадите отруйний фіміам,
Ви живите злобу невтомну й невгамовну,
За силу маючи якусь її чудовну.
Вона б не брала всіх на посміх і на глум,

Якби не ці хвали, не цей облесний шум.
Так, так! Облесників я тільки винувачу
За вади і гріхи, що вколо себе бачу!

Ф і л і н т

Чому так палко ви взялися боронить
Людей, що гнів на них і в вас не раз кипить?

С е л і м е н а

Невже ж ви панові дивусте Альсесту?
Не знаєте, що він — це дух живий протесту,
Що він не згодиться ніколи і ні з ким
І вельми даром цим пишається своїм?
На думку загалу він не пристане зроду,
Ладний перечити всьому людському роду —
І за ганьбу собі щонайстрашнішу б мав,
Якби хоч раз кому т а к, а не ні сказав.
Він заперечення узяв собі за зброю
І часом у бою буває сам з собою;
Готовий власних він зректися почуттів,
Коли хто інший їх у слові появив.

А л ь с е с т

Глузівники за вас — і можете ви сміло
Свої отрувні у мене слати стріли.

Ф і л і н т

Але ж признайтеся, — як друг вам говорю:
Ви дійсно раді всіх покликати на прою,
І хоч говорять те чи зовсім інше люди —
Ваш розум ні хвали не терпить, ні огуди.

А л ь с е с т

Усім перечу я, бо й справді, лихома,
Ніколи рації у їх думках нема,
І бачу натовп я щоразу перед себе,
Що хвалить, де не слід, і гудить, де не треба.

С е л і м е н а

Проте погодьтеся...

А л ь с е с т

Ні, пані!.. Краще вмру,
Ніж маю стерпіти оцю ганебну гру.

Безмежним гнівом я киплю серед громади,
Що в вас підтримує усі найгірші вади.

К л і т а н д р

Про господиню я одно б сказати міг:
Я вади жодної у ній не постеріг.

А к а с т

Я тільки грацію та милу знаю вдачу,
А вади? Де ж вони? Даруйте, я не бачу.

А л ь с е с т

Я бачу добре їх — і того не таю:
Висловлював не раз догану я свою.
Ми тим суворіші, що більше почування,
І правда виника з правдивого кохання;
Я тих облесників гошив би за поріг,
Які всякчас мені стелилися б до ніг,
Усьому, що чиню, зумисне потурали
І хиби всі мої хвалою оточали.

С е л і м е н а

Виходить, що любов найбільша каже нам
Лише боротися із ніжним почуттям,
І того, що йому ми серце присвятили,
Картати без кінця і ганити щосили!

Е л і а н т а

Хто любить — інших той додержує шляхів:
Своє обрання він усе б лише хвалив,
Бо серцю, що горить неутоленим палом,
Істота обрана здається ідеалом,
Чарує й вадами найгіршими вона —
І прибираються їм красні імена.
Бліда вона як смерть, подібна до лілеї;
Вся чорна — знаджує смуглявістю своєю;
Худа, немов кістяк — гнучкіша від стебла;
Товста — величністю над усіма взяла;
Навикла між людьми ходити неохайна —
В недбалій грації прекрасна, надзвичайна;
Висока, наче стовп, — богиня між богинь;
Маленька — лялечка, легесенька, як тіль;
Бундючно дивиться — мов королева пишна;
Лукава — в дотехах і вигадках утішна;

Дурненька — добрості ясні скарби таїть;
Мовчуца — з красної стидливості мовчить;
Нестримна на язик — божисто красномовна.
Ось, пане, де любов незмушена і повна.

А ль с е с т

А я...

С е л і м е н а

Облиште ви сперечку цю палку!
Ходімо раз чи два пройдемося в садку.
Як, ви додому вже?

К л і т а н д р і А к а с т

Ні, пані.

А ль с е с т

Дивне диво,

Як це турбує вас!

(До Клітандра та Акаста.)

Послухайте ж без гніву,—

Я чесну вам усім обітницю кладу,
Що тільки після всіх я відсіля піду.

А к а с т

Коли б набриднути я пані не боявся,
То тут до вечора б з охотою zostався.

К л і т а н д р

У Луврі бути я в вечірній маю час,
А цілий день радий не покидати вас.

С е л і м е н а

(до Альсеста)

Це, пане, тільки жарт?

А ль с е с т

Ні. Вивірю до краю,
Чи я над іншими тут перевагу маю.

ЯВА 6

Альсест, Селімена, Еліанта, Акаст,
Філінт, Клітандр, Баск.

Баск

(до Альсеста)

Там, пане, хтось до вас. Доконче, він сказав,
Вам треба бачитись для невідкладних справ.

Альсест

Не маю справ таких, йому перекажи ти.

Баск

В мундирі лепським він; весь золотом обшитий
Мундир...

Селімена

(до Альсеста)

Що там таке? Дізнайтеся, підіть,
Чи хай ввійде сюди.

ЯВА 7

Альсест, Селімена, Еліанта, Акаст, Філінт, Клі-
тандр, гвардієць із Маршальської ради.

Альсест

(підходить до гвардійця)

Чим можу вам служити?

Гвардієць

Я, пане, маю вам одно сказати слово.

Альсест

Кажіть, щоб чули всі, нащо так загадково.

Гвардієць

З Маршальства, пане, я. Щоб не було біди,
Вам велено мерщій з'явитися туди.

Альсест

Мені?

Гвардієць

Так, пане, вам.

Альсест

Чого ж би то, цікаво!

Філінт

(до Альсеста)

З Оронтом впливла кумедна ваша справа.

Селімена

(до Філінта)

Що, що?

Філінт

Оронта взяв великий, пані, гнів,
Що віршиків його Альсест не похвалив.
Ну, певне, хочуть там їх якось помирити.

Альсест

Ні, ні! Нещирості від мене ви не ждіте!

Філінт

Скоритись треба вам,— збирайтеся ж, ідіть.

Альсест

Пу, що тут має нам чийсь вирок ізробить?
Чи, може, повелять оті мені панове,
Щоб я сонет лихий та визнав за чудовий?
Ніколи слів своїх я не візьму назад.
Сонет той — бозна-що.

Філінт

Хай буде краще лад...

Альсест

Лихе лихим назву я завжди, слово честі.

Філінт

Ні, поступитися вам трохи слід, Альсесте,
Ідіть же.

Альсест

Я піду — та голос анічий
Мене не всилує...

Філінт

Збирайтеся мерщій.

Альсест

Допоки сам король наказом іменовим
Не повелить мені озватись іншим словом,—
Я все казатиму, свідомий власних прав,
Що шибениці варт, хто вірші ті писав.

(До Клітандра та Акаста, що сміються.)

А, грім та блискавка! Не думав я, признатись,
Що я такий смішний!

Селімена

Ну, годі зволікатись,

Ідіть.

Альсест

Я, пані, йду, але до вас вернусь
І правди щирої од вас таки доб'юся.

ДІЯ ТРЕТЯ

ЯВА 1

Клітандр, Акаст.

Клітандр

Маркізе, інколи дивуюсь я, їй-богу:
Веселий ти щодня, вдоволений з усього.
Скажи по щирості: де теє джерело,
Що стільки радощів душі твоїй дало?

Акаст

Туди к нечистому! Я джерела не знаю,
Щоб набиратися печалі та одчаю!
Адже ж я не бідар, не хоровитий дід,
Шляхетним зветься мій не без підстави рід,
І є таких посад у королівстві мало,
Яких ім'я моє посісти б не давало.
Хтось, може, смілості мені закине брак?
Та кожне бачило і добре знає всяк,
Що я ставав не раз одважно на дуелі,

Немов на ігрища виходячи веселі.
Смаку і розуму мені не позичать:
Про все я впевнено зугарен міркувать,
Умію, сидячи на щонайпершій лаві,
Складати, як суддя, ціну новій виставі
І подавати знак до шуму та хвали,
Як гарну сцену нам актори удали!
Я маю грацію, я маю взір привабний,
І зуби наче сніг, і стан тонкий та зграбний,
А зодягатися — скажу без зайвих слів —
У цілій Франції нема таких митців.
Жіноцтву красному я завжди до вподоби,
І сам король мені не відмовля в шанобі.
Усе це зваживши, ти визнаєш і сам,
Що можу я своїм пишатися життям.

К л і т а н д р

Ведеться скрізь тобі щасливо у коханні,—
Навіщо ж тратиш тут даремні ти зітханья?

А к а с т

Даремні? Вдався я, маркізе, не з таких,
Щоб залицятися по-марному, на сміх!
Хай ті лиш, хто не взяв ні вродою, ні спригом,
Під ноги стеляться красуням гордовитим,
Благають, скаржаться, вдаються до зітхань,
До рабських лестощів і до гірких ридань
І мріють довгою дорогою такою
Дійти солодкої заплати дорогої.
Але такі, як я, маркізе, звикли йти
Ходою певною до певної мети.
Коли красуню я обожую і славлю,—
За неї сам себе я нижче не поставлю
І, замилований на вроду чарівну,
Я знаю сам собі і місце, і ціну.
Од безнадійної не мучуся я спраги
І хочу щоразу в зальотах рівноваги.

К л і т а н д р

Гадаєш,— дуже ти до серця тут припав?

А к а с т

Маркізе, певний я у цім не без підстав.

Клітандр

Повір: ти тішишся облудною маною,
Ти сам себе сліпиш уявою палкою.

Акаст

Так, справді, я сліпий, і все те — лиш мана.

Клітандр

Ні, звідки впевненість у тебе вирина?

Акаст

Я сам себе дурю.

Клітандр

На що ти уповав?

Акаст

Я тільки тішуся!

Клітандр

Чи докази ти маєш?

Акаст

Кажу ж тобі: мана!

Клітандр

Чи, може, ти з розмов
Із Селіменою дізнав її любов?

Акаст

Йй не цікавий я.

Клітандр

Та ну-бо, не ховайся!

Акаст

Любов моя смішна.

Клітандр

Кинь жарти ці, признайся,
Чому надієшся свого ти дійти?

Акаст

Ох, я відкинутий, зате щасливий — ти!
Огиду я лише в красуні викликаю
І, певне, в ближчих днях повішуся з одчаю.

Клітандр

Маркізе! Нащо нам змагатися щомить?
Та ж ліпше в злагоді, одверто й щиро жити!
Як підпаде один під ласку Селімени,—
Хай другий з нас піде без боротьби зо сцени
І перебійцеві одкриє вільний шлях!
Гаразд? Ударимо, маркізе, по руках?

Акаст

А, лихо матері! План, далєбі, чудовий!
Його приймаю я, не може бути й мови!
Та цить-но...

ЯВА 2

Селімена, Акаст, Клітандр.

Селімена

Ви ще тут?

Клітандр

Нас держить тут любов.

Селімена

Я чула — унизу там хтось під'їхав знов.
Не знаєте ви, хто?

Клітандр

Ні.

ЯВА 3

Селімена, Акаст, Клітандр, Баск.

Баск

Пані Арсіноя

До вас.

Селімена

Чого ж би то?

Васн

Вона у тім покої
Із Еліантою. Дозволите просить?

Селімена

Нащо я їм здалась, не можу зрозуміть!

Акаст

За святобожницю вона усюди знана,
І серця чистий пал...

Селімена

Удаваність! Омана!

З життя втішатися вона притьмом жада,
Та не ведеться їй, і в цьому вся біда.
Вона од заздрості не тямиться важкої,
Що хтось оточений закоханців юрбою,—
І, непомічна, у самоті гіркій,
За вади і гріхи картає рід людський.
Той біль, що серце їй роз'ятрує і крає,
Вона дівочості серпанком повиває
І, честь рятуючи малих своїх приваб,
Все неприступне їй пороком нарекла б.
Проте зальотника бракує бідоласі.
А надто їй Альсест зриває очі ласі.
Тим і пече її, дратує вигляд мій,
Немовби вкрала я те, що судилось їй,
І злісних ревнощів огонь несамовитий
Насилу-силу їй дається потаїти.
Усе це — витівки фальшиві та дурні,
І преподобниця ненависна мені!
Я...

ЯВА 4

Арсіноя, Селімена, Клітандр, Акаст.

Селімена

Ах, який сюрприз! Як рада я нагоди
Вас, пані, бачити в простій своїй господі!

Арсіноя

В поважній справі я приїхала сюди.

Селімена

Ах, з вами бачитись присмно завсігди!
Клітаандр і Акаст виходять сміючись.

ЯВА 5

Арсіноя, Селімена.

Арсіноя

Як добре, що від вас пішли оті панове!

Селімена

Сідайте ж.

Арсіноя

Дякую. Удатись до розмови
Про речі, що для вас важливі і значні,
На доказ приязні доводиться мені.
Самі ви знаєте: між божими дарами
Нам найдорожча честь без огріху, без плями,—
Тому своїх думок од вас я не втаю
І дружність виявлю найкраще тим своєю.
Учора декількох зустріла я знайомих,
Людей, високою моральністю відомих.
Хтось ваше, пані, там припом'янув ім'я —
І прикрі осуди, на жаль, почула я.
Юрба зальотників, блискуча і зухвала,
Недобру славу вам у всьому місті склала,
І стільки казано про вас речей лихих,
Що стерпіти мені було несила їх.
Я різних доказів була повинна вжити,
Щоб вас од нападів жорстоких захистити:
Казала, що вини тут вашої нема,
Що ви люб'язні лиш, не більше, з усіма.
Але ж відомо вам: таке в житті буває,
Чому ніякого пробачення немає,
І мусила, на жаль, погодитись я з тим,
Що трохи є й підстав пересудам тяжким,
Що межі ви в своїй зламали поведінці,
Яких додержувать належить скромній жінці,
І що очистити себе в людських очах
Могли б ви ще й тепер, преремінивши шлях.
Не те щоб я сама повірила обмовам,—

Нехай боронить бог! Та навіть випадковим
Прикметам грішності охоче вірить люд,
І треба про його нам пильно дбати суд.
Я знаю, — розум ваш у тому запорука, —
Що гніву в вас моя не викличе наука,
Бо слово, скажете по правді в слухний час,
Лиш вицвіт приятні великої до вас.

Селімена

Я, пані, вдячна вам без краю та без міри;
Дозвольте ж і мені сказати слово щире
І за одвертість вам одвертістю сплатить,
Бо вже й цьому якраз набігла слухна мить.
Мені казали ви із приятні й любові
Про ті лихі чутки, пересуди, обмови,
Що я людей до них шановних призвела.
Та зпайте: і про вас недавно мова йшла
У колі певному, відомому між нами
Чуттів шляхетністю і світлими думками.
Чеснотам віддана була увага там,
А з того приводу дали увагу й вам.
І що ж? Хоч боляче, а критися не буду:
Я чула не хвалу вам, пані, лиш огуду
За перебільшену суворість у словах,
За те, що маєте ви непомірний страх
До жесту вільного, до натяку легкого,
Хоч би там не було злочинного нічого,
За самовпевненість, за пропису мораль,
За те, що всі у вас погірдний будять жаль,
За те, що грішними веселих ви зовете
І скрізь порочності вбачаєте прикмети,
Розмова довела до думки під кінець,
Що вам не слід себе вважати за вірець.
«Навіщо, — казано, — святу їй удавати,
Як святості й сліда в житті її не знати?
Хоч молитесь вона у захваті палкім,
А слуги б'є свої, не платить грошей їм;
Хоч церква пад усе їй дорога та мила,
А не цурається лице її білила;
Хоч голе закрива вона на полотні,
А не зовсім чужа реальній голизні!»
Я боронити вас тоді взялася щиро,
Казала, що не слід чуткам давати віру,
Але ж перечити було зтяжко всім.

І мова висновком кінчилася таким,
Що краще б вам було про себе більше дбати,
Ніж інших осудам невпинним піддавати,
Що перше ніж людські вичислюють гріхи,
Самі позбавитись повинні ви пихи,
Що тільки хто живе і діє сам зразково,
На проповідницьке хай зважається слово,
А й то нехай би це чинили ліпше ті,
Хто зрікся діл земних навіки у житті.
Ваш розум теж мені нехибна запорака,
Що гніву в вас моя не викличе наука,
Бо слово, сказане по правді в слушний час,
Лиш вицвіт приятні великої для вас.

А р с і н о я

Хоч, може, речі я і прикрі вам казала,
Та відсічі, проте, такої не чекала.
Що ж, пані! Не беру своїх назад я слів,—
А жаль, що в вас вони такий збудили гнів.

С е л і м е н а

О пані, що це ви! Але ж було б чудово
За звичай мати нам таку одверту мову,
Самозасліпленню борню оголосить
І вади другові по-дружньому судить!
Якщо ви згодитесь, давайте і надалі
Виповідати все без лестоців і жалю,
Що де говорено про мене чи про вас,
Ні з чим не криючись, цураючись окрас.

А р с і н о я

Про вас лихого я і слухати не буду,—
Я заслуговую сама лиш на огуду.

С е л і м е н а

Хвалити й гудити ми можем так і сяк:
До того нас веде звичайно вік чи смак.
Є певні, згодьтєся, літа для залицяння
І для суворого чесноті слугування.
Як промінь юності притьмарився й погас,
То що вже іншого лишається для нас,
Як не прикритися покровом соромливим...
Так, може, й я колись ступатиму в сліди вам.

Максим Рильський під час відпочинку. 1938.

Обкладинка видання «Французькі класики».

Титульна сторінка видання «Орлеанська діва».

Літа міняють нас і наокожний світ,—
Та хоче радощів, хто має двадцять літ.

А р с і н о я

Надмірну бачите різницю ви між нами
І тільки й знаєте, що хвалитесь літами.
Тим часом віком я не так-то й одійшла,
Щоб тим пишатися причина в вас була.
Не знаю взагалі, навіщо цього разу
Так хочете мені ви кинути образу?

С е л і м е н а

А я, добродійко, не втямлю, що за знак,
Що ненавидите мене ви ревню так!
Чи, може, винна я, що вам не пощастило,
І повернути вам те щастя маю силу?
Коли у людях я розбуджую любов,
Коли закохалих я бачу знов і знов,
А вам, на жаль, про це доводиться лиш мріять,—
Де тут моя вина і що я можу вдіяти?
Я на заваді вам ні в чому не стою,
Тож силу спробуйте у чарах ви й своєю.

А р с і н о я

Як? Думаєте ви, що заздрощі я маю
На тих зальотників хвалесу вашу зграю?
Чи ж дорогої ми не відаєм ціни,
Якою можуть нам дістатися вони?
І хто повірить вам, що їхні всі зітхання —
Лиш прояв чистого, шляхетного кохання,
Що ви цнотливістю приваблюєте їх
І що немає тут і натяку на гріх?
Ні! Люди не сліпі і не зовсім без тями.
Адже ж і інші є любові варті дами,
Що мають і красу, і гострий ум, і хист,—
А не волочиться за ними цілий хвіст
Мужчин закоханих. Щоб їх причарувати,
Не досить гарні їм лише слова казати,
І опинитися тут можна мимохить
В становищі, коли доводиться платити
За їх поклонництво утратою чесноти.
Тож не втішайтесь ви з марної марноти,
Одкиньте гордощі фальшиві і пусті,
Не всіх-бо те, що вас, чарує у житті.

Коли б ми зазрили на ваші перемоги,
То, певне, вашої гляділи б і дороги
І не zostалися б, повірте, без отих
Палких зальотників, коли б хотіли їх.

Селімена

Чудесно! Чом же ви іще не завели їх?
Чому живуть вони лише у ваших мріях?
Не гайтесь...

Арсіноя

Покладім кінець розмові цій:
І так ми вже зайшли далеко надто в ній.
Давно б уже її належало урвати,
Та на карету я ще мушу зачекати.

Селімена

О, прошу! Рада я, що гостю бог послав,
І поспішати вам зовсім нема підстав.
А як стомилися ви од моєї мови,
То випадок стає в пригоді нам чудовий:
Альсест он, бачите, ступив через поріг —
А він би вже то вас розважити не зміг!

ЯВА 6

Альсест, Селімена, Арсіноя

Селімена

Альсесте, маю я записку певну скласти,
Щоб неприємностям великим не підпасти,
Тож мушу вас удвох із гостею лишити...
Надіюсь цим її не вельми розгнівить.

ЯВА 7

Альсест, Арсіноя.

Арсіноя

Як добре, що удвох ми, пане, на розмові!
Хоч наші зустрічі, звичайно, випадкові,
Але признаюся: я завжди рада їм —
І з того приводу вам дещо оповім.
Єсть люди, що до їх любові та пошани

Усяке сповниться, хто тільки оком гляне.
І в вас, добродію, є риси чарівні,
Що будять співчуття і щирість у мені.
Шкода лише, що двір немов недобачав
Того, хто дивними чеснотами сіяв
І слави вищої давно вже заслужив.
На думку цю мене пече нестримний гнів.

А л ь с е с т

Я, пані? Та чи ж я тієї вартий слави?
Що я зробив таке для трону, для держави?
Де подвиги мої? І чи прийшла пора,
Щоб домагався я заплати від двора?

А р с і н о я

Не всі ж бо й подвиги нечувані чинили,
Хто при дворі засяг і нагород, і сили;
Аби лиш випадок щасливий допоміг
Добути...

А л ь с е с т

Залишіть чесноти ви, на бога!
Чи ж цікавішого не має двір нічого,
Що мусив би зректись усіх своїх турбот
Для марних розшуків захованих чеснот?

А р с і н о я

Високий, пане, дух і сам себе проявить!
Не треба й доказів тому шукати навіть:
Розумних і значних стрічала я осіб,
Що похвали мої подвоїти могли б.

А л ь с е с т

Ех, пані, та кого ж тепер не хвалять люди?
Здається, й місця вже немає для огуди!
Великі нині всі, і кожен — ідеал!
І мав би я з таких пишатися похвал?
Всі очі, всі уста вихвалюванням дишуть,
Про локая мого і то в газетах пишуть!

А р с і н о я

Проте хотіла б я, щоб двір вас постеріг...
Я знаю декого, хто вам би допоміг
Добитись певного там місця і визнання,

Скажіть лише мені, що маєте бажання,
А я зумію вже де треба натякнута
І вторувати вам легку й приємну путь.

А л ь с е с т

Навіщо це здалось? Я вдачі не такої!
Дороги не терпів ніколи я вузької!
Що мав би, пані, я робити при дворі,
Де все збудоване на хитрощах, на грі?
Та ж я серед вельмож, що стали біля трону,
У вчинках і речах збивався б тільки з топу!
В суворій щирості — єдиний мій талан,
І не родився я для лесток та оман.
Коли не вміє хто думки свої таїти,
У колі вищому той не повинен жити,
А хай своїм шляхом одважно, скромно йде,
Хоч пишних титулів він там і не найде.
Зате, одрікшися всіх тих надій облудних,
Він не смішитиме збіговищ велелюдних,
Не буде змушений образи й глум терпіть,
Лихенькі віршики такого-то хвалить,
Такий-то фіміам палити слів чудових
І зносить витівки маркізів безголових!

А р с і н о я

Гаразд. Облишмо це, звернім на інший шлях.
Признаюся: не раз і сум бере, і жах,
Коли я здумаю про ваші почування.
Кому, кому своє ви віддали кохання?
Як ви засліплені, то вже прозріти час:
Ви варті кращої, вона — не варта вас.

А л ь с е с т

Та ви ж у приязні з особою тією,
Що неприхильно так говорите про неї!

А р с і н о я

Так. І проте душа мовчати не велить
Об тім, що низько вас обманюють щомить.
Не можу стерпіти, хоч стерпіти б і рада,
Що вся любов її — лише омана й зрада.

А л ь с е с т

Що ж! Піддається ви добрим почуттям,
І чути річ таку — приємно завжди нам!

А р с і н о я

Нехай я друг її, але сказати мушу,
Що узяла вона в полон шляхетну душу,
Лукаво вийшовши на ошуканський шлях!

А л ь с е с т

Не знаю... Тяжко нам читать в людських серцях...
Та вашій доброті немовби й не пристало
Хотіти, щоб мене зневірення опало!

А р с і н о я

Коли волієте зостатись ви сліпим,—
То годі, пане мій! Цю тему залишім!

А л ь с е с т

Ні, хочу правди я! Адже в сердечних справах
Немає гіршого від сумнівів лукавих,
І хоч болить мене і мучить думка ця,
Та прагну знати все до краю, до кінця!

А р с і н о я

Усе сказали ви. Як ваша воля, пане,
То правда в вічі вам несхована загляне.
Вам досить лиш мене додому провести,—
І осягнете ви жаданої мети.
Є вірні докази невірності у мене,
І зрозумісте ви серце Селімени,
А там... коли мине ошуки злої час...
Хтось, може, знайдеться, що заспокоїть вас.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ЯВА 1

Еліанта, Філінт.

Філінт

Ну, та й удався ж він натурою завзятий!
Нелегка річ була його переконати!
Уже повертаю ту справу й с'як, і так,
Але свого зректись він не хотів ніяк.
Ніколи ще, мабуть, не чули ті панове,
Мирити взявшись, чуднішої промови.

«На все погоджуся,— казав він,— все прийму,
А присуду свого назад я не візьму!
Де ображатися вбачає він причини?
Хіба писати зле — ганебно для людини,
Та ж, може,— думати я так принаймні звик,—
З лихого автора будь чесний чоловік.
Нема тут жодної для самолюбства рани:
У всьому гідний він поваги і пошани,
Порядний, сміливий, справдешний дворянин,—
Проте обстоюю: поет поганий віп.
Хвалю його за все від щирого я серця:
За вправність на коні, у танцях чи на герці,—
А за поезії... даруйте вже на тім!
Тоді б лише простив охоту я до рим,
Якби загрозою кривавої відплати
Його примушено ті віршики писати!»
Вмовляли всі його, як тільки-но могли,
Нічого більшого, проте, не досягли,
Як того, що сказав Оронту він: «Шкодную,
Що так суворо я поезію ціную;
Радніший був би смак я зовсім інший мать
І щиро ваш сонет довершеним назвать».
Тут їх примусили обнятися прилюдно,
І справа та чудна так закінчилась чудно.

Е л і а н т а

Щоправда, він усіх дивує не на жарт,
Зате ж великої він і пошани варт.
Ця щирість, хоч її ми бачити й незвичні,
Душі показує прикмети героїчні,
Високі пориви прекрасного ума,—
І шкода тих мені, у кого їх нема.

Ф і л і н т

А я, що більше з ним стрічаюся, признатись,
То все дивую більш: як міг він закохатись?
З такою вдачею і з розумом таким
Чи можна ж почуттям даватися палким?
А надто розгадать хотілось би причину,
Чому закоханий у вашу він кузину?

Е л і а н т а

Отож, як бачите, для ніжних почувань
Різnota душ і вдач — ніяк не певна грань,

І не в характерах однакових там сила,
Де серця людського любов заговорила.

Ф і л і н т

Він любить, певна річ. А любить же вона?

Е л і а н т а

Ну, справа зовсім тут, мій пане, не ясна!
Як я могла б сказати про неї, чи кохає,
Коли сама вона того, мабуть, не знає,
І в шумі лестоців та в галасі розмов
Любов'ю гру зове і грою зве любов!

Ф і л і н т

Боюсь, мій приятель од вашої кухні
Повік щасливої не матиме години!
Коли б же він, як я, на цей поглянув світ,
То іншу подругу для днів своїх і літ,
Для налу чистого і вірного кохання
Обрав би. Говорю про вас, ласкава пані.

Е л і а н т а

Не буду критися; адже в таких речах
Найкраще простий нам собі обрати шлях.
До ніжних любовців Альсеста й Селімени
Немає жодної ворожості у мене,
І навіть допомгла б йому я залюбки
Її жаданої добитися руки.
Але якби йому судилося зазнати
Усіх солодких мрій болючої втрати
І серце іншому б кухня віддала,
То, може б, я його утішити могла,
Його освідчення без роздуму прийнявши
І в спільну, дружню путь з ним рушивши
назавше.

Ф і л і н т

До почуття, яке вам серце облягло,
Так само не бере й мене найменше зло,
І ви б могли самі Альсеста розпитати,
У чому я хотів його переконати.
Проте як Гіменей з'єднає руки їм,
Як інша, а не ви, до шлюбу стане з ним,
Дозвольте важити на той вінець щасливий.

Котрим його чоло прикрасити ладні ви:
Не маю кращої серед найкращих мрій,
Ніж гадка смілива про любий дар такий.

Еліанта

Та ви жартуйте!

Філінт

Ні, пані, щире слово
У мене вирвалось зовсім не випадково,
Бо марив я давно освідчитися вам,
Яким до вас горю глибоким почуттям.

ЯВА 2

Альсест, Еліанта, Філінт.

Альсест

Вас, пані, вас молю: мені ви допоможіть
Тяжку й гірку мою навік образу змити!

Еліанта

Чим ви стурбовані і що вас так болить?

Альсест

О, легше міг би я всі кари пережити,
Радніше б витерпів шалений гнів стихії,
Ніж цей страшний кіпець найкращої надії!
Любов моя... Ні! Ні!.. Немає в мене слів!

Еліанта

Та заспокойтеся ж і поясніть ваш гнів!

Альсест

О! Чи небесний дар сполучуватись може
З лукавством і гріхом в одній істоті, боже?

Еліанта

Скажіть же...

Альсест

Сповнилась душа моя ущерть!
Усім надіям край! Отрута! Зрада! Смерть!
Вона, кому любов присвячена безмірна,—
Вона обманює, вона мені невірна!

Еліанта

А чи ж доведена провина ця тяжка?

Філінт

Могли узяти ви — бо вдача в вас така —
За щирю правду те, що виросло з уяви!

Альсест

А! Не втручайтеся не до своєї справи!

(До Еліанти.)

Певніших доказів, я думаю, нема
За лист, де зрадниця підписує сама
Рукою власною собі нехибний вирок.
Так! До Оронта лист! Чи треба ж перевірок,
Вагань і сумнівів? Оронт! Я з-між усіх
Найменше думати на нього, пані, міг!

Філіпт

Писанню ви цілком повірили, Альсесте,
А це до помилки якраз могло призвести.

Альсест

До біса! Я вже раз, добродію, казав,
Щоб тільки-но своїх ви пильнували справ!

Еліанта

Нащо доходить до гніву вам такого?
Адже...

Альсест

У вас одній знайшов би я підмогу.
Скажу не криючись: до вас я і прийшов,
Щоб ви помстилися за зганьблену любов,
Щоб зрадницю тяжким ударом покарали
І ніжною мені утішницею стали.
Помстіться! За страшне лукавство відплатіть!

Еліанта

Я, пане? Як же це?

Альсест

Любов мою прийміть,
На все життя мені подайте вірну руку!
Таж зааде вона в страшну, смертельну муку,

Як буде бачити, що іншу я люблю,
Що погляд іншої з панобою ловлю,
Що в іншій я найшов утіху і розраду,
Що серце вам своє кладу під ноги радо!

Е л і а н т а

Я співчуваю вам у хвилі цій тяжкій,
А серце ваше — дар почесний і ясний.
Та що, як ранено не дуже вас глибоко?
Як перебільшило усе те ваше око?
З руки коханої ви прийняли удар,—
Але для вас її ще не минувся чар,
І хоч сьогодні ви бажаєте помститися,
Узавтра, може, це бажання розлетиться.
Прощає легко той, хто щиро полюбив,
І гнів закоханих — це нетривалий гнів.

А л ь с е с т

Ні, пані. Я дійшов твердої постанови,
І за примирення не може бути й мови.
Таку образу їй несила змиць нічим;
Себе шануючи, стою я на своїм.
Іде... Ще більший гнів я чую в цю хвилину...
У вічі просто їй палкий докір я кину,
Я серце визволю із пут її тяжких
І вам складу його без роздуму до ніг!

Я В А З

Селімена, Альсест.

А л ь с е с т
(набік)

О небо! Як злобу стримать несамовиту!

С е л і м е н а
(до Альсеста)

Що з вами сталося? Чому ви так сердито
На мене дивитесь, нахмуривши чоло?
Що вас до настрою такого призвело?

А л ь с е с т

А те, що на землі шукати марна праця
Того, хто міг би вам лукавством дорівняться!

Ні розум сатани, ні неба лютий гнів
Нічого злішого від вас не породив!

Селімена

Я вельми втішена з такого привітання!
Спасибі красне вам!

Альсест

Тут не до сміху, пані!
Палити має вас гіркий нестерпний стид!
Я зради вашої знайшов, нарешті, слід.
Так ось чому щораз душа моя кипіла!
Ось відки ревнощів ішла незборна сила,
Що завжди вам така ненависна була!
Од вас найбільшого я сподівався зла,
І хоч таїлись ви та артистично грали,—
Передчуття мені недолю віщували.
Не думайте ж тепер, що з горя та з плачу
Я за образу вам лиху не відплачу.
Я знаю, розум тут не грає зовсім ролі,
І виника любов у серці мимоволі,
Душі не всилуєш ніколи і нічим,
І вільний кожен з нас у виборі своїм.
Тому без нарікань я б розлучився з вами,
Якби сказали все ви щирими устами —
І враз, утративши зорю моїх надій,
Я долі мусив би скоритися гіркій.
Та виграшку сліцу собі зробити з мене,—
О! Зрада це гидка, це злочин непростенний,
І кожна кара тут здається замала!
Так, так! Страшна для вас хвилинка надійшла:
Я божеволю, палаю, трачу тям,
Одного прагну я: ганебну змити пляму!
Прикріших у житті не зазнавав я ран,
Тому над власними я вчинками не пан
І, помсті душу всю віддавши справедливій,
Не знаю сам, на що в своєму зважусь гніві.

Селімена

Погрози! Вигуки! Незрозумілий крик!
Чи й справді розум ваш розвіявся і зник?

Альсест

Так! Стратити його для мене жереб випав.
Коли я з ваших рук гірку трутизну випив,

Коли погодивсь я повірити на мить,
Що чесно можете і щиро ви любить.

Селімена

Де зраду ви найшли, мені цікаво знати?

Альсест

О! Ви ж умієте невипну удавати!
Та злочин виявить дорога с легка:
Погляньте: певне ж, це знайома вам рука?
Оцей маленький лист — великий свідок зради,
І марно в хитрощах шукаєте ви ради.

Селімена

Так от від чого гнів страшний у вас кипить!

Альсест

Не червонієте?

Селімена

Чого ж би й червонить?
До того жодної не бачу я підстави.

Альсест

Як! Відрікаєтесь од цього от листа ви
Тому, що ваше тут не вписане ім'я?

Селімена

Немає підпису, але писала — я.

Альсест

І дивитесь ви без жодної тривоги?
На довід злочину огидного свого!

Селімена

Скажу по правді я: великий ви дивак!

Альсест

Що! Ви приймаєте це супокійно так?
Адже ж Оронтові цей ніжний лист ви склали
І тим любов мою в болото затоптали!

Селімена

Оронтові? А хто вам, пане, це сказав?

Альсест

Той, хто листа до рук мені сьогодні дав.
А втім, хай іншому написано слова ці,
То з цього мав би я радіти? Утішаться?
Чи не однакова лишається вища?

Селімена

Та, може ж, адресат не він тут, а вона?
Де дінетесь тоді моя тяжка провина?

Альсест

Ну, й хитра вигадка! Дотепна ж ви людина!
Такого, далебі, я вольту не чекав —
І всю мою злобу як дим він розігнав.
Кого одурите ви штуками своїми?
Чи не здається вам, що і глухі й сліпі ми?
Цікаво бачити, як вивертом таким
Ви оборочитесь фальшивим та смішним,
Як доведете ви, що жінці написали
Слова, де пристрасті палкої не сховали!
Дозвольте прочитати вам кілька тих
Рядків...

Селімена

Не хочу я! Берс, їй-богу, сміх,
Що дозволяєте ви так собі багато
І смієте мене щохвили ображати!

Альсест

Я незаслужених не кидаю образ.
Дозвольте декілька лиш прочитати фраз.

Селімена

Не хочу я того! Не хочу! Не дозволю!
А в висновках даю вам цілковиту волю!

Альсест

На бога, доведіть, що от цього листа
Писали жінці ви. Тоді моя мета...

Селімена

Ні, до Оронта він, і край усій розмові!
Безмірно рада я палкій його любові,
Я ним пишаюся, його шаную я,

Я ошукала вас, і в цім вина моя.
Карайте ж! Появіть, мосьпане, гнів шалений,—
Та досить буде вже мороки цеї з мене!

А л ь с е с т
(набїк)

О, де жорстокості страшної береги?
Усе це стерпіти не маю я снаги!
Вона, що принесла мені незглибне горе,
Вона повёртає на мене всі докори!
Глузує, зрадниця, бере мене на сміх —
І мушу догадів зректися я своїх!
Проте... в грудях іще горить вогонь проклятий,
І пут ганебних я не можу розірвати,
Не можу знехтувать ясних її приваб
І знов до ніг її стелюся, наче раб.

(До Селімени.)

О, добре вмісте ви користатись з сили,
Якою почуття мої заповонили,
І очі, очі ці, зрадливі й чарівні,
Всю душу сповнюють покорою мені!
Мерщій же доведіть розмову цю до краю
І виправдайтеся — молю я вас, благаю!
Підозру у душі розбийте ви страшну,
І радо знову вам я руку простягну.
Верніть, верніть мені мою розбиту віру,
Д-я верну любов глибоку вам і щирю.

С е л і м е н а

Ви збожеволіли від ревпощів брудких,
І ніжних почувань не варті ви моїх.
Навіщо б мала я, вас, пане, не кохавши,
Дурити вічно вас і вам брехати завше?
Коли б же іншому я серце віддала,—
Чому признатися одверто б не могла?
У мене доказів і доводів він просить!
Але ж я вас люблю — і цього вам не досить?
Яких вам хочеться ще інших запорук?
Чи заслужила я ганьби такої й мук?!
Я жінка. Вимовить нелегко нам буває,
До кого серце в нас нестримано палає,
І пристрасті свої доводиться ховать,
Бо недаремне ж ми — сором'язлива стать.

А як почули ви з жіночих уст признання —
Чи більше доказів вам треба на коханця?
Хто ж віри і тоді, проте, пам не дійма,
Для того жодного вибачення нема.
Доволі! В ревності вдалися ви огидні,
І бачу я тепер, що ви мене не гідні.
О, соромно мені й подумати в цей час,
Що досі зберегла прихильність я до вас;
Повинна б іншого прийняти я ласкаво,
Щоб мали скаржитись законну ви підставу!

А л ь с е с т

Ох, мила зраднице! Не встою я в борні!
Ви очі сліпите омапою мені,—
Дарма! Судила так моя жорстока доля!
Солодкий цей полон і люба ця неволя!
Я ваш. Дізнатися жадаю до кінця,
Чим ошукати ви надумали сліпця.

С е л і м е н а

Ні, ви не любите мене, як слід любити.

А л ь с е с т

Мойого почуття не можна охопити,
І сила пристрасті до того довела,
Аж хочу іноді нещастя вам і зла:
Щоб люди вашої краси не помічали,
Щоб злиднів ви тяжких в житті своїм зазнали,
Щоб невідомістю вас небо повило
І статки, й титул ваш, і все в вас одпяло...
Тоді б високу вам і пишну жертву склав я,
Я б вирвав, пані, вас із лиха та безслав'я,
І в гордїй радості тоді б помислив я,
Що все вам на землі дала любов моя!

С е л і м е н а

Бажання, що й сказати, чудове! Пречудесне!
Хай захистить мене од нього цар небесний...
О... Дюбуа прийшов. Який же він смішний!

ЯВА 4

Селімена, Альсест, Дюбуа.

Альсест

В яким ти одязі? Що значить вигляд твій?
Що сталося?

Дюбуа

Паночку...

Альсест

Ну?

Дюбуа

О! Це таємниця!

Альсест

Кажі ж!

Дюбуа

Од лиха нам не знаю де й подіться!

Альсест

Що?

Дюбуа

Розказати все?

Альсест

А певне, розказать!

Дюбуа

Сказати голосно?

Альсест

Та швидше, слів не трать!

Кажі!

Дюбуа

Доводиться нам утікати, пане.

Альсест

Як?!

Д ю б у а

Треба утікати, бо час тяжкий настане.

А л ь с е с т

Чому ж бо?

Д ю б у а

Геть біжим, урізавши поли...

А л ь с е с т

Та що ж бо сталося? Які діла зайшли?

Д ю б у а

Такі, що п'ятами нам треба накивати.

А л ь с е с т

А! Голову тобі ладен я одірвати,
Як не розкажеш ти усього до ладу!

Д ю б у а

Гаразд. Послухайте про нашу ви біду.
Сиджу в пекарні я — аж чоловік заходить
Увесь у чорному, очима страшно водить —
І залишає нам такецького листа,
Що сам диявол там ні букви не вчита.
Із суду, бачите, листа того прислали,
Бодай лихі його у пеклі розбирали!

А л ь с е с т

Та що ж ти спільного там, йолопе, знайшов
З речами, про які допіру тут молов?

Д ю б у а

А далі, бачите, до вас прийшов знайомий.
Він дуже шкодував, що вас немає вдома;
Він повелів мені по вас мерщій іти
І, де б ви не були, доконче вас найти
І невідкладну вість вам якнайшвидше дати...
От тільки я забув, як того пана звати...

А л ь с е с т

До лиха, менше з тим. Що він тобі сказав?

Д ю б у а

Він друг вам, знаю я... І він мене послав
До вас, щоб відсіля зібралися ви тихо...
Арештом пахне тут... Таке-то, пане, лихо!

А л ь с е с т

А більш нічого він тобі не розповів?

Д ю б у а

Ні, пане. Він перо й чорнило попросив
І вам цидулу склав. Я так собі міркую,
Що там усе стоїть про дивну справу цюю.

А л ь с е с т

Давай її сюди.

С е л і м е н а

Нічого не збагну!

А л ь с е с т

Ось прочитаємо ми зараз таїну.
Ще довго будеш ти копатись, балабане?

Д ю б у а

(довго шукає записку)

Я... на столі її забув, ласкавий пане.

А л ь с е с т

Не знаю, що тобі...

С е л і м е н а

Мерщій додому йдіть
І дивну загадку негайно розв'яжіть.

А л ь с е с т

Здасться, нам само перешкоджає небо
Кінчить розмову ту, яку кінчити треба!
Піду ж, історію розплутаю чудну,
Проте увечері я знов до вас верну.

ДІЯ П'ЯТА

ЯВА 1

Альсест, Філінт.

Альсест

Вчиню я, що сказав, не може бути й мови.

Філінт

Але чи досить же для цієї постанови...

Альсест

Хоч переконувать відомий ви мастак,
Та наміру мого не збити вам ніяк;
Панують скрізь тепер гріхи, пороки, звади —
І хочу я втекти від людської громади.
Як? Бачать добре всі, і ціле місто зна,
Що супротивцева, а не моя вина.
Всі скажуть, що чинив безчесно він зі мною,
Всі додають мені і певності, й спокою, —
І раптом новина, — неначе грім з небес:
В усьому правий я — і я програв процес!
Поганець, маючи найгіршу в світі славу,
Брехнею чорною свого досяг лукаво.
Мене зарізавши, він став перед судом —
І з нетаврованим пішов відтіль чолом.
Фальшивих витівок омаплива плаксивість
Зламала і закон, і честь, і справедливість.
Все обернулося, як він того хотів.
Та й це ще не кінець! Між люди він пустив
Злочинну книжечку, яку не то читати,
А навіть соромно у чесні руки взяти —
І, не злякавшись нахабної брехні,
Ту книжку, сміття те, приписує мені.
Хто ж потай чутку цю мерзенну підширає?
Оронт, що двір його за чесного вважає,
У кого тільки тим зненависть я добув,
Що не брехав йому, що з ним одвертий був,
Коли він сам просив сказати без вагання,
Як оцінову ю його я віршування.
Не хтів я зрадити ні правді, ні його
І одступитися від присуду свого, —
Ну, й маю ворога, що пліткою брудною

Помститися тепер наміривсь надо мною.
Від чого ж цей пішов непримиренний гнів?
Сонета, бачте, я йому не похвалив.
Прокляття! Створено так людський рід лукавий,
Що гору над усім бере жадоба слави.
Тут і сумління їх, і правда, й віра, й честь,
І все, що доброго в уяві нашій єсть.
Ні, годі, годі тут мені поневірятись!
З кублом розбійницьким пора вже попрощатись!
Як люди із людьми по-вовчому живуть —
Не хочу далі я верстати з ними путь!

Ф і л і н т

В своєму намірі ви квапитеся, Альсесте,
Ви перебільшили усе це, слово честі.
Тяжку злобитель вам провину накида,
Та чи ж повірять їй? І думати шкода!
Вона розвіється — і я гадаю павіть,
Що підла вигадка вигадника знеславить.

А л ь с е с т

Куди ж пак! Чим його ви можете злякати,
Як має дозвіл він безкарно шахрувати?
Кажіть що хочете, та добре зрозумів я:
Лиш на користь йому піде це лихослів'я.

Ф і л і н т

А я до висновку нехибного прийшов,
Що він не виграє пітрохи з тих обмов,
І тут боятися не треба вам нічого.
А суд... Ви ж маєте і певне право й змогу
Занести скаргу...

А л ь с е с т

Ні! І пальцем не кивну.
Хай вирок той біду несе мені страшну,
Проте не маю я найменшого бажання
Оскаржувати його, просити скасування:
Занадто-бо ясний тут подано зразок,
Як з правди й чесності знущається порок,
І за науку це нащадкам нашим буде —
Якого спідлення дійшли тепера люди.
Так. Двадцять тисяч ладен я за те сплатить,
Щоб гніву на людей свого не таїть,

Несправедливість їх, не криючись, картати
І ненавидіти поріддя це прокляте.

Ф і л і н т

Але ж...

А л ь с е с т

Але ж чого тут, пане, треба вам?
Яким повірити я мусив би словам?
Невже насмілитесь доводити мені ви,
Що це обурення мое — несправедливе?

Ф і л і н т

Ні, з вами згоден я: панув всюди зло,
Лукавство гору скрізь над правдою взяло,
Всім зиски на умі, усе гріхами дише,
І міг би рід людський бути кращий і чесніший.
Проте хоч бачимо ми добре стан речей,
Чи слід тікати пам в пустелю від людей?
Та ж їхні огріхи, заховані і звісні,
Для філософії нам, далебі, корисні,
Бо хто спізнає їх, той і життя спізна.
Та й де б моральності поділася ціпа,
Які б високі нас манили ідеали,
Коли б усі шляхом моральним простували?
Ні... Має величі справдешньої печать,
Хто вміє зло людське байдуже зустрічати,
Хто серця пориви, огню святого повпі...

А л ь с е с т

Ет, пане, знаю вже, які ви красномовці
І скільки доказів найшлося б тих у вас,—
Та даром і слова ви тратите, і час.
У щирості своїй не відаю я впину
І наміру свого відкрию вам причину,
Бо хоч до прикростей мене призвів язик,
Але таїтися я з правдою не звик.
Нащо змагатись нам? Діждуся Селімени,
І це побачення розв'яже все для мене.
Коли я любий їй не тільки на словах,
То, може, на ясний іще потраплю шлях.

Ф і л і н т

Могли б заждати ми у Еліанти з вами.

Альсест

Ні, надто мучуся я прикрими думками...
Ідіть же, — я лишусь, утомлений життям,
У темнім закутку з журбою сам на сам.

Філінт

Бігме, товаришка подобалась чудна вам!
Я з Еліантою прийду сюди небавом.

ЯВА 2

Оропт, Селімена, Альсест.

Оропт

Так, хочу знати я, чи пристрасті моїй
Прийнять судилося од вас вінець надій,
Чи почуваете до мене ви кохання,
Бо для закоханих найгірше — це вагання.
Як полум'я моє прийняти ви ладні, —
У цім, не криючись, признайтеся мені,
А доказу прошу наразі я одного:
Альсеста, що давно втоптав сюди дорогу
І також почуттям горить до вас палким,
Хай більше не прийма ваш гостелюбний дім.

Селімена

Ну, звідки гнів такий, що вже й приймає
не вільно?
Раніш ви ставились до нього так прихильно!

Оропт

Дошукуватись ми не будемо причин;
А лиш питаю вас одверто: я чи він?
Одного з-поміж нас рішуче оберіте,
А я вже знатиму, що й як мені чинити.

Альсест

(виходить з свого темного закутка)

Пан має рацію. Прошу я разом з ним,
Щоб не таїлися ви з вибором своїм.
Сюди однакове нас привело бажання:
Добитись повного і чесного признання
І серця вашого усю глибіню спізнати,
Бо більше, далєбі, не може так тривати.

О р о н т

Коли надіятись мені на щастя годі,—
Не стану, пане, вам нічим на перешкоді.

А л ь с е с т

Ревнивий я чи ні — не знаю, менше з тим.
Але ділитися не згоден я ні з ким.

О р о н т

Коли до серця їй ви більш припали, пане...

А л ь с е с т

Коли збудили в ній ви почуття жадапе...

О р о н т

Клянуся кинути я заміри свої.

А л ь с е с т

Клянусь від цього дня не бачити її.

О р о н т

Ви, пані, маєте сказати останнє слово.

А л ь с е с т

Ви, пані, закінчить повинні цю розмову.

О р о н т

Вам треба з почуттям одкритися своїм.

А л ь с е с т

Вам треба в виборі спинитися на одному.

О р о н т

Як! Ви вагаєтесь! Чи це ж можливо, пані?

А л ь с е с т

Як! Ще не зважили свого ви почування?

С е л і м е н а

Ах, напосталістю ви сердите мене.
Що за бажання вас взяло обох чудне!
Відома серцеві сердечна таємниця:
Сама від себе я не буду, певне, криться

І в цьому виборі давно спинилась я
На тім, кому душа присвячена моя.
Але ж ніяково слова ці таємничі
Сказати голосно і не одному в вічі.
Є речі, про які освідчуватись нам
Годиться тихо лиш і тільки сам на сам.
Та й, виявляючи чуття своє сердечне,
Не треба ж ображати людину доконечне,
Одверто й різко їй проголосивши: ні.
Жорстоким шлях такий ввижається мені.

О р о н т

Ні, правду всю кажіть одверто і до краю;
На це я зважився.

А л ь с е с т

Цього я вимагаю.
Не зволікаючись, без жодного жалю
Одному з-поміж нас ви киньте: пе люблю.
Хотіли з усіма у злагоді ви жити,—
Та годі. Скрайній час хитання ці скінчити.
Як затялися ви уперто на своїм,
То прочитаю я собі відмову в тім —
І все, що думав я про вас лихого, пані,
Знайде нехибний ґрунт у вашому мовчанні.

О р о н т

Я не дивуюся нітрохи цим словам
І підписатися під ними міг би й сам.

С е л і м е н а

Ах, домагання це чудне й несправедливе
І тільки муку ним завдасте мені ви.
Порозумітиса нам, далєбі, вже час...
Та ось кузина йде, вона розсудить пас.

Я В А З

Еліанта, Філінт, Селімена, Оронт, Альсест.

С е л і м е н а

Кузино, захистіть! Тут, наче після змови,
На мене з двох боків напали ці панове.
Обом їм хочеться, щоб вивіла я,

Кому із них любов присвячена моя,
І щоб призналася одверто й без вагання,
Хто має кинути даремні сподівання.
Ну, де ж це чувано? Хіба не дивина?

Е л і а п т а

Нехай вимога ця здається вам чудна,
Але даремне ви звертаєтесь до мене:
Я щирість над усе ціную, Селімено.

О р о н т

Підтримки, бачите, і тут вам не пайти.

А л ь с е с т

Всі ваші хитрощі не досягнуть мети.

О р о н т

Свій присуд виречіть і терези схитніте.

А л ь с е с т

Все розумію я, не треба й говорити.

О р о н т

Одно лише слівце — і край розмові цій.

А л ь с е с т

В мовчанні вашому читаю жереб свій.

Я В А 4

Арсіноя, Селімена, Еліапта, Альсест, Філіянт,
Акаст, Клітандр, Оронт.

А к а с т

(до Селімени)

Не гнівайтесь на нас, добродійко ласкава;
Нас привела сюди одна маленька справа.

К л і т а н д р

(до Оронта й Альсеста)

До речі, тут і ви. Ця справа водночас,
На жаль, стосується, панове, і до вас.

А р с і п о я
(до Селімени)

Ви, певне, вражені, що я сюди з'явилась,
Та ці добродії до того спричинились;
Обидва скаржаться на вчинок, що йому
Нема пробачення. Я ж віри не пойму,
Шанобу маючи давно до вас незмінну,
Щоб зважилися ви на річ таку злочинну.
Ні їхні докази, ні змажка та мала,
Що в нас лучилася — ніщо не подола
Поваги й приязні глибокої між нами.
Я вірю — змиєте ви всі ганебні плями.

А к а с т

Так, пані. Попросить уклінно ми прийшли,
Щоб ви пояснення вичерпне нам дали.
Ось лист: Клітандрові його ви написали.

К л і т а н д р

Записку ніжну цю ви до Акаста склали.

А к а с т

(до Оронга й Альсеста)

Панове, по знаку вам, певне, букви ці,
Належать-бо вони увічливій руці,
Що зпати всім себе дає люб'язне право.
Одначе дещо тут послухати цікаво:

«Ви дивна людина: судите мене за веселість і дорікаєте, ніби я піколи не буваю веселіша, як тоді, коли вас нема. Це вельми несправедливо; і коли ви не прибудете якнайскоріше перепросити мене за таку образу, я вам довіку цього не подарую. Наш довготелесий віконт...»

От його ще тут бракує!

«Наш довготелесий віконт, що з нього ви починаєте свої скарги, не належить до тих людей, які могли б мені подобатись, і відколи я бачила, як він цілих три чверті години безперестанку плював у криницю, щоб там кружки розходилися,— я не можу добру про нього мати гадку. Щодо маленького маркіза...»

Це я сам, папове, без хвастощів.

«Щодо маленького маркіза, котрий так довго вчорі мені товаришив, то, на мою думку, нічого нема нікчемні-

шого за його особу, і тільки його й слави, що плащ та шпага. А про добродія з зеленими стьожками...»

(До Альсеста.)

Масте й собі, пане ласкавий...

«А про добродія з зеленими стьожками скажу, що він часом розважає мене своїми гострими вихватками та злою похмурістю, але багато частіше буває для мене постерпний. Щодо пана з сонетом...»

(До Оронга.)

Це на вашу пайку, добродію.

«Щодо пана з сонетом, який спить і бачить себе, наперекір цілому світові, письменником, то для мене мука тяжка слухати його балаканину і нудна його проза стомлює мене не менше від нудних його віршів. Зважте ж усе це, і ви зрозумієте, що життя моє зовсім не таке веселе, як вам видається; що вас мені бракує більше, ніж я можу це висловити, у всіх тих розвагах, де я мушу брати участь, і що найкраща приправа до наших утіх — це присутність любих серцю людей».

К л і т а н д р

Так, а тепер я.

«Ваш Клітандр, про якого ви пишете і який так усе маніжитья, — останній з-поміж людей, що до них могла б я відчувати приязнь. Він збожеволів, думаючи, ніби його кохають, а ви — гадаючи, що вас не кохають. Верпіться ж до розсудливості, поміняйтеся з ним почуттями і заходьте до мене якнайчастіше, щоб помагати мені терпіти набридливий його лицання».

Душа одбилася прекрасна в цім писанні!

Самі ви знаєте, як це назвати, пані.

Так! Серця вашого збагнули ми секрет

І світу цілому покажем ваш портрет.

А к а с т

Чимало дечого сказав би я до цього,

Та ні. Обурення не гідні ви мого.

Але побачите: маленький ваш маркіз

Зугарен виграти собі й дорожчий приз.

ЯВА 5

Селімена, Еліанта, Арсіноя, Альсест, Оронт, Філіпт.

Оронт

Так от яке мені судилося знуцання!
А речі ж піжні ті, а піжне листування!
Любов удаючи, хотіли б ви усіх
Щохвилі бачити у себе біля піг
І обіцянки всім солодкі розсипати...
О!.. Як же я себе дозволив ошукати!
Спасибі ж красне вам, що серце ви мені
Моє вертаєте.

(До Альсеста.)

А вам не заздрю, ні,
І оступаюся з дороги залюбки вам,
З кінцем заздальгідь віпшуючи щасливим.

ЯВА 6

Селімена, Еліанта, Арсіноя, Альсест, Філіпт.

Арсіноя

Як змовчати мені? Палає в серці гнів!
На світі ще ніхто так, пані, не чипив
І не домислився до зрадництва такого.
Але признаюся: не жалую нікого,—

(показує на Альсеста)

Лиш він, хто присвятив найкращі вам чуття,
Хто з вашим поєдпать хотів своє життя,
Шляхетний над усіх, розумний та правдивий...

Альсест

Даремне похвали складасте мені ви.
Скажу по щирості: за них я вдячний вам,
Та справу дивну цю розплутаю я сам.
Хоч серце в вас жалем глибоким оповите,
Нічим не можу я за жаль цей відплатити,
І як солодкої настане помсти час,
То в виборі своїм спинюсь я не на вас.

Арсіноя

От як, добродію! Це, далєбі, чудово!
Ви певні, що я жду лише на ваше слово,

Щоб з вами під вінець без роздуму піти.
Що кращої нема для мене і мети.
Але довідатись уже вам треба, мабуть,
Що крам збракований ніяк мене не вабить,
І гордощі свої покинути смішні.
У парі з вами жить, мосьпане, не мені.
Оддайте ліпше їй і серце ви, і руку...
Удвох прегарну ви утворите сполуку.

ЯВА 7

Селімена, Еліанта, Альсест, Філінт.

Альсест
(до Селімени)

Що ж, пані... Слова я ще й досі не казав
І на чергу свою терпливо дожидав,
Уста німотою скувавши кам'яною.
Чи ж можу нині я...

Селімена

Так, мовою гіркою
Ви право маєте тепер мене ганьбить.
Карайте ж! Як огнем, докорами печіть!
Мені пробачення найменшого немає,
Я винна — і душа від сорому палає.
До інших байдуже, і їхній крик — смішний,
Та злочин проти вас нестримний і тяжкий.
На мене дивитесь ви з невимовним гнівом,
І мушу я його признати справедливим,
Лукавства марного цураючись окрас.
Ненависть я прийму заслужену од вас —
І мовчки...

Альсест

Зраднице! Ненависть утікає
Із серця, де любов палала і палає,
І хоч забути вас навіки б я хотів,—
Перемогти своїх не зможу почуттів.

(До Еліанти та Філінта.)

Ви, друзі, бачите: боротися несила,
Якимись чарами вона мене сп'янила,
Зустрівся з нею я па лихо й на біду,—

І все-таки кінця тут хоч-не-хоч дійду.
Що́ розум, що́ розважні міркування,
Як серцю людському приречене кохання!

(До Селімени.)

Так, так... Забуду все, усе пробачу вам,
Скажу, що досі ви жили таким життям,
В такому оточенні, де нам під юні роки
Певажко прищепить найгірші всі пороки,—
Аби ви згодились зо мною утекти
Від цеї марної людської суєти
В пустелю, в закуток, геть од забав фальшивих,
Для щастя світлого і радощів правдивих.
Лише наважтеся — і змиєте ви враз
В моїй душі сліди усіх тяжких образ,
Вгамуйте людську неумоленну мстивість
І вернете мені любити вас можливість.

Селімена

В пустелю, в закуток сховатися мені?
Зректися втіх життя на життєвій весні?

Альсест

Коли серця горять огнем у нас єдиним,—
Навіщо втіхи нам, навіщо люди всі нам?
Ми рай спізнаємо на лоні самоти.

Селімена

Але ж у двадцять літ од світу утекти,
В далекій глушині верстати вдвох дорогу...
Ні, в мене мужності не вистачить до того!
Коли любов іще в грудях у вас горить,—
Я шлюбом згоджуюсь усе це довершити,
І може...

Альсест

Годі! Край! Не варті ви любові:
Це добре зрозумів я з вашої відмови.
Для мене ви й життя, і світ, і все були;
Як же в мені того, на жаль, ви не знайшли,—
Прощайте. Хай умре на спільний шлях надія,
Ганебні з радістю скидаю кайдани я.

ЯВА 8

Еліанта, Альсест, Філінт.

Альсест
(до Еліанти)

Ви, пані, маєте краси ясної чар
І дорогих чеснот високий, чистий дар;
Шукати кращої — була б то марна праця...
Дозвольте ж зберегти й надалі почуття ці
І вище ставити вас од усіх людей,—
Але з'єднати нас не може Гіменей.
Не вартий я того, і на шляху земному
Дійти кінця мені судилося самому.
Та й що б я скласти вам у жертву нині зміг?
Те серце, що його тут піднято на сміх,
Непотріб, кинуту зрадливою рукою...

Еліанта

У цій турботі вас я, пане, заспокою:
Я другу вашому скажу слівце одне,
Якого потай він чекає вже давно,—
І ми з'єднаємо із ним серця і руки.

Філінт

За щастя це ладен піти б і я на муки.

Альсест

Нехай же стелиться вам радісне життя
У любій злагоді, без сліз і каюття.
А я — окривджений, осміяний жорстоко —
Піду, втікаючи від злоби, від порока,
У тихий закуток, як він на світі єсть,
Де правда ще живе і не зів'яла честь.

Філінт

Ми ж, пані, маємо його переконати,
Щоб нас не засудив він до такої втрати.

Расін

ФЕДРА

Трагедія на 5 актів

ДІЙОВІ ОСОБИ

Тесеї — син Егеїв, цар Атенський.
Федра — жінка Тесеєва, Міноса і Пасіфаї дочка.
Іполит — син Тесея та Антіопи, царці амазонок.
Арісія — принцеса царської атенської крові.
Енона — мамка і вірниця Федри.
Терамен — вихователь Іполитів.
Ісмепа — вірниця Арісії.
Павопа — жінка із почту Федриного.
Сторожа.

Діється в Трезені, пелопоннеському місті.

АКТ ПЕРШИЙ

СЦЕНА I

Іполит, Терамен.

Іполит

Вагань немає більш: я їду, Терамене,
Із супокійної, із тихої Трезени.
У здогадах страшних я мучуся щомить,
І соромно мені безчинно тут сидіть.
Шість місяців уже отця мого немає,
І де він, що йому — ніхто, ніхто не знає,
Ніхто не відає, чи мертвий, чи живий.

Терамен

Де ж ти шукатимеш? У сторопі якіх?
Уже, володарю, твій покірний волі,
Я скрізь шукав його — на морі й суходолі,
Людей розпитував з далеких берегів.

Де плине Ахероп у селища мерців,
В Еліді побував, не помипув Тенару,
Одвідав море те, де смерть прийшла Ікару...
Ніде нема його! В яких же ще краях
Верстати хочеш ти шукаєш даремний шлях?
А може, сам Тесеї, отець твій велелепний,
Зумисне од людей свій слід ховає кожний,
Бо десь у сховищі далекому найшов
Обійми пристрасні — і ніжну п'є любов,
Палкою вдачею уславлений своєю...

І п о л и т

Ні, Терамене, ні. Не двадцять літ Тесею,
Забув він юності гріховні почуття
І пристрасні б не міг віддатись без пуття.
Те все минулося — і Федра не боїться,
Що іппа полонить Тесея чарівниця.
Нарешті — чи дійду, чи не дійду мети,
Та з міста цього я жадаю утекти.

Т е р а м е н

О! Чи давно ж єси зненавидів те місто,
Де любо проплило твоє дитинство чисте?
Та ж ти любив його самотній супокій
Над красний блиск Атен, над пишний двір
царський!
Яка жене тебе журба чи небезпека?

І п о л и т

Дитинних днів пора — яка вона далека!
Дочка Міносова в цю землю прибула —
І враз весна моя зів'яла, одцвіла.

Т е р а м е н

Я розумію це, мій володарю щедрий.
Нещастя все твоє і лихо все — від Федри.
Ще за перших днів, як прибула вона,
Добилась від царя ця мачуха страшна,
Щоб вигнано тебе. Але тепер, здається,
Ця лють уже пройшла і, певне, не вернеться.
Та й небезпек яких бояться тобі
Од умирущої, що смерті жде в журбі?
Цариця від усіх таїть свою недугу,

Але в тяжку вдалась, у незміренну тугу,—
Чи ж їй недобре щось на тебе замишлять?

І п о л и т

Ні гніву не боюсь, ані її проклять,
Для втечі інша є, захована причина:
Дитя ворожого Тесеві коліна,
Арісія мене примушує втекти.

Т е р а м е н

Як! Гнів, царевичу, на неї маєш ти
За те, що діяли брати її жорстокі?
Невинне це дитя тобі збиває спокій?
Її ненавидиш?

І п о л и т

Ненавижу? О ні!
Від того б не втікав.

Т е р а м е н

Тоді дозволь мені
Тебе спитатися, суворий Іполите,
Кохання вороже завзято-гордовитий:
Невже ти силі тій без боротьби уліг,
З якою батько твій боротися не міг?
Невже душі твоїй ненависна богиня
Тесея виправдать заповзялася нині,
Твоїх незайманих торкнувшись грудей?
Невже подібний став до інших ти людей?
Скажи: кохаєш ти?

І п о л и т

О, що ти, Терамене!
З дитячих днів моїх ти завжди біля мене,
Ти знаєш: чистий я тепер, як і колись,—
Чи ж міг би я себе ганебно так зректись?
Я, амазонки син, від неї в спадок маю
Суворий дух, яким не раз тебе вражаю,—
І пе на те ж дійшов тепер я зрілих літ,
Щоб казано: такий, як інші, Іполит.
Навчитель давній мій, оповідав мені ти
Про подвиги отця, усьому знані світу,—
І пильно слухав я про славні ті діла,
І радість у душі буяла і цвіла,

Як ти змальовував Геракла гідні вчинки,
 Страшні з потворами страшними поєдинки,
 Розбійників, яких він побивав, мов грім,
 І відбивалися у погляді моїм
 Прокруст, і Керкіон, і велет з Епідавра,
 І Кріт, де поборов мій батько Мінотавра...
 Коли ж доходив ти у повісті своїй
 Любові зрадної, всякчас мені чужій,
 Коли розказував ти, добрий Терамене,
 Про Перібеїн плач і вкрадення Гелени,
 Про всіх покинутих, окривджених павік,
 Що їхнім іменам утратився вже й лік,
 Про Аріаднині зітхапня у пустелі,
 Що наслухали їх лише холодні скелі,
 Про Федру, що її він хитро полонив,—
 Вдавався в смуток я і все тебе просив
 Урвати повісті задовгої тканину.
 О! Славних тих пригод безславно половину
 У пам'яті своїй я б так охоче стер!
 Невже ж ти думаєш, що міг би я тепер,—
 Я, що з потворами не мірявся страшними
 І не прославився ділами голосними,
 В яких виправдання Тесей собі знайшов,—
 На грішну зважитись до дівчини любов?
 Хай навіть прирекли боги таке безслав'я,—
 Невже б Арісію без сорому обрав я?
 Невже забув би я серед палких бажань,
 Що розділяє нас неперехідна грань?
 Мій батько наказав закопом непохитним,
 Щоб віку дожила життям вона бездітним,
 Щоб з нею водночас умер і їхній рід,
 Бо корінь де лихий, лихий там буде й плід.
 Опіку матиме він до кінця над нею,
 І не світити їй лампади Гіменею.
 Чи ж можу батькові наперекір піти
 І шалу грішному ганебно улягти?
 Нехай би пристрастю душа моя палала...

Т е р а м е н

Шкода, царевичу. Коли пора настала,
 Людського розуму не слухають боги.
 Твій батько мимохідь додав тобі жаги,
 Бо заборонаю й ненавистю своєю
 Він тільки збільшив чар і потяг твій до неї.

Та й чисті любощі — нащо боятись їх?
Чом не зазнать тобі дозволених утіх?
Хто опече тебе гірким за це докором?
В сліди Гераклові хіба ступати сором?
Кого не зборкала Венера із людей?
Та й нащо приклади, як зчарував Тесеї
Своєю вродою і Антиопу чисту,
Що, як і ти, кляла весь вік любов огнисту!
Не тратьмо більше слів. Усе скажи мені.
Уже по-іншому твої минають дні.
Вже рідше в далечинь, неначе хижка птиця,
Летить твоя легка крилата колісниця,
Вже рідше дикого стрункого скакуна
Уміло зборкує рука твоя міцна
І наші вигуки по лісі не лунають.
Огні заховані в очах твоїх палають,
І як ховатимеш іще ти довше їх,
То мук судилося зазнать тобі тяжких.
Скажи: Арісії відоме це кохання?

І п о л и т

Я їду відсіля, от річ моя остання.

Т е р а м е н

Чи волиш з Федрою побачитися ти?

І п о л и т

Так — і про це її негайно сповісти.
Це обов'язок мій, міцніший від закону...
Та що стривожило оту її Енону?

СЦЕНА II

І п о л и т, Е н о н а, Т е р а м е н.

Е н о н а

Біда, царевичу! Страшна, страшна пора!
Боюся вимовить: цариця умира.
Даремно я її мов ока доглядаю —
Життя її смутне зближається до краю.
На ложі тихому спокою їй нема,
Бо серце туга рве незглибна, хоч піма...
Вона покинула ясні свої палати

І йде сюди... Усіх я мушу попрохати
Нещасну страдницю на самоті лишить.

І п о л и т

Іду: нехай мій вид їй ока не смутить.

СЦЕНА ІІІ

Ф е д р а, Е н о н а.

Ф е д р а

Спинися, постривай, моя Еноно мила!
Я патомилася, в грудях погасла сила;
Мене засліплює блискуче сяйво дня,
Тремтішня у погах мою ходу спиня.
О горе!

(Сідає.)

Е н о н а

Пожальтеся, боги, на ці гіркі страждання!

Ф е д р а

Як душить, тисне як мене оце убрання!
Цю пишну зачіску, що для чола тяжка,
Чия сплела мені набридлива рука?
Усе гнітить мене, призводить до скорботи!

Е н о н а

Царице! Пригадай, чи одягать давпо ти
В одіння святкове себе веліла — нам
І, хоч огорнена зловісним почуттям,
Бадьорість і снагу колишню пригадала
І світло сонячне побачити бажала.
Тепер своїх бажань ладна зректися ти,
Од сонця красного жадаєш утекти.

Ф е д р а

О горде світище, що батьком називати
З пихою правою моя навикла мати,—
Якої ж ти сім'ї нещасної отець!
Тепер, коли прийшов життя мого кінець,—
Чи не з моїх тривог ти так запаленіло?
Востаннє бачу я тебе, ясне світило!

Е н о н а

Невже ж ти чорних дум своїх ще не зрелася
І лаштуватися ізнов заповзялася
У мене па очах до смертної дороги?

Ф е д р а

Чом я не в затінку намету лісового?
Чому крізь куряву не стежити мені
За колісницею, що лине вдалині?

Е н о н а

Про що, царице, ти...

Ф е д р а

Ох, що я, що сказала!

Куди я мислями, безумна, заблукала!
Безсмертні узяли навіки в мене ум,
І червошію я од божевільних дум.
Ганьба розкрилася моя перед тобою —
І зір мій мимохить туманиться сльозою.

Е н о н а

Нехай судилося, царице, червоніть, —
Ще гірше мучиться, хто мучиться й мовчить.
Глуха до наших слів, лиха за піклування,
Невже життя скінчить ти хочеш без вагання?
Якої пристрасті отруєне жало
Зсушило днів твоїх прекрасне джерело?
Вже тричі темрява оповивала небо
І тричі впливав блискучий повіз Феба,
А ти ні спочиву не мала, ані сна,
Зрікалась їжі ти, поңура і сумна!
Яка мета тебе принаджує лукаво?
Хто дати міг тобі на самогубство право?
Своїми вчинками образиш ти богів
І мужа, що життя з тобою розділив.
А діти! Здумай лиш, чи може добра мати
Ярму ганебному дітей своїх віддати!
Згадай: як дням твоїм кінець прийде страшний, —
Для твого ворога займеться день новий,
Що амазончине його зростило лоно, —
Для Іполита!

Ф е д р а

О!

Е н о н а

Збагнула ти?

Ф е д р а

Еноно!

Чиє ім'я твої промовили уста?

Е н о н а

Люблю я гордий гнів, що в тебе вироста,
Коли почуєш ти це слово зловороже.
Живи ж — нехай любов і честь тобі допоможе.
Живи, щоб скіф'янки суворий син не міг
Під ноги підтоптати дрібних дітей твоїх,
Що в жилах їм тече пайкраща кров Еллади
І кров ясних богів! Але моєї ради,
Царице, слухайся: па праву ставши путь,
Подбай, щоб сили знов пригаслі повернуть,
Щоб світоч днів твоїх, що тьмою оповився,
Знов ясно запалав і пишню засвітився!

Ф е д р а

І так задовго вже, злочинний, він світив!

Е н о н а

Що за одчай тебе, царице, охопив?
У чім ти кашся? Від чого терпиш муки:
Від крові й злочинів у тебе ж чисті руки!

Ф е д р а

Хвалити небеса, рукам не знаний гріх,—
Коли б же й серцеві подібним быть до них!

Е н о н а

Які ж лихі думки у тебе зарілись
І жахом у грудях нечуваним одбились?

Ф е д р а

Доволі! Краще смерть зустріну я страшну,
Аніж свою тобі відкрию таїну!

Е н о н а

Що ж, хай і так. Умри в нелюдському мовчанні,—
Та іншої руки шукай на час останній,
Щоб очі стомлені навик тобі закрить.
Моя душа раніш до мертвих полетить!
Туди веде доріг незлічено багато,—
Здолає розпач мій найближчу з них обрати.
Як? Хочеш правду ти сховати від мене, зла?
У кого ж на руках зросла ти й розцвіла?
Хіба ж не я свій рід для тебе занедбала?
І цієї вірності тобі, жорстока, мало?

Ф е д р а

Признання хочеш ти могого осягти?
Вжахнешся, як дійдеш жаданої мети!

Е н о н а

Царице! Чим же більш мене вжахнеш тепер ти,
Як над твоїм чолом я чую повів смерті?

Ф е д р а

Коли свій гріх тяжкий я виллю у слова,
Умру грішнішою, аніж була жива!

Е н о н а

Я до колін твоїх тремтячих припадаю...
Во ім'я сліз, що я за тебе проливаю,
Розвій ті сумніви, що ум мені гнітять.

Ф е д р а

Ти просиш!

Е н о н а

Говори.

Ф е д р а

О небо, як почать
І висловів яких добрати для признання?

Е н о н а

Мені образливі усі твої вагання.

Ф е д р а

О, як карає нас Венерина рука!
О, доле матері ганебна і гірка!

Енона

Так. Їй любов дала напитися отрути,
Але давно пора усім про те забути.

Федра

Чи ж Аріадніне увалося життя
Не там, де кипуто мене без вороття?
Хіба сестру мою убило не кохання?

Енона

Нащо ці спомини? Навіщо ці страждання?

Федра

Венері хочеться, щоб я в роду моїм
Ще гірше мучилась, ніж довелося їм.

Енопа

Ти покохала?

Федра

Так — і в цім моє прокляття.

Енона

Кого ж?

Федра

Я вся дрижу — не можу проказать я...
Люблю я... Ні... Мій гріх — за всі страшніший він.
Люблю...

Енона

Скажи ж кого...

Федра

Ох... амазонки син,
Що ворогом лихим я досі називала...

Енона

Як? Іполит?

Федра

Ти, ти ім'я його сказала!

Е н о н а

О праві небеса! Холоде в жилах кров!
На нещасливий рід нещастя впало знов!
О розпач! О ганьба! О береги прокляті,
Де з гніву божого судилось нам пристати!

Ф е д р а

Уже не день, не два, як ця біда зайшла.
Коли з Тесеєм шлюб я чесний узяла,—
І щастя, бачилось, і спокій був у мене.
Та зруйнували все, розбили все Атени,
Явивши ворога прекрасного мені.
На нього дивлячись, палала я в огні —
І враз од холоду чудного ціпеніла,
Міпилась па лиці, біліла й червоніла.
Збагнула я тоді, як закипає кров,
Коли богиня в ній посіяла любов
Своїми мстивими безжальними руками.
Я храм поставила, палила фіміями,
Хотіла жертвами власкавити її
І думи втишити збентежені свої.
Та ліків на землі немає на кохання!
Венері слала я палкі свої благання —
А Іполит, як бог, стояв мені в очах.
Із ним стрічаючись при самих вітварях,
Такому божеству офіри я складала,
Що на ім'я назвать нізащо б не здолала.
Втекла б, сховалася,— але на горі й стид
Подобу синову являє батьків вид!
Недобру мачуху взяла я удавати,
Щоб ворога свого коханого прогнати,
З душею власною на горду стала прю!
Спокою день і ніч не даючи царю,
Я Іполитові вигнання готувала,
Я сина з отчих рук жорстоко виривала!
Ту волю вволено. І легше знов мені
Здалося дихати, і дні, як перш, ясні
При світлім огниці родиннім покотились,
Хоч муки у грудях заховані таїлись.
Дарма! Воскреснути їм слухний час настав!
Коли в Трезену муж мене з собою взяв,
Вигнанця там лице зустріла я кохана,
І незагобні мої відкрились рани.

Це вже не вогник був таємний у грудях,—
Я впала здобиччю в Венериних руках.
Одчаєм схоплена і жахом оповита,
Хотіла злочин свій навек я потаїти
І чеснее ім'я до смерті зберегти.
Мольбою і сльїзми страшне признання ти
У мене вирвала. Сказала все тобі я
І в тім не каюся. Життя вже ледве тліє,
І не хотіла б я твоїх докорів чуть,
В останню і страшну готуючися путь.

СЦЕНА ІV

Федра, Енона, Панопана.

Панопана

Царице, мушу я — хоч цього б не хотіла —
Сказати новину, що всіх нас засмутила,
Всім сльози витисла розпачливі з очей:
Твій нездоланий муж — умер, умер Тесеї!

Енона

Панопо, що це ти!

Панопана

Хай відає цариця!
З кохалим серцеві їй більше вже не стріться.
Героя славного немає на землі.
Цю вість мандрівні нам привезли кораблі.

Федра

О небо!

Панопана

Мова йде в Атенах про нового
Царя. Ті ним зовуть перворідня твогого,
А ті, ламаючи і правду, і закон,
Чужинки синові хочуть віддати трон.
Є й інші — ворогів збіговище прокляте,
Яке Арісію надумало обрати,
Дочку Паллантову. Про це подумай ти,
Бо має Іполит небавом одпливти
І може, неладом скориставши в Атенах,
До себе привернуть юрбу людей шалених.

Енона

Панопо, годі вже. Усе цариця зна
І певних висновків дійде саме вона.

СЦЕНА V

Федра, Енона.

Енона

Царице, в смертний шлях зібралась ти рішуче,
І я вже думала, що прийде неминуче
Це горе пам тяжке. Але в новій журбі
Нові повинності нагадую тобі.
Ти про цареву смерть жалобні чула вісті.
Хто ж має трон його уславлений посісти?
Коли ти житимеш — царем твій буде син;
Умреш — і на раба зйде ганебно він.
Де він, скажи, пайде підпору й допомогу?
Хто сльози висушить, хто склониться до нього?
Розбудить зойками він пращурів своїх —
І будеш проклята навіки ти від них.
Живи ж! Докорами не муч себе даремне,
Бо почуття твоє гріховне і таємне
Тепер зробилося таким, як і в людей:
Умер — і з пут усіх звільнив тебе Тесей.
Уже без сорому, царице гордовита,
Стрічати можеш ти віднипі Іполита.
Коли наміряться в ненависті сліпій
Він волі царственній перечити твоїй,
Його зупиниш ти: Трезеною владати
Судилося йому. Фортеці ж і палати,
Які Мішєрвина колись рука звела, —
Їх доля синові твоєму прирекла.
Одного ворога вам треба побороти
Обом — Арісію.

Федра

Безсила від скорботи,
Пораді я, проте, скоряюся твоїй:
Для сина житиму. Суворий жереб мій,
Та, може, хоч любов до власної дитини
Снаги додасть мені у ці сумні хвилини.

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА I

Арісія, Ісмєна.

Арісія

Як! Іполит мене побачити схотів
І попроситися? Чи хто не одурив,
Ісмєно, вісткою тебе чудною цею?

Ісмєна

Ти відаєш: постав земний кінець Тесею —
І всі серця тепер до тебе прилетять,
Що гніву царського зазнала та проклять.
Прийшов великий час тріумфу й перемоги,
Елладу нині всю ти підіб'єш під ноги!

Арісія

Чи тому ж вірити? Я не раба тепер,
Я стала вільною — і ворог мій умер?

Ісмєна

Так! Цар Тесеї зійшов у попідземні житла,
Щоб знов душа твоя надіями розквітла.

Арісія

А де ж кінець собі злобитель мій найшов?

Ісмєна

Не переслухати про це людських розмов!
Ті кажуть, ніби він з коханкою новою
Загинув, хвилєю поглинутий морською,
А ті запевнюють, що він та Пірітой,
По всьому світові прославлений герой,
Зійти паважились в похмурє царство тіней,
Де в берегах німих Коцит німотно плине,—
І вже не може він вернутись до життя,
Бо з царства мертвого немає вороття.

Арісія

Хто б земнородний міг лише по власній волі
Сам опипитися у тім страшнім падолі?
І що могло туди Тесея притягти?

Ісмена

Проте ж у смерть його не віриш тільки ти!
Знай: без володаря zostалися Атени
І Іполита зве царем своїм Трезена.
А Федра... За дитя своє вона тремтить
І друзів радиться, що нині їй чинить.

Арісія

Зла досі не чинив Тесеїв син для мене,—
Але чи зглянеться сьогодні він, Ісмено,
На ту, кого весь вік ненавидів Тесеї?

Ісмена

Я певна.

Арісія

Пригадай, що він з усіх людей
Найбільший ворог нам, жіночій половині,—
Чому ж до мене жаль його порушить пині?
Холодний розумом і серцем, як граніт,
Минає завжди нас і всюди Іполит.

Ісмена

Багато чула я про ту сувору вдачу,
Та доказів тому і досі ще не бачу;
Не раз я стежила, як амазончин син
З тобою розмовляв. Чи ж гордим словом віп,
Чи гордим поглядом ту славу нам доводив?
Ні! Засоромлених він і очей не зводив,
Та з-під опущених йому світився вії
Німої пристрасті такий огонь палкий,
Що з погляду могла ти легко зрозуміти
Любов, яку в речах хотів він потаїти.

Арісія

Ісмено дорога, чи правда це, чи ні,
Та мило слухати твої слова мені!
Невже ж ти думаєш, товаришко єдина,
Що долі забавка, Паллантова дитина,
Для сліз уроджена, для мук і для проклять,
Кохання краспого могла б іще зазнать?
Одна в усім роду, до чвар щоденних звикла,
Я смерті в них, проте, кривавої уникла;
За віку юного я втратила братів:

Усіх по одному жорстокий меч скопив,
Всі впали од руки потужного Тесея,
Лишилась тільки я з потомків Ерехтея.
Усім заказано тоді мене жаліть,
Щоб словом не могла я гнівним оживить
Братів, похованих для помсти і відплати,
Щоб я на царський рід не зважилась повстати.
Презирством повнилась тоді душа моя,
Але — хоча царя ненавиділа я,
Хоч кайдани свої щоденно проклинала —
Подяка іноді у мене заступала
Злобу, яку Тесеєм в душі моїй будив.
Царевич же мене одразу полонив
Не тільки вродою, що рівної не має,
Не тільки поглядом, що наче сонце сяє,—
Дарами, до яких байдужий Іполит,—
А й тим, що вразити й увесь би мало світ:
Узявши по отцю одваги й сили спадок,
Гріхів од грішного не перейняв нащадок,
В шляхетній гордості відрікшися утіх,
Що інші віддають усе життя для них.
Хай Федра хвалиться Тесеєвим коханням,
Але ж яка ціна хоч би й палким зітханням
Того, хто тисячам жінок їх дарував
І всім однаково обійми розкривав?
Ні! Серце зборкати, що пестоців не знало
І волі нічийї іще не улягало,
Збудити в мужньому, у гордому любов,
Хто досі стежкою відлюдною ішов,—
Ось мрія, що мене приваблює і надить!
Як думку Іполит свою сувору зрадить,
Як серце ніжності відкриє він палкій,—
Тоді, тоді тріумф настане мій ясний...
Та що я! Порив це безумний і шалений!
Мене не любить він, байдужий він до мене,
І, може, гордощі, що я хвалила їх,
Спричиняться до сліз і до зітхань моїх.
Коли б він покохав... О! Казку цю чудову
Я тільки...

І с м е н а

З ним самим докінчуйте розмову.

СЦЕНА II

Іполит, Арісія, Ісмена.

Іполит

Царівно, перед тим, як звідси від'їздить,
Тобі поважну вість я маю ознаймить.
Тесеї, мій батько, вмер. Мої передчування
Казали, що його це подорож остання.
Хто б інший не пускав хороброго до нас,
Крім смерті, що прийшла у визначений час?
Хто подвиги чинив з Алкідом богорівним,
Лиш пам'ять у серцях і шану залишив нам,
Злій Парці відданий з призволення богів,
Царівно! Маючи на цього здавпа гнів,
Його ти величі не можеш не признати.
Одним я тішуся: у день тяжкої втрати
Тебе звільняю з пут, що ти у них зросла.
З Трезепи, що мене сьогодні нарекла
Царем, бо я на те дідичне право маю,
В далеку подорож негаймо вирушаю,
Тебе свобідною лишаючи, як я...
О пі! Вільнішою!

Арісія

Мене така твоя

Зичливість радує, але вона надмірна:
Знов мушу бути я тим кайдамам покірною,
Що пині ти прийшов мене звільнити з них.

Іполит

Ти знаєш, хто на трон в Атенах сісти б міг,
Хто має важити на цей дарунок щедрий?
Лиш я, Тесеїв син, лиш син його від Федри —
І ти...

Арісія

Царевичу! Чи вірити ушам!

Іполит

Спадковості закон я добре знаю й сам
І відаю: як син чужинки, не грекипі,
Народу грецькому пенависний я нині,—
Тож берла отчого повинен би зректись.
Проте якби мені доводити взялись,

Що тільки братові в Атенах царювати,—
Я право і своє зумів би показати.
Як ти ж перетяла, царівно, путь мою,—
Без боротьби тобі я берло віддаю.
Від пращурів твоїх доставився Егею,
Воно дало йому всю владу над землею,
Де стільки доброго мій прадід учинив.
Забули всі тоді Паллантових синів!
Тепер на тебе ждуть атенські пишпі мури.
Нехай забудеться навіки час похмурий
І там, де лялася сім'ї твоєї кров,
Народна опов'є чоло тобі любов!
В Трезені я царем. Для Федринога сина
Лишився пишний Кріт, родючих нив країна.
Ти — згоду в Аттіку схвильовану внеси.
Усі для тебе я з'єднаю голоси.

Арісія

Вражає це мене, як серед ночі сонце,
І вже я думаю: чи не облудний сон це?
Чи можу вірити? В якого божества
Узяв ти думку цю і дивні ці слова?
Будь слава між людьми! Нехай в усіх народів
Ім'я твоє ясне незглибний будить подив!
Для мене зрікся ти, царенку, власних прав!
Чому ж до цього дня мене ти зневажав?
Як від ненависті ти перейшов своєї
До добрих почуттів?

Іполит

Ненавидів тебе я?
О! Досить казано про гордощі мої,
Але ж не з вовчої походжу я сім'ї!
Який суворий дух, яку злобу неситу
Твій тихий любий вид не міг би пом'якшити?
Хто чарам би твоїм противитися міг?

Арісія

Що кажеш ти?

Іполит

Давно, давно я постеріг,
Що перед пристрастю мій ум не має сили.
Коли такі слова вже з уст моїх злетіли,

Я далі поведу. Розкрию серце я,
Скажу про той огонь, що в нім душа моя.
Поглянь: нещасний принц стоїть перед тобою,
Що гордістю хотів пишатись нелюдською.
Проти кохання я злостиво повставав
І кайдани його з презирством одкидав,
Дивився з берега, як інші гинуть люди,
Та думав, що м е н і повік того не буде...
Тепер законові, що весь поймає світ,
І непокірливий скорився Іполит!
Хвилина лиш одна — і владі тій підпав я,
Що досі мав собі за горе і безслав'я.
Півроку мучуся у боротьбі тяжкій,
Не хочу бачити, а бачу образ твій,
З тобою стріпуюся — від тебе утікаю,
Коли ж нема тебе — слідів твоїх шукаю.
Чи заховаюся у лісі, в гущині,—
Усе, усе тебе нагадує мені:
І сяйво сонячне, і місячне проміння;
Скрізь бачу мимохить я дороге видіння,
Себе самого я тепер не пізнаю,
Неначе підмінив натуру хто мою.
Не хочу бачити ані меча, ні лука,
Не до душі мені Нептунова наука,
Забули коні вже владичний голос мій,—
І в тузі по лісах блукаю сам не свій.
Боюсь, що оповість про дике це кохання
В тобі ніякове збудило почування,
Бо мови ніжної не знає мій язик,
І до солодких пут, царівно, я не звик.
Але прийми мій дар; нехай перед тобою
Чужинець мовою освідчився чужою,
Хай пристрасті в слова не вмів я перелить,—
Лиш ти її в мені здолала запалить!

СЦЕНА ІІІ

Іполит, Арісія, Терамен, Ісмена.

Терамен

Цариця йде сюди. Вона тебе шукає,
Царевичу.

Іполит

Нащо?

Т е р а м е н

Того ніхто не знає,
Лиш переказано, що конче треба їй
З тобою стрітись.

І п о л и т

Що це за знак чудний?
Якої з пасербом їй хочеться розмови?

А р і с і я

Ти знаєш, сум який послали їй богове,—
І хоч ненавидиш заслужено її,—
Та мусиш почуття притишити свої.

І п о л и т

Ідеш ти... Вирушу небавом я з Трезени...
Тож гніву не клади великого на мене...
До рук тобі своє я серце віддаю...

А р і с і я

Повипність виконай високу ти свою
І те здобудь мені, на що я маю право.
За це подякую я щиро й нелукаво,
Та ще дорожчий дар ти можеш дати мені,
Ніж царства славного клейноди осяйні.

СЦЕНА IV

Іполит, Терамен.

І п о л и т

Піди-но подивись, чи в путь усі готові.
Не радий зовсім я з царицею розмови!
Ти гасло від'їздить якнайскоріше дай,
Щоб прикрій зустрічі покласти швидше край.

СЦЕНА V

Федра, Іполит, Енона.

Ф е д р а

Він наближається. У серці кров горить.
Усе забула я, що мала говорить.

Енона

Згадай про сина. Ти — одна надія в нього.

Федра

Ти маєш виїхати, царевичу, в дорогу.
Дозволь же до твоїх скорботних дум тяжких
Моїх додати сліз гарячих і гірких.
Мій син, що без отця зостався сиротою,—
Я знаю — скоро вже розлучиться й зо мною.
Чигає на дитя багато ворогів,
Один лиш ти б його пригрів і захистив.
Та б'ється у грудях лихе передчування,
Що будеш ти глухий до ревного благання:
На матір правий гнів у серці ти поклав —
Боюсь, щоб він тепер на сина не упав.

Іполит

Ганебних почуттів не знаю я, царице.

Федра

Мене несправдиш, — хоч боляче мені це,
А я не скаржуся: сама я винна в тім!
Шкода лиш — не читав у серці ти моїм!
За ворога мене вважаєш і тепер ти.
Так, добивалася і потай, і одверто
Твого вигнання я, чинила завжди зло,
Хотіла, щоб між нас границею лягло
Неперехідною широке грізне море.
Своїм підлеглим я дала закоп суворий, —
Ніколи імені твого не називать.
Проте — хоч лихом ми за лихо віддавать,
За кривди помстою призвичені платити —
Знай: нещаснішої немає жінки в світі
І менше вартої ненависті, як я.

Іполит

Де має пасербів і мачуху сім'я,
Там приязні дарма ми будемо шукати.
За рідними дітьми вбиваючися, мати
Недобре дивиться і задро на чужих.
Ще, може б, утисків зазнав я й не таких,
Коли б не ти була Тесеєва дружина.

Ф е д р а

О небо! Не в тому тяжка моя провина,
І інший біль мене тривожить і гнітить!

І п о л и т

Царице! Нащо так вбиватися й тужить?
Ще ж, може, радість нам ясні пошлють богове
І муж твій вернеться щасливий і здоровий!
Ласкавця має він великого. Нептун.

Ф е д р а

З довічних берегів немає повороту.
Як він ступив туди, не викличеш його ти,
Суворий-бо для всіх панує там закон.
Свої здобичі не пустить Ахерон,
Глухий до наших мук, до стогону і плачу.
Тесей умер... Ні, ні! Його в тобі я бачу!
На тебе подивлюсь — і мужа впізнаю...
Пробач, царевичу... Я таїну свою,
Безумна, зрадила... Я того не хотіла.

І п о л и т

Твоє чуття мені, царице, зрозуміле.
В житлі підземному навіки зник Тесей,
Та й досі вид його не йде з твоїх очей.
Ти вірна мужеві і по його сконанні.

Ф е д р а

Так, правда. Я горю в нестримному коханні,
Але Тесея вже люблю я не таким,
Як він умер: не тим зальотником легким,
Що тисячам жінок готовий був служити!
Передо мною муж шляхетний, гордовитий.
Суворість, може, він надмірну виявля,
Та цвіту кращого не бачила земля.
До бога юного подібний він красою —
До тебе, що стоїш тепер передо мною.
Так, мав колись Тесей і голос твій, і стан,
І очі, що серця захоплювали в бран.
Рум'янець на щоках горів йому так само,
Коли на Криті він з'явився перед нами,
За муку й радощі Міноса дочкам став.
А де ж тоді був ти? Чому тебе не взяв

Тесеї на подвиги? Замолодий, не міг ти
З ним море кораблем крилатим перебігти.
Тоді б потвору ту, що весь жахала Кріт,
Рукою твердою убив би Іполит!
Та нитка чарівна із рук сестри моєї,
Що позначала шлях і вивела Тесея,
Тобі б, як ніжний дар, дарована була —
І не злякався б ти тасмного житла,
Пройшовши хідники упевнено і владно.
Ні, ні! То я б тебе вела, не Аріадна,
У мене б у грудях цвіла любов палка.
Ти йшов би в лабіринт без нитки, без клубка,
Мосю ведений гарячою рукою.
Я страху маршого не знала б із тобою,
Безумно зважившись на щастя чи загин.

І п о л и т

О праведні боги! Та я ж Тесеїв сиң,
А ти — забулася? Тесеєва жона ти!

Ф е д р а

Ні! Мушу я про це довіку пам'ятати,
І дарма думаєш, царевичу, що я
Вже честь утратила.

І п о л и т

Пробач! Вина моя
Велика змушує мене почервоніти.
Як міг признання я невишне осудити
І в слові чистому дочуть гапєбний грїх!
Втечу, сховаюся від поглядів твоїх,
Від сорому свого!

Ф е д р а

О, добре ти, жорстокий,
Все зрозумів! Чуття заховане, глибоке,
У незатемнених відкрила я словах.
Так — Федра з полум'ям шаленим у грудях,
Любов'ю спалена, стоїть перед тобою.
Та знай: не радістю, а мукою тяжкою
Від хвилі першої був пал грїховний мій.
Отрутих у душі не грїючи надій,
Собі не мала я, не зпала оправдання.
Від неба ~~наслане~~ страшне мов кохання,

І жертва божої нечуваної мсти —
Собою гордую ще більше я, ніж ти.
Боги в тім свідками — то ж їхня гнівна сила
Це полум'я в мені, безсилій, запалила.
Згадай: од тебе я втікала як могла,
Я незаслужене вигнання прирекла,
Ненависть у тобі будила невтомлено,
Щоб подолать любов безумну і шалену.
Чого ж добилася? Намарне все пішло!
Лиш у твоїй душі я викресала зло,
А не могла в своїй перебороть кохання —
І чарів ще нових дало тобі страждання.
Я сохла, мучилась! Палала я в огні...
Коли б ти в вічі міг заглянути мені,
Та всьому, що кажу, дійняв би зразу віри...
Стривай! Ти думаєш, що це визнання щире
Із серця вирвалось мені не мимохить?
За сина я тебе сьогодні йшла просить,
Ненависть і злобу від нього відхилити...
Шкода тих намірів! З тобою говорити
Про тебе тільки я на стид собі змогла.
Скарай же грішницю! Ти бачиш — я прийшла
Безчестям значена, тавровапа гальбою!
Рукою мужньою скарай мене, герою!
Помстись! Почвари хай не бачить більше світ,
Що мужем їй — Тесеї, а любий — Іполит!
Нехай до цього дня земля її носила, —
Тепер, коли вона усе тобі відкрила,
Од помсти правої не заховатись їй!
Ось груди! Вразь у них мечем своїм мерщій!
Удар готова я заслужений прийняти!
Коли ж не хочеш сам мене ти покарати,
Щоб не зазнала я солодких, щасних мук
Від тебе, від твоїх безмірно любих рук,
Коли не хочеш їх мою багрянити
Брудною кровію, — подай меча мені ти,
І зможу я сама...

Е н о н а

О небо! Постривай...

Сюди ідуть... Біжи, царице, утікай
Од свідків, од ганьби, од лютого безчестя.

СЦЕНА VI

І пол и т, Т е р а м е н.

Т е р а м е н

Чому таке спішне царицине відшестя?
Чом без меча стоїш, похмуривши чоло?
Владарю! Що таке між вами тут було?

І пол и т

Втікаймо відсіля! О, де мені подітись?
На себе сам тепер не можу я дивитись.
Цариця... Ні, боги! Уста навик замкну,
Страшну ховаючи у серці таїну!

Т е р а м е н

Готовий корабель, нап'яте вже вітрило,—
Та знай: атеняни свій вибір докінчили:
Найбільше Федрин син зібрав там голосів,
А Федра — по йому.

І пол и т

Хто? Федра?

Т е р а м е н

Сповістив

Про це нас послапець. Вона обняти має
Високу нині власть в Палладиному краї,
Твій брат — атенський цар.

І пол и т

Чи за чесноти їй
Ви шлете, небеса, незмірний дар такий?

Т е р а м е н

Тим часом чутка є — на жаль, я їй не вірю —
Що батько твій живий, що був він десь в Епірі...
Одначе пильно так його я скрізь шукав...

І пол и т

Ми перевіримо, хто вістку цю подав,
Дійдемо джерела, і як воно сумнівне,
В дорогу рушимо. Мій дух палає гнівний,
І ми царський вінець, хоч би й ціною мук,
Віддати маємо лише до гідних рук.

АКТ ТРЕТІЙ

СЦЕНА І

Федра, Енона.

Федра

Хай заберуть відсіль клейноди і дари ці.
У вічі людям я соромлюся дивиться,
І не спокусиш ти мене уже нічим!
Признанням я себе збезчестила страшним,
Сказала ті слова у пориві буйному,
Що чути б їх не слід ніколи і пікому.
А він, о небеса! Він довго уникав
Зо мною зустрічі — і з сорому палав,
Почувши відповідь гріховної любові,
Він утекти хотів, жорстокий, від розмови!
Навіщо згубного меча стримала ти?
Хіба ж він хоч поблід, як мала я дійти
Кіпця жахливого? Ні! Вічною ганьбою,
Лише торкнувшись, йому я відкрила зброю,
І вирвать він її у мене не хотів,
Бо руки б тим собі безгрішні забруднив!

Енона

Царице! Завдаєш лише жалю собі ти
І збільшуєш огонь, що треба б потушити.
Згадай: Міноса ти славетного дочка,
І небо дар тобі високий приріка,
З якого зачерпнеш ти втіхи й супокою,—
Візьми ж царське стерпо могутньою рукою!

Федра

Чи ж можу владу я державну утримать,
Як почуттям своїм не можу володать,
Як у тяжкім ярмі я задихаюсь... гишу?..

Енона

Так утечи відсіль.

Федра

О, ні! Його не кину!

Енона

Недавно ж ти його вигнання добивалась!

Федра

Але тепер йому, безумна, я призналась
У грішній пристрасті... Межу я перейшла
І перед ним себе безчестям повила!
Коли життя мого вичерпувалась сила,
Сама ти мовою облесною збудила
Той пал, що отруїв мої останні дні...
Надію ти дала, облуднице, мені!

Енона

Чи вишна я, чи ні,— те знає праве небо,
Та все чинила я, владичице, для тебе.
Тепер же, як зізнаць пережилася мить,
Чи можеш ти йому образу ту простить?
О, як зневажливо кривив свої уста він,
Немовби пад богів високоможних славе,—
Гидкий, ненависний у гордощах своїх...
Чому не мала ти тоді очей моїх!

Федра

Ще може гордощів, Еноно, він зректися:
Адже він виростав, як дикий звір, у лісі,
Законам цілий вік суворим підлягав
І мови піжпої не чув іще й не знав.
Що як уста йому склепило здивування —
І звідси вишикло образливе мовчання?

Енона

У нього ж варварки тече по жилах кров!

Федра

Дарма. Відома їй, протє, була любов.

Енопа

Злобу на всіх жінок плекає він велику!

Федра

Суперниць я затє не знатиму довіку.
Та й що поради ці, як розум мій мовчить,
Як мусиш палові моєму ти служити?
Коли коханню він не хоче улягати,
Чимсь іншим треба нам його причарувати.
Жадобу влади він ховає у грудях:

По нетерпливих це я бачила очак,
Коли він до Атен поквапно лаштувався
І парус на воді од вітру надимався.
Піди ж — і золотом клейнодів дорогих
Надію розбуди у грудях молодих;
Нехай надіне він священну цю корону:
Стерно державне я віддам йому, Еноно,—
І, може, перейме від нього Федрин син
Науку царювать, коли заступить він,
Суворий Іполит, свого отця-героя.
Не зможу так, як ти, переконать його я,
Мене б і слухати він, певне, не схотів,—
Ти, ти зчаруй його потоком красних слів,
Приси, моли, благай, скажи, що я конаю,
Пошану вияви безмежну і безкраю,
Всіх сил у доказах спокусних доклади.
На тебе звірилась у всьому я... Іди!

СЦЕНА II

Федра
(сама)

Венеро, триумфуй! Твої жорстокі руки
Тяжкої завдали мені гапъби і муки
І в серце ранила твоя мене стріла.
Так. Ти Міпосову дочку перемогла!
Та лютий ворог є у тебе, гордовита
Богине. Покарай шаленця Іполита:
Нелюба ти йому, і ще ніколи він
Перед жертовником не приклонив колін,
До тебе пристрасні звертаючи благання...
Помстися ж! Запали в ньому огонь кохання!
Ти вже вертаєшся, Еноно? Появив
До мене, як і перш, ненависть він і гнів?
Прогнав тебе?

СЦЕНА III

Федра, Енона.

Енона

Забудь, владичице, його ти,
Колишні поверни душі своїй чесноти:
Неправду казано, що цар Тесей умер;

Енона

Тебе жадаючи окрити від напасті,
Таку пораду я наважилася дати,—
А в серці біль такий, що краще б смерть
прийняти!

Проте життя твоє я врятувати мушу,
Хоч злочин і тяжкий візьму собі на душу:
На пасерба твого складу усю вину.
Почувши з уст моїх жахливу новину,
Тесеї царевича засудить на вигнання —
І кара ця легка, повір, межа остання,
Її, й розгнівавшись, не переступить він:
То ж серце батьківське! То ж рідний, рідний син!
Навіщо ж кров свою бажаш ти пролити
І соромом себе несвітським оповити?
Ні! Ні! Свою ти честь повинна зберегти
І все на світі їй у жертву принести!
Та тихше... Цар іде.

Федра

З ним Іполит, Еноно!
Од погляду його немає оборони,
Немає захисту... Що хочеш, те й чипи...

СЦЕНА IV

Тесеї, Іполит, Федра, Енона, Терамен.

Тесеї

Нарешті я вернув з чужої сторони:
Фортуна мукою натішилась моєю,
І обійму я знов...

Федра

О зупинись, Тесею!
Не гідна поривів високих я таких,
Ні мови ніжної, ні пестоців твоїх!
Фортуна задрісна: вернувшись з чужини,
Своїї чесної ти не застав дружини:
Тінь смертного гріха на мене налягла...
Втечу з очей твоїх! Я інша, ніж була!

СЦЕНА V

Тессей, Іполит, Терамен.

Тессей

Чом дивно так мене зустріла тут цариця?

Іполит

У Федриних руках, мій батьку, тасмниця,
Якої зрадити не можу я повік.

Молю одного лиш: я слухатися звик,
Але дозволь мені лишити край залятий,
Де мушу я твою дружину зустрічати.

Тессей

Мене покинути ти хочеш, сину мій?

Іполит

Я не шукав її. Всевладний голос твій,
Як довелось тобі з сім'єю розлучитися,
В Трезені жить велів Арісії й цариці,
А дбати про обох доручено мені.
Навіщо ж маю тут свої юнацькі дні,
Коли вернувся ти, безчино марнувати?
Доволі по лісах за звіром угацяти!
Для вищих подвигів наспіла, отче, мить,
І кров'ю іншою я прагну омочить
Свої загострені, свої крилаті стріли!
Ти ще молодший був, коли уже гриміли
Діла гучні твої — і не один тирап
Тобі до ніг упав, знеможелий від рап,
І під мечем твоїм конали злі потвори.
Одважно впливав ти в невідоме море —
І сам Геракл тобі великий доручив
Його прославлених довершення трудів.
Усюди голос твій могутній розтинався!
А я... я й з матір'ю ще в славі не зрівнявся:
Дозволь же рушити мені в одважну путь,
І як почвари десь на цій землі живуть,
Що врятувалися від тебе, о герою,—
Покласти шкури їх колись перед тобою.
Та навіть хай мені приречено загин —
Шляхетно я умру як гідний батька син...

Т е с е й

Яка не знана тут, ворожа діє сила?
Чому з моїх очей сім'я втікає мила?
Я небажаний гість!.. Бояться всі, тремтять!..
Нащо ж було мене з темниці визволять,
О небо праведне? Мій вірний друг єдиний
В даря Епірського украсти мав дружину,
Любов'ю зможений. Я допомгти хотів,
Та мстивий бог за те нам очі затемнив
І взяв лихий тиран осліплених без бою,
Почварам кинув він огидним Пірітоя,
Що на поживу їм людську дасться кров,
І там кінець земний мій друг собі знайшов.
А я, закинутий в страшній печері темній,
Де близько селища проходять попідземні,
Безсило рахував жахливі ночі й дні,—
Та небо допомгло втекти відтіль мепі.
Тоді пад ворогом помстився я суворим,
Його закипнувши самого злим потворам,
І з радістю поплив до милих берегів,
Щоб з тими стрітися, кого я так любив,
Зазнати радості, яка лиш на землі є,—
Але не здійснились мої солодкі мрії.
Куди погляну я — скрізь бачу сум і жах,
І всім я, мов чужий, і світиться в очах
У сина, у жони зловісна таємниця,
І краще б знов мені вернутися в темницю.
Цариця скаржилась на кривду тут якусь...
Чом пе помстився ти? Та ні! Я сам помщусь!
Невже злочинцеві, що допустився зради,
Хтось міг притулок дати на берегах Еллади?
Мовчиш ти, сипу мій? Чи може й ти вступив
До спілки задрої лукавих ворогів,
Що диге чорною зпенавистю на мене?
Про все дізнаюсь я,— і злочип непрощениий
Покари лютої, клянусь, не мине!

СЦЕНА VI

І полит, Терамен.

І полит

Ця мова холодом обсипала мене!
Чи схоче ж пристрастю засліплена цариця

Одкрить Тесесві гансбну тасмницю?
Чи в палі грішному признається вона?
О! Всіх струїла нас любові трутизна,
І сам я не такий, як знав він, Терамене:
Неситим полум'ям палає серце в мепе...
Зловісна тінь лягла на все моє життя...
Та ні! Я заховав певинці почуття,
Чого ж боятися? Отцеві без вагання
Скажу я про своє безгрішнєє кохання —
І хай неласкою карає він мене,
Та непорочної любові не схитне!

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА І

Тесей, Енона.

Тесей

Який несвітський жах! Зухвалець гордовитий
Хотів наругою отця свого вкрити!
О доле! За що так мене караєш ти?
Що маю діяти? Сховатися? Втекти?
Так ось де за добро відплата справедлива:
Окрасти той мене намірився зрадливо,
Кого я викохав,— і на гвалтовний чин
У дикім безумі поклав надію він,
Щоб свій гріховний пал ганебно вдовольпити.
Мій меч! Мій славний меч! Кому ти мав служити?
В руді лукавого мерзотника ти був,
Що й крові голосу священного не чув!
А Федре виказати на нього не хотіла!

Енона

Тебе, нещасного, вона лише жаліла.
У серце вражена його гріхом страшним,
Уже прощалася з життям вона земним,
І невблаганна б смерть ті очі погасила,
Де непорочності ясна зоря зоріла.
Я, царю, тільки я правицю одвела,
Що в тебе вирвати любов твою могла,
Я зберегла тобі укохану дружину —

І правду всю тепер за неї, неповиплу,
Сказала. У руках ти певний маєш слід.

Т е с е й

Лукавий! Як же він змішався і поблід,
Зо мною стрівшись! Я хтів обняти сина —
А він... а він стояв холодний, мов крижина.
Скажи ж тепер мені: чи пал безумний цей
В Атенах ще відкривсь для Федриних очей?

Е п о н а

Ні, царю. Бачив ти, в якій вона тривозі?
З його освідчення і гнів її, і сльози.

Т е с е й

То дикій пристрасті колискою була
Трезена?

Е п о н а

Я тобі всю правду повіла.
Та Федру кинула я під гірку хвиллцу...
Даруй же, папе мій, до неї я долину.

СЦЕНА II

Тесей, Іполит.

Т е с е й

Я бачу зрадника... О праві небеса!
Якої мужності високої краса,
Яка привабливість величної постави
Тому дарована, хто грішний і лукавий,
У кого чорної злочипності печать
Повинна б на чолі усім на страх лежати!

І п о л и т

Скажи, велителю, яка незнапа сила
Тебе отрутою гіркою напоїла?
Що за думки тебе стривожили сумні?

Т е с е й

Як смів на очі ти з'явитися мені,
Бридкий недолюдку? Огидна зла почвара,
Яку з небес ясных минала досі кара,

Останній лиходій із лиходіїв тих,
Що землю батьківську очистив я від них,
Звір, що збезчестити хотів отцеве ложе,
Стояти смів тут і говорити може!
Чому світ за очі не утікаєш ти
Від гніву правого, від праведної мсти?
З-перед очей моїх біжи мерщій, проклятий,
Як хочеш ти життя мерзенне врятувати,
Бо перейде межу мій невтоленний гнів —
І син, якого я на лихо породив,
Сконає, отчою покараний рукою,
І вчинком я страшним зпеславию славу зброю.
Втікай же, поки я меча свого не зняв,
Котрим таких, як ти, мерзотників карав,—
І хай сліди твої, тавровані ганьбою,
Навіки заростуть високою травою!
Хай сонце, що з небес нам світить голубих,
Ніколи в цім краю не бачить рис твоїх!
Нептуне! Я колись кривавих лиходіїв
У тебе на морях понищив і розвіяв;
За це обітницю яспу мені ти дав:
Те перше виконать, про що я б попрохав.
Тож як у браці я страшнім поневірявся,
Безсмертний! я, проте, до тебе не звертався,
Бо руку, що мені ладен-сь простягти,
Хотів для тяжчої пригоди зберегти.
Тепер той час настав. Даю тобі на кару
Землі нелависпу, богам чужу почвару!
Хай злочин обілля злочинця чорна кров!
Своєю лютістю ти виявиш любов
І гнівом дар мені пошлеш, Нептуне, щедрий!

І п о л и т

Злочинець, зрадник я? І чув ти це від Федри?
О небо! Із грудей безумний рветься крик,
Та з муки, з розпачу німіє мій язик!

Т е с е й

А, знаю! Ти б хотів, щоб Федра потаїла
Образу, що її неначе грім прибила!
Гидкий гвалтовнику! Нащо ж ти залишив
Меча в її руках? Усе він розповів!
Було б уже тоді, щоб злочин довершити,

Навік німотою уста її склепити
І нитку днів її урвати без жалю!

І пол и т

О царю! вислухай. Прошу тебе, молю!
Всю правду виявить тепер перед тобою
Я міг би, скривджений обмовою брідкою,
Та надто дорого мені твоє ім'я...
Лише про себе річ повести хочу я.
Ти знаєш: хто в гріхи великі вдатись має,
Той завжди з огріхів маленьких починає,
Хто має божеський закон переступить,
Той приписи земні порушує щомить,
Бо, як приречено від мудрої природи,
Ведуть до злочину помилок довгі сходи.
Ніколи ще ясних певиннощів чоло
Не повивалося одразу в темне зло.
Згадай же: виріс я у правді і в законі
На Антіонинім шляхетнім чистім лоні;
Мене виховував, як знаєш ти, Пітей,—
Мудрець, уславлений широко від людей.
Не хочу я себе, мій батьку, вихвалити,
Та як судилося щось добре перейняти
Мені в навчителя,— це острах перед тим
Гріхом, що ніби я себе спогапив ним!
Ніколи Іполит — Елладі всій відомо —
Ні дикій пристрасті, ні палові брудному,
Ані спокусливій не улягав красі.
Я чистий, мов кришталь. Це досі знали всі,—
Чому ж ти віру ймеш лихим обмовам нині?

Т е с е й

Якраз про злочин твій свідкує ця гординя!
Тому й байдужий був ти до жінок усіх,
Що Федру полюбив єдину з-поміж їх,
І, повен грішного, палючого бажання,
Навіки стратив дар невинного кохання.

І пол и т

Ні, царю! Нащо б я це довше мав таїть?
Невинна та любов і в цих грудях горить!
Кохая справді я: кохую беззаконно,
Зламавши мимохіть отцеву заборону.
Так! Серце ранила Венерина стріла:

Дочка Паллантова мене перемогла,
Жадобу радощів незнаних розбудила
І голос батьківський у серці заглушила.

Т е с е й

Її кохаєш ти? А, хитрощі смішні!
Ти хочеш, у такій признатися вини,
Вину ганебнішу із себе змити, клятий!

І п о л и т

Ішов тобі про це я, царю, розказати,
Та віри вже не ймеш мені ти, як колись...
Мій батьку! Всім ладен тобі я присягтись:
Хай небо і земля, пехай усі стихії...

Т е с е й

А! Присягаються охоче лиходії!
Ні, годі! Як брехні низької взявся ти,—
Цим пожаданої не досягнеш мети!

І п о л и т

Брехливий я чи ні — високе небо знає,
Та справедливості до мене більше має
І Федра, що її...

Т е с е й

Замовкни, навісний!
Замовкни, бо в грудях огонь горить такий,
Що далі я його не зможу вже стримати!

І п о л и т

Я все сказав, що міг. Куди ж мене заслати
Ти хочеш, вдавшись у невтолений гнів?

Т е с е й

Коли Гераклових ти досягнеш стовпів,
То й цього мало ще!

І п о л и т

Чи є ж на світі друзі,
Щоб пожалить мене у розпачі і в тузі?

Т е с е й

Як друзів хочеться співчутливих знайти,—
Пораджу я: шукай поміж таких, як ти:

Між тих, хто залюбки ганьбою вкрити може,
Повити зрадою отцеве чесне ложе,
Між кровозмішників, між нелюдів лихих...
Вони хвалу тобі складуть за чорний гріх!

І п о л и т

Про кровозмішництво ти говорив, про зраду...
Але питаюся, хоч сам тому не радий:
Хто мати Федрила? Яка тече в ній кров?
І більше кожен би пороків там знайшов,
Ніж...

Т е с е й

А, підступнику! Мовчи, насамовитий,
І геть іди з очей! Чи хочеш ти дожити,
Щоб батько твій, що гнів так довго гамував,
Тебе з пславою, усім на глум прогнав?

СЦЕНА ІІІ

Т е с е й

(сам)

Нещасний! Смерть тебе усюди виглядає!
Нептун, що на воді самих богів жахає,
Повстане месником жорстоким за отця,
І від страшного ти не утечеш кінця!
А я ж тебе любив, мій сину, Іполите,
І в серці жалоців не можу задушити,
Хоч пайсвятіший ти закон переступив,
Хоч заслуговуєш на божий грім і гнів.
За що караюся, о небо? Де провина?
Невже такого міг я породити сина?

СЦЕНА ІV

Федра, Тесеї.

Ф е д р а

Мій царю, жах мене сюди привів тяжкий:
Твій голос чула я погрозливо-страшний...
Зваж на мою мольбу гірку і наболілу
І сина рідного, дитя своє, помилуй.
Невже насмілишся ти рідну кров пролити?

Та ж до небес вона високих закричить,—
І каяття мене пойме тоді безкрає,
Що сина батькові на кару віддала я!

Т е с е й

Кривлею власною не збагряню я рук,
Та від заслужених не врятуватись мук,
Від смерті не втекти злочинцеві бридкому.
Рука Нептунова мені допоможе в цьому.

Ф е д р а

Нептуш... О небеса! Невже ж твій лютий гнів...

Т е с е й

Так, до Нептуна він, царице, долетів,
За нас помститься бог і кривду нашу змиє...
О, розкажи ж мені усе про лиходія,
Щоб я ганьбу свою до дна, до краю знав,
Щоб грізний порив мій в грудях не погасав!
Ти знаєш? Клявся він, що ти в лихі обмови
Вдалася, що огонь невинної любові
Його неначебно знепацька охопив,
Що він Арісію, царице, полюбив!

Ф е д р а

Арісію?

Т е с е й

Так, так! Хотів брехнею, клятий,
Життя своє гидке, мерзenne врятувати!
Та ще палкіші я Нептунові пошлю
Мольби, щоб він скарав злочинця без жалю,—
І виконав бог обітницю урочу!

СЦЕНА V

Ф е д р а

(сама)

Даремне я свій пал угамувати хочу:
Він знов прокинувся в сердечній глибині.
Ох, що за новину сказав Тесей мені!
Ця вість — як наглий грім з небесного склепіння!
Уже, знеможена під тягарем сумління,

Царенка врятувати я зважилась була,—
І може б, виповідь сумна моя дійшла
До винувачення у всім себе самої,
До правди, о боги, ганебної й страшної!
Що ж чую? Любить той, хто відкида любов!
Мене відкинувши, Арісію знайшов!
А я ж бо думала, що цей юнак суворий,
Якого я собі побачила на горі,
Повнятий кригою, твердий, немов граніт,—
Що все ненавидить жіноцтво Іполит!
Проте найшлась така, що гордого скорила,
Граніт порушила і кригу розтопила,—
Одної лиш мене не хоче він і знать...
А я... а я його хотіла захищати!

СЦЕНА VI

Федра, Енона.

Федра

Еноно, знаєш ти, яку я від Тесея
Почула новину?

Енона

Велителько, тебе я
Шукала тремтячи... У пориві своїм
Себе збезчестити могла ти перед ним!

Федра

Суперниця стоїть у мене на дорозі!

Енона

Що?

Федра

Той, хто не зважав на муки і на сльози,
Мій ворог, лютий тигр, що я в його очах
Читала тільки гнів собі на муку й жах,—
Він серце, ніжної наповнене тривоги,
Поклав з по корою Арісії під ноги.

Енона

Арісії?

Федра

О мук бездонне джерело!
Страждала й досі я,— та все те, що було,
Докори совісті, палка жага любові,
Образа гордої зневажної відмови,
Усе, чому кінець, як добре знаєш ти,
В дочасній смерті я ладна була знайти,—
Яке воно дрібне супроти цієї кари!
Де, де знайшли вони таємні згубні чари,
Щоб почуття свої від мене потаїть?
Де зустрічалися? Невже ж була хоч мить,
Щоб я не стежила за юпаком ревниво?..
А ти, ти знала все! Чому ж мені, зрадлива,
Ти досі не зняла полуди на очах?
Так! Вільні, радісні, в завітчаних галях
Вони стрічалися, сплітали ніжно руки,
В невинній пристрасті не відаючи муки,
І, наче той кришталь, були для них ясні
Життя солодкого благословенні дні!
А я, гідкий слід людського роду всього,
Від світу крилася, від сонця золотого,
У смерті бачила один рятунок свій,
Про неї мріяла, молилась тільки їй!
У власній жовчі я собі поживу мала,
Горючими її сльозами запивала
Та не могла, проте, себе втопити в них,
Порвать лапцюг тяжкий проклятих днів моїх!
Ні! Спокій мусила на людях удавати
І полум'я в душі од всіх очей ховати!..

Енона

Вони закохані, царице... Що ж по тім?
Згадай, що вже тепер не зустрічатись їм!

Федра

Коханню їхньому повік не буде впину...
Ох, страшно здумати! Та ж, може, в цю хвилину...
Мене, ошукану, беруть вони на сміх,
Клянуться, що піхто на цьому світі їх,
У пару з'єднаних, не може розлучити!
О, ревності мої печувані збагли ти
І зрозумій одно: Арісію згубить
Нам треба. Треба гнів заснулий розбудить

В душі Тесевій, щоб він скарав жорстоко
Змію, що знадила царевичеве око
І злочини братів злочинних перейшла,
Та що я, що кажу! До чого я дійшла?
Безумство! Пристрасті огонь песамовитий!
Для перебійниці хотіла я просити
У мужа власного покари! О боги!
Я розум стратила з шаленої жаги!
Нечуваним гріхом я серце отруїла,
І з ним боротися тепер уже несила!
Кривлею чистою я збагряпить ладна
Ці руки вбійницькі, сама собі страшна!
Проте живу! Живу — і сонце бачать очі,
Що згаснуть мусили б у чорній пільмі ночі!
Де заховатися? Походжу від богів,
І скрізь мене найде їх справедливий гнів.
В самому Тартарі, глибоко під землею,
Мій батько з урною фатальною своєю
Нехибний творить суд і всі земні діла
Суворо зважує: так доля прирекла.
О, як здригнеться тінь отця мого, Еноно,
Коли зустріє він порушницю закону,
Що неперейдепа тяжить на цій вишні,—
І в ній дочку свою, дочку свою пізна!..
Мій батьку! Знаю я, що на страшну покару
Засудиш ти мене! Від гнівного удару,
Від мук печуваних мені не утекти!
Поріддю власному за ката станеш ти!
Та знай, що мстивий бог, який жалю не знає,
Наслав цей згубний шал, страждання це безкрає,
Що хоч мій скорбний дух тяжкі гріхи гнітять,
Іх вицвіту мені довіку не зірвать!
Збагни, що в розпачі, в пекельпій безнадії
Скінчити змушена свої нещасні дні я!

Е п о н а

Царице, прожени печаль з очей своїх!
У гріх запала ти, та це — прощений гріх!
Ти любиш. Сил нема опертися кохання,—
Покинь же з долею всевладною змагання!
Пощо вдаватися в такий незмірний страх?
Панують пристрасті у всіх людських серцях,
Найкращих з-поміж нас вони перемагають!
Та що! Самі боги їм часом улягають,

Переступаючи у поривах палких
Закони, складені однаково для всіх!

Ф е д р а

О, як сказати це насмілилась мені ти!
Останні дні мої ти хочеш отруїти!
Хотіла я втекти від чорного гріха —
Вернула ти мене, порадице лиха!
Ти, ти в душі моїй сумління погасила,
Безчесним наклепом Тесея обманила,
Через твої слова невинний Іполит
Покине рідний край, а може — може, й світ!
Потворо! Геть іди, непависна, проклята!
Тебе не хочу я ні слухати, ні знати!
Хай з неба ясного тебе скарає грім,
Нехай навчаються на прикладі твоїм
Усі облесники, що гидко потурають
Царям, коли вони закон і честь ламають,
Лукаві слуги всі, що кадять фіміам
Пороку відданим, заблуканим серцям,
Ганьби невітської торують їм дорогу
І в муках їх ведуть до вічного порогу!

Е н о н а

(сама)

О небо! Дбала я про неї ночі й дні,
Усе їй віддала, — і ось яка мені
За те судилася заплата й нагорода!
Нічого на землі тепер мені не шкода!

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА I

Іполит, Арісія, Ісмена.

Арісія

Невже і в лютий час неправного вигнання
Не хочеш про своє ти дбати оправдання?
Жорстокий! Байдуже до сліз моїх тобі!
Що ж... Кинь Арісію у тузі та в журбі,
Чини, як сам еси задумав, Іполите.
Проте життя своє ти мушиш захистити,

Обвинувачення од себе відхилить
І очі батькові засліплені відкрить.
Скажи про все йому, повідай таємницю —
І хай скарає гнів злочинницю-царицю,
Що пляму на твоє накинула ім'я.

І п о л и т

Я з батьком говорив. Але чи міг би я
Його збентежити ганебою страшною,
Що доже славному осквернює герою?
Ні, ні! Лише тобі я тайну об'явив.
Ї ніхто не зна, крім тебе та богів.
Тебе кохаючи, я зважився сказати
Про те, чого і сам волів би я не знати,—
І хоч слова тебе жахливі ті печуть,
Сховай глибоко їх, Арісіє! Забудь!
Хай з уст, для чистої народжених любові,
Ніколи не злетить небережне слово;
Хай небожителі безсмертні судять нас,—
І вірю, вірю я: настане правди час,
Мана розвіється, як лиховісні хмари,
І Федра не втече од лютої покари.
Послухай же мене, скорися і мовчи.
Замислив інше я, Арісіє. Втечи
З ярма ганебного, порви залізні пута,
В які від юних літ жорстоко ти закута,
Покинь країну цю, затоцпену в гріхах,
Зо мною розділи мій небезпечний шлях.
Для цього є тепер тобі найбільша змога,
Бо тут замішання панує і тривога,
А варта вся — моя. Гучне я гасло дам —
І встануть вояки на допомогу нам
З Аргосу вірного і з приязної Спарти.
Одхилиш від чола ганебний той удар ти,
Що Федра хоче ним злочинства довершить.
До неба правого наш голос долетить,
І вирвем ми з руки, що весь би світ зажерла,
Нам дані від богів спадкові наші берла.
Так! Слушний час настав! Ми дійдемо мети.
Мовчиш? Вагаєшся? Я весь горю — а ти
Холодна наче лід. Чи, може, ти зв'язати
Боїшся юний вік з нещасним, що проклятий
Від батька рідного?

Арісія

Боятися? О ні!

З коханим не страшне ніщо, ніщо мені.
Ділила радо б я з тобою дні вигнання,
У муках би найшла солодке раювання,
Та шлюбний заповіт іще нас не єдна,
Ти ще не муж мені, тобі я не жона.
Я знаю, що втекти від лютого тирана
Не сором; що мені найменшої догани
За це не склалося б ніколи від людей:
Жорстоко уярмив життя моє Тесей...
Але кохавш ти — і честь моя для тебе...

Іполит

Вона для мене все, це бачить праве небо,
І можемо відсіль тоді лиш ми втекти,
Як руку подаси мені подружню ти.
Над нами вже ніхто тепер не має влади,
Ми в серця власного спитаємо поради,—
І шлюб відбудеться без квітів, без огнів.
Є за Трезеною, серед святих гробів,
Де пращури мої лежать холодним прахом,
Храм сили дивної: з непереможним страхом
Кривоприсяжники обходять віддалік
Будівлю ту, бо хто неправду там прорік,
Той мертвий падає на мармурових сходах:
Так небожителів його карає подих.
Там присягнемось ми, безгрішні у серцях,
З'єднати дві тропи в єдиний дружній шлях.
За свідка буде нам безсмертний, що для нього
Руками смертними воздвиглись ті чертоги.
В мольбах прикличемо високих ми богів,
Як шлюбу чесного ясних опікунів,
Діані вклонимось, Юноні світлочолій —
І в руки їм дамо життя своє і долю.

Арісія

Цар наближається. Тікай, тікай мерщій,—
А я, щоб виконать певніше задум твій,
Ще залишуся тут. Пришли когось до мене,
Щоб з ним я вимкнула пізніше із Трезени.

СЦЕНА II

Тесей, Арісія, Ісмена.

Тесей

Безсмертні, вас молю: мій розум просвітить
І змученій душі ви правду об'явіть!

Арісія

(до Ісмени)

Про все ти відаєш; готова будь до втечі.

СЦЕНА III

Тесей, Арісія.

Тесей

Які стривожили тебе так сильно речі?
Про що тут розмовляв з тобою Іноліт?

Арісія

Віддав, прощаючись, останній він привіт.

Тесей

Одна лиш ти його приборкати зуміла
І в серці дикому коханця пробудила.

Арісія

Так, царю, правди я від тебе не втаю:
Не раз полегшував педолою віп мою
І словом приятним розвіював страждання.

Тесей

А! Клявся він тобі у вічному коханні!
Та знай, що зрадою себе він оганьбив,
Бо присягу таку вже інший говорив.

Арісія

Він, царю?

Тесей

Вірності його навчити маєш —
Але багато сліз і горя з ним зазнаєш.

Арісія

О, хто це вигдав і звідки це пішло?
Як можна так чорнить яспе його чоло?
Хіба не знаєш ти свого, царю, сина?
Де незаслужений образі цій причина?
Чи хмара, що тобі на серце налягла,
Його, невинного, виною повила?
О, язикам лихим віддав ти на поталу
Того, чиї уста неправди ще не знали.
Не вір обмовникам! Зречися слів своїх,
Бо небожителі, що з височин яспих
Благословення нам і горе посилають,
Грізною карою переступ твій скарають.

Тесеї

Лихого наміру тобі не потаїть,
Та ти ошукапа, любов тебе сліпить,
А я даю тверду пехибним свідкам віру,
У кого на очах сльозу добачив циру.

Арісія

О царю, стережись! У подвигах гучних
Кривавих ти почвар багато переміг,
Але одна живе і всіх під себе клонить...
Та син твій говорить про це мені боропить.
Шанує він тебе — і я шаную з ним,
Тож речі я свої урву на слові цім.
Свою обітницю не зможу я зламати, —
Втечу, щоб істини страшної не сказати.

СЦЕНА IV

Тесеї

(сам)

До чого йшла вона в чудній розмові цій,
Що несподівано кінець поклала їй?
Чи засліпить мене надумали обоє
Лукавством, хитрою оманливою грою?
То чом же, о боги, певен я і сам?
Чом серце стислося з жалем і співчуттям?
В якому сумніві сувора думка тоне?
Ні! Мушу я про все дізнатися в Енони
І місця темного в цій справі не лишити.
Гей, вартові! Мерщій Енону приведіть!

СЦЕНА V

Тесеї, Панопа.

Панопа

Цариці намірів я, пане мій, не знаю,
Та піддалась вона незмірному одчаю
І страшно глянути на помертвілий вид,
Де думи чорнії наліг жахливий слід,
Прогнала, кленучи, вона свою Енону,—
І кинулася та в морську глибінь бездонну,
Своєю волею скінчивши путь земну
І в царство вічності забравши таїну.

Тесеї

О небо!

Панопа

Смерть її турботи не зменшила,
Що згубним полум'ям царицю охопила.
Нещасна пригорта дітей своїх малих,
Цілує плачучи, вмиває слізьми їх,—
І враз її любов, непаче дим, зникає,
І діточок вона од себе відпихає,
Немов страшне якесь тавро на них лежать.
Кудись іти вона зривається щомить,
Нас більш не пізнає... Безсила від страждання,
Вже тричі бралася цариця до писання,—
Вже тричі нищила написане рука.
О царю! Глянь, піди... Чи не тебе чека
Вона в тім розпачі?

Тесеї

Невже цих мук не досить?
Енони вже нема... І Федра смерті просить...
А! Сину! Де мій син? Від лютої відплати
Його повинен я, жадаю врятувати.
Нептуне! Хай твої не збудуться слова!
Ох, серце біль який нестримний порива!
Навіщо рокував його я на вигнання?
Та ж, може б, він ще тут добився виправдання,
А так... а так Нептун урве йому життя —
І пізній буде жаль, і марне каяття,
І вже мій любий син не вернеться до мене!

СЦЕНА VI

Тесеї, Терамен.

Тесеї

Що з сином із моїм зробилось, Терамене?
Його я доручив тобі з дитинних літ...
Чому ж ти сльози ллєш? Дай швидше відповідь:
Де син мій?

Терамен

Спізнена і ніжність, і тривога!
Вже сина на землі не бачити твого.

Тесеї

О небо!

Терамен

Бачив я, як паглу смерть прийняв
Юнак, що кращого піколи світ не знав,—
І невиннішого, наважуся додати.

Тесеї

Як! Синові тоді судилося сконати,
Коли отець йому мав руку простягати!
Гроза небесної на нас упала мсти!
Скажи: який же грім забрав його у мене?

Терамен

Я розповім усе. Ми вийшли із Трезепи.
На колісниці — віц, мовчущий та сумний,
А вколо — гурт вояк, так само мовчазний.
Мікенської ми всі держалися дороги.
Не по-колишньому звисали віжки в нього,
І коні, що колись, могуті та баскі,
Боялись голосу і слухали руки
Свого господаря, — понуро так ступали,
Немов думки його смутні й таємні знали.
Зненацька з хвиль морських почувся крик чудний,
Що ранку ясного лагідний супокій
Порушив і схитнув тривоگوю тяжкою,
І другий відповів із-під землі луною.
Від невимовних тих і диких голосів
Серця нам стислися і жах нас охопив.

Шерсть наїжачилась на конях полохливих.
Гора якась росла серед валів шумливих,
Кипіла, пінилась,— і раптом, ніби з дна,
Потвора відтіля з'явилася страшна,
Лускою жовтою, як панциром, укрита.
Мов гад, звиваючись, ревла вона сердито,
І роги грізні їй здіймались над чолом.
Усе від остраху здригалось кругом,—
І небо, і земля, і море повноводе,
Дракона бачивши, страховище природи.
Одваги марної ніхто з живих не мав,
До храму ближнього усякий утікав,
Щоб сховище найти від смерті навісної.
Один лиш Іполит — не дарма син героя —
Спиняє огирів, летючу зброю стис —
І, розмахнувшись, метнув свій вірний спис,
Що вгруз драконові в боку його широкім.
Од болю ревучи, одним почвара скоком
Плигнула, румакам скотилася до під
І пащеку свою роззявила на них;
Кривлею чорною вона їх обливає
І димом та вогнем пекучим повиває.
Як вихор, з копита рванулись румаки,
Уже ні голосу не чувши, ні руки,
Що й Іполитова їх не стримала сила.
Густою піною скривавились удила,
А коні мчать і мчать. Хтось навіть постеріг,
Що невідомий бог колов у боки їх
Вістрям одточеним тонкого підгапяла.
На скелі страхом їх нечуваним погнало,
Що геть від берега далеко потяглись.
Враз, не додержавши, там затріщала вісь —
І поломалася. Даремно Іполиту
Хотілося стримать бігу несамовиту:
Розбився віз його, і сам юнак упав,
У віжки вилутавшись... Навік цей спомин став
Мені за джерело невтішної печалі!..
А коні, царю мій, а коні бігли далі,
І того по землі, по каменю тягли,
Хто вигодував їх... Колись вони були
Слухняні,— а тепер господареві крики
Лиш збільшували страх неподоланно дикий.
Об камінь б'ється він, кров ллється багряна,
Од зойків наших скрізь розходитьс я луна,

Аж коні там ходу скажену припинили,
Де з давна-давнього підносяться могили,
Що в них поховано могучий царський рід.
Підбігли ми. Нам кров показувала слід,
По скелях тонкими розлившися струмками.
З чолом, пораненим колючими тернами,
Понівечений геть, царевич наш лежав!
Правицю він мені скалічену подав —
Розплющив очі — знов безсило закриває —
І тихим голосом до мене промовляє:
«Від помсти божої пікому не втекти.
Вмираю без вини. Мій друг незрадний ти,—
Прошу ж тебе: візьми під захист і опіку
Сумну Арісію. Коли свою велику
Помилку батько мій спізнає і збагне,
Як зрозуміє він, що карою мене
Карав неправою через недобрі люди,—
Нехай із бранкою тоді ласкавий буде.
Хай дасть їй...» Тут йому урвалися слова,
І втратила життя шляхетна голова.
Вже б і отець того не упізнав героя,
Що мстивий бог убив жорстокою рукою!

Т е с е й

Надів страчена! Коханий сину мій!
Безсмертні прирекли, щоб у журбі тяжкій
І вічним каятті дожив я вік немилій!

Т е р а м е н

На це видовище Арісія наспіла.
Од гніву царського нещасна утекла,
А думка на душі вже зважена була —
Перед безсмертними з коханим одружитись.
Підбігла — дивиться — о, краще б не дивитись!
Страшний, скривавлений серед трави лежить
Той, хто любив її, кого весь вік любить
І все життя кому віддять вона хотіла!
Впізнати не можучи спотвореного тіла
І віри не ймучи, до нього припада
На ім'я зве його, і кличе, і рида.
Даремно! Підвела тоді тремтячі руки
І небожителям, німої повна муки,
Примерклим поглядом безмовний шле докір...
Поблідла — хилиться — холодний гасне зір —

І падає вона серед трави, зомліла.
Ісмена скрикнула: «Прокинься, сестро, мила»,—
І рятувати життя нещасній узялась.
Мені ж тепер одна повинність осталась:
Слова померлого отцю переказати...
Та ворог он його зближається заклятий...

СЦЕНА VII

Тесеї, Федра, Терамен, Панопа, сторожа військова.

Тесеї

Радієш! Тішишся! А син мій, син умер!
О! Є чого мені боятися тепер,
Є чим тривожитись! Моя дитина мертва:
Втішайся: це твоя, царице, впала жертва!
З вини чи без вини прийшов йому загин,—
Я згоден вірити, що був злочинець він,
Бо це сказала ти. Скорботою підтятий,
Я правди марної зрікаюся шукати:
Вона його мені уже не воскресить,
Лише поглибить біль, що у душі горить.
Піду світ за очі. Тяжка мені країна,
Де тінь скривавлена мого блукає сина.
Одчасм гонений від рідних берегів,
Од світу цілого умкнути б я хотів.
За кривду все живе мене картає й судить,
Звук імені мого ще глибший розпач будить:
Бо не сховається, хто славен між людей...
Богів прихильністю вдарований, Тесеї
Ненавидить її: в ній смерть і жах таїться...
Безсмертним більше я не буду вже молитися.
Довіку того їм, жорстоким, не сплатить,
Що в мене узяли!

Федра

Тесею! Час відкрити,
Що досі у душі таїла я злочинно:
Твій син ні в чім не мав найменшої провини.

Тесеї

О горе! Це ж твоїх послухав я намов!
Чи оправдання б хто тепер тобі найшов?..

Ф е д р а

Дослухай — довго вже мені не говорити...
На непорочного твого Іполита
Безстидно глянути насміла я колись.
Чуття нестримані, ганебні зайнялись,
Що посилас їх за кару божа сила.
Енона гріх тяжкий ще тяжчим довершила.
Вона боялася, щоб не вгадав твій син
Мові пристрасті — вжахнувся б гірко він —
І, бачивши мене знесилену, без тям,
Обнесла хитрими й лукавими словами
Того, хто гідний був лиш слави і хвали.
Морські тепер її безодні прийняли:
Туди втекла вона од гніву господині.
І я б могла уже лежати мертва пині,—
Меч вірний би поміг мені життя кінчить.
Та правду мусила тобі я ознаям
І в чесного ім'я тавро ганебне зняти.
Волю довшу я і тяжчу смерть прийняти
І каюття гірке допити геть до дна.
Находить час. Тече у жилах трутизна —
Медея привезла колись її в Атени...
Береться кригою безсиле серце в мене,
І зір туманиться, і ледве бачу я
Тебе, кого навек образила моя
Провина. Смерть іде і сяйво дню вертав.
Його я тьмарила.

П а н о п а

Життя їй одлітає...
Умерла.

Т е с е й

О, коли б умерла, як вона,
Ганьби незглибної жахлива таїна!
Ходім... я знаю все, хоч і запізно знати...
Ходімо сліз гірких і ревних домішати
До крові, що її мій бідний син пролив...
А щоб ізмилося тяжке тавро гріхів,
Щоб заспокоїлась душа його стражденна —
Нехай забудеться незгода староденна,
І та, що він любив коханням молодим,
Дочкою милою ввійде до мене в дім.

МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ

ПІСНЯ ПЕРША

Дійти поезії парнаських верховин
Безумно мрів той, хто зроду їй не син;
Коли натхнення він од неба в дар не має,—
Пегаса впертого повік не осідлає;
Вузького розуму судивсь йому полон,
І марних слів його не чує Аполлон.
О ви, що рветесь наосліп і без тями
На шлях поезії, устелений тернами,
Нерозмірковано не кваптіся вбачать
Прикмету гепія в охоті римувать
І, щоб омани вас пусті не спокусили,
Свій хист вимірюйте і вивіряйте сили.
Природа, не скупа на вдачі та уми,
Таланти поділять умів між людьми.
Одним — кохання пал оспівувати милий,
А другим — епіграм гострити влучні стріли.
Про славні подвиги Малерб нам розповів,
Ракан змальовує гаї та пастушків.
Та інколи поет, пишаючись собою,
Іде засліплено дорогою чужою.
Так той, хто віршами всі стіни в кабаре
Колись убруднював, зійшовшиися в Фаре,
В поемі подає, собі ж таки на шкоду,
Утечу славную гебрейського народу,
Коли ж єгипетську вода поймає рать,—
Сам автор змушений із нею потопать.
Сюжет високий ви обрали чи жартливий —
Уму коритися повинні завжди співи,
Бо римі в розумом не слід ворогувать.
Вона — невільниця і мусить послух мать.
Коли навчилися ми її шукати спритно,
То йде вона до нас і легко, й непомітно,
Їй не тяжке тоді ярмо думок ясних,

Вона збагачує, а не спрощає їх.
Та лихо, як рукам віддять її недбалим,
Од глузду бо тоді вона втікає чвалом.
Любіть же розум ви! Нехай він тільки сам
Принадність і красу утворює пісням.
Чимало є таких шаленців поміж нами,
Що в творах ясності цураються і тям;
Було б їм соромно — в рядках своїх тяжких
Те саме висловить, що й інший хтось би міг.
То марні крайнощі. Італії лишити
Повинні ми всі ці фальшиві самоцвіти.
Здоровий розум пам хай сяє, як мета —
Та путь веде туди слизька і непроста.
Хто збочить — може той звернути до загину:
Незрідка має ум дорогу лиш єдину.
Надміру іноді захопиться поет
І хоче вичерпав увесь до дна сюжет.
Стрічає замок він — малює до останку
Увесь фасад його і лінії круж ганку,
І коридорами без ладу водить нас,
І додивлятися до всіх велить терас.
Рахує сволюки, обчислює овали,
«Оце фєстони вам, а це ось — астрагали».
Сторінок двадцять я ладеп перегорнуть,
Щоб вільно у саду нарешті відітхнуть.
Такого прикладу, панове, стережіться
І не заглиблюйтесь ви надто у дрібниці;
Де зайве, там нема правдивого смаку,
Там розум запада лише в нуду тяжку.
Коли не знаєш меж, не пнися між поети.
Буває — від гріха ви часом не втечете:
Хотів підсилити — брутальності надав;
Прикоротить хотів — і ясність утеряв;
Боїться той оздоб — і музу роздягає,
А той з низин летить у небеса безкраї.
Той тільки матиме читальників любов,
Хто розмаїтості у висловах дійшов,
Бо надто рівний стиль, скупий і монотонний,
Не втіху нам дає, а тільки настрої сонний,
І тяжко стомлює такий письменник нас,
Що на один лише тягти уміє глас.
Щасливий той співець, на кольори багатий,
Що вмів ніжний лад з поважним чергувати.
І небу любий він, і милий читачам,

І ліку сам Барбеп не знає покупцям.

Просторе чи вузьке собі взяли ви поле,
Але шляхетності не зраджуйте піколи.
Був час, коли бурлеск, базарний стиль пизький,
Усім подобався, бо був для всіх повий,
У дотехах брудних вигострювали слово
І від перекупок для музи брали мову.
На різні витівки письменник був ладен,
І Аполлонові дав одяг Табарен.
Пішла хвороба ця в провінції пізніше;
Хай нісевітниці, аж уші в'януть, пише
Який-небудь отам нездара д'Аусусі,—
А й князь, і міщанин — милуються усі.
Нарешті при дворі належно засудили
Ті вигадки бридкі, блазенство те немиле,
Наївний з вуличним розмежували тон,
І лиш провінції ще до смаку Тіфон.
Нехай цей стиль повік вам творів не каляє,
Маро хай за взірць поет правдивий має,
А тривіальністю хай тішиться Pont Neuf.
Та бути нам зразком не може і Бребеф,
Що вимальовує, як по Фарсальським бої,
«Вмируці з мертвими лежали там горою».
Простоти й міри ви учітеся всякчас,
До марних і пустих не вдаючись окрас.
Давайте нам лиш те, що може бути миле;
В кадансі вірному усі напружте сили
І навпіл там рядки цезурою діліть,
Де й зміст наказує читцеві відпочить.

Пильнуйте голосних, щоб бистрою ходою
Не зустрічалися вони одна з одною.

Музичних досить є у нашій мові слів,
Не псуйте ж звуками брутальними рядків.
Хоч би й шляхетні ви й розумні склали вірші,
Та ухо вражене їх матиме за гірші.

Як тільки виникав французький Гелікон,
Була у віршників лиш примха за закон.
Самою римою вони усе скрашали,
Цезуру нею й ритм безладно заміняли.
Війон, родившись у той дитячий вік,
Несе в поезію палежну міру й лік,
А далі вже й Маро дзвіпкі дає балади,
І красний трюлет, і в римах маскаради,
Рефренами рондо з-під рук його цвінуть —

І постає нова для піснетворців путь.
Ронсар по нім бере зовсім не ту методу
І запроваджує на мішанину моду;
Златипська, згрецька він по-нашому співа,—
І слава дні його надмірна повива.
Та інший час настав, і педантичні вправи
Упасти змушені із п'єдесталу слави,
Ронсара знижено,— а з тих причин ото
Скромніший робиться Депорт, як і Берто.
Аж ось прийшов Малерб — і вперше

появив нам

Правдивий чистий вірш у чергуванні рівнім,
Міць у порядку слів належним показав
І музі приписи обов'язкові дав.
Тож мова, мудрою очищена рукою,
Вже не разила нас безладністю гідкою,
Строфу свою поет за певним ладом вів
І забігать з рядка у другий вже не смів.
Усі Малербовим скорилися законам,—
І брати за взірць пораджено його нам.
Ставайте ж на його пошани гідний шлях,
Чистоти й ясності пильнуйте у словах.
Як не відразу вас я можу зрозуміти,—
Не хоче ум себе у здогадах томити,
Від марнословства він тіка тоді мерщій
І віри не дав поезії такій.

Бувають автори, що їхні думи тьмяні
В густому плавають імлистому тумані,
Аж сонцем розуму його не розігнуть.
Ви вчіться мислити, тоді уже писать.
Що справу ми собі здаємо виразніше,
То й наше твориво складається ясніше.
Рука не зрадить нас, як певна голова,
І легко ми тоді знаходимо слова.

Закони язика ви майте за священні,
Хоч би в найвищому писалосся натхненні.
І мелодійністю не знайдити мепе,
Як бачу слово я невірне чи чудне,
Не подарую-бо нікому варваризму
Ані бундючного у віршах солецизму.
Поет, як мови він опанувать не зміг,
Повік застапется у віршниках лихих.

Працюйте повагом, хоч пишете й в наказу,
Не чваньтесь віршами, що вилились одразу!

Рядки, написані квапливо, с'як і так,
Не розум виявлять, а радше глузду брак.
Миліший нам струмок, що ясно й тихо плине
Серед зеленої квітчастої долини
За води збурені, що в далечінь несуть
І мул, і камінці, і чорну каламуть.
Спішіть поволі ви; не здавшись зарання,
Вертайте знов і знов до вашого писання;
Шліфуйте, щоб іще не раз пошліфувати,
Не бійтесь креслити, а інколи й додати.

Дарма, що в творові, де хиба хибу тисне,
Стрілою декуди щаслива думка блисне,—
Ні! Треба все в йому поставити на місця
І витримати тон з початку до кінця.
Хай пензля тонкого умілого картини,
Митцем керовані, сполучаться в єдине;
Хай, слів промовистих шукаючи, поет
Далеким одбігом не затира сюжет.

Суда громадського ви боїтеся, може?
Суворий власний суд найкраще вам допоможе:
Темнота раз у раз ладна себе хвалить.
З-між друзів щирих ви порадики візьміть,
Щоб він критикував по правді всі писання
І гудив помилки одверто й без вагання:
Належить гордощів усіх тоді зректись.
Але ж облесника, поете, бережись:
У вічі хвалить він, а висміяти радий.
Нам треба не хвали, а доброї поради.

Облесник захватом вам уші прокричить.
З екстази він ладен умліти кожну мить.
Чудове все йому; невдалих слів немає;
Він скаче з радості, він од жалю ридає,
Він славословити і милуваться звик,—
Лиш правди чесної не зна його язик.

А мудрий приятель, суворий на вимоги
Не дасть вам збитися з палежної дороги:
Він хиби жадної не подарує вам,
Він визначить місця заблуканим словам,
Він зганьбить вишлески фальшивої емфазі,
Він обміркує зміст, розгляне пильно фрази:
Отут належало б ясніше здати річ;
Отут подвійний сенс; тут вислови, як ніч.—
Так вірний каже друг, несхибний і правдивий.
Та де з ким з авторів змагання неможливе:

Бувають іноді між нас такі співці,
 Що опинаються на кожному слівці.
 Ви кажете йому: ось тривіальне слово.
 А він: даруйте це, зверніть на інше мову!
 Ви далі: холодом в рядку одгонить цім,
 Я б викинув його.— Окраса він усім!
 — Оце тяжкий зворот.— Всі в захваті од нього!
 Ви не доб'єтеся від автора такого
 Найменших поправок: у всьому певен він
 І жадних не найде для осуду причин.
 Послухати ж його — він критику шанув
 І вільну руку їй на поправки дарув.
 Та красні ці слова для того лиш бринять,
 Що хоче він своє писання прочитать.
 Од вас же він піде, пишаючись собою,
 І десь прихильника натрапить між юрбою.
 Багато маємо поетів ми дурних,
 Дурні хвалителі є в кожного із них;
 Найдемо це добро і в селах, і в столиці,
 При пишних герцогах, у принцовій світлиці,
 Ба навіть при дворі, де найніжніший смак,
 Нам хвалять іноді нездарних тих писає.
 Скінчу сатирою: дурного всюди мова
 Найде дурнішого для себе славослова.

ПІСНЯ ДРУГА

Пастушка, як влетить на землю свято красне,
 Рубінів не кладе собі на чоло ясне,
 Не сяє в золоті, в алмазах дорогих,
 А в'є простий вінок із квітів польових.
 Так і ідилія, щоб нас причарувати,
 Красою скромною повинна нам сіяти.
 Простота — ось її найприродніший стрій,
 І гук бундючних слів не подобає їй.
 Хай ніжністю вона вколисує нам душі,
 Та громом не разить жадні спокою уші.

Коли ідилії береться віршомаз,
 Він часом і гобой, і флейту кине враз,
 Оддається поривам нестримним і шаленим
 І голосом сурми зненацька душі рве нам.
 Пан, ужахнувшись, ховається в комиш
 І німфи у глибінь пірнають чимскоріш.

Знов інший, на низьке понадившись слово,
Селянську пастушкам в уста вкладає мову.
Краси позбавлені, вульгарну взявши путь,
Тяжкі рядки його не плинуть, а повзуть:
Сказали б ви — Ронсар, сопілку взявши в руки,
Безтямно добува готичні з неї звуки
І мінить, злагоди ламаючи закон,
Лісідаса в П'єро, а Філіс в Туанон.

Між двох цих небезпек вузька тропа, поети!
У Теокріта ви й Вергілія знайдете
Пісні, що грації продиктували їм,—
Ідіть же щоразу за взором їх ясним.
Читайте вдень і вніч писання їхні доти,
Аж благородної не навчитеся простоти,
Де Флори цвіт ясний, Помоги і садів,
На флейті молодих змагання пастушків,
Що гра любовна їх серед лугів з'єднала,
Де квітом став Нарціс і Дафна лавром стала,—
І зрозумієте, як відгомін лісів
У гідний консула завести можна спів.
Така в идилії краса таїться й сила.

Сумна е л е г і я, що коси розпустила,
В жалобнім одязі, склонившись на трупу,
У вишу, хоч, проте, помірну, б'є струпу.
Вона закоханих виповіда страждання,
Погрози, ревності, надії, поривання,—
Та поетичного тут мало хисту нам:
Справдешнім треба тут горіти почуттям.

Ненавиджу співців, котрі холодній музи
Горіти, знай, велять у неправдивій тузі,
Вдають закоханих нещиро й мимохіть
І хочуть римами кохання замінить.
Усі в них пориви — слова порожні й марні.
Свій бран благословлять вони лише зугарні,
Страждання славити, вінки сплітати їм,—
І завжди з розумом розходитись ясним.
Колись Тібуллові по-іншому співати
Велів пустун Амур, любові бог крилатий,
І, до Овідія злітавши з височин,
Науки милої учив інакше він.
Само в елегії лиш серце хай панує.

Такою ж силою, та й блиском ще чарує,
Нас о д а, до небес ширяючи крильми,
З богами стаючи до мови, не з людьми.

Атлетам підійма бар'єр вона в Елладі,
Борця уславлює найкращого в громаді,
Ахіллу мужньому віпок лавровий в'є
І Шельду під ярмо Людовіку дає.
Неначе та бджола невтомна й працьовита,
На житних берегах вона співає квіти:
Малює бенкети, веселощі віта,
Іріді красної змальовує уста,
«Що ухиляються од смілого цілунку,
Щоб випити, проте, того п'яного трунку».
Так ода міниться, бурхлива і гучна,
І пишним неладом скрапасться вона.

Чужі поети їй, чий розум флегматичний
В ній запроваджує порядок дидактичний,
Що, славні подвиги віщаючи для нас,
Бояться сплутати подій чергу і час.
Сюжету скрізь вони додержуються свято:
Не можна взяти Доль, як Ліль іще не взято,
Як вірш їх, точності набравши в Мезере,
У бої впертому не повалив Куртре!
Дарами Аполлон окривдив їх скупими.

До речі,— на біду зохоченим до рими,—
Примхливий бог отой, навчаючи співців,
Со не т суворими законами обвів.
У двох катренах там одна пасує міра,
І рими дві лише давати має ліра,
А далі — шість рядків, щоб вивершить сонет,
Розкласти в дві строфи повинен вмить поет.
Сваволі жадної не можна тут дозволить:
Сонета той не дасть, хто в розмірі сваволить,
Бліді до виразних приточує слова
І двічі вислову однакого вжива.
Красу високу ми у формі цій найдемо:
Сонет довершений варт цілої поеми.
Та шкода й говорить про марних тих писак,
Що впоратись із ним не вміють аніяк.
Навряд, чи у Гомбо, Мальвіля і Менара
Їх серед тисячі знайдеться добрих пара.
А решта — віршики такі, як у Пельтьє,
І на вагу Серсі їх людям продає.
Не легко строгої додержувати форми:
Там не дотягнеш ти, там вискочип із норми.
От з е п і г р а м о ю морока менша нам:
Незрідка в дотепі вся сила епіграм.

Цих гострих слів раніш не знали в нашім
краї,—

Аж ось Італія нам блиск їх позичає,
І ласа до всього незвичного юрба
Фальшиві ті мерщій алмази загірба.
Зрадивши з успіху, вони набрали сили
І цілий наш Парнас, як повідь, затопили:
Спочатку мадригал співучий їм уліг,
А там уже й сонет устояти не міг,
В трагедію воли не зпати як попали
Та й елегічний лад розбили й зіпсували.
Герой на сцені вже словами мусив грати,
Не міг закоханий без жартів і зітхатъ,
І стали пастушки, зрушаючи серця нам,
Вірші дотепам, аніж своїм коханим.
У слові кожному подвійний зміст постав.
У прозі звичай цей так само успіх мав,
На прикладах язик гострили адвокати,
Ба й проповідники їх стали уживати.

Аж розум очі нам ображений розкрив
І жарти у письмі поважнім засудив,
Од них позбавивши сlegію та драму
І залишивши їм саму-по епіграму,
Де б слова влучного одточена стріла
Не тільки ловкістю, а й думкою цвіла.
Отак минуло те захоплення широке;
Одначе при дворі zostались липвоскоки,
Химерні блазники, смішні белькотуни:
Слів тривіальну гру обстоюють вони.
Як муза іноді всміхається лукаво,
Пошуткувати їм дамо ми повне право;
І в натяку тоді скористати не гріх,
Аби лиш вас самих не підняли па сміх,
І щоб не вийшов жарт вульгарний та без тям
Замість зграбної й ясної епіграми.
У кожній формі є своя краса і зміст:
В рондо наївністю блищати має хист,
В баладі, де поет за давнім ладом стежить,
Незрідка цілий чар від рим дзвінких залежить,
Шляхетний у своїй простоті мадригал
Нам серця ніжного являє ніжний пал.

Не задля слів лихих — щоб виявитись щиро,
Обрала істина за зброю злу сатиру.
Люцілій перший нам зразки її подав.

Він римлян огріхи в свічаді показав,
На дук повстаючи ім'ям чеснот високих
І кпивши з ледарів, загрузлих у пороках.

До глузду приєднав Горацій чистий сміх,
І жаден вітрогон втекти його не міг,
І ймення дурневе в рядках його лунало,
Аби лиш розміру у вірші не ламало.

Вмів Персій, хоч не раз тяжкий для читачів,
Думок багато дасть, сказавши мало слів.

Учився Ювенал у риторів крикливих
І часом крайнощів доходить в інвективах.
Страшною правдою поче нам серце він,
А й пеперейдених сягає верховин:
Прийшов з Капрей лист — і розбива сатира
Сеяна статую, олживого кумира;
Ганебно стеляться сенатори до ніг
Тирану гордому, що зневажає їх,
Чи оку видиться огидлива картина —
З брудним воротарем в обіймах Мессаліна, —
Усюди полум'ям горить його язик.

Реньє, цих мудреців кебетний ученик,
Один з-посеред нас їм у сліди ступає
Та давній стиль новим одінням прикрашає.
Біда лише, що він із віршів не прогнав
Тих місць відгомону, де часто сам бував,
І вислови його, різкі й не раз цинічні,
Сором'язним ушам немилі і незвичні.

Одвертість давньому латишцеві пробач,
Але французький звук до чемності читач
І непристойного не подарує слова,
Як на йому нема належного покрову.
Чистоту я люблю в сатирі голосній,
А безсоромності не подарую в ній.

Любивши дотепи лукаві й легкокрилі,
Сатиру переніс француз у в о д е в і л і.
Нескромна приспівка, та мила і проста,
Дедалі ширшає і з уст іде в уста.
Французьких вольнощів дитя ясне й лукаве,
Родився водевіль для сміху й для забави.
Той тільки гострої догани буде варт,
Хто з ім'я божого блюзнірський робить жарт.
Удавшись в атеїзм, не будеш у пошані
І дні свої скінчиш на Гревському майдані.
Без хисту й пісеньки не втнете до ладу.

Та часом, од вина сп'янівши на біду,
У дикім пориві складає той куплети,
Хто пнеться, як Лінєр, даремно між поети.
Нехай далось вам зліпити кілька рим,—
Не вірте гордощам дочасним і сліпим.
Так автор співалки з легким немудрим змістом,
Сп'янілий з успіху, зове себе артистом,
Сонет віршуючи, він ночі не доспить,
Імпровізаціі складає кожну мить;
І диво, як такий писака випадковий,
До друку даючи свій мотлох паперовий,
Портрета там чомусь не прикладе свого,
Де лаврами Нантей увінчує його.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

І змії, і гидкі потворні дивогляди,
В мистецтві явлені, очам дають розраду.
Стають приємними всі явища страшні,
Як пензель їх топкий віддасть па полотні.
Отож трагедія пам чари навівас,
Як на кону Едіп скривавлений ридас,
І мук Орестових видовище всякчас
Солодкі виклика і чисті сльози в пас.

О ви, що маєте пестримний пал до сцени,
Що слави прагнете і лаврів Мельпомепи,—
Чи вам хотілось би увесь Париж зібрать
І урочистими словами зчарувать,
Щоб в твору вашого всі люди дивувались
І ним за двадцять літ ще більше милувались?
Хай пристрасть у йому гаряча та жива
Серця розбуджує, пече і порива!
А як солодкого пим жаху не створили
Чи ніжного жалю в серцях не розбудили,
То хоч по-вченому і мудро склався він,
Лиш забуття йому судилось і загин.
Холодних міркувань кладіть туди багато,
Але глядач за них не буде вам плескати,
Гучну риторику візьме на глум і сміх
Або дріматиме під гомін слів гучних.
Серця зворушувать — найвища таємниця,
Якої автори усі повинні вчиться.
З початку самого повинен нам поет

Той позначити шлях, яким піде сюжет.
Смішний актор мені, що висловить не вміє,
Як розгортатися, зростати буде дія,
Інтригу плутає, натомлюючи нас,
І в марних збоченнях даремно тратить час.
Волю, щоб зразу він сказав одверто й ясно:
«Я — цар Агамемпон» чи «Я — Орест
нещасний»,

Ніж різні чудеса нам має появлять,
Що ум дріма від них, а вуха лиш болять.
Сюжет з'ясовуйте раніше якомога
І місця певного додержуйтеся строго.

За Піренеями такий собі піїт
Втискає в день один десятки довгих літ.
Спочатку хлопчиком малює він героя,
А далі з довгою виводить бородою.
Ми інші приписи від розуму візьмім:
Одну подію в час єдиний розгорнім,
Єдине місце їй за тло ясне узявши:
Така трагедія сподобається завше.

Скрізь імовірності дотримуйте. Бува,
Чудною видасться і правда нам жива.
Безглузді ж вигадки нас тішити не можуть,
Бо ні ума вони, ні серця не тривожать.
Є речі, що ховать від поглядів людських
Належить, даючи лиш в розповіді їх;
Хоч відчуття тоді сягне й не так глибоко —
Та хай сприймає слух, чого не стерпить око.
Пильнуймо, щоб росла дедалі таїна
І щоб розвіялась у певний час вона.
Людського розуму нічим бо так не вразим,
Як дії хід складний йому розкривши разом;
Повстає істина зпенацька перед ним
І обрисів нових речам надасть усім.

Колись трагедія, і дика й недоладна, —
То був звичайний хор. Напої виноградні
Усі, танцюючи й співаючи, пили
І Діонісові складали похвали.
Співцеві, що найбільш подобався народу,
На ігрищах таких був цап за нагороду.
Сяк-так поодягав комедників Теспіс
І вперше звичай цей до міста переніс;
Він возом виїздив великим на майдани
І людові являв видовище незнане.

Есхіл змінив і лад, і зміст вистав таких,
Осіб докинувши до хору дійових;
За нього вже поміст на площі височіє
І в масках грають там належних лицедії.
Софокл дійшов тоді натхнення верховин:
Поваги й злагоди надав усьому він,
Примусив хор увесь у дії участь брати
І строфи обточив. до нього кострубаті.
Таку трагедію він пишну грекам дав,
Що відтворити Рим її вже не здолав.

У давній Франції театр був у незвазі:
Гріх наші прадіди в цій бачили розвазі.
Однак юрба прочан в Париж колись прийшла
І по-простацькому вдавати узяла
І бога, і святих, і ангелів, і діву,
Народ збираючи на тес дивне диво.
Наука променем заглянула своїм
В ті нісенітниці — і край поклала їм.
Геть непокликані апостоли зникають, —
Натомість Гектори й Ахілли воскресають,
А тільки маски вже не падіва актор,
І скрипка заступа музику давню й хор.
Небавом ніжший пал всесильного кохання
Панує на кону так само, як в романі;
Бо хто б скоріше шлях до серць людських

найшов,
Ніж той, що пристрасну змальовує любов?
Та дбайте, ідучи дорогою такою,
Щоб не скидалися на пастушків герої;
Ахілл не так любив, як Тірсіс — і повір:
Не схожий аж ніяк на Артамена Кір.
Кохання, що живе з сумлінням у незгоді,
Хоч можна зрозуміть, а виславляти годі.

Характери не слід нам із романів брать,
Та вади деякі герой повинен мать:
Ахілл нам любий тим, що, як огонь, гарячий
І ревно від образ, мов та дитина, плаче.
Якби не знав герой ні огріхів, ні хиб,
Ми натуральності в портреті не найшли б.

Малюйте постаті несхибною рукою:
Агамемнон нехай вражає нас пихою,
Еней побожністю сіяє над усіх.
Надайте певних рис ви кожному із їх.
Вивчайте звичаї, краї й часи терпляче:

Не раз од клімату залежить людська вдача.
Отож із К л е л і ї взірця ми не берім,
Що в ній на Францію похожий давній Рим,
Бо смішно бачити, як відкрива запона
Нам Б р у т а-джигуна й зальотника К а т с н а.
Поблажливо роман читається легкий:
Там досить плетива химерного подій,
Від нього-бо читач розваги лиш бажає.
Але трагедія міцні закони має,
Кориться розуму й пристойності вона.

Як автор малюють героя почина,—
Нехай герой собі у всьому вірний буде
І з кону тим зійде, ким вийшов перед люди.
Не раз письменника ми можемо зустріть,
Що скрізь лише себе виводить мимохить:
В гасконця вирина Гасконь, для нього любя;
Тих слів, що й Кальпренед, вживає завжди Юба.
В природі ти зразок і приклад би найшов:
В ній скільки пристрастей окремих, стільки
й мов.

Пихою гнів себе високий виявляє,
А сум — покірності у висловах шукає.
Гекуба, як огонь всю Трою охопив,
Нехай не розсипа високомовних слів
І не розкажує, що в Понту води сині
«Сім гілок Танаїс вливає на чужині».
Ні! Декламацію таку порожню тим,
Хто в ній кохається, назавжди залишім.
Журба і тихий плач пасують до стражданя,
Ридайте ж ви самі, щоб викликать ридання,
І не до діла там проречисті слова,
Де серце крається і з болю умліва.
В театрі критиків суворих є доволі,
І важко вславитись тепер па цьому полі.
Не зразу осягнеш тут перемоги ти,
Бо завжди висвистать готові є роти.
Всім вільно автора картать і дорікати,
Аби лиш за квитка належну дав заплату,—
І вигинається на тисячу ладів,
Хто хоче вдовольнить суворих глядачів.
Високе й ніжне він повинен малювати,
Шляхетність, глибочінь, поважність виявляти,
Буть несподіваним, вражати нам серця,
Усіх захоплювать дивами без кінця

І дати твір такий, щоб легко всі сприймали,
Та, раз побачивши, повік не забували.
Ще більше величі е п і ч н и й має стрій,
З байок уроджений, з фантазії та мрій.
Там чарувати нас є способів без краю,—
Усе там плоть і кров, і ум, і душу має.
Там божествам дано з усіх чеснот рости:
Мінерві з мудрощів, Венері — з красоти,
Там грім не з випарів походить, не із тучі,
А Зевс ним потряса в руці своїй могутій.
Не буря опада безщасних моряків —
Вергає то вали страшний Нептунів гнів.
Луна — не відляски, не відгуки у лісі,—
Сумної німфи плач по красному Нарцисі.
З тих пишних вимислів поет бере своє,
Єднає, скращує, у плетеницю в'є,
Величним образам дає в уяві жити
І свіжі щоразу подибує там квіти.
Як борвою несе Енея кораблі
До африканської далекої землі,—
Тут мало бачити пригоду нещасливу,
А божеського слід дошукуватись гніву:
Злоба Юнонина, хоч давня, а жива
Троянцям ту біду і лихо навів;
Еол, під ласку їй бажаючи підпасти,
Всі вітри шле на їх і чинить їм напасти;
А бог морів, Нептун, підпоситься з води
І хвилі втишує, й рятує від біди,
Єдиним вигуком приборкавши стихії.
Оце чарує нас, оце серця нам гріє!
А без таких окрас і заходу шкода,
Без них поезія і мертва, і бліда,
І ритор — не поет — став нам перед очі,
Що нісенітниці несміливо белькоче.
Тож хиблять автори, які за днів нових,
Оздоб цураються і вигадок отих,
Хотівши, щоб богів античних заступили
Господь з пророками та всі небесні сили.
До пекла читача вони щораз ведуть,
Люцифер, Вельзевул у віршах їх живуть,—
А всі ці образи, коли до того мова,
Навряд чи похваля релігія Христова:
Адже Святе Письмо у приписах своїх
Лише навчав нас покутувати гріх,

Стражданням очищать забруднене сумління,—
А різні тут байки і зайві, і злочинні,
Саму бо істину звертають на ману.
Та й що тут малювать? Хіба що сатану,
Що взявся нашому чинити зло герою
І з господом самим стає не раз до бою.
Он Тассо — скажуть нам — тут успіху дійшов.
Що ж, не судитиму, але додам ізнов:
Хоч як його хвалить; а й він не міг би навіть
Своєю книгою Італію прославить,
Якби герой його, з молитвою в очах,
Одно диявола на правий кликав шлях,
Якби не дав поет Репо нам та Аргана,
Якби там не Танкред і не його кохана.
Запевне, аж ніяк одим я не сказав,
Щоб до поган поет безумно приставав,
Як християнського обрав собі сюжета.
Але ж як ви мирські картини нам даєте,
То нащо із води тритонів вигапять,
Від Парки ножиці, від Пана флейту брать?
Навіщо боропить понурому Харону
Царів і пастухів возити в тьму бездонну?
Марнота марна це, і смішно лиш було б
Давати читачам поеми без оздоб!

Ще, може, скажуть нам, узявшись того

сліду,

Пов'язки й терезів позбавити Теміду,
У Марса відберуть його несхибний лук
І вирвуть Часові годинника із рук!
Тоді самі слова за божество нам стануть,
А алегорії в поезії зов'януть.

Ні! Ми не квапмося за прикладом таким
І марні острахи від себе геть женім.
Нехай бог істини, коли ми християни,
За бога вигадок у віршах не повстане.

У мітах є для нас принада не одна:
Сказав би — для поем створились імена
Ореста, Гектора, Паріса, Одісея,
Гелени красної та мудрого Енея.
Тож вартий не хвали — огуди той талант,
Котрому заступив усіх їх Гільдебранд.
Буває: лиш ім'я ми варварське найдемо,
І варварською вся здається нам поема.

Як читача свого не хочете томить,

А все цікавити,— героя оберіть
Собі величного, щоб славних діл доходив,
Щоб навіть хибами будив у серці подив,
Щоб з паймужнішими ставав на мужній герць.
Людовік, Цезар вам хай буде за взірець,
Але ж не Полінік з його лукавим братом:
Де ллється кров лише — для читача нудьга там.

Не накопичуйте без ладу різних дій:
Сам тільки Ахіллес та гнів його страшний
Гомерів архітвір виповнює до краю.
Бува, що з надміру убозтво випливає.

Скупий і жвавий стиль на розповідь беріть,
Та в описах зате пишноту розгорніть,
У найяснішу їх гармонію уклавши
І всього пицого цураючися завше.
Хай той безумець вам не буде за зразок,
У кого,— як іде з гебреями пророк,
З неволі вирвавшись, через Червоне море
І розступилися обабіч хвилі-гори,—
У вікнах зграя риб здивована стоїть,
А хлопчєня малє «за матір'ю біжить
І руку з каміщем до неї простягає».
Навала тих дрібниць поезію вбиває.

Про міру дбайте скрізь і не глушіте нас,
Коли ще тільки-но засідланий Пегас,
Багатомовною заявою такою:
«Про найславнішого співатиму героя,
Що над усіх прожив величніш і ясніш!»
А то гора якраз маленьку вродить миш.

Миліший нам поет, нема чого й казати,
Що на гармонію та на красу багатий,
Початок негучпий кладе своїм пісням:
«Про мужа-воїна я заспіваю вам,
Що до Авзонії у мандрах запливає
І перший на поля Лавінії ступає»,
Тут муза не склада обітниць голосних,
А більше нам дає, ніж хто чекати б міг,
У дальших розділах: побачиш незабаром
Латинян майбуття, відкрите дивним чаром,
І попідземних рік німий та чорний жах,
І тіні царственні в Плутонових полях.

Я раджу постатей виводити багато
І грою різних фарб увагу чарувати,
І жарти інколи з поважністю мішати:

Одним лиш пафосом ви можете приспать,
А не розважити. Миліший Аріосто,
Котрий сміховину розповідає просто,
Ніж хмарні автори, які беруть за зло,
Коли їм грації розгладжують чоло.

Природи син, Гомер, щоб нас приворожити,
Зняв пояса колись тонкого з Афродіти.
Скарби незлічені вміщає книга та,
Де в золото усе він дивно оберта,
Чого лиш мудрою торкається рукою,
Різноманітністю нас тішачи ясною.
Все тепле, все живе в рядках його дзвінких;
Він не кохається у викрутах чудних,
А й методичного порядку не плекає:
У нього сам сюжет із себе випливає.
Події зростають без довгих готувань,
І кожний вірш, і звук палежну має грань.
Навчайтеся ж його любити і цінувати:
Там пожиточного ви знайдете багато.

Поеми красної, що плине, як ріка,
Одною примхою не випише рука:
Потрібен час і труд; величюї будови
Не створить первоук, шкода тієї й мови.
Буває іноді — без досвіду поет,
Натхненням зрушений в полуменистий лет,
Займеться мріями про славу поетичну;
Обіруч він сурму хапає героїчну,—
І муза, в хаосі згубивши певний шлях,
У випадкових лиш підноситься стрибках,
А полум'я його без книжки, без освіти
Дедалі пригаса, бо ні з чого горіти.
Та дарма читачі, на присуди швидкі,
Надії втішити хочять йому палкі:
Блідому хистові своєму фіміями
Він сам палитиме без міри і без тями.
Куди Вергілію! — він скаже.— Що Гомер!
Правдивий геній — він! І хай собі тепер
Не визнає його юрба сліпа і дика,
Та слава в майбутті пов'є його велика.
Тим часом, на тріумф чекаючи ясний,
В книгарні жмут писань валяється товстий,
І марні дні його вкривають шаром пилу,
І точать гробаки папір його зжовтілий.
Таких поетів ми в спокої залишім

І далі на шляху збираймося своїм.

Вінчались лаврами видовища трагічні,
А з того виресли й комедії античні.
Насмішкуватий грек ув ігрищах смішних
Людей на кпипи брав, отруту лив на всіх.
За здобич витівкам блазенським там узято
І честь, і ум, і все, що треба шанувати.
Там той поет хвали добився в глядачів,
Що на позорище високий дух повів:
Сократа черні дав у «Хмарах» на поталу —
І чернь із мудреця шалено реготала.
Зухвальство отаке росло без перепон,
Але нарешті край поклав йому закон.
Поетам велено обачніше писати
І знаних всім людей на глум не виставляти.
Зникає з кону геть ненависть і злоба,
І вже не злоститься, лиш тішитися юрба.
В невинних дотепях без жовчі та отрути
Зумів тоді Менандр хвали собі здобути.
Глядач, одбившиися в цім дзеркалі новім,
Сміявся, — а себе не пізнавав у нім.
Скупого бачивши, скупий за боки брався,
Не знаючи, що сам тут за взірець придався,
А фертик і хвастун, бувало, не впізна
Портрета власного в портреті хвастуна.

Коли комедії ви хочете служити,
Природу лиш саму за вчительку візьміте.
Хто вміє глибоко в серця людські сягати
І таємниці там заховані читати,
Хто знає й джигуна, і скнару, й марнотратця,
Од кого дивакам, ревнивцям не сховаться —
Той у комедії змалює легко їх
І разом виведе на сцену, як живих.
Малюйте образи ясні усюди й прості,
Хай жваві кольори панують на помості.
У різних відтінках природа нам жива
Людські характери і вдачі розкрива;
Багато змісту є у жесті, у дрібниці, —
Але не легко нам до того додивиться.
Час відмінює все — і норози змінює:
Що любе молодим, те для старих бридня;
У юнака киплять і міняються бажання,
І він порокові дається без вагання;
Непоміrkований у пристрастях буйних,

Порад не любить він і сердиться за них.
Хто ж у літа ввійде — ума той набереться:
Коло людей значних та коло дужих третяся;
З лихою долею стає він до борні
І ловить завтрашнє в сьогоднішньому дні.
Старі, скупуючи, багатство все збивають;
Хоча самі з того користі не зазнають;
Не поспішаючи, вперед вони ідуть
І хвалять давній час, а нинішній кленуть.
Усе здається їм і прикре, і немиле,
Чому віддатися уже не мають сили.
Тож дбайте, щоб у вас актор не говорив,
Старого граючи, словами юнаків,
Вивчайте пильно двір і спізнавайте місто:
Тут є усі зразки для автора й артиста.
Якби Мольєр отут взірці для себе брав,
То, може б, вищої він слави доказав:
В мішку, де зважився Скапена він сховати,
Вже «Мізантропа» нам творця не упізнати.
Дарма в комедії виображали б ми
Обличчя, скроплені гарячими слізьми,—
Але не слід у ній, хоч часом так і пишуть,
Пласкими шутками простолоуд марно тішити.
Хай будуть жарти всі шляхетні і тонкі.
Інтриги хитрої розплутуйте клубки,
Щоб дія, розуму піддавшись покірно,
Не припинялася і розгорталась вірно.
Де треба — стиль простий належно піднесіть,
Цікавте публіку, дотепністю смішіть,
І, тонкі пристрасті узявшись виявляти,
Одною ниткою умійте все зв'язати.
Поради іншої тут авторам нема:
В природи вчітеся, питайтеся в ума.
Теренцій змалював, як батько докоряє
Своєму синові за те, що він кохає,
Як син, прослухавши суворі ті слова,
В обіймах милої їх зараз забува.
Не думайте лише, що просто це портрети:
Ні, ви саме життя у сценах тих найдете.
Люблю я авторів, що, тішачи людей,
Свої гідності не втрачують ніде,
І розумові скрізь і завжди улягають.
А тим, що все слівця двозначні розсипають,
Що безсоромністю безстидний будять сміх,

Є рада: Міст Новий — найкращий кін для них.
Там їхні витівки простолюд привітає,
І брудним жартам їх плескатимуть локаї.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

В ясній Флоренції колись то лікар жив,
Убивця вславлений, брехуп із брехунів;
Багато людям він чинив і горя, й знуги;
Там сип благав отця померлого вернути,
Там брат за братиком отруєним ридав:
Усіх він ліками на той світ заганяв.
Хто нежить захопив — він звертав на легені
І скажешиною оголошав мігрені.
Всіма зпелюблений, покинув місто він.
Із друзів лиш абат zostавсь йому один,
Що й запросив його до себе в дім чудовий —
Абат той над усе любив струнки будови.
Тут лікар, мов би він родився будувать,
Як той Мансар, почав усе критикувать:
Оцей, мовляв, фасад в салоні заширокий,
Цей темний, так і так поставте передпокій,
А в сходах лінія годилась би така.
Господар по свого тоді будівника,
Той вислухав усе і всі прийняв поради.
Що ж лікар? З успіху в новому ділі радий,
Убийчого свого відрікся ремесла —
І між людьми тому зложилася хвала,
Хто, Галієнову лишивши путь непевну,
Архітектурної узявся штуки ревно.
Із цього прикладу наука добра всім:
Вже краще будь собі каменярем простим,—
Як доля іншої не прирекла кебети,—
Ніж марно пнутися поміж лихі поети.
У ділі кожному, хоч би й не з перших ти,
Здолаєш людської шаноби засягти,—
Лиш в небезпечному письменстві й віршуванні
Між «злим» і «так собі» немає зовсім грані.
Хто каже: зимний твір, той каже: що за нуд!
Пеншена з Буайє рівняє людський суд,
І не читаємо Рампаля й Менардьєра
Так само, як Сув, Корбена й ля Морльєра.
На блазня дивлячись, нас опаде хоч сміх,

А віршик без життя лише приспить усіх.
Химерний Бержерак нам більше тіпить розум,
Аніж скучний Мотен, що все пойма морозом.
Не оп'яняйтеся з облесної хвали,
Що вам у захисті крикливому сплели,
Де всі ладні горлать: чудово! знаменито!
Могли, читаючи, ви уші обманити,
Та в світлі повному, серед ясного дня
Від ока не втече безглуздість і бридня.
Кінчають деякі письменники трагічно:
Гомбо прославлений лежить в книгарнях вічно.

Всіх пильно слухайте, хто раду подає:
І вітрогоц, бува, в пригоді пам стає.
Як часом віршики вам Аполлон надише,—
Читати не біжіть між люди.їх скоріше.
Остерігайтеся, щоб схожими не будь
На того, хто, коли напише що-небудь,
Читає зараз же і в сінях, і в хоробах
Або й на вулиці спиняє незнайомих.
Та що! Сховайтесь од нього в божий храм,—
Декламуватиме запальпо він і там!
Іще пагадую: на присуди зважайте
І в згоді з розумом писання поправляйте,
Але на дурневі не годьтеся слова.
Невіглас цілий твір осуджує, бува,
Смаку не маючи та беручи за гірші,
Найкраще складені, шляхетно-смілі вірші.
Шкода й перечити оцінникам таким:
З них кожен, стоячи уперто на своїм,
Хоч і маленький ум, і око має кволе,
Упевнений, що хиб не промине ніколи.
Прийнявши вказівки од нього ви страшні,
Замість берега, опинитесь на дні.

Судді звіряйтеся поважному й тонкому,
В науці сильному і розумом ясному,
Чий строгий олівець одкреслив вам уміть
Місця, що їх би ви веліли потаїть.
Лиш він розвіє вам усі смішні вагання
І сміло виправить несміливе писання,
Він дасть вам приклади, як помахом одним
Потужний ум зліта у твориві своїм
І, давніх приписів рвучи тісні мережі,
Мистецтву відданий, мистецтва ширить межі.
Та рідко вам суддя зустрінеться такий:

Той римувать митець, а в присудах дурний;
Той віршами припав до серця городянам,
А переплутув Вергілія з Луканом.

На певну, автори, я вас виводжу путь.
Ви слави хочете повсюдної здобуть?
Тож музи вашій слід і тішити, й навчати,
З примним щоразу й корисне сполучати.
Читач розсудливий не любить слів дзвінких,
Як пожиточного не міститься у них.

Ви в творах стаєте на очі всенародні,
Являйте ж почуття самі лиш благородні.
Тих небезпечних я співців не визнаю,
Що честь, віршуючи, утратили свою,
Чесноту зрадили і на папері білим
Порок малюють нам привабливим і милим.
Та не належу я й до авторів нудних,
Що скрізь женуть любов із утворів своїх,
Оздобі ніжної позбавляючи сцену,
За грішних беручи Родріго та Хімену.
І нечестивий пал в уборі з чистих слів
У нас не викличе ганебних почуттів.
Коли Дідоцу я в сльозах прекрасну бачу,—
Я гріх її суджу, та разом з нею плачу.
Ціотливі автори пам серця не псують,
Вінця лаврового розпусти не плетуть
І до злочинної не падають нас любові.
Тож майте над усе чистоту ви, панове,
Бо й найсильнішому уму не пощастить
Знак серця ницого у віршах потаїть.

Найпаче ж заздрості цурайтеся низької,
Щораз підбитої вульгарною злобою,
Уму високому вона повік чужа
І точить лиш нездар, немов залізо — ржа.
Блискучі успіхи печуть її й тривожать,
Супроти сильного всякчас вона ворожить.
Нездатна дорости до велетнів міцних,
Вона принизити до себе хоче їх.
Ми хитроців таких ганебних уникаймо.
І слави в підступах безславних не шукаймо.

Мети єдиної із віршів не робіть
І друзям інколи годину присвятіть:
Хай повелося вам зложити твір чудовий,
А вчіться й жити ви, й ставати до розмови.

За заповідь собі візьміте славу лиш,

Нехай не зваблює мерзєнний вас бариш.
Щоправда, ні ганьби, ні злочину немає,
Як працею поет своєю заробляє,
Та давній ворог я хваленим тим співцям,
Що, ситі славою, у віршах бачать крам,
Грошовий тільки зиск у поетичнім дарі —
І вродріб музою торгують на базарі.
Допоки ум людський, не знавши жадних слів,
Для наших пращурів законів не створив,
Жили вони в лісах, за здобиччю ганялись
І мало чим тоді од звіра відрізнялись.
Не право — сила їм вершила всі діла,
І кара, як тепер, по злочині не йшла.
Лиш мови людської музика легкокрила
Суворі звичаї чудовно пом'якшила,
В громади злагідні з'єднала дикунів,
Твердині вивела круг міст і городів,
Грізними карами вжахнула непокору
І право немоцним створила на підпору.
Це все з поезії, запевнюють, пішло.
Відсіль і красне те подання розцвіло,
Що нібито Орфей здвигав піснями скелі
І тигрів зборкував, набіглих із пустелі,
Що змусив Амфійон, музика чарівний,
Каміння рушитись і стати в вал міцний.
Усі такі дива з гармонії вродились.
Тоді й оракули у віршах об'явились,
І жрець, наповний божистим почуттям,
Гучними віршами стрясав високий храм.
Небавом, про діла співавши вікопомні,
Гомер скликав людей на подвиги невтомні,
А там і Гесіод досвідчений учив,
Як жниво ранне нам з ледачих брати нив.
Так тисячі писань, віршованих уміло,
Земному родові являли мудру силу
І, ставши з давньою темнотою на герць,
Ушима сприйняті, доходили до серць.
Отож у Греції, на дяку музам красним,
Вселюдно курено їм фіміамом ясним,
Мистецтво їхнє культ священний оточив,
І сотні їм на честь повстало віттарів.
Аж бідність, ведучи й підлоту за собою,
Парнас позбавила шляхетності такої.
Поживи прагнення, як пошесть, розійшлось,

І слово писане олжею поїнялось,
І книги виникли без хисту та без тям,
І слуги Фебові зробились крамарями.

Не піддавайтесь ж закланним почуттям!
Як тільки золото блискуче сниться вам,—
Пермеса світлого минайте світлі межі:
Багатство не росте на тому узбережжі.
Поет — як і герой, і їм один закон:
Їх тільки лаврами вінчає Аполлон.

Ви скажете па це: і муза гордовита
Самою славою не може бути сита,
А бідний, голодом намучений, піїт,
Як жалібно щодня мурчить його живіт,
На Гелікопову б вершину не зіп'явся:
Горацій не натще з менадами стрічався,
Не мусив, як Кольте, він з остраху тремтіть,
Чи зможе віршами па їжу заробить.

Я не перечу вам,— та рідко в нашім часі
Така біда тяжка буває на Парнасі,
Хай не лякає нас убожества ярмо,
Бо під зорею ми ясною живемо,
І мудрий наш король того пильнує дбало,
Щоб лихо слуг його уклінних не спіткало.

О музи! Це ім'я — дорожче над усе.
Нехай же знов воно Корнелія піднесе
На рівну «Сідові» прекрасному вершині,
Натхнення хай воно потужне дасть Расіну,
Щоб зору нашому дива він появив;
Хай Бансерад його вклада у любий спів —
І на устах красунь той спів лунає всюди,
Розвагу несучи і радощі між люди;
Еклогу хай Сегре прикрасить цим ім'ям,
Хай славному дзвенять і стріли епіграм.
А де ж пайти творця нової Епеїди?
Над Рейном буде хто супутником Алкїду?
Хто в лірнім рокоті гучні його діла
Прославить, щоб луна всю землю потрясла,
І про Батавію нам слово дивне мовить,
Як з остраху вона собі наслала повідь?
Хто сонце Мастріхта ясне змалює нам
І військо, що лягло в страшному бої там?
Тим часом поки нам ці спогади зринають,
Героя Альпи вже новим вінцем вінчають,
Сален і Доль чоло приклонюють йому,

І пада Безансон у полум'ї й диму.
Де ж велетні, котрі, у спілку ставши грізну,
Стримали б цей потік і силу цю залізну?
Чи, може, відступом одвернуть карний грім,
Раді, що повелось втекти ганебно їм?
О, скільки він твердинь і міст розбив унівець!
Якої слави він засяг собі, щасливець!
Злітайте ж, о співці, на щонайвищий

шпиль:

Не досить буде тут звичайних вам зусиль.
А я, годованець колючої сатири,
Сурму не зважуся додати ще до ліри,—
Лише побачите, що я на полі цім
Допомагатиму порадами усім;
Додам до вашого натхнення і до праці
Науки, що її навчав мене Горацій;
Я покріплятиму уми вам і серця
І лаври покажу далекого вінця.
Пробачте ж, як, таким керований бажанням,
Я приглядатимусь уважно всім писанням,
Од злота щирого фальшиве відділю
І витівки нездар огуджу без жалю.
Без мене іноді вам тяжко простувати,
Хоч краще я судить умію, ніж писати.

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА

ПЕРЕДМОВА

Отця Апулея Різорія, Бенедиктинця

Подякуймо добрій душі, що завдяки їй з'явилась у нас «Діва». Ця героїчна та повчальна поема була написана близько 1730 р.— це знають учені і це видно з деяких рис самого твору. Із листа 1740 р., надрукованого в збірнику дрібних писань одного великого володаря під іменем філософа із Сан-Сусі, видно, що одна німецька принцеса, коли їй дали рукопис тільки прочитати, так захопилась обережністю, яка панує там у трактуванні такого слизького сюжету, що потратила цілий день і цілу ніч, звелівши копіювати і переписуючи сама всі найповчальніші місця. Оцей-то самий список і потрапив нарешті до нас. Не раз друковано класичні наші «Діви», і справжні цінителі здорової літератури обурювались, бачивши, як жахливо вона покалічена. Одні видавці випускали її в п'ятнадцяти піснях, інші — в шістнадцяти, вісімнадцяти, двадцяти чотирьох, то розбиваючи одну пісню на дві, то заповнюючи прогалини такими віршами, яких зрікся б кучер Вертамона, виходячи з корчми шукати пригод*.

Отже — маєте «Жанну» у всій її чистоті. Ми боїмось висловити надто сміливу думку, назвавши автора, якому приписують цю епічну поему. Досить того, що читачі могли взяти собі певну науку із моралі, захованої в алегоріях поеми. Навіщо знати, хто автор? Єсть багато праць, що їх учені та мудреці читають з насолодою, не знаючи, хто їх написав, як от «*Pervigilium Veneris*», сатира, приписувана Петронієві, і багато інших.

Що нас дуже втішає, це те, що в нашій «Діві» значно

* Тут автор у примітці наводить приклади таких вставок, які ми вважаємо можливими не подавати, і кінчає примітку так: «...автор цієї гидоти, зробленої виключно для всякої наволочі,— розстрига-капуцин, що взяв собі ім'я Мобера».— М. Р.

менше нескромних та вільних місць, ніж у творах всіх великих людей Італії, що писали в цьому жанрі.

*Verum epim vero**, почати з Пульчі; нам було б дуже прикро, коли б наш скромний автор дійшов до тих маленьких вільностей, які дозволяє собі цей учений флорентинець у своєму «Морганте». Цей Луїджі Пульчі, поважний канонік, написав свою поему в середині XV ст. для синьйори Лукреції Торнабуоні, матері Лоренцо Медічі Препишного; і кажуть, ніби «Морганте» співали при столі цієї дами. Це друга епічна поема в Італії. Між ученими були великі суперечки — серйозний це твір чи жартівливий.

Ті, хто вважав його за серйозний, ґрунтуються на вступі до кожної пісні, що починався рядками із святого письма. Ось, наприклад, вступ до першої пісні:

In principio era il verbo appresso a Dio;
Ed era Iddio il verbo, e'l verbo lui.
Questo era il principio al parer mio ** і т. д.

Коли перша пісня починається з євангелія, то остання кінчається «*Salve, regina*»***; і це може виправдати гадку тих, хто думав, що автор писав цілком серйозно; адже за тих часів для театральних п'єс, що ставлено в Італії, використовували «Страсті» та життя святих.

Ті, хто дивився на «Морганте» як на твір жартівливий, звернули увагу тільки на деякі падто великі вільності, там припущені.

Морганте питається в Маргутте, християнин він чи магомстанин:

E se egli crede in Cristo o in Maometto.

Rispose allor Margutte: «A dir tal tosto,
Io non credo più al nero che al azzurro;
Ma nel cappone, o lesso o voglia arrosto

Ma sopra tutto nel buon vino ho fede;
E credo che sia salvo chi gli crede.

* І справді (лат.).— *Ред.*

** Спочатку слово рівне Богові було,
Бог словом був і слово Богом.
Таїлось суцього тут періоджерело (італ.).—
Переклад О. Пахльовської.

*** Радуйся, царце (лат.).— *Ред.*

Or queste son tre virtù cardinale,
La gola, c'l culo, c'l dado, come io t'ho detto» *.

Зверніть, будь ласка, увагу, що Крешімбені, без усяких вагань помістивши Пульчі в ряду справжніх епічних поетів, каже, йому на вибачення, що це найскромніший і найпоміркованіший із письменників свого часу: «il più modesto e moderato scrittore». Нема сумніву, що він був попередником Боярдо і Аріосто. Це завдяки йому прославилися в Італії Роланди, Рено, Олів'є та Дюдони, і він майже дорівнює Аріосто чистотою мови.

Недавпо вийшло дуже хороше видання його *con licenza de'superiori* **. Звісно, це не я його пустив у світ; коли б наша Діва говорила так само безсоромно, як отой Маргутте, син турецького священика та грецької черниці, я остерігся б її друкувати.

У «Жанні» не знайдеться й таких сміливих місць, як у Аріосто; тут ви не зустрінете святого Іоанна, що живе на місяці і говорить так:

Gli scrittori amo, e fo il debito mio,
Che al vostro mondo fu scrittore anche io.
.....
E ben convenne al mio lodato Cristo
Rendermi guiderdon di sì gran sorte *** і т. д.

Це надто сміливо; і тут святий Іоанн дозволяє собі те, чого пі один святий у «Діві» ніколи собі не дозволить. Виходить, що Ісус зобов'язаний своєю божественністю тільки першій главі Іоанпа і що цей євангеліст йому підлестив. Від цього тхне соцініанством. Наш стриманий автор остерігався таких крайпоців.

* Чи вірить він в Христа чи в Магомета.

Маргутте й мовить: «Та пі в божу кару
Не вірю я, ні в благодать,— я вірю в каплупа,
Котрого щойно вийпли із жару.
.....

Найбільше ж вірую у добре я вино,
І хто в те саме вірить — рятує тих воно.

А також сповідаю ще заповіді три:
З баботою втішайся, грай в кості і жери» (лат.).—
Переклад О. Пахльовської.

** З дозволу влади (італ.). — Ред.

*** Люблю я завше тих, хто хист віддав словам,
Своїх творінь чимало і я залпшив вам.

Тому уславлений Христос належним чином
Ушанував мене за подвиг цей великий (італ.).—
Переклад О. Пахльовської.

Так само вельми нас тішить, що наш скромний автор не наслідував жодного із наших старовинних романів, історію яких написали учений єпископ авраншський Гюе і компілятор абат Лангле. Зробіть лише собі приємність, прочитайте в «Ланселоті з озера» главу під назвою: «Як Ланселот спав із королевою і як вона верпулась до сіра де Лагана»,— і ви побачите, яку соромливість має наш автор у порівнянні із давніми нашими письменниками.

Але *quid dicam* * про дивовижну історію Гаргантюа, присвячену кардиналові де Турнону? Відомо, що глава про «*Torche-culs*» — одна із найскромніших у цьому творі.

Про сучасних авторів ми не говоримо: скажемо тільки, що всі давні повісті, створені в Італії та перевіршовані Лафонтеном, ще менше моральні, ніж наша «Діва». Загалом — бажаємо всім нашим суворим цензорам мати такі тонкі почуття, як прекрасний Монроз, нашим скромницям, коли вони є,— простодушність Агнеси і ніжність Доротеї; нашим героям — правдолюбство Жакіна; всім сзуїтам — вдачу доброго духівника Боніфація; всім, хто порядкує в хорошому домі,— розпорядливість і вмільість Бонно.

Нарешті, ми вважаємо, що книжечка ця — чудесні ліки проти тяжких настроїв, які гнітять тепер деяких дам та деяких абатів; і коли б ми зробили суспільності лише цю послугу,— ми й тоді б думали, що не змарнували свого часу.

ПІСНЯ ПЕРША

Ніжні любощі Карла VII та Агнеси Сорель. Орлеан в англійській облозі. Поява святого Деїсса і т. ін.

Я не вродився славити святих**¹
І до гучного не годжуся співу,
Та чудотворну Орлеанську діву,
Проте, змалюю для очей людських.
Вона із рук англійців навісних
Французьку пишну вирвала корону,

* Що б я сказав (*лат.*).— *Ред.*

** Примітки — в кінці.— *Автор.*

І через неї пресвятого трону
Досяг у Реймсі любленець утіх.
Герой в корсеті, воїн у спідниці,
Вона з Роландом рівною була,
Твердіша серцем від твердої криці.
Щоправда, скромній дівчинці-ягниці
Я радий більше в затінку дерев,—
Та Жанна д'Арк була душею лев.
Її діла з мого оповідання
Ласкавих подивують читачів,—
Найбільше ж те, як довго в неї цвів
Вінок незайманого діювання.

Шаплéне, що фальшивий, дикий тон ²
Із скрипки вмів собі витягати
І так про славу дівчину співати,
Аж на виду мінівся Аполлон,
Старий Шаплеце, ти б, здається, радо
Мені позичив свій незграбний дар,—
Та хай бере його Лямотт-Гудар ³,
Що зіпсував майстерно «Іліаду».

Наш добрий Карл на життєвій весні
У Турі веселився день при дні.
Десь на балу (завзятий танцюриста!),
Для блага краю рідного та міста,
Сорель Агнесу наш король зустрів ⁴.
В ній сам Амур себе перевершив.
Вона була, як Флора, ясновида,
Струнка, як німфа, що в гаю зросла,
Самих богів спокусниця — Кіпріда —
Їй невимовну грацію дала.
Сирени голос, чари Арахнеї,—
Усе було в Агниси, і для неї
Герої, мудреці та королі
Дали б скарби найкращі на землі.
Дивитися на неї, умлівати,
У нездоланній пристрасті палати,
Тремтіти від жагучих поривань
І голос тратити серед зітхань,
Їй тиснуть руку ніжною рукою,
Віддатись радісному неспокою,
Збудить і в ній жадобу та любов,—
Король за день усе це перейшов:

У королів іде кохання скоро.
В тих справах мудра, від людського зору
Хотіла все Агнеса потаїть,—
Але хотіти легше, ніж зробить.

Щоб зайвого уникнуть поговору,
Король обрав довірником Бонно⁵,
Який у нього посідав давно
Те місце, для кишені непогане,
Що при дворі взивається воно
«Друг короля», для чемності і шани,
Хоча йому простолюд і міщани
Імення «звідник» мають лиш одно.
Мосьє Бонно па березі Луари
Мав замок, пайрозкішнішу з осель.
У замок той приїхала Сорель,—
І Карл, як ніч свої прослала хмари,
Прибув туди любовні пити чари.
Вина і страв Бонно не пожалів...
Ну, що ті пишні бѣнкети богів!
Закохані в солодкім хвилюванні,
Сп'янівши від нестримного бажання,
Огнем іскристих поглядів палких
Світили путь до радощів нічних.
Розмова вільна, хоч належно скромна,
Їх окриляла, гостра та невтомна,
Король Агнесу оком як не їв,
Про любовці їй піжпо говорив,
І ніжку тис ногою, і горів.

По учті, начеб закуска музична,
Мелодія тосканська хроматична⁶
Озвалася, заграла, мов струмок.
Співання флейт, гобоїв і скрипок
Розповідало казку про героїв,
Що їх Амур всесильний переміг
І що зреклись для чарівних утіх
Людської слави й ратних неспокоїв.
Капела так захована була,
Що слухати Сорель її могла,
Сама від поглядів людських закрита,—
Була-бо соромлива й гордовита.

Вже повний місяць високо зійшов;
Настала північ, з нею йде любов.
У пишнім, позолоченім алькові,
В напівімлі привабливо-чудовій,
Між простирал найкращого ткання
Лягла Агнеса, та не для спання:
Дверей-бо, що проводять до алькова,
Не зачинила, ніби випадково,
Аліса, мудра над служниць усіх.
О юнаки, що прагнете утіх,
Вам, певне, нетерплячка зрозуміла,
Що доброго монарха охопила!
Уже пролито пахощі міцні
Йому на кучері його рясні,
І входить він, і з милою лягає.
О, раювання божеське, безкрає!
Серця дзвенять; то сором, то любов
Агнесі гонить до обличчя кров...
Минає сором, а любов не гасне.
Її король цілує любострасний,
Очей він не здолає одірвать
Від тих принад, що перед ним лежать,—
Та й хто ж би міг утриматись, панове?

Під шиєю, де тон алебастрівий,
Ідуть округлі лінії грудей,
Що сам Амур створив їх для людей,
Прикрасивши рожевими сосками.
Чудові перса! Милуватись вами
Повинен зір, рука — пестити вас
І губи — цілувати в ніжний час.
Щоб читачів моїх як слід розважить,
Охоче б я все тіло змалював
І лінії, яких ніхто не мав,
Але моральності закони кажуть,
Що пензель мій таких не має прав.
Уся вона — як дивний сон звабливий!
Бажань нестримних таємничий рій,
Палкі цілунки, дотики пестливі,
Немов рум'яна, красять личко їй,
Нової вроди додають вродливій.

Три місяці закохані живуть
І чар кохання безутомно п'ють.

Покинувши свою постелю зранку,
Вони в тонкім вибагливім свіданку
По ночі свіжих набирають сил.
Тоді, здіймаючи в повітрі пил,
Іспанські копії їх несуть на влови,
І пси в гошитві веселять діброви.
Повернуться — вже купіль жде на них
І ллються, ніби чарівничі струми,
Оливи аравійські та парфуми
На тіло чисте, як одвічний сніг.

Коли ж обіду любий час настане,
Тетерюки сочисті та фазани,
Приправлені майстерно с'як і так,
Лоскочуть ніздрі, тішать очі й смак.
Аї прозорий, спінений, іскристий,
Токаю плин янтарно-променистий
Їх мозок ogrіває й веселить —
І дотепи зриваються щомить
З рум'яних уст, кипучі та мішливі,
Як вина в кришталевім переливі.
Бонно зо сміху пада, умліва,
Ті гострі вихваляючи слова.
Скінчивсь обід — і травлення спливає
У гомоні, серед розмов легких;
Алена вірші розважають їх,
А там зайде про мавпи, попугаї,
Про докторів, про блазників двірських,
А там і ніч; досвідчені актори
Комедією тішать їхні зори,—
І врешті пару безтурботну зпов
На ложі щастя з'сдиує любов.

Заглибленим в солодке раювання,
Ім кожна піч — як перша піч коханця,
Хвилина кожна — порив огняний;
Ні ревність їх, ні туга не труїла,
І навіть час, невтомний чародій,
До ніг Агнесі склав побожно крила.
Шляхетний Карл не раз, не два казав,
Стискаючи її в солодкій млості:
«Земні держави й неба високості
За твій цілунок я б, Агнесо, дав!

Усе бредня: і трони, і походи.
Парламент мій клене моє ім'я ⁷,
Плюндрують нас англійці-мореходи,
Та що по тім, коли твої вроди
Незцінним скарбом володію я!»

В цій мові героїзму небагато,
Але й герой, що з милою лежить,
Не раз такого може наказати,
Від чого потім мусить червоніть.

Так жив король для втіхи чарівної,
Як той абат в догоді та спокої.
А принц англійський в лютomu розбої ⁸,
Озброєний, невтомний, на коні,
По Франції нещасній день при дні,
Склонивши спис, піднявши забороло,
Літав, мечем усе тпучи навколо.
Він б'є, плюндрує, валить мури він,
Серед страшних пожарищ і руїн
Кров проливає, вимага данину,
Солдатам кида й матір, і дитину,
Черниць гвалтує під жорстокий сміх,
П'є вина в бернардинців боязких,
Карбує гроші з золота святих
І — ворог Діві та господній тайні —
Монастирі перетворює в стайні.
Отак, буває, гості незвичайні —
Вовки — отару сонну опадуть,
Овець лякливих, беззахисних рвуть,
А пастушок із пімфою стрункою
Спить у солодкім любім супокої,
І пес його, не знаючи турбот,
Недоїдки жує на повен рот.

Та з височин ясного апогею
Святий Денис, ласкавий наш патрон ⁹,
Французький бачить в небезпеці трон,
І королівську стоптану лілею,
І кров, і дим, що в'ється над землею,
І Карла, що народ свій занедбав
Для пестощів солодких і забав.
Святий Денис для Франції те саме,
Що Марс для давніх римських вояків,

Паллада для афінських мудреців...
А втім, не будем гратися словами:
Один угодник вартий всіх богів.
«Ні, присягнуь, — він каже, — не здолаю
Дивитись довше на страждання краю,
Де віри правої підняв я стяг:
Святий вінець у ворога в руках,
Рід Валуа примушений конати,
І вороги, що брат їм — Генріх П'ятий ¹⁰,
Законного властителя женуть
Із краю рідного в пезнану путь!
Хоч я святий, та бог мені пробачить:
Мені британців гидко навіть бачить,
Бо я папевце відаю з письма,
Що цей народ пойме невіри тьма,
І він господні приписи зламає,
І римську праву церкву занедбає,
І образ папи спалить на вогні.
Навіщо ж зволікатися мені?
Мої французи в вірі будуть жити,
Єретиками стануть горді бритти, —
Тож час наспів за лихо їм сплатити,
Яке ці дикі марнослови злі
В майбутньому посіють на землі».

Так говорив вістун святих законів,
До молитов додаючи прокльонів;
Тоді ж таки нещасний Орлеан
Зібрав на раду славних громадян, —
Англійська-бо неумоленна сила
Його тоді зловісно обложила.
Чимало радників-балакунів
Та сміливих, могутніх вояків
Зібралось, — і всі в одно питали:
Як лютої уникнути потали?
Потон, Ля Гір і Дюнуа-боєць ¹¹
Гукнули разом: «Нам один кінець,
Чи вмерти рано, чи умерти пізно, —
Поляжмо ж, браття, за святу вітчизну!»
На те Рішмон: «Прийшла остання мить,
І Орлеан повинні ми спалить.
Згорім самі — англійцям не лишімо
Нічого тут, крім попелу та диму!»
Тоді Трімуйль: «Ох, тяжко як мені!

Я в Пуату прожив щасливі дні,
В Мілані я покинув Доротею,
Щоб в Орлеані плакати за нею!
Нема надій! Проллю я в битві кров —
І милої вже не побачу знов!»
А президент Луве ¹², якого всюди
За мудрого вважали добрі люди,
Сказав: «Парламент має все списать
Про ворогів, що Францію гнітять,
І скласти акт належний, по закону,
Ім'ям отчизни і святого трону».
Був пан Луве юристом хоч куди,
Але своєї віп пе знав біди,
А то б складати акта мав причини
Проти своєї власної дружини:
Тальбот, англійський ватажок страшний,
Її кохав і був до серця їй.
Луве об тім не чув, на жаль, нічого;
Лиш Франція на язика у нього!
Тож силу гарних, благородних слів
На раді воїнів та мудреців
Почули стіни. Надто у Ля Гіра
Промова вийшла запальпа та щира,
Хоч довгою назвать її не гріх...
Та що слова? Користі мало з них!

Хто зна, коли скінчилася б та мова,
Але поява дивпа й загадкова
Ораторам уста замкнула вмить:
З височини небесної летить
На промені струмисто-золотому
Нежданий гість у сяєві яспому,
Як блискавка прорізавши блакить.
Висока митра із двома верхами
На голові полискує вогнями,
Далматик у повітрі майорить,
Чоло сіяє в чистім ореолі ¹³,
В руці, як символ божеської волі,
Той жезл чудовний, що колись по нім
Авгура пізнавав поганський Рим ¹⁴.
Ще липув гість над натовпом людським,
А вже Трімуйль, упавши на коліна,
Молитви шепче, як мала дитина.
Рішмон, відомий світові блюзнір,

Кричить, що пекла таємнича сила
Люцифера на землю відрядила
Звістити людям хоч війну, хоч мир,
І всім пора побачити наспіла
На власні очі, що воно за звір.
Луве біжить квапливою ходою
По горщик із свяченою водою.
Ля Гір, Потон і Дюнуа стоять,
Порозкривали очі і мовчать.
Додолю всі попадали лакеї.
А гість із патерицею своєю
На промені, мов на коні вояк,
Кладе усім хреста священний знак —
І кожеп пада, сам перехрестившись.

На зляканих ласкаво подивившись,
Він каже: «Встаньте, сповнені надій!
Таж я Денис, а з ремесла — святий ¹⁵.
Я в Галлії посіяв зерна віри,
Тепер же тим засмучений без міри,
Що юний Карл, коханий мій унук,
Коли отчизна стогне серед мук,
Не б'ється, ради з мудрими не радить,
А повні перса без утоми гладить.
От я й наважився, панове, сам
Допомогти наморешим бійцям,
Скінчити лихоліття це велике
І проти зла найти потрібні ліки.
Як має Карл утратити свій трон
І Францію через якусь повію, —
Оборону я правду і закон,
Найшовши діву, чистоти лелію.
Коли вітчизни дорога вам честь,
Коли в серцях у ваших віра єсть,
Коли ви церкві хочете служити,
Не гаючись мені допоможіте
Найти гніздечко з феніксом отим,
Однаково для всіх нас дорогим».

Так говорив дідусь благочестивий.
Сказав — і сміх піднявся непочтивий.
Рішмон, митець відомий глузувать,
Гукнув йому: «Даремно ви шукать
Надумали, угодниче шановний,

Прибувши в край веселий та гріховний,
Ту цяцьочку маленьку та легку,
Що так от вам припала до смаку!
Як облягає військо нас вороже,
Дівочтво тут нітрохи не pomoже.
По нього ви на землю прибули?
В раю скоріше б ви його найшли:
Свічок церковних є не більше в Римі,
Як чистих дів між вашими святими.
А Франція — і думати шкода!
Від них тут не зосталося й сліда!
Про це давно подбали капітани,
Стрільці та принци, мій ласкавий пане,—
І грішний наш, хоч і прекрасний світ
Бастардів більше має, ніж сиріт.
Святий Денисе, отче наш і брате,
Незайманиць деінде слід шукати!»

Від слів таких святий почервонів,
На промінь свій ізнову верхи сів,
Немов коня, потис його погами,—
І лине геть небесними шляхами
По іграшку, дорожчку з-між усіх
Для грішників, а також для святих.
Тож поки він сюди й туди літає,
Бажаю вам, шановні читачі,
Найти для втіхи любої вночі
Той скарб, якого пильно він шукає.

ПІСНЯ ДРУГА

Жанна, діставши зброю від святого Дениса, рушає до Карла VII в Тур; що вчинила вона по дорозі і як дістала свідоцтво про дівочу чистоту

Щасливий, хто зрива вінок дівочий!
Це любий скарб; та серце полонить,
До себе милі привернути очі,—
Ось найдорожча і найкраща мить!
Навіщо рвати квітку самохить?
Нехай любов її дарує вільно.
Тлумачники нам зіпсували сильно
Прекрасний текст; як звіритись на пих,
То кожна радість — непростітний гріх.

Ладен за те я книгу їм зложити;
Я там навчу, як слід людині жити,
Я доведу, що тішитися нам
Наказує закон природи сам.
У цім труді, ясної вартій слави,
Святий Денис підмогу дасть мені:
Недарма ж я про нього склав пісні.
Тим часом, мій читальнику ласкавий,
Вернімось до його святої справи.

В Шампані, де простягся ряд стовпів ¹,
Оздоблених пташками гербовими,
На знак, що Лотарінгія за ними,
Був городок, як сотні городків;
Та не умре ім'я його довіку,
Бо жертву він прекрасну і велику
Для Франції та короля зложив.
Про Домремі озвуся я хвалою,—
Хай з уст в уста іде вона луною!

О Домремі! Серед твоїх долин
Нема ні персиків, ані цитрин,
Ні золота, ні чистих вин шинучих,—
Та Жанну ти родив для діл могучих ².
Кюре, що всюди, де лише бував,
Своє насіння щедро розсівав,—
Колись чернець, — охочий до осанни,
А також і до чарки та до панни —
Такий був батько героїні Жанни.
Стан покоївки, круглий та гладкий, —
Ось форма, що її отець святий
Обрав, щоб вилити це дивне диво.
В шістнадцять літ, моторну та вродливу,
До кóрчми Жанну віддали служити:
Їй копі там доручено глядіть.
Рішуча, горда, чесна у звичаї,
Вона очима, як зірками, сяє;
Зубів, як перлів, тридцять два блищить,
Скрашаючи рожевого їй рота,
І вся її струнка, міцна істота
Серця такою свіжістю п'янить,
Аж цілувати всіх бере охота.
Хоч перса й темні, а зате тверді,
Знадливі й для поважного судді,

І для священика, й для капітана.
В'юнка, весела, дужа та рум'япа,
Вона спочинку не дає рукам,
Слугуючи і простим, і панам,—
А мимохідь дасть ляпаса гучного
Нахабі, що безстыдно ухопив
Її за груди чи за повну погу;
Працює, носить вина із льохів,
Годує копі, чистить, напуває
Чи, сівши верхи, чвалом їх пускає³
Незгірш від славних римських вояків.

О мудросте! О божий супокою!
У порох падають перед тобою
Великі й славні, принци й королі —
І до небес підносяться малі!
Святий Денис, посол твій на землі,
По замках та палацах не блукає,
Невинності в князівен не шукає,—
Ні: пташечку химерну та легку
Знаходить — де, панове? — у шинку.

Був саме час йому туди з'явитись,
Щоб Жанні в небезпеці прислужитись
І зберегти дівоцтва пишний крип:
Лиха ніколи не дримає сила,
І тільки б трошки запізнився він,—
Вся Франція в неволі б занімала.
Гладкий чернець, на ймення Грібурдон,
Що кинув із Шандосом Альбїон,
В тій корчмі Жанни назорив поставу —
І покохав як батьківщини славу.
Натуру мавши підлу та лукаву,
Ладний і чорту слатися до ніг,
Шахрай, обмовник, сповідач і шпиг
Він знав чаклунське таємниче діло⁴,
Що перейшло із глибини віків
Від магів та єврейських мудреців
І в нашу землю, господеві милу...
Тепер його забули серед нас.
О дні тяжкі! О звиродніння час!

Він вичитав із книг кабалістичних,
Що Жанна — сил посланниця одвічних,

Що носить під спідничкою вона
Кінець війни, для всіх іще незрпий,—
І заприсяг, у злі досягши дна,
Христом, і чортом, та всіма святими
Її оплутать чарами земними,
Дівочості палладій звоювать⁵,
В молитвах і блюзнірстві невситимий:
«Британію і церкву врятувать
Повинен я, склонившись перед ними;
Обом же їм ретельно послужу —
Ну, та й собі самому догоджу».

Під той же час, мужляї над мужляями,
Погонич мулів загадав те саме,—
І, правду мовивши про молодця,
Він був нічим не гірший за ченця.
І день і ніч приносить готовий
Дарунки грубі дикої любові,
А рівність їхніх станів життьових
Могла б певинню спокусить на гріх.
На щастя, досі стид і чеснотливність
Перемагали певідступну хтивість,
Та добре бачив гбснода слуга,
До чого може призвести жага,
І, стрівши раз суперника свого,
Таку промову він сказав до нього:

«Вартіші ви, мій рицарю, есте
За мули всі, яких ви глядите,
І гідні недоторканої діви;
Вона чарує серце і мені,
Обидва ми коханці запальні,
І вірністю рівняєтесь мені ви.
Тож краще ласий шмат ми поділім,
Аніж змагатись без ладу над ним,—
Тоді б обидва щастя ми втеряли...
На неї я накличу сон міцний,
Щоб спалося, не прокидалось їй,
А ми б над нею по черзі не спали».

По слові тім він книгу ухопив
І викликав того з-поміж чортів,
Що звавсь Морфесм за старих часів.
Цей дух тепер у Франції витає:

Як зранку велемовний адвокат
З Кюяса сипле блискавки цитат,
Він із панами судьями дримає;
Удень він тихий навіває сон
Нещасним, що новітній Массільйон
Ім каже казань на гугнивий тон;
І ввечері одверто позіхає,
Трагедії чекаючи кінця.

Отож, почувши виклик від ченця,
Він дві сови застріг у колісницю
І лише, щоб приспати голубицю.
До Жанни він, скрадаючись, іде,
І чорний мак на груди їй кладе,
І, зпаючись на ділі чародійнім,
В уста їй дише подихом сновійним.
Так люди кажуть і чернець Жірар⁶,
Невинну висповідуючи діву,
Із грішних уст наслав на неї чар
І розбудив у ній чортицю хтиву.

Тим часом два гарячі джигуни,
Позичивши завзяття в сатани,
Стягли рядно, що Жанна ним укрита.
Вже кості кинуті на лоно їй,
Щоб вирішить, кому в розвазі тій
Судила доля перший крок зробити.
Тож перша Грібурдонові черга, —
І ворожбит розпалений плига
На Жанну... О святої волі диво!
Прибув Денис — прокинулася Діва.
Не зносять грішні сяєва святих!
Зальотники, скотившись до ніг
Денисові, що так заскочив їх,
Тікають у розкриті навстіж двері.
Отак у дім, присвячений Венері,
Зненацька завітає поліцай:
Молодики, покинувши свій рай,
Півголі з вікон, із дверей, з балконів
Плигають від служителя законів,
Рятуються, налякані украй.

Денис ласкаво Жанну утішає,
Що від образи дякої ридає,

І каже їй: «Обранко сил святих,
Бог королів правницею твоею,
Яка ніколи не впадала в гріх,
Програти хоче бриттів нависних
І врятувати Франції лілею.
Він може обернути, пресвятий,
У кедр ліванський очерет хисткий,
Моря він сушить, потряса долини
І світ новий підносить над руїни.
Де ступиш ти — там залунає грім,
І перемоги над чолом твоїм
Устане ангел огняний, крилатий,
І в славі вічній буден ти сіяти.
Иди ж, смиренну долю цю покинь,
Стань між героїв, стань між героїнь!»

На мову цю, гучну і патетичну,
Утішницьку та ще й тсологічну,
У Жанни рот розкрився мимохіть:
Ні слова не далось їй зрозуміть.
Та благодать, прийшовши на підмогу,
До розуміння світить їй дорогу,—
І спалахнули в серця глибини
Святих, високих поривів огні.
Вона уже — не наймичка віднині,
І їй до серця титул героїні.
Так міщанин, і простий, і плохий,
Що скарб йому zostавив багатій,
Халупу заміняє на палати,
З покірливого робиться пихатий,
Вельможам гордим рівня він тепер
І зве його простолюд: монсеньєр.

Так гарна дівчина, яку природа
Створила для гаремів затишних
Чи для театрів пишно-голосних,
А рідна мати, скромна й тиххода,
Готова б повінчати із певцем,
Коли з Амура ласки осяйної
Опиниться нараз під королем,—
Уже й ходою ходить не такою,
І згорда поглядає навкруги,
І голос повен владного спокою,
А думи — королівської ваги.

Лаштуючись до подвигу свого,
Звичайно, з церкви почали дорогу
Денис і Жанпа. Там при вівтарі
(Усяке б здивувалося з такого!)
Упав з небес, яспіший від зорі,
Вояцький найдорожчий обладунок,—
Архангел то Михайло надіслав
З небесних арсеналів подарунок:
З шоломом там Дебориним сіяв ⁷
Той цвях, що смерть Сізарі вготував;
Там камінь був, що із праці Давида
Попав у Голіафа-лиховида,
Та щелепа, котрою Самсон,
Як мила продала його в полон,
Лунив без жалю юпака і діда;
Там меч Юдіти полум'ям горів,
Який воца в коханця устромила —
І вельми господеві догодила,
Його священний втілюючи гнів.
З такої ласки божкої щаслива,
Те все добро бере одважна Діва —
Шолома, списа, папцера, меча,
Перев'язь, рукавиці до плеча,
І кістку, й цвяха, й камінця хапас,—
А серце славу вже передчуває.

Та як же слави без коня зажить?
Хіба що в цьому ділі попросить
Погонича, пещасного з любові?
Аж дивиться: осідланий, готовий,
У золоті, в шовковому шитві
Осел ревучий став на мураві,
Б'є копитами землю петерпливий,
Як той ф'ракійський кінь золотогривий.

На спині мав він довгих двоє крил,
Літав-бо й за далекий небосхил.
Отак Пегас, ясному вірний Фебу,
Всіх дев'ять муз возив колись по небу;
Так Гіпногріф па місяць голубий
Носив Астольфа — в Жанів край святий ⁸.
Коли, читачу, хочете ви знати,
Що за тварина цей осел крилатий,—
Про це ще буде в повісті моїй.

Та знайте: панувать його годиться,
Бо в цім ослі — небесна тасмниця.

От героїня сіла на осла,
Денис, як завжди, променя сідла,—
І линуть понад берегом Луари
Мерщій кінчати смертоносні чвари.
Осел предивний то, мов кінь, біжить,
То, наче птах, підноситься в блакить.
А Грібурдон, якому в серці ласім
Бажання знов прокинулись тим часом,
Погонича на мула обернув
(Недарма-бо чаклун із нього був!)
І їде ним услід хоробрій Діві,
Клятьби вигукуючи нечестиві.
Погонич мулів, мул віднині сам,
Покірний ворожбитовим словам,
Летить учвал — і ледве помічає,
Що трохи іншу оболону має.

Денис і Жанна поспішали в Тур,
Де короля в полон забрав Амур.
Ім на шляху, при самім Орлеані,
Зустрілися англійці дуже п'яні;
Шукавши втіхи дикої в вині,
Вони поснули; у тяжкому сні
Хропли солдати, слуги, капітани,—
І німували сурми й барабани.
Той голий ліг, не вкрившись й плащем.
А той простягся над своїм пажем.

Тоді Денис, неначе батько добрий,
Промовив стиха дівчині хоробрій:
«Дитя моє! Нам розповів поет,
Як Ніс, до Турпа трапивши в намет ⁹
Удвох із вірним другом Евріалом,
Рутульців сон довершував кинджалом.
Відоме й те хто зна з яких часів,
Що достославний гордий син Тідея
У товаристві мудрім Одіссея,
Як Ресів табір морок оповив ¹⁰,
Троянців сонних мертвими робив.
Чому й тобі задля свого краю
Не відновити їхнього звичаю?»

«Ні,— мовить Жанна,— я письма не знаю,
Але на рицарську ступила путь
І відаю: лежачого не б'ють».
Ще не скінчивши гордої відмови,
Вона шатро золочене, чудове
У сьйві місячнім постерегла:
Особа, певпе, там значна була.
Вино, окрасу доброго стола,
Там Жанна в кубки сміло наливає,
І пирогом вечеряє смачним,
І вдвох із богопосланим святим
За короля ффранцузів випиває.

Шандос у тім наметі проживав ¹¹.
Горілиць він, вояка грізний, спав.
Вона бере меча його страшного,
Бере штани з єдвабу дорогого:
Так господів улюбленець Давид,
Саулові натрапивши на слід,
Низьке бажання помсти занехаяв,
А тільки шмат плаща його відкраяв
І царедворцям навіч появив,
Що міг зробити, тільки не зробив.
Біля Шандоса, гарний та вродливий,
Спав юний паж, у забутті щасливий.
На лінії, відкіль початок ніг,
Амур би сам йому позаздрить міг.
Поблизу нього каламар похідний
Стояв з чорнилом — доказ очевидний,
Що хлопець вірші звечора писав
Красуні тій, яку він покохав.
Пречиста Жанна узяла чорнило
І на озадку хлопцевому сміло
Лілеї три в один виводить мах.
Святий дивився з радістю в очах,
Як зад англійця, свіжий та круглявий,
Скрашає герб Ффранцузької держави.

Хто ж був уранці, наче звір, лихий?
Шандос, і так з похмілля сам не свій.
Побачивши у хлопця в місці певнім
Три лілії, він, повен гнівом ревним,
Лукаву зраду в цьому добача

І кидається по свого меча...
Ох! ні меча, ані штапів немає!
Він стогне, виє, очі прогирає,—
І врешті думка родиться ясна,
Що це зробив не хто як сатана.

І променю, й крилатому ослові,
Що Жанну ніс крізь хмари пурпурові,
Було б за жарти й землю облетить!
Вони до двору добулися вмиць.
Святому досвід показав недавній,
Що люблять жарти царедворці славні.
Почути міг би тут ізнову віп,
Як од Рішмона, дотеп не один,
А з того люди втратили б пошану
До нього й до єпископського сану.
Та хитрощів не вчитися святим!
Щоб висловити королеві-пану,
Що слід було, подобу він узяв
Одвертого Рожера Бодрікура ¹².
Той рицар — щира і тверда натура —
Любов, проте, у короля придбав.

«Королю! — він до Карла промовляє,—
Ви тут собі замкнулись, як у раї,
Амурові віддавшись в полон,
І це чоло, де сили всемогуті
Накреслили суворий свій закон,
Троянди лиш віпчають запахуці!
Ви залишили лютим ворогам
Країну й трон, від бога дані вам!
Ідіть на смерть або на перемогу,
Ударте на британців навісних!
Вам сам господь показує дорогу
До славних діл, до лаврів бойових!
То ж він мене навчив цієї мови,
Він засмутився з вашої любові,
Він допомогу обіцяє вам!
Ідіть же: слава вас чекає там!
У цій війні ви будете щасливі,
Лише довіртеся непорочній діві,
Яку сюди, королю, я привів.
Вона для вас врятує трон батьків.

Махне вона могутньою рукою,—
І в прах паде нахабний супостат...
Нехай уже залежність від дівчат
Вам силою присуджена святою,—
Покиньте ту, якої згубний чар
У вас одваги заглушає дар,
І тій услід без роздуму ідіте,
Що ваш вінець прийшла оборонити».

Агнеса люба Карлові була,
Та честь кохання те перемогла.
Бійця старого заклик патетичний
У нього сон розвіяв летаргічний:
Так в оний день, що нам господь прорік,
В сурму заграє ангел-вістивник,
І прах оживить, і гроби розкриє,
І збудить мертвих голосом надії.
Король ожив, король огнем горить,
Війни він бачить заграви червоні,
Гукає, слів не тратячи: «До броні!» —
І гострий спис в руці його дзвенить.

Та впали в душу сумнів і тривога,
Коли минув той порив запальний:
Чи перед ним посланниця від бога,
Чи, може, дух наслав її лихий?
Чи вість благу несе її поява,
Чи діє сила тут якась лукава?
Тож, повернувшись до красуні, він
Сказав слова, з яких не без причин
Почервоніла б інша, а не Жанна:
«Скажіть, а справді ви ще чиста панна?»
На те вона: «Нехай аптекарі,
У круглих окулярах лікарі,
Жінки статечні, весь народ учений
Придивляться, до чого слід, у мене.
Усім, королю, хто на це мастак,
Ладна я показатись так і сяк».

У мові цій одвертій, благородній
Відчув король навіяння господнє.
«Гаразд! — він мовив. — Вірю, чом би й ні,
Лиш угадайте ви одно мені:
Що з милою робив я цеї ночі?»

«Нічого!» — З дива заблищали очі
У Карла. «Сила божа!» — він сказав,
Перехрестився й на коліна впав.
Аж от ідуть учені чередою
У мантиях, у гострих ковпаках,
З писанням Гіппократовим в руках
На огляд войовниці молодій¹³,
Що відкрива їм плечі, груди, стан
І нижче... Придивляється декан
До неї зверху, знизу, справа, зліва,—
І пише вирок: безперечно, дівка.

Свідоцтвом вельми втішена таким,
Стає перед монархом молодим
Навколішки обрашпиця господня,
Показує трофеї благородні,
Що у британця сонного взяла,
І каже: «Володарю, я прийшла
Тобі вернути під шляхетну руку
Край, супостатам відданий на муку.
Від бога в мене влада й сила ця.
Клянусь тобі невишністю своєю,
І цим мечем, і смілою душею,
Що ти у Реймсі досягнеш вінця,
Як проженеш орду англійців п'яну,
Яка несе загибель Орлеану.
Іди ж, французам звесели серця,
Покинь свій Тур, добудь отчизні волю,—
З тобою поруч я піду, королю!»

Придворці, Жанну оточивши вміть,
На неї тільки й на святу блакить
Зорять побожно, плещуть у долоні
І одноставно всі кричать: «До броні!»

З них кожен — і старий, і молодий —
За зброєносця хтів би стать при ній,
Всі сили їй і все життя віддати,—
І кожен має сховану жагу
Солодку квітку в дівчини зірвати,
Для неї й для вітчизни дорогу.
Усі завурилися комашнею:
Той з любкою прощається своєю,
Той розписки складає лихварям,

А той без грошей платить хазяям.
Денис підпав священну орифламу¹⁴ —
І мужній Карл, радіючи думками,
У славі бачить троп високий свій:
Тож прапор цей, для ворогів страшний,
Невинна діва та осел крилатий
Його безсмертям мають увінчати!

Святий Денис так справу влаштував,
Що Карл Агнесі й слова не сказав:
Навіщо зайві для страждань причини?
Навіщо тратить дорогі хвилини?
Агнеса спала пресолодким сном,
Не знаючи, що діється кругом,
Йй снилося те ніжне раювання,
Якому вже прийшла пора остання:
Коханець обіймав її палкий,
Вона йому жагуче віддавалась...
Шкода й казати! Забрав його святий,
І тільки милі спогади лишались.
Так лікар, щоб хворобу відігнать,
Забороляє те і се вживать
І від смачних наїдків ненажері,
Йому ж на добре, зачинає двері.
Коли Денис монарха одірвав
Од грішних, хоч і любих нам забав,—
З'явився він до божої ягниці,
Що силу мала більшу від левиці,
Вернув до себе знову взір святий,
Побожну мову, зачіску нехитру,
І патерицю, й перстень золотий,—
І мовив так, свою надівши митру:
«Служи тепер отчизні й королю
І знай, дитя, що я тебе люблю.
Пильнуй лише, щоб з лавром гордовитим
Цвіли й невиннощі рожевим цвітом.
Під Орлеан ти поведеш бійців.
Коли Тальбот, вождь наших ворогів,
До президентші йтиме на стрівання,
Увесь пойнятий полум'ям бажання,—
Він упаде від мужніх рук твоїх.
Скарай же грішного, сама на гріх
Не надячись лукавий. Будь щаслива

І відай: сильна ти, допоки діва».
Скінчивши так високий заповіт,
Полинув пастир у надземний світ.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

Опис палацу Дурості. Битва під Орлеаном. Агнеса переодягається в Жаннин військовий одяг, щоб найти свого милого; вона потрапляє в полон до англійців, і соромливість її зазнає багато лиха

То ще не все — у бої бути смілим,
Одважним оком ворога стрічать,
Спокійно власним довіряти силам
І вояками твердо керувать;
Таку нам славу може показать
І той, і той на цьому світі білим.
Палкі й завзяті Франції сини,—
Та чи не рівня мудрі їм англійці
В страшній науці лютої війни?
Чи гірші за германців іберійці?
Бували биті, били і вони.
Перед Тюренном сам Конде не встояв ¹.
Віллара, не останнього з героїв,
Євгенія перемогла рука ²,—
І з Карла, вінценосця-вояка,
Північної країни донкіхота,
Як під Полтавські він ступив ворота,
Блискучі лаври воїн той зірвав,
Що Карл його за хлопчика вважав! ³
Хто вмів людей сліпити і вражати,
Певніше той, читачу мій, робив:
У святості зодягшись дивні шати,
Нам легше йти на грізних ворогів.
Так давній Рим усіх собі підбив,
Вдававшись до чудес, де тільки треба,
З оракулів, що знали волю неба.
Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги
Його орлові додали снаги.
Вакх, Азії великий переборець,
І син Алкмени, воїн-чудотворець,
І Олександр, цар серед царів,
Вдавали з себе Зевсових синів,
Бо з того мали децицю вигоди:

Корились їм владики і народи,
Шануючи таку високу кров.

До цієї думки і Денис дійшов;
Намислив він, щоб Жанну між юрбою
Прославлено і названо святою,
Щоб простий вірував у це вояк,
Тальбот-зальотник і Шандос-пияк,
Безбожник і хвалько зарозумілий,—
І всі б небесну силу в ній узріли.

Дійшовши до такого рішення,
Бенедиктинця він обрав, ченця —
Не з тих ото, що книги komponують
І раз у раз їх Франції дарують,
Але з дрібних, що й книг не потребують,
Як требник прочитали до кінця:
Тож брат Лурді, простак благочестивий,
Здобути славу має задля Діви.

На місяці є дивовижний край,
Для дурнів і безумців давній рай ⁴,—
А на межі широкого простору,
Де Ніч, Хаос і Пекла дух тяжкий
Панують завжди в злагоді тісній,
З'єднавшись у силу темпозору,
Лежить страшше, печеряве житло,
Що світла сонячного й не було
Ніколи там,— проміння лиш фальшиве,
Хистке, холодне, тьмяне і жахливе,
Яке з болотних постає огнів.
Там повно чортешят, чортиць, чортів.
Дитина з бородою і в короні,
Цариця Дурість там сидить на троні,
Рот, мов Данше, роззявлюючи свій ⁵.
За скіпетр служить брязкотельце їй.
Дочка це темноти, хоч не єдина;
Стоїть навколо вся її родина:
Пиха, Лінивство, Впертість кам'яна
Та Легковір'я, що вагань не зна.
Слугують їй уклінно, як годиться,
Подумав би, що й справді то цариця,—
А все це лиш облуда і туман,
Панує-бо за неї інший пан:

Лукавство там несите за міністра.
Ця спритна постать, до ошуки бистра,
За ніс царицю водить і дворян.
В години неспокою та тривоги
Там раду радять мудрі астрологи,
Що правди не сказали ще ні в чім,—
Тому ж і віри всі діймають їм.

Алхіміки там злото фабрикують,
Не маючи в кишені і дрібних,
Юрба там розенкрейцерів дурних
І всіх, що в теології мудрують.

Товстий Лурді з-поміж усіх ченців
Був обраний туди помандрувати.
Коли блакить ясних небес повив
Нічний туман, мінливо-пелехатий,
На крилах сну, імливих та легких,
Полинув наш чернець у рай дурних ⁶.
Не маючи підстави дивувати
У Дурості нічому при дворі,
Він думав, що в своїм монастирі.

Передусім він, глянувши на стіни,
Емблематичні постеріг картини:
Какодемон, що будував той храм,
Накреслив мальовниче там і сям
Помилоч, хиб і всіх дурниць портрети.
Там і дотепні плани ви знайдете,
Що виконать ніхто, проте б, не міг,
Хоча у «Віснику» і славлять їх.
Поміж такими дивними дивами,
Де у гурті роззяви з шахраями,
Шотландець Лоу там немов живий,—
Землі французької король новий.
Скрашає паперова діадема
Чоло його, де й напис є: с и с т е м а ⁷.
Із мила блискотливі бульбашки
Усім дає він з щедрої руки.
Ченці, повії, судді — для користі
Всі грошики до нього зносять чисті.

О, скільки тут гуртків, гурточків, пар!
З Моліною достатнім Ескобар ⁸,

По них — Дусен, що бідній людській зграї
Ту буллу цілувати простягає,
Яку Тельє так хитромудро склав⁹,
Аж навіть Рим, хоч потай, глузував...
Проте ж із неї безліч впливає
Сперечок, партій, диспутів гучних
І — це найгірше — товстелезних книг,
Де, кажуть, єресей отрутних повно.
(Нудні усі ті книги невимовно.)
Нові белерофонти-вояки
Химер у тім тумані засіддали,
Змагаючись за тьмяні ідеали.
В руках у них не сурми, а свистки.
У нападах священної нестями
Вони незгодних лушплять пухирями.
Тут сила всяких доказів ясних,
Дискусій, коментаріїв дрібних,—
І з того всього ще темніші справи!

Гомере-батьку, літописче слави,
Що, Іліаду, давши нам гучну,
Склав і «Жабино-мишачу війну»,—
З могили встань і оспівай до діла
Змагання всі, що булла та зродила!
Он янсеніст, покірний долі син,
Що ласки духу божого не знає;
На прапорі у нього Августин,
За «декотрих» він списа підіймає¹⁰;
Навпроти — ціла згряя ворогів
Сидить на спинах зігнутих попів.

Замовкніть, чвари суєти й марноти!
Навколішки! Дорогу, ідіоти!
В труні, що отінив святий Медар,
Лежить дурних і тупоумних цар!¹¹
Господній дух на всіх французів лине
З убогої тієї домовини:
Сліпому враз він повертає зір,—
І той навпомацки іде в свій двір;
Кривий до того гробу поспішає,
Реве о с а н н а — і, як перш, кульгає;
Глухий стоїть і слухає мов пень,—
А натовп легковірний день у день
Кричить про явлене високе диво,

Цілюючи труну благочестиво ¹².
Товстун Лурді на все те позира
І славить бога сили та добра,
Кричить, не розуміючи нічого,
І з реготу трясеться пузо в нього.

А! Ось і він, премудрий трибунал,
Де засідає й піп, і кардинал,—
То інквізитори, то слуги віри,
Яких побожні оточили сбіри,
То судне коло докторів святих;
Совине пір'я покриває їх,
На головах — ослині довгі уші.
Щоб зважувати людські справи й душі,
Вони вживають певних терезів;
Дві шалі там: одна для дукачів,
Що їх собі святі отці зібрали,
Для крові з грішних, що вони пролляли;
На другій шалі — чотки, літії,
Декрети, булли та сктенії...

Ця вся високовчена асамблея
Бідаху оточила Галілея ¹³;
Він перед ними на коліна став,
Прощення молить, правду-бо сказав.

Що ж то в Лудені за нове багаття?
Кюре в огні печеться, миле браття;
Негідники проречення своє
Сказали: ворожбит Юрбен Грандье ¹⁴.

Галігаї! І ти, і ти згоріла ¹⁵
У роздвіті прекрасної весни,
Коли парламенту продажна сила
Тебе назвала, виппу без вини,
Страшною спільницею Сатани.
Ох, Франціє високомудра й мила!
У пекло й папу тільки й віриш ти,
За «О т ч е н а ш» боїшся прейти!
Стоїть мені в очах наказ твій дикий
Про Арістотеля й шлункові ліки ¹⁶.

І вас, Жіраре, отче запальний ¹⁷,
У книзі оспіваю я своїй!

Немов живу, я вашу постать бачу,
Побожний і прекрасний сповідачу;
Скажіть мені, як з чарівним дівчам
У сповіді тій повелося вам?
Лихого я не бачу в цій пригоді:
Законне все, Жіраре, що людське,
І тут гріха дошукуватись годі:
Святі отці чинили й не таке.
Одна для мене річ незрозуміла:
До чого тут здалась нечиста сила?
Жіраре! Ви самі, і всі судці,
Всі прокурори, свідки, адвокати —
Лукаві клерки і туші ченці,—
Шкода між вами чаклунів шукати!

Ось і парламент, що спалити враз
Послань прелатських двадцять дав наказ
І смертний бій оголосив тій раті,
Де на чолі — дивак, святий Ігнатій;
Та й на парламент склалася біда;
Ігнатій радий, а Кенель — рида.
Париж тій долі співчував трагічній
І втішився лиш в опері комічній.

О Дуросте, богине вагітна!
Родила смертних, мати всеземна
Ти більше, ніж Кібела яносила
Богів колись могучих породила,
І дивишся, від радості п'яна,
Як виростає їх незмірна сила:
Дурний тлумач, дурний перекладач,
Та й автор теж, а також і читач!
Скажи ж мені, владарко сьогосвітня,
Хто в цій юрбі, віддалеки помітній,
Для тебе найдорожчий з-між усіх,
Хто найздатніший до безглуздох книг,
У кого голос — наче рев ослиний,
Хто топчеться на місці щохвилини?
А, знаю! З тим твого серця пал,
Хто у Треву свій видає журнал.

Отож Денис у місячній країні
Уміло й потаємки готував
Проти англійців хитрощі невинні,—

Новий тим часом колот повставав
Тут, на землі, де дурнів — як у скрині.
Ступив король на Орлеанський шлях,
На сонці грає королівський стяг,—
А Жанна, з ним верстаючи дорогу,
Над Реймсом обіцяє перемогу.
Ви бачите цих рицарів ставних,
Цих зброєносців юних, запальних?
Усі вони, цвіт рицарства, на сонці
Виблискують, покірні амазонці.
У Фонтевро так чоловіча стать
Примушена жіночій слугувать ¹⁸.
Там жінка вищу владу обіймає,
Святих отців вона благословляє.

Агнеса гожа, певеселих днів
Примушена без милого зазнати,
Снаги не мала розпач подолати,
І душу смертний холод їй повив.
Та друг Бонно, вигадник знаменитий,
Зумів життя пригасле розбудити.
Вона розкрила очі чарівні,—
Навіщо-бо? Щоб сльози лить сумні!
Тоді, склонивши голову до пього,
Воца сказала: «Зраджено мене!
Яку ж тепер король обрав дорогу
І де його те слово вогняне,
Яким мепі віп у коханні клявся,
З якого племінь у душі зайнявся?
Сама ночую в ліжку, я своїм,
А Жанна у військових тих уборах —
Агнесі більший, піж британцям, ворог —
Мене гасьбою криє перед ним!
Які гидкі — не вмю я й сказати! —
Тварюки ці, у спідницях солдати ¹⁹,
Що чоловіча сила в них сама,
А ніжності утрачена припада;
І чоловікам слави з них нема,
І красна стать пітрохи їм не рада.
Це мсвивши, Агнеса вся горить,
Від болю стогне, з гніву аж тремтить,
Ревливий зір, як полум'я, палає,—
Та враз пову їй думку павіває
Любов, у радах бистра й потайна.

До Орлеана рушила вопа,
Аліса з нею та Бонно мостивий,—
І от до корчми випадок щасливий
Приводить їх, де Жанна спочива,
Стомилосьь-бо і тіло, й голова.
Агнеса жде, щоб ніч усіх приспала;
Тим часом з хитрих розпитів дознала,
Де Жанна спить,— і в темряві пічпій
Туди крадеться, одяг військовий
З Шандосовими надіва штанами
З залізними міцними телягами *,
Що ковано їх зовсім не для дами.
Як зброя та на плечі їй злягла,—
Вона б упала, бідненька, була...
Бонно правиця тут їй помогла.

Тоді Агнеса тихими словами
Промовила: «Амуре, пане мій,
Дай сил мені тяжку носити зброю,
Щоб я збудила постаттю такою
Любов і жаль в душі його ясній.
Мій милий хоче дівчини-героя,—
Нехай же втішу, звеселю його я!
Піду за ним і буду попліч з ним
За нього в бої битися страшнім.
Коли на нього зловорожі сили
Списи підіймуть і летючі стріли,—
Нехай мене прошиють вістря їх,
Щоб я умерла, він щоб жити міг,
Щоб у хвилину темного конання
Зомліла я від щастя, від кохання».
Бонно цих слів уважно наслухав
І їй меча та списа подавав,—
А Карл тоді близенько пробував.

Агнеса захотіла тої ж ночі
Коханого побачить милі очі.
Тож, повпа нестриманної жаги,
Сіда вона, зігнувшись од ваги,
І жеребця стискає острогами,
Роздряпавши озадок свій штанами.
На огирі нормандському Бонно

* Т и л я г и — лати, панцер.— М. Р.

Хропе й сопе, натомлений давно,—
А бог любові сумно поглядає
На дівчину одважну — і зітхає.

Як тільки рушила Агнеса в путь,—
Зненацька кінське тупотіння чуť
Із-за дерев, що віти посплітали,—
І кінні вояки повилітали
В червоних одягах. Ще й лихо в тім,
Що Жан Шандос був за сеньйора їм.
«Гей, хто іде?» — питання розляглося.
А дівчина,— їй, бачите, здалося,
Що це зустрівся з нею сам король,—
Кричить: «Любов і Франція — пароль!
Агнеса я!» — Не встигла докінчити,
Як бідолашну ухопили бритти,
Бонно-добрягу також узяли —
І до Шандоса хутко повезли,
Що, повен люті і страшного гніву,
Поклявся в серці покарати жажливо
Розбійників (хоч би там хто вони),
Які украли меч його й штани.

Під час, коли з очей нам відлітають
Останні зграї животворних снів,
Щебечептаство в глибині гаїв,
Пригаслі сили в серці воскресають,
Жвавіше котиться по жилах кров,
Тремтять бажання, виника любов,—
Під час отой перед тобою стала,
Шандосе, дівчина; вона сіяла,
Неначе сонце східне навесні.
Яке ж чуття в сердечній глибині
Збудила німфа, дивна красотою,
В твої штани одягнена, герою?

Огонь пробіг в Шандосових очах,
І він кризь зуби каже, їй на страх,
Милуючися на дівочі чари:
«А, маю знов свої я шаровари!»
На постіль садить він її мерщій
І промовляє: «Полонянка мила,
Не до лица одержу ти наділа».
По тих словах, нестримний та палкий,

Він панцера зривав з неї хтиво.
Пручається Агнеса соромливо
І стогне в переможцевих руках,
Звертаючись до Карла у думках.
А що ж Бонно? Його вояк завзятий
Послав яко митця кухарювати,
Відомо-бо, хоч то вже й давній час:
Бонно — вигадник кров'яних ковбас,
Йому ви честь, французи, віддасте,
Коли з вуграми хвалите паштети!

«Сеньйоре! Що ви хочете вчинить?
Ой лишечко!» — Агнеса лебедить.
Шандос: «Божуся (божаться всі бритти) ²⁰,
За кривду я повинен одплатити.
Штани — мої, а я добром своїм
Не поступався ще ні перед ким».
Таке промовив — і з одного маху
До голого роздяг він бідолаху,—
А та, обійми чуючи міцні,
Ридала тільки: «Я не хочу, ні!»

Під цю хвилину крик розтявся: «До зброї!»
Зчинився гуркіт, лемент, гвалт і грім,—
І крові й смерті вісником страшним
Сурми розлігся голос бойової.
Прокинувшись, Жаппа не знайшла
Ані шолома із пером з орла,
Ні панцера ²¹, ані брагет, що звичай ²²
Носити каже статі чоловічій.
Без роздуму, схопивши навмаппя
Свого зброєносця убрання,
Вона ослові скочила на спину
І крикнула: «За віру! За країну!»
Сто рицарів на поклик той гучний,
Шістсот солдатів кинулося в бій.

Тут брат Лурді, щоб край свій рятувати,
Покинув темні Дурості палати
І до англійців прилетів з небес,
Мішок незграбних несучи чудес
Та вісенітниць, що ченці побожні
Між людом сіють у часи тривожні.
Труснув мішком — і лютих ворогів

Дикунських забобонів оповив
Густий туман, що Франція віддавна
У нім живе, своїм безглуздям славна.

Так ночі бог у повозі своїм,
Над падолом літаючи земним,
Нас обсипає видив чорним маком
І ми дурницям віримо усяким.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

Жанна та Дюуа б'ються з англійцями. Що сталося з ними в замку
Гермафродита

Коли б я королівську мав корону,—
Підданцями б сумирно керував,
Щодня по благодійному закопу
На щастя б їм і втіху дарував.
Коли б фінансів я служив міністром,—
Кругленькі б суми я давав велів
Умам високим і талантам бистрим,
Бо кожеч з них на плату заслужив.
Як митру б я єпископську надів,—
Шукав би згоди я і з моліністом,
І з неспокійним диким янсеністом.
Але, коханку маючи струнку,
Не розлучався б з нею я, панове,
Щоб кожпа ніч — у розкоші любові
І кожен день в яснім ішов тапку,
Йй душу огортаючи палку.
Закохані! Красуню покидати —
Ой леле! Небезпека не мала!
Тут можете за день один придбати
Ви не одну прикрасу для чола!

Не встиг Шандос, у пристрасті неситий,
Свою солодку здобич ухопити,
Як Жанна налітає, ніби птах,
Кров проливає, сіє смерть і жах.
Деборин спис, що похибок не знає,
Страшному Дільдо груди прошивав,
Що грабував скарби святі в Клерво
І гвалтував черниць у Фонтевро.
За ним тяжка не поминула кара

І гідного мотузки Фонкінара.
Цей волоцюга, хоч родився він
Серед ірландських снігових долин,
У Франції чинив свої зальоти,
Немовби ріс в палкому Римі доти.
Мілорд упав на землю Галіфакс,
І брат його двоюрідний Боракс,
І Мідарблу, що вкрив отця клятьбою,
І Бартоней, що жив із братовою.
Узявши горду Діву за взирець,
І рицар-вождь, і рядовий бовць
Десятки бриттів б'ють з одного маху,
І стогне поле бойове од жаху.
Гадали вірні Франції сини,
Що став із ними попліч бог війни.

Серед отого галасу і руху
Наш брат Лурді кричав що тільки духу:
«Вона невинна! Вороги, тремтіть:
Святий Деніс уготував цю мить;
Вона невинна, і її руками
Господь дива являє перед вами.
Всі на коліна, Альбіону гній,
Складайте зброю, поклоніться їй!»
Тальбот, вояк нестримно-гордовитий,
Ченця велить завзятого схопити.
Схопили, в'яжуть,— а товстий монах
Кричить з незгасним полум'ям в очах:
«Нехай умру, нехай вернусь до бога,—
Дівочності судилась перемога!»
Довірливість живе в людських серцях,
І кожне серце — мов покірنا глина;
Найшвидше ж покоряється людина
Тому, хто подив будить в ній і страх.
Лурді товстого мова екстатична
Переконала краще вояків,
Як Жаннина одвага героїчна
І сміливість її товаришів.
Той нахил вірити в діла незнані,
У забобони, в явища туманні,
Отих ілюзій ошуканських рій
Уми англійцям збили в січі злій.
Англійці добре на війні змагались,
На філософії ж не дуже знались,

Ім краще меч, ніж розум, слугував.
Це лиш тепер розумних час настав.

Шандос, у бої полягти готовий,
Кричить: «Праворуч, Англії синове,
Шикуйтеся!» — Але не встиг сказати, —
Усі ліворуч як один біжать.
Так в давні дні над голубим Євфратом,
У краї живши світлім та багатім,
Юрба хотіла, з гордоців сліпа¹,
Аж до небес поставити стовпа,
А бог, таких сусідів не бажавши,
На сто язиків їх розбив назавше.
Отож було, котрий води прохав, —
Йому товариш враз підносить ванну...
Так бог з людей зухвалих насміяв,
І всі відтіль розбіглися поквапно.

До Орлеана, на вали фортець,
Прилинув, мов крилатий вістовець,
Переказ про блискуче подолання —
І Діви почалось там вихваляння.
Ви знаєте французів запальних:
Честь над усе чарує й надить їх,
На бій вони ідуть, немов у танці.
Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт
(Його за Марса взяв би давній світ),
Ля Гір, Сентрайль, уставши рано-вранці,
Рішмон з Трімуйлем покидають шанці
І всі кричать на сотню голосів:
«Де вороги? Подайте ворогів!»

Не довго ж їм того чекати бою:
Тальбот, ясним прославлений умом,
У засідці, ще й не з одним полком,
Чекав на них під брамою міською.

Тальбот уже давненько перед тим
Амуром і Георгієм святим
Поклявся, що ввійде-таки до міста.
В його душі була жага двоїста:
Луве дружина, як відомо нам,
Палким цвіла до нього почуттям,

І наш герой, опріч міської брами,
Завоюють хотів і серце дами.
Тож тільки вийшли наші вояки —
Тальбот на них послав свої полки,
Але французи встояли, смілки.

Поля прославленого Орлеана,
Вам од потомків похвала і шана!
Завзяті рицарі на довгий час
Людською кров'ю угноїли вас.
Ані Фарсал, ні Мальплаке, ні Зами ²
Криваве поле, вкрите мертвцями,
Ні жодне бойовище в давнині
Страшнішої не бачили борні.
Списи, дрітки і легкопері стріли
Літали, розбивалися, дзвеніли;
Під копитами диких скакунів
Стогнали тяжко сотні вояків;
Мечі палали іскрами ясними,
Аж навіть сонце блідло перед ними;
По мураві, блискучій від роси,
Котились руки, голови, носи.

Всі ангели війни з небес високих —
І смерті вістівник, і Михаїл,
І переможець диких перських сил ³ —
До вчинків придивлялися жорстоких,
До вікопомних подвигів і діл.

Михайло терези вхопив широкі ⁴,
Уживані всякчас у небесах,
І важити почав на терезах
Французький запал і англійський спокій.

Герої наші на вазі отій,
Бідахи, вийшли легшими, ніж бритти:
Тальбот їх переважив знаменитий,
На цьому і кінчився суд святий.
Тоді Рішмона ранив спис тяжкий
У місце, що сідати ним годиться;
Сентрайля — в ногу, бистру до ходи,
Ля Гіра — ох! Я не скажу куди,
Та жаль його кохачки-чарівниці!
В мулке болото Ля Трімуйль загруз —

І руку славний там зламав француз.
Тоді ж то всі, побиті й невеселі,
Вернули в місто і лягли в постелі.
Так сила божа покарала їх,
Що, бач, Дениса підняли на сміх.
Господь, як хоче, милує й карає,
Кенель сказав це, годі й міркувать⁵;
Усім він лиха присудив зазнать,
Бастарда лиш одного виключає.
Тож рицарі, знеможені від рап,
Вертаються на ношах в Орлеан,
І Жанну проклинаючи, і долю,—
А Дюпуа по бойовому полю
Літає, наче блискавка яспа.
Він коле, ріже, голови стина,—
І враз туди пробився, де завзято
Криваве Жанна відбуває свято.
Як два потоки, липучи в полях
З високих гір під буряну годину,
Зіллються, хліборобові на страх,
В одну ріку — і всю поймають долину,—
Так Жанна вдвох із Дюпуа буйним
На бриттів махом кинулись одним.
Вони так палко сікли та рубали,
Так ворогів неупомлено гнали,
Аж опинились, де й самі не знали.
Нема британців, та й своїх нема,—
А вже павколо ніч стоїть німа.
«За Францію!» — гукнули без відмови —
І зупинились тихо край діброви,
При місяці шукаючи, куди
Ударитись, щоб не знайти біди.
Шкода! Ані признаки, ні дороги,
А втома й голод мукою печуть...
Яка користь у біса з перемоги,
Коли немає де по ній заснуть!
Так корабель без керми, без вітрила
В руках Нептуна — іграшка безсила.

Аж раптом пес, надбігши з-за куців,
Надію на рятунок їм явив;
Він зблизився, він гавкає, плигає,
Хвостом своїм привітливо махає,
Вперед біжить, вертається до них...

Коли б, здається, говорити міг,
Сказав би так: «Не гайтеся, панове,
За мною їдьте. Вам нічліг готовий!»
Герої наші зрозуміли вмиль,
Що каже він, не вмівши говорити,
І рушили поспішно в путь-дорогу,
За Францію шлючи молитву богу
Та компліменти правлячи гучні
Одно одному за діла страшні.

Хоч мимохіть, залюблено і хтиво
Одважний рицар поглядав на Діву,
Та віддав: певна цяцьочка мала
Для Франції у неї зацвіла,
І хто зірве дочасно квіт той любий,
Той рідний край свій доведе до згуби.
Шляхетний муж, він стримував жагу,
Отчизну згадуючи дорогою.
Проте коли священному ослові,
Біля коня ступаючи в діброві,
Спіткнутись трапилося, на біду,—
Наш Дюнуа красуню молоду
Обняв за стан, щоб їй опору дати,
А дівчина, бажавши, певне, спати,
Схилилася до нього, як малá.
Тож близькість поміж них така зайшла,
Що, поки наші подорожні мчались,
Уста їх щохвилини зустрічались,
Щоб говорити зблизька, не здаля,
Про рідний край, війну та короля.

Розказують, припаднице Авроро ⁶,
Що Карл Дванадцятий тебе до двору
Не зважився прийняти аніяк —
І рацію суворий мав вояк,
Гроза для вінценосців та кохання:
Було б з тобою затяжке змагання.
Та в Жанною відмовитись утіх —
Голодному не їсти страв смачних,—
Хто більший подвиг появити може?
Був Дюнуа на д'Арбрісселя схожий ⁷,—
Великого святого, що лягав
Між двох черничок на тісній постелі

І, груди й стегна гладячи дебелі,
Диявольську спокусу відганяв.

Зайнявся день, і перед їхнім оком
Піднісся замок видом широким:
Фасад чудовим мармуром білів,
Дорична височіла колонада,
На ній балкон із яспису горів,
Порцелянова грала балюстрада.
Мандрівникам, натомленим украй,
Здалося, ніби перед ними рай.
Пес гавкає — і двадцять сурем грає
Їм на добридень; сорок слуг метких
Назустріч подорожнім вибігає,
Усі в уборах пишно-золотих.
Два молодці ведуть з уклоном їх
У щедро приоздоблені палати;
В купелях світлих миють їх дівчата
З пошаною; по сніданні смачнім
Постелено м'які постелі їм,
І аж до ночі в любому спокої
Хропли там по-геройському герої,

Та треба знати: замок володар
Такого, що позаздрив би і цар,
Був син одного з геніїв чудовних,
Що іноді їм набіга каприз
До чад землі, безсилих і гріховних,
З небес високих ізлетіти вниз.
Це божество зійшлося по-людському
З черницею в монастирі святому,
І народився в них Гермафродит,
Чаклун і некромант на цілий світ,
Син щонайкращий батькові такому.
Чотирнадцять йому збулося літ —
І з височин отець його злітає
І каже так: «Моя в тобі палає,
Дитино, кров. Скажи ж мені, який
Тобі дарунок дати, сину мій, —
Усе ладен для тебе я зробити!»
Жадібний зроду, в маренні неситий
Гермафродит на те йому: «Палких
Душа моя щохвилі прагне втіх,
Подвійна стать — моя найбільша мрія.

Хай жіпкою роблюся уночі я,
А вдень хай буде з мене чоловік!»
Інкуб йому: «Гаразд, дитя!» — і зник.
Від того дня ця дивина природи
Подвійно споживав насолоди.
Отак Платон, довіреник богів⁸,
Про наших повідає прабатьків,
Що першими сотворені із глини,
Всім бездоганні, дивні андрогіни,
Які, одержавши подвійну стать,
Самі себе уміли вдовольнять.

Та їх з Гермафродитом не зрівнять:
З самим собою пити раювання,—
Це не найвище із можливих прав;
Щасніший той, хто з ближнім поділяв
Жіноче й чоловіче поривання.
Придворці звать його царем істот,
Що ввечері — Венера, вдень — Ерот,
І для утіх шукають любострасних
Удів, панявок, хлопчиків прекрасних.

Гермафродит забув лиш об однім
Родителя свого попрохати,
Хоч мав потребу доконечну в тім:
Любов до себе в інших викликати.
Тож учинив так світу володар,
Що гідший він, ніж Самюель Бернар,
Що він не міг подобатись нікому,—
І надаремне в замку він своєму
Бенкети улаштовує гучні
І навіть вірші пише запальні!
Коли удень він обіймав коханку
Чи, жіпкою зробившись до ранку,
З кимсь одчайдушним пестоців шукав,—
Одуреним себе він почував;
У відповідь на племенисту спрагу
Він мав огиду, лайку та зневагу.
Так потвердилось казане давно,
Що щастя й велич — зовсім не одно.
«Як! — говорив він: — Наймичка остання
Удвох із любим зазнає кохання,
Пастушку юну обійма стрілець,
З черничкою втішається чернець,—

І тільки я, на цілий світ єдиний,
Блаженної не відаю хвилини!»
І він присягся іменем стихій
Карати дів і хлопців уродливих,
Щоб приклад був кривавий і страшний
Для всіх, кого любив він без надій,
Для серць невдячних, зимних і зрадливих.

Щораз гостей він пишно частував:
Ні Савської смуглявої цариці⁹,
Ані Талестри, діви-чарівниці,
Такий бенкет ніколи не стрічав
У двох царів, прославлених та дивних,
Як він для молодичок лаштував,
Для бакалаврів і вояк мандрівних.
Та як доходило до певних діл,—
Біда тому, до кого він лицявся
І хто його зальотам опирався:
Нещасну жертву саджено на кіл.

Завечоріло, в пана стала пані.
До Дююа, в нестримному бажанні,
Вона послати каже гайдуків,
Щоб він трапезу з нею розділив
На антресолях,— а в їдальні пишпій
Наїдки й Жанпі подано розкішні.
Красунь бастард, напаханий, стрункий,
Ввіходить. Стіл на нього жде такий,
Як той, що Клеопатра-чарівниця¹⁰
Для Цезаря веліла готувать,
Великого в мистецтві воювать,
Для славного Антонія-п'яниці,
Або як той, що навів рядки ці,—
Його мені улаштував чернець,
Слуга господній, до їди митець,—
Як той, нарешті, де в ясных чертогах,
Коли Назона вірити словам,
Коли Гомер по правді каже нам,
Юпітер, для спочинку по тривогах,
З Європою, з Данаєю удвох
П'є без Юнони, достеменний бог.
Щораз іде смачніша переміна —
Їх подають Аглая, Сфрозіна
І Талія: так звуться в небесах

Три градії, що марні теревені
Про них розводять педантичні вчені.
Нектар кипить у Гебиних руках
І в Ганімеда юного правиці ¹¹ —
Його украв Зевеса бистрий птах,
Щоб цар богів мав з ким повеселиться.
От при такому Дюнуа столі
З Гермафродитом сів у любій млі.

Чудне створіння пишно одяглося,
Алмазами прикрасило волосся,
А жовту шию обвило кругом
Рубінів, перлів не одним разком.
Шкода! Потвора тільки бридша стала!
До Дюнуа вона щось прошептала —
І наш герой уперше затремтів.
Проте, найлюб'язніший з вояків,
Він господині відплатити гречно
За учту гостелюбну і сердечну
Бажає, занедбавши зір і смак.
«Тим більше слави!» — думає бідак.
Але дарма себе він непокоїв:
Буває неможливе й для героїв.
Отож, хоча й запавши у печаль,
Гермафродит до нього має жаль,
Улещений і врадуваний потай
Зусиллями одважного бійця:
Хоч не дійшла належного кінця,
Але ретельно почалась робота.
«Узавтра, — каже пані, — довести
Ви можете змагання це до краю.
Я більше сил, мосьпане, вам бажаю,
Щоб шану ніжністю перемогти».

Аж ось Аврора золота на сході
Оповістила ранок всій природі.
Коли вона поглянула на світ,
Знов чоловіком став Гермафродит.
Тож, по-новому жадібний і хтивий,
Іде в опочивальню він до Діви,
Покров зриває піжний та легкий
І непристойно гладить перса їй,
Поганячи цілунок, як повію,

Святих підпору, Франції надію.
Що більше палу, то брудкіший він!

У гніві суто християнським Жанна,
Ніяких не ясуючи причин,
В мерзенну пику затопила пана.
Отак бува у мене на ланах
Кобила горда, вся в пістрявих плямах,
На мускулястих і твердих ногах,
Немов тигриця, з полум'ям в очах,
Осла тупого одбиває замах,
Що на озадок любий був ізліз —
І, вдарений, аж покотився вниз.
Та зле вчинила дівчина, хоч браво:
Господар на пошану має право.
Звичайно, соромливість боронить
Повинні всі дівчата й навіть дами,
Але ж як принц навколішки стоїть
Чи дивовижний геній перед вами,—
Його в лице не випадає бить.
Гермафродит, хоч був гидкий, як гріх,
Іще в житті не зазнавав такого,
Ба й зважитись ніхто б на те не міг.
Він галасує, кличе слуг своїх —
Пажів, лакеїв, гайдуків усіх —
І з натовпу до нього докотилось:
«На Дюнуа вона б так не гнівилась!..»
Брехні трутизно, наклепів жалоб,
Гадюки чорні чорної обмови!
Як при дворі французькому, кубло
Ви в'єте й там, де сяє цвіт любові!

Ображений подвійно, наш тиран
Страшний, кривавий укладає план
І слугам каже часу не баряти —
Обох на кіл негайно посадити.
Покірні слуги, чувши вирок цей,
Високі палі ставлять для гостей —
І смерть дочасна має там скосити
Ясної Франції найкращі квіти!
Челядники бастарда роздягли,
Зв'язали і на місце привели,
Де гордовиту, чисту і вродливу
Юрба нахабна мучила вже Діву:

За вроду і за сміливий удар
Йй смерть готув свій кривавий дар.
Бедуть її, різками затинають,
Сорочку з тіла білого зривають
І катові лихому віддають.
А Дюнуа, йдучи в останню путь,
Дочасно вмерти маючи не в битві,
Високу душу вилива в молитві.
Та гордий він, як сокіл на ловитві,
Аж навіть і призвичених катів
Перед героєм подив охопив!

Коли ж побачив муки він тієї,
Що за французькі мстилася лілеї,
А ма́ла тут прийнять земний кінець,—
Прокляв він долі лютий рішенець,
На постать він поглянув, що коханням
Не осквернив ще жодний чоловік,—
І так заплакав над її стражданням,
Як над своїм не плакав би повік.

Така ж, як він, і гордовита, й чула,
В жахливий час вона і не здригнула
І погляд промовляв її палкий,
Що лиш його на світі жалко їй.
Прекрасних тіл солодка білоспівність
У них будила обопільну ніжність,—
Та боляче, коли любов така
Лиш на краю могили виника.
Уже ж бо, повен заздросців і гніву,
Двоснастий звір прислужникам велить,
Щоб пару цю, як каже він, зрадливу
На гостроверхі палі посадить.

Аж тут зненацька, ніби грім із хмари,
Розлігся голос: «Гей, не треба кари!
Стривайте!» — І спинилися кати
На ці слова, затамувавши подих.
Що ж? Дивляться: стоїть чернець на сходах
У каптурі, як їм велить закон.
То був, папове, друг наш Грібурдон.
Як гончий пес, що оленя легкого
Такий приємний, запашний для нього
Почувив слід — і лине по кущах,
Куди його веде солодкий пах,

І хоч не бачить, а напевне знає
Тропу, якою звірина біжить,
Ані на що круг себе не зважає,
З дороги не збивається й на мить,—
Так добрий син Ассізького Франціска
За Жанною без одпочинку гнав
На мулі, що між хащами стрибав,
Гойдаючися, мов тяжка колиска.

«Гермафродите! — крикнув він: — ім'ям
Отого яблука, що з'їв Адам,
Ім'ям побожної твоєї нені,
Ім'ям отця, що з гепіїв був геній,
Благаю: любов відпусти мою.
За них себе на послугу даю.
Як цей герой і ця-от красна дівка
В тобі збудили справедливий гнів,—
Я з цим-от ділом справлюся щасливо!
Ти знаєш, хто я, то не тратьмо й слів.
На мулі незвичайному сиджу я —
З ним працю незвичайну поділю я,
І ти не раз промовиш навпростець:
Мул варт ченця, а мула варт чернець.
Нехай іде до лиха цей вояка,
А Жапа — неабияка присмака
Для нашого знавецького стола.
Ціна за неї всяка — замала».

Огидою та пострахом чернечі
Незайманицю вповнили речі,
Чеснота-бо і дум високих стрій
Були дорожчі за рятунок їй.
Душі її небесне поривання
Бороло все, ба навіть і кохання.
Гарячі сльози по щоках біжать,
Від сорому нещасна червоніє
І очі в марній закрива надії:
Не бачити й небаченою стать!

А в Дюнуа тяжкі думки горять.
«Як! — дума він: — розстрига і ледащо
Цю квітку Франції зірве найкращу,
Яку так пильно, ревно я беріг,
Про землю дбавши прадідів моїх!»

Масні ченцеві речі спокусили
Потвору злу, що прагнула забав;
Гермафродит, удавши усміх милий,
Ченцеві любострасному сказав:
«Що ж, згоден я! Готуйте ваші сили
Ви, отче, з мулом для солодких справ.
Французів цих — беріть, коли схотіли!»

Жезл Якова товстий мав Грібурдон ¹²,
І персня, й ключ, которі Соломон
Зоставив нам, і чарівну тростину,
Що нею слугувався фараон,
І ту мітлу, на світі цім єдину,
Якою відьма, лиса, мов коліно,
Злетіла, як покликав цар-пастух,
Щоб викликати Самуїлів дух.
Був наш чернець у чаклуванні зух:
От кб́ло він накреслив за хвилину,
Сипнув землею на свою тварину
І кілька слів магічних проказав,
Що Зороастр колись їх уживав ¹³.
На ті слова з диявольської мови —
О дивина! Чудуйтеся, панове! —
Наш добрий мул зіп'явсь на дві нозі,
А далі (все робилось по черзі)
І голова круглішою зробилась,
І шапочка на голові вродилась.
Отак колись за гордість пишний цар ¹⁴
На бугая повернений був богом,
Сім літ не їв, окрім трави, нічого,
А як людина знову стала з нього, —
Збагнув господь марноту всіх покар.

З височини небесного склепіння
Денис дивився, повен співтерпіння,
На Жанну д'Арк у муках та в сльозах.
Злетів на землю сам би він, як птах,
Та ба! Це не було в його руках.
Зчинив великий шум у небесах
Мандрівкою своєю небожитель.
Святий Георгій, Англії святитель ¹⁵,
Обурювався вельми, що Денис
Без дозволу злетіти смів униз
І брав там участь у воєнній бурі.

Святі перекоряться почали
І під кінсець на лайку перейшли.
В англійського святого у натурі
Є завжди риси грубі та понурі,
І хоч живе в господнім він раю,
Отчизну скрізь нагадує свою.
Так дехто, і потрапивши в палати,
Манер не може простих подолати.

Тут час мені, читачу, відпочить:
Ще довга путь, і можна притомиться.
Дух одведу, щоб вірно повістить,
Що смілива пережила дівця,
Земні діла очам твоїм явить,
Пекельні і небесні таємниці.

ПІСНЯ П'ЯТА

Чернець Грібурдон, що хотів згвалтувати Жанну, по справедливості потрапляє в пекло. Він розказує про свою пригоду чортам

Шануйте, друзі, бога в небесах,
Живіть як добрі, вірні християни,
Бо час гіркого каяття настане!
За юних літ кружляв я по шинках
З гульвісами, своїх бажань рабами,
Що тільки й знали чарку та повій,
А про святі й не згадували храми,—
Служитель церкви був для них смішний.
І що ж? Еге! Розбилась повна склянка:
Кирпата смерть з косою у руках
Перетинає їм веселий шлях,
І вісниця Атропи, лихоманка,
Гидка, кульгава Стіксова дочка
Голубчиків чатує з-за кутка.
Тоді нотар або служниця стане
Над бідолахою: «Пора вже в путь!
А де вас поховати, добрий пане?» —
Уста поблідлі спізнено зітхнуть,
І спізнено прокинеться сумління,
Страшний мучитель для безбожних душ.
Він молитви шепоче по латині
Святому Роху і святій Мітуш¹,—
Додержується всіх церковних правил,—
Шкода! Під ліжком притаївсь диявол,

Чигаючи на нього. Відлетить
Душа із тіла — і печистий вмиє
Її хапав хижо та запекло
І в пазурах страшних несе у пекло,
Де душ таких чимало вже сидить.

Якось, читачу, в житлах попідземних
Сам Сатана, вождь сил усіх таємних ²,
З підданими гучний бенкет справляв.
У пеклі райських не чекай забав,
Свої там веселитися причини:
Якраз гуртом чималим кагуцини,
Которийсь папа, кардинал товстий,
Якийсь король північний, три абати,
П'ять радників та інтендант пузатий
Попались їм — добуток дорогий! —
На сковорідки, над огонь страшний.
Нечистих сил владика чорнорогий
У колі найповажніших чортів
Пекельний нектар, наче брагу, пив,
Приспівуючи весело до нього, —
Аж тут зачувся гомін од воріт:
«А! Любий гостю! Шана і привіт!
Це він, панове, емісар наш ревний,
Наш любий брат, паш друг сердечний,
Кревний,
Це Грібурдон, нам вірний повсякчас!
Святий панотче! Просимо ж до нас,
Люциферів достойний побратиме,
Апостоле диявольських наук!» —
І почалось міцне стискання рук,
Із криками помішане гучними,
А далі вся ватага підвела
Ченця до бенкетового стола.

На рівні ноги звівся цар гесни
Та й каже: «Рано ж ти прибув до мене,
О найславніший з гультяїв святих! ³
Ще б на землі хоч трохи послужити!
Таж тільки ти з країни франків міг
Чортячу семіпарію зробити,
Ти найпильніше мій устав беріг!
Але чи ж горю допомгти словами?
Бери-но чарку, пий, гуляй із нами!»

Цілує, вдавшись у священний жах,
Свого пана в колито монах
І невеселим оком поглядає
На огняне просторище безкрає,
Де пробувають серед мук страшних
Убивство, зрада, непокора, гріх.
Нечистий дух усім там верховодить,
Усе земне там смерть собі знаходить,
То кладовище розуму, знаття,
Краси, любові, радості життя,
То юрми безконечні, незліченні
Дітей небес, підкорених геєні.
Туди, читачу, попадає в бран
Король найкращий і лихий тиран.
Караються в тій огняній пустелі
Траян хоробрий, мудрий Марк Аврелій,
І добрий Тіт, опора людських прав,
І два Катони, вороги пороку,
І Сціпіон, що пристрасть подолав,
Що Карфаген переборов жорстоко.
На полум'ї там смажаться Платон,
Гомер божественний і Цицерон,
І віп, мудрець між мудреців єдиний,
Сократ, кого замучили Афіни.
Там навіть доброчесний Арістід,
Солон правдивий — серед людства перли:
Хоч прожили життя вони як слід,
Але шкода — без сповіді умерли.

Та здивувавсь найбільше Грібурдон,
Побачивши у казані гарячим
Святих і королів, які закон
Несли господній темним і незрячим.
Одним із перших там король Хлодвіг⁴.
Читальник мій дивується, я знаю,
Що він у пеклі опинитись міг,
Підданим одчипивши браму раю.
І справді дивно: тут, серед поган,
Найперший серед франків-християн!
Що ж, — легко я розвію цей туман:
Хрещення — не рятунок це для того,
Хто злочинами душу забруднив, —
А цей Хлодвіг себе гріхами вкрив,
Було жорстоке, люте серце в нього;

Ось через що — подумайте самі —
Його святий не врятував Ремі.

Серед царів могутніх та величних,
Оселених в падолі мук довічних,
Був також і великий Костянтин.
«О доле! — здивувався ф'ранцісканець,—
Та як же міг сюди потрапить він,
Фундатор церкви, господа обрапець?
Богів фальшивих зруйнувавши храм,
Він з ними в пеклі опинився сам!»
А Костянтин відповідає щиро⁵:
«Хоча поганську розметав я віру,
Хоч на руїнах давніх вітварів
Я богу правди ладан воскурив,
Та речі ці, високі й урочисті,
Для власної робилися користі.
Церкви священні мав я за шаблі
До кесарського трону па землі.
Розкоші, втіхи, гордість, любослав'я —
Ось божества, котрим слугував я,
А злото християн і їхня кров —
То шлях, яким я до фортуни йшов.
Лукавством і злобою оповитий,
Свого я тестя зважився убити.
Розпутним палом виповнений вщерть,
Залитий кров'ю, лютий та безсилий,
Я жінку й сина засудив на смерть,
Од ревнощів та од жаги сп'янілий.
Тож досить, Грібурдоне, є причин,
Щоб катувався в пеклі Костянтин».

Святий отець дивується дедалі:
У вічнім царстві муки та печалі
Куди лиш глянь — то славний казнодій,
То мудрий доктор, то прелат товстий,
Ченці з Мадріда і чернички з Рима,
Сповідачі вельмож, монархів, дам,
Що перед пеклом рай спізнали там
Із дочками духовними своїми.
Цураючися всіх отих прояв,
У чорно-білім одязі стояв
Монах із шевелюрою, як миска, —
І посміхнувсь лукаво син Франціска:

«Цей бовдур богомільний і тупий⁶
Одягся, бачу, в яacobинський стрій...»
«Гей! — крикнув він: — скажи, хто ти такий?»
А тінь йому: «Печаль моя велика!
Дитя! Святого бачиш Домініка!»⁷

На це ім'я, відоме нам з ікон,
Аж поточився бідний Грібурдон
Та й каже, кладучи хреста на себе:
«Ви в цій безодні, ви, обранець неба,
Святий, апостол, божий посланець,
Надія церкви, вірних душ отець,—
Ви з грішниками, ви з єретиками
Караєтесь! Господня сила з нами!
А де ж вона, небесна благодать?
О люди! Годі молитви читать
Усім святим, як ви до того звикли,
Коли на них диявол гострить ікли!»
На те іспанець чорно-білий знов:
«А, що вже пам до всіх людських розмов!
Нехай вопи чи гудять там, чи славлять —
Бігме, тепер однаково мені:
Де пас пема — акафісти нам правлять,
А де ми с — печуть нас на вогні.
Одному храми дорогі будують,—
А він, бідаха, вариться в смолі;
Той від усіх проклятий на землі,—
Аж зирк! Він там, де праведні царствують.
Що ж, бач, до мепе, то мепе катують
Ці bestії ніяк не без підстав:
Я альбігойцям муки завдавав,
Призводив їх, нещасних, до загину.
Мене печуть, бо пік і я, мій сину».

Та годі! І залізним язиком,
Що без угаву, вічно говорив би,
Я всіх святих, проте, не полічив би,
Диявольським уловлених гачком!

Коли ж ото чортячий набрід милий
Із гостем зазнайомився новим,—
Усі його тісенько обступили
І заволали голосом одним:
«Скажи, скажи, славетний Грібурдоне,

Чому в цей вир, од сліз людських солоний,
Так рано ти, дочасно прилетів?
Що сталося? Як ти життя скінчив?»
«Папове! — францісканець одповів: —
Я розкажу вам об своїй пригоді,
І то правдиво, запевняю вас:
Умер я, панство, то й брехати годі,
Хоч за життя брехав я повсякчас.

Слуга ваш завжди вірний, нелукавий,
Для вашої та для своєї слави
Там, на землі, я подвиг учинив,
Що все черпецтво шаною покрив.
Погонич мій — що за тварюка, нене!
Суперник співдостойний і для мене!⁸ —
Коли до праці вмовленої став,
Гермафродита навіть здивував.
Та й я, сказати, сил усіх доклав,
Щоб те створіння, палом знамените,
Потворну ту самицю вдовольнити,
За послуги, яких не бачив світ,
Віддав нам дівчину Гермафродит,
І люба вже надходила хвилина,
Де стратила б невинності невинна:
Її руками міцно я стискав,
Погонич мій іззаду обіймав, —
Гермафродит зо сміху аж лягав.

Але зненацька — диво над дивами! —
З небесних, понадхмарних верховин
(Де ми, з відомих добре нам причин,
Ніколи не опинимося з вами)
Спускається той довгоухий звір,
Який — це нам із біблії відомо —
Озвавсь до Валаама по-людському,
Як їхав той серед високих гір.
Була на ньому вишита кульбака *,
При луці меч одгострений дзвенів;
Він крила мав, — а вже така ознака
Не для звичайних створена ослів.
Як Жанна те побачила, панове, —
«Це мій осел! — гукнула: — друг чудовий!»

* Кульбака — сідло. — М. Р.

Мене від жаху так і затрясло,—
А він підбіг, той дивогляд ухатий,
До Дюнуа, немовби хтів сказати:
«Сядь, рицарю, до мене на сідло!»
Сів Дюнуа на нього та й поїхав,
Але на нас, панове, не від нас!
Свого меча він вихопив із піхов,—
Ох, та й страшний настав для мене час!
Пан Сатана тут може пригадати
Хвилину схожу, день отой проклятий,
Коли він мався з богом воювати,—
І враз Михайло із мечем в руках⁹
На нього налетів у небесах.

От-от мене вояка був би вдарив,—
Та кинутись намислив я до чарів.
Своє лице параз я відмінив,
Позбавився кошлатих чорних брів
І обернувся на дівчину свіженьку,
Струнку, хорошу, чисту, молоденьку.
Як золото, густа виласть коса,
Грудей іще педіткнутих краса
Просвічувала крізь тонкий серпанок.
Усі принади чарівних панянок,
Всі їх манери я здолав віддять,
А перш за все — невинності печать,
Що завжди обіцяє так багато —
І більше раз у раз, ніж може дати.
В очах горіла пристрасть потайна,
Що й мудреця б старого запалила,
Що серце б дике, кам'яне сп'янило,
Як келих найміцнішого вина.
Бастарда в серце влучила вона:
Меча свого він був підняв на мене,
Од ревності, од лютості шалений,—
І думав я, признаюсь навпростець,
Що Грібурдонові настав кіпець.
Та глянув рицар — і рука упала.
Колись Медуза, кажуть, обертала
Усе на камінь поглядом німим.
Зробив я інше з ворогом моїм.
Засліплений дівочою красою,
Він випустив свою нехибну зброю,

І зрозуміло б навіть і дитя,
Яке його проймало почуття.
До мене щастя, бачиться, схилилось,—
Але не так ісклалось, як жадалось.

Погонич мій, що хижо обіймав
Дебелі стегна войовниці-діви,
Любов'ю враз до мене запалав,
Побачивши мій стан легкий, знадлиий.
Ох, друзі! Та чи ж думав я коли,
Щоб чари ніжні і тонкі могли
Сподобатись такому мугиряці?
Із Жанною не докінчивши праці,
Напризволяще він пустив її.
Пішли за вітром хитрощі мої!
Красуня, опинившись на волі,
Взяла меча, який валявся долі,
Покинутого грізного меча,—
І утекти від неї не вдалося:
Вона мене вхопила за волосся
І вдарила — ой леле! — з-за плеча.
Тоді я з милим розлучився світом,
І що там сталося з Гермафродитом,
Із Жанною, з бастардом-вояком,
З погоничем осяlichem та з ослом —
Довідатись уже не мав я сили.
Одно скажу: щоб їх чорти вхопили!» —
Так докінчилась повість жалібна.
Сміялось пекло, аж гула луна.

ПІСНЯ ШОСТА

Пригоди Агнеси та Монроза. Храм Слави. Трагічна пригода
Доротеї

Покиньмо пекло, яму ту бездонну,
Де з Люцифэром Грібурдон горить,
Знесімося на крилах у блакить,
Землі огляньмо неосяжне лоно.
Гай, гай! Те саме пекло віть у віть!
Чеснота тут карається без міри,
Тут сонце правди ганьблять лицеміри,

Мистецтво гине, розум пропада,
Високі душі зникли без сліда.
Політика підступна і лукава
По всіх усюдах заступає право;
Священники, що не втекли від них,
На мудреців озброюють дурних;
Прагнучий Зиск, що над усім царює,
Що мир дає нам і війну диктує,
Ховає в скриньці золото своє
І кволих сильним завжди продає.
О люди, бідний, нерозумний роде!
Навіщо муки ті здалися вам?
Ви, навіть і оддавшись гріхам,
Не вмiєте шукати насолоди!
Коли покара вас чекає всіх,—
Грішіть, але нехай прекрасний гріх
Провадить вас на немипучі сходи!

Сорель Агнеса зналася на тім.
Одно лише закинути їй можна:
Вона любила палко, як не кожна.
Я це прощаю з розмислом таким,
Що й сам господь її не покарає:
Нема невинних і в самому раї,
До святості дорога — каяття.

Рятуючи дівочність, як життя,
Зрубала голову з одного маху
Хоробра Жанна ласому монаху,
А наш осел, предиво з-між ослів,
Що Дюнуа на нього верхи сів,
Надумався з героєм відлетіти,
Щоб Жанпу д'Арк з ним якось розлучити.
Відкіль же ця химера напливла?
Кохання ніжна й таємнича сила
Її, читачу любий, породила!
Про наміри священного осла
Ще розкажу я, тільки трохи далі.
Були вони і сміливі, й зухвалі.
Отож розширив крила він чималі
Та й лине до Ломбардії мерщій:
Навіяв думку ту Денис святий

Аркадії щасливої синкові.
Який же зміст, яка мета у ній?
А вся причина, бачите, в любові,
Що тих обох зненацька поїняла:
Бастарда і небесного осла.
Дівочий цвіт вони зірвать хотіли —
І тим би Францію занастили!
Розлука, думав божий вістівник,
На їхню слабість найпевніший лік.
Було ще й інше на умі у нього...
Читачу мій, не гудь за те святого
І таємничій не дивуй меті:
Все добре, що являють нам святі.

Шугаючи, як сокіл, попід хмари,
Осел полинув з берегів Луари
До Рони хвиль прозоро-голубих,
Аж Дюнуа й отямитись не міг,
І оддалік дивився він з любов'ю,
Як гола Жанна із мечем в руках,
У правім гніві, вся залита кров'ю,
Собі широкий проклала шлях.
Щоб відсіч гордій войовниці дати,
Гермафродит на неї сто чортів
Наслав летючих, ніби зграю псів,
Та впень рубає полк вона крилатий.
Так у гаю хлопчина молодий,
Натрапивши на вулик, повний меду,
На нього ззаду дивиться й спереду, —
Аж палітає гомінливий рій
Тварин сердитих, лізе просто в вічі,
Пече вогнем, заліплює обличчя, —
І крутиться й підстрибує юнак,
Обороняючися так і сяк,
Відгонить, давить, обома скидає
І, сил усіх доклавши, побиває
Маленьких повітряних розбишак.
Так Жанна, здавшись на свою одвагу,
Перемогла диявольську ватагу.

А що ж погонич? Білий наче сніг,
Він войовниці падає до піг
І молить: «Жанно, голуб'ятко миле!

З тобою в стайні ми удвох служили,
Я помагав тобі не раз щосили...
Тепер у славі і в шанобі ти,—
Даруй мені! Помилуй і прости!»

А войовниця: «Встань, дурна тварипо!
Твою кров'ю, гидшою за твань,
Не збагряню меча святого. Встань,
Живи та диш — і приготуй-но спину,
Я на тобі поїду в дальню путь.
На мула зпов не можу обернуть
Твоє незграбне, але дуже тіло,
Та байдуже — аби мене носило:
Пан Дюнуа забрав мого осла —
Ну що ж! Нового я в тобі знайшла».
Діставши знову на життя надію,
Додолу наймит пригинає шию,
Стає на всі чотири, наче кінь,
І Жанну мчить на спині в далечинь.
Тим часом іменем отця свого
Гермафродит французів проклина;
Ім шкодити — мета його одна,
Англійці стали друзями для нього.
Щоб за невітський відплатити глум,
Велить він слугам (незвичайний ум!)
Поставити негайно край дороги
Химерну пастку, лабіринт чудний:
Там підпадуть під гнів його страшний
У хідниках таємної будови,
Ненависної Франції синове ¹.

А що ж Сорель, Агнеса чарівна?
Ви ж пак ще не забули, як вона
В Шандосових обіймах опинилась
Голісінька — і наче пташка билась?
Шандос, почувши битви дикий гук,
Солодку здобич випустив із рук
І полетів на смертоносне поле,—
А дівчина промовила: «О доле,
Я небом присягаюсь, що ніколи
Такого вже не трапиться мені!
Лиш королю цілунки вогняні
Клянусь я за цілунки віддавати;

Ми з ним навіки душами злились,
Як зрадити, то краще вже сконати...»
Шкода! Ні в чому нам не слід клястись.

У метушні, що табір опадає,
Як рать ворожа вітром налітає,
Коли безладна гомонить юрба,
Той утікає, той січе й руба,
Коли опалі страхом волоцюги,
Своїх панів грабують вірні слуги,
Агнеса, найкрасніша з-між дівчат,
Зоставшиися без друзів і без шат,
Накинула Шандосове одіння,
Ба навіть, хоч і повна нетерпіння,
Його нічний на голову ковпак.
Причепурившись химерно так,
Вона з намету вибігла страшного
І дивиться — засідлана в дорогу
Шандосова кобила ворона
Стоїть собі, хоч, правда, не одна:
Коняр п'янений (так не раз буває!)
Її трима за повід і куняє.
Тихесенько красуня підійшла,
Із рук його вуздечку ту взяла,
Ступила у стремено, повна ляку,
І якось видряпалась на кульбаку,
І острогами стиснула коня,
І в темний гай помчалась навмання,
А друг Бонно піхотою чвалає,
Своє товсте він пузо проклинає,
Клеє війну і край, куди зайшов,
Британію, Агнесу і любов.

Шандосів паж якраз під ту хвилину ²
(Монрозом звали любого хлопчину)
Через сусідню проїздив долину.
Поглянув — що за дивна дивина?
Шандосова кобила ворона
З кущів, неваче птиця, вирина.
На ній же (так здалося молодому)
І пан його у ковпаку нічному
Сидить чудний та дивний, як мана.
Монроз коня ударив острогами,
Летить учвал, гукає: «Пан мій,

Вас доганяють? Ми програли бій?
Однаково — я скрізь і завжди з вами!
Як ви умрете — нащо жить мені?»
І голос, повний муки та пестями,
За вітром лине й гасне вдалині.

Налякана, не відаючи, хто він,
Вперед Агнеса лине навмання.
А паж прекрасний, неспокою повен,
Жене, як вихор, бистрого коня.
Аж от спіткнулась ворона кобила,—
І, руки розіп'явши, наче крила,
На мураві лежить красупя мила.
До неї паж, мов яструб, підлетів,—
І з подиву та з чару остовпів,
Крізь одяг запримітивши безладний
Дівочий стан розкішний та принадний,
Грудей алебастрових пружину,
Округлі стегна й ніжку чарівну.

Тут, Адопісе, згадую тебе я³:
Так в оний день ти сам зробивсь не свій,
Як люблю для Анхіза та Арея
Богиню стрів у гущі лісовій.
Була Венера, правда, ошатніша,
А тіла їй не покалічив глід,
Та й Адонісові б подумать слід,
У кого постать краща та стрункіша,
Де принадніший та свіжіший вид.

Жага й шаноба з розмаху одного
Оповили англійця молодого;
Він пригорнув красуню до грудей
І запитався: «Пані, ви забились?»
Вона ж із тихим сяєвом очей
І голосом, де страх та біль світились,
Відповіла, насилу звівши дух:
«Не знаю я, чи ворог ти, чи друг,
Але як серце ти зберіг людськеє,—
З пригоди не користуйся моєї,
На честь мою руки не підіймай,
А дай пораду і рятунок дай».
На тім урвавши, бідна мандрівниця
Лице закрила й слізьми залилась,

І знову потай, як воно й годиться,
Буть вірна королеві присяглась.
Монроз помовчав, зрушений до краю,
А далі й каже голосом палким:
«Над серцем ви являєте людським
Чудовну силу, о видіння раю!
Я ваш навіки, радо я віддам
Життя своє і кров останню вам!
Одної нагороди лиш благаю:
Мої без гніву послуги прийміть,
Щоб і в хвилину горя та відчаю
Я міг незрадно, щиро вам служити».
І пляшку з кармелітською водою
Він добува песмілою рукою,
І враз вода цілюща потекла
На рани від падіння та сідла,
Що червоніли на прекраснім тілі,
Подібному до ніжних роз та лілій.
За зле того Агнеса не взяла,
А поглядала, дalebі, без гніву
На юнакову постать уродливу,
Хоч серце королеві прирекла.
Тоді Монроз: «Прийміть мою пораду;
Я проведу охоче вас і радо
До селища, що в забоці лежить;
Я маю гроші й можу там купить
Сорочку, верхній одяг і спідницю,
Щоб сором не спадав на чарівницю,
Французького достойну короля».

На те приставши, голову схиля
Красуня ніжна: гречного хлопчини
Відкинуть раду не було причини.

«Стривайте-но! — я чую. — Чи могла ж
Така пригода статися на диво,
Щоб то розбещений англійський паж
Поводився так мудро і почтиво?
Невже таку він скромність появив?»
Читачу мій! Навіщо це питання?
Жага гріховца зраджус смільків,
Несміливими робить нас кохання.

Дорогою до ближнього села
Про любовці розмова в них ішла,

Про подвиги героїв нездоланих,
Про ніжний пал, мальований в романах.
Монроз, на теє не питавши прав,
Красуні часом руку цілував,
Але робив це ніжно так і чемно,
Що сердитись було б цілком даремно.
Ще й те скажу: багато він хотів,
Але нічого в неї не просив.
От і село. У затишнім покої
Сорель Агнеса відпочить лягла,
І пишну вроду діви молодії
Сором'язлива ковдра повила.
А юний паж задихався, гасає:
Смачної їжі, гарних спідничок,
Панчішок, черевчків, сорочок
Для божества свого він шукає.
Прекрасний хлопче! Чи ж на світі єсть
Людей багато, що тобі б рівнялись,
Які любов, шанобу, віру й честь
В єдиний струмінь злити б не вагались?
В тім самім домі (знає хай читач)
Жив капелан, Шандосів сповідач,
А звісно: капелани — не пажі вам.
Дізнавшись, що випадком щасливим
Сорель Агнеса прибула в село,
Що до кімнати з тим предивним дивом
Десятка кроків навіть не було,
Оп'яцсний неситою жагою,
Як звір, він скочив до її покою,
На сотню присягаючись ладів,
Вікно запнув і двері зачинив.
Що сталось там, про це ще буде мова.
Але ж на чім бастардова й ослова
Кінчилася мандрівка в небесах?
Куди завів їх таємничий шлях?

Там, де Альпійські височіють гори
І сиві хмари стеляться, як дим,
Під скелсю, де Ганнібал суворий ⁴
Ішов війною на залізний Рим,
Де над чолом лиш синява безкрая,
А під ногами громовиця грає,
Стоїть палац без даху, без дверей,
Прозорістю дивуючи людей.

Ясні дзеркала там усередині,
І чи дівчата свіжі та невинні,
Чи хлопець юний, чи дідок старий —

Усі побачать там відбиток свій.
Є сто шляхів у той палац дістатись,
Щоб у дзеркала пишні видивлятись,
Та небезпеку кожен з них таїть,
Бо кожен над безоднею лежить.
Одному легко, бачиться, дійшлося
І цілою лишилась голова,
А той упав, розбився — і волосся
В яру страшному вітер розвіва.
Палац той дивний має господиню —
Ту балакучу і стару богиню,
Що Чуткою, чи Славою зовуть,
Що всі дари уклінно їй несуть.
Мудрець доводить, що йому байдуже
До цієї пані, що хвала людська —
Це брязкалка порожня, хоч дзвінка...
Не вір йому: він бреше, милий друже!

Отож царює Слава в тих місцях,
А перед нею в пишному палаці
І принц, і вчений, воїн і монах
Колінчать і, як п'яні, метушаться,
І молять кожен, стелячись до ніг:
«Богине! Ти так любиш говорити,
Усе ти знаєш, мудра над усіх,—
Про мене слово хоч одно скажи ти!»

Щоб ті палкі благання вдовольнять,
Богиня дві труби великі має:
Одну собі в уста вона вкладає,
Як подвиги береться вихвалять,
А друга міститься, даруйте, ззаду:
Вона співає про лукавство й зраду,
Про свіжі книги, про які товсті,—
Писак продажних витвори пусті,
Про скороспілі геліконські блохи,
Що день живуть, а може, й менше трохи,
Про віршомазів, що зіпсутий крам
Підносять легковірним покупцям,
Про купу привілеїв тих поважних,

Що загнились в колегіях продажних.
Зійшлася там мерзота із мерзот:
Гійон з Фрероном, Ля Бонель, Нонот
І Саватъє, запроданець та злодій,
Безчесний та лукавий лицемір,
Кому перо на те стає в пригоді,
Щоб виливати брехні па папір.
Прибравшись, неначе до параду,
У Слави храм ідуть вони ключем,
Але вона відгонить їх бичем
І всіх отих пегідників громаду
Не підпускає до свого заду⁵.

У той палац, хотів чи не хотів,
Пан Дюпуа в гостипу прилетів,—
І стрінута почесною трубою
Тебе, шляхетний рицарю й герою,
І бачиш ти в дзеркалах чарівних
Відбитки діл блискучих та гучних,
У мальовничих з'єднані картинах:
Фортеці взяті, городи в руїнах,
Атаки, штурми, паскоки буйні.
Але не тільки смілість на війні,
Ще й кращі відбивалися там речі:
Помога щедра з щедрих рук твоїх
Старцям, удовам, сиротам, малечі
Та обставання сміливе за них.
Дивився рицар радісно та гордо,
Якої честі на землі зажив,
І там же, спишна підійнявши морду,
Осел перед дзеркалами ходив.

Аж ось ізнов труба загомонала,
Та рицаря уже не звеселила:
«В Мілані жах печуваний зайшов:
Спалити мають красну Доротею
На полум'ї. О, плачте всі за нею,
Усі серця, що відали любов!»
«Як? — Дюпуа схопився, повен гніву.—
За що? Навіщо? Де її вина?
Хоч би ж іще бридка була вона,
А то палити юну і вродливу!
Чи не зійшли міланці ті з ума?»
На мову ту співає знов сурма:

«О Доротее, бідна Доротее!
Сконаш ти у муках нелюдських,
Коли з пательні * не здіме тієї
Тебе вояк, славетний над усіх!»

Таке почувши, Дюнуа завзятий
Поклав негайно діву врятувати,
Таку-бо вдачу ще з дитинства мав:
Туди, де міг собі добути слави,
За скривджених підняти меч кривавий,
Без роздуму й вагання поспішав.
«Гей, до Мілана! — крикнув на осла він. —
Неси мене, і шлях той буде славен!
Лети ж, не гайся!» — По наказі тім
Осел полинув, наче херувим ⁶.
Небавом гóрод їх очам відкрився,
Де лютий вирок щойно народився;
Там на майдан уже збігався люд,
Вже хмиз і дрова зношено для страти,
Стрільці стояли — натовп відганяти, —
І тішився неублаганний суд.
Із вікон виглядали гарпі дами
З цікавістю, а дехто й зо сльозами,
А па балконі, у гурті попів,
Архівпископ радісний сидів.

Знак подано, й чотири альгвасили ⁷
Ведуть красуню, мов дитя безсиле,
В залізних путах, злякану й бліду.
Вона ридає. Розпач на виду,
І сором, і мольба, і страх покари
Туманяють очі, ніби темні хмари.
Поглянула несміливо з-під вій
Вона на стовп, де смерть зустріти їй
Приречено, — і скрикнула: «О милий!
Твій образ навіть на краю могили
В очах у мене квітне і горить!
Повік його в душі моїй не вбить!»
Та ревні сльози мову зупинили,
І падає, знеможена від мук,
Вона безсило па камінний брук
З розпущеною на плечах косою,
Усіх, проте, дивуючи красою.

* Пательня — сковорода. — *М. Р.*

Аж тут наблизився Сакрогоргон,
Слуга архієпископської волі,
Безчесний посіпака та шпіоп,
З мечем в руках і з підлістю на чблі,
І крикнув: «Я ладен заприсягтись,
Що всі гріхи в цій дівчині зійшлись,
Що віддають катюзі по заслугі.
Хто з цим не згоден — тим негайно, друзі,
Мечем своїм я мозок розсічу!»
Сказавши так, ударив по мечу
Зухвало він і гордою ходою
Пішов поміж барвистою юрбою,
Жахаючи й простолюд, і панів.
Лихий огонь у погляді світив,
Уста кривились усміхом жорстоким,
І кожен, хто з його стрічався оком,
Не важився перечити суду
І захищати красуню молоду:
Усі боялись лютої погрози
І потихеньку проливали сльози.

Прелат, що на балконі аж устав,
Слузі своєму духу піддавав.

Наш Дюпуа, ширяючи над містом,
Зайпвся враз бажанням пломенистим
Зухвальця покарати так як слід,
Бо Доротеї чарівничий вид
Не тільки захват викликав і подив,
А й безневипність серцеві доводив.
На землю він з осла свого плигнув
І крикнув: «Гей, нахабо, я прибув,
Щоб довести мечем моїм хоробро,
Що дівчину ви засудили добру,
Яка гріха вчепити не могла.
Що ти брехун, гідка потвора зла!
Та перше я спитаю в Доротеї,
Яке тут винувачення до неї
Прикладено, і що за дивна хіть —
Таких красунь на полум'ї смалить!»
Грізним словам тим вельми здивувавшись,
Увесь народ почув приплив надій,
Сакрогоргон, на смерть перелякавшись,
Удав, що прагне вийти на двобій,

А сам прелат, хоч і велично строгий,
Не міг сховати власної тривоги.

Жан Дюпуа, Луї шляхетний син
Відав доземний дівчині уклін.
І почала вопа оповідання
Про огріх свій і про свої страждання.
Осел, на церкві сівши, наче птах,
Уважно слухав річ її цікаву,
А весь Мілац, у щирих молитвах
Благословляв негадапу появу.

ПІСНЯ СЬОМА

Як Дюпуа врятував Доротею, засуджену інквізицією на смерть

Як навесні життя мого колись
Мене красуня кинула кохана,—
Така у серці запсклася рана,
Що хтів павік любові я зректись.
Але ж гіркі обра́зи не лились
Із уст моїх на ту, що божествив я,
І квітів, що для неї розцвілись,
Не отруїло марне лихослів'я.
Людському серцю треба вільних прав.
Виправдуючи зрадницю яснооких,
Ще більше, звісно, маю я підстав
Не гніватися на красунь жорстоких.
Великий злочин — тій життя псувать,
Кого вам не вдалось завоювать.
Кколи прекрасна ваша чарівниця
До вас не має почуттів палких,
Ну що ж! до прихильнішої зверніться,
Шукаючи цілунків та утіх,
Або запитте: теж воно годиться.
Кколи б же то у випадку таким
Прелат, що збожеволів од кохання
І люблену послав на катування,
Був перейнявся поглядом моїм!

Пан Дюпуа ласкавими словами
Вернув нещасну дівчину до тями,

Але ж доконче треба знать було,
Від чого лихо склалось і пішло.

«Мій ангеле! — вопа заговорила.—
Ви пеба справедливий посланець,
Тож, певне, вічний вам сказав отець,
Що я пічим йому не завинила».

«Я смертний,— каже рицар,— як і ви,
Хоч і прибув з небесного простору.
Людському я не вірю поговору,
Я кару вам одвів од голови,
Бо серце в вас певинше почуваю,—
Та розкажіть усе мені до краю».

Красуня, сльози витерши рясні,
Відповіла: «Пекучі в серці рани
Любов моя залишила мені.
Ви Ля Трімуйля знаєте, мосьпане?»

«Так,— мовив рицар,— то мій побратим,
Герой шляхетний і вояка грізний,
Слуга пайкрацций короля й отчизни,
Найбільший ворог бриттам навісним.
Усіх жінок достойний він любові».
«Ах, так, це він! Які слова чудові! —
Озвалась панна.— Хай же знає пан,
Що рік уже, як кинув він Мілан,
Але присягся — і йому я вірю,—
Що збереже чуття до мене щирі,
Бо зрадити ганебно, без жалю —
Ні, він не може! Я ж його люблю!»
«Так,— рицар каже,— не страшна й розлука:
Тому вродливість ваша запорука.
Ні короля, ні милу паладин
Повік не зрадить. Я такий, як він».

Тоді вона: «Це все я рада чути,
Ох, чи ж мені про день отой забути,
Коли його побачила я вид,
Коли відчула крізь дівочий стид,
Що погляд мій до нього лиш прикутий!
Я ще не знала, що мені таке,—
А серце божеволіло палке!

Як я зраділа — виповісти годі! —
Коли в архієпископа в господі
Він, він, окраса рицарів усіх,
Любов свою мені поклав до ніг!
Язык мій занімів од раювання,
Рожева хмара очі залягла;
Не відаючи, що́ бува з кохання,
Я навіть... навіть їсти не могла!
На другий день він завітав до мене,
Та непадовго. Вийшов за поріг —
І серце вслід помчалося шалене
За владарем дівочих мрій моїх.
На третій день зустрілися ми знову,
Та дуже гречну мали з ним розмову;
Четвертий день йому падію дав:
Два поцілунки в мене він украв.
На п'ятий день, окрилений жагою,
Присягся він побратися зо мною.
На шостий день ще далі він ступив,
На сьомий день — дитя мені зробив.
Та що це я? Ох, лишечко зо мною!
Мою ганьбу ви знаєте, герою,—
А перше ж би хотіла знати я,
Хто ви такі і як вас на ім'я».

На те бажання наш герой кориться
Та й каже, і не думавши хвалиться:
«Я Дюнуа». Вона ж по тих словах
Гукнула радо: «Боже в небесах!
Невже мені, владарю наш ласкавий,
Послав на визвіл ти обранця слави?
О! Як же знати благородну кров,
Бастарде красний, в кожному вашім русі!
Зазнала муки я через любов,—
А син любові повертає зпов
Мені життя — і я вже не боюся!

Тож мій коханий (далі річ веду),
Зі мною полюбившись на біду,
Пішов од мене в час і день проклятий
З англійцями дурними воювати:
Так, бач, обов'язок йому велів.
А я... Глибокий розпач охопив

Мене, самотню, кинуту, без сили...
Гадаю, вам це, пане, зрозуміле?
Обов'язок! Ах, невблаганна річ!
Я плакала, ридала день і ніч,
В безумній муці я волосся рвала,
Та скаржитись собі не дозволяла.
Два подарунки він лишив мені:
В браслет ізвиті кучері ясні
Та свій портрет, що інколи до нього
Зверталась я, неначе до живого.
Лишився в мене ще й прекрасний лист,
Де сам Ерот навіяв склад і зміст,—
То обіцянка, що свого кохання
Мій милий не зламає до сконання.
Там сказано: «Еротом я кляпуюсь,
Я щастям присягаюсь і душею,
Що скоро до Мілана повернусь,
Щоб за дружипу взяти Доротею».

Ой леле! В Орлеані на валах
Ще й досі він одважно б'ється, може,
На подвигів гучний ступивши шлях.
О, чом же він не знає, що за жах
Мене спіткав за щирість у чуттях...
Ні! Хай не знає, всемогутній боже!

Поїхав він,— а я, щоб утекти
Від злісних догадів юрби людської,
У тихім оселилася покої
За горо́дом на лоні самоти.
Без батька-матері давно зостала,
Покинувши надовго марний світ,
Свою печаль тяжку і свій живіт
Від ока я цікавого ховала.
Та горенько! Я ж дядьком називала
Архієпископа...» На слові тім
Вона зайшлася враз плачем гірким.

А далі знов, піднявши очі вгору,
Красуня річ докладну повела:
«Отож я, пане, сина сповила
Далеко від людського поговору,
Та доля й там лиха мене знайшла.

Прелат, мій дядько, захотів поглянуть,—
Ах, спогад цей і досі серце ранить! —
Як я живу в пустелі лісовій.
Покинув він палац розкішний свій
І завітав до мене у гостину...
Краса моя, що через неї гину,—
Фатальний дар, причина мук тяжких,—
В ньому збудила рій бажань палких.
Признався він. Здивована надміру,
Я про святий йому казала сан,
Про пута кривні, про шанобу щиру,
Що має він серед парафіян,
Про те, що хоче він образить віру,—
Дарма! Що більше тратила я слів,
То він жагою більшою горів.
Він виплекав собі солодку мрію,
Що я любові ще не розумію,
І тим-то й легко полонить мене,
Що я нічого в серці ще не крию,
І зразу він свого досягне!

Та якось, умиваючись гіркими,
Читала я від милого листа,
Аж дядько надійшов... Хвилинка та
Мене довіку як огонь пектиме!
Він вихопив жорстоко, без жалю,
Листок, де квітнула моя надія,
І зрозумів, до кого уві спі я
Шепчу жагуче, пристрасне: люблю!
Од ревності мій дядько стратив розум,
Благання поступилися погрозам,—
А тут ще незабаром він знайшов
Мого синочка, плоть мою і кров,
Що годувала я від нього потай.
Проте йому не туга, не скорбота,—
Жага ще більша серце облягла.
«А! — скрикнув він: — Зі мною ти плела
Про божу кару, про ясні чесноти,
А вже вінок дівочості давно ти
Гульвісі, шахрасві оддала!
Як? І тепер свого я не доб'юся?
Подумай-но: тобі я честь роблю,
Коли тебе, негідницю, люблю,
А за непослух страшно я помщуся!»

Я на коліна впала перед ним,
Благальними сльозами залилася,—
Та леле! У становищі таким
Йому ще принадлишою здалася!
Він повалив мене додолу враз,
Я б'юся, вириваюся, челядь кличу...
Тоді — о верховина всіх образ! —
Мене мій дядько вдарив по обличчю!
Тут люди збіглись, гомонять,— а він
По злочинах зробив ще один.
Він крикнув: «Братія! Мою небогу
В перелюбі виную я гидкім:
З еретиком зійшовшися страшним,
Вона дитину привела від нього.
Такого правий не дарує бог!
Від церкви нечестиву відлучаю,
На суд інквізиційний посилаю
Дитину й матір, прбклятих обох!»

Він до Мілана полетів як вітер,
І зараз же великий інквізитор
На мене виказ голоспий дістав.
Написано суворих кілька літер,—
І я в темниці, всіх позбувшись прав.
Хліб та вода, замішана сльозами,—
Ось чим у мброці бридкої ями
Живитися доводилось мені!
За три дні вивели мене з темниці,—
Ой лихо! — щоб спалити на вогні.
(Ви ж бачили ті заходи страшні).
От-от я ма́ла з світом розлучитись,
Коли б не сила божеських чудес,
Коли б не ви, посланниче з небес!
Щоправда, рицар не один за мене
Меча підніс би звичаєм старим,
Та дядько мій уста заціпив їм
Жахливими видіннями геєни.
Ат! Кожеп італієць — боягуз,
Попівська ряса їх, мов сонце, сліпить ¹,
Але француз, герою мій, француз
Самому папі дасть гіркої випить».

Для Дюнуа те слово — чистий мед.
За скривджених готовий битись завше,

Уже хотів він кипуться вперед,
Смертельну зброю віору підійнявши,
Аж оглянувся: у півколо ставши,
Сто лучників, як сміливість велить,
Його скрадають благородно ззаду,
Щоб гостеві чудному дати раду,
З усіх боків зненацька ухопить,—
А довгий піп, спл блазня і Хімери,
Протягує на голос miserere *:
«В ім'я отця, і духа, і Христа,
За грішний люд розп'ятого на дереві,
Новоприбульця ми дамо вогнесві,
Так каже інквізиція свята.
Він еретик, як бачити могли ви,
Чаклун, ущерть набитий всім лихим...
Радійте, християни! Нечестивий,
Згорить на попіл із ослом своїм!»

Це ти, архієпископе злостивий,
Бузірісе в сутані, ти подбав ²,
Щоб рицар осудовиська зазнав!
Ти, під покровом божого закону,
Улестивши й памовивши судців,
Того хотів убити, хто запону
З твоїх ганебних міг зірвать гріхів!

Отож підходить та гидка когорта,
Святої інквізиції ескорта,
На Дюнуа влаштовуючи скрад,—
Два кроки уперед, а три — назад,
І кожен шепче злякано молитву.
Сакрогоргон, що їх веде у битву,
Хоч труситься, а голосно кричить:
«Беріть його! Та ну ж бо! Гей! Беріть!»
Услід диякони з паламарями
Ідуть, як артилерія важка,
Махаючи кропилами й хрестами ³,
Навсебіч кленучи еретика
Та біса виганяючи із нього,
А віддалік прелат, не без тривоги,
Народові благословення шле.

* Помилуй («Miserere mei Deus» — «Помилуй мене, боже» — католицький гімн на текст 50-го псалма Давида) (лат.).— *Ред.*

Шляхетний рицар бачить: зовсім зле!
Вважають, піби з пекла він приїхав!
Щоб заперечити цьому, із піхов
Меча бере правицею вояк,
А в лівій — чотки, благочестя знак.
«Сюди,— кричить він,— любий пане осле!»
Летить осел, покірно спину гне,
І вершинок гемонську ватагу тне,
Немов бур'яц, на житниську порослий.
Одному степним навпіл він розсік ⁴,
У того з рота вилетів язик,
Позбувся поса той, а інший вуха,
Там humerus надрубаний висить ⁵,
Той богові оддав навіки духа,
Той «Pater noster» * злякано пищить.
Осел у битві теж допомагає,
Кусає, топче, підбива, хвицас,
Щоб панові скоріше розметать
Мерзенних дурнів полохливу рать.
Сакрогоргон, насунувши прилбицю,
Від смертопосної задкує криці,
Та ба! В os rubis зброя увійшла ⁶,
Пробила coccis, тіло розтяла! ⁷
Він падає, уже йому це встатц,
А люд кричить: «О небо! Здох триклятий!»

Та хоч упав у корчах він страшних,—
Ще б'ється серце в муках нелюдських,
І наш герой до нього грізно каже:
«Підеш чортам ти на поживу, враже,—
То визнавай же, що твій святий прелат
Падлюка, лицемір і супостат,
Що чиста, неповинна, як лілея,
І вірна у коханні Доротея,
А ти — пегідник, йолоп, сучий син!»
«Перечити це маю вже причин,
Бо ви мене перекопали добре
Мечем своїм, о воїне хоробрий!» —
Сакрогоргон на тес відповів,
І дух його до пекла полетів.

Якраз тоді, коли лукавця злого
На Вельзевула справлено дорогу,

* «Отче наш», недільна молитва (лат.).— Ред.

Надїхав із шоломом золотим
Прекрасний зброєносець до Мілана;
Два вісники, одягнені багряно,
Доводили й великим, і малим,
Що хтось вельможний іде вслід за ним.
Те вбачивши, знадлива Доротея
Гукнула: «О, невже ж ізнов тебе я
Зустріну, милий! Радосте моя!
Недаром же молила бога я!
Мене щаслива колихала фея!»

Дивується, збігається Мілан,
Цікаво розгляда подорожан.

А ми, читачу, — чим же ми з тобою
Не схожі з італійською юрбою,
Коли такий-от епізод дрібний
Думок високих перебив пам стрій?
Чи й далі йти пам стежкою такою?
Ні: Фрапції згадаймо короля,
Чия ридає й мучиться земля,
Вернімося під стіни Орлеана,
У пишний край, де чеснотлива Жанпа,
Спідницю знявши, в папцері дзвінкім,
Не дівою — кентавром молодим
На полі войовничому гасає,
Але найбільш на бога уповає,
Подумаймо, як пресвятий Денис,
Хитруючи, мудруючи, мов лис,
Тенета на Георгія сплітає.

А головпе, читачу, пригадай
Сорель Агнесу, королівський рай,
Що манить і засліплює всі зори.
Чи ж є на світі чоловік суворий,
Кого красуні доля не кортить?
Та й те ще, друзі, зважте і збагніть:
Коли спалити хочуть Доротею
І раптом бог з височини небес
Свою десницю простяга над нею,—
Це дивина, це чудо із чудес.
Але як та, що ми її кохали
І в вірності клялись їй без кінця,

В обіймах опишилась у ченця
Або в пажа, — таке вже ми чували
І чуда тут ні краплі не знайти.
Читачу мій! Не знаю вже, як ти,
Але мені щоразу те миліше,
Де свій закон жива природа пише.
Людипа я, і в тому бачу честь,
Щоб людям їхні огріхи прощати.
За юних літ умів і я кохати,
Та й досі ще у мене серце єсть.

ПІСНЯ ВОСЬМА

Як прекрасний Ля Трімуйль зустрів англійця біля церкви Лорет-
ської матері божої і що сталося з Доротесю

Яка ця повість мудра та цікава!
Для серця й розуму усе тут єсть:
І мужніх рицарів висока слава,
І королівського вигоди права,
І дів прекрасних непорушна честь.
Це пишний сад, де пам чарують око
Різномапітні лішіі грядок,
Що грають переливами квіток,
А над усе — шанована глибоко
Лілея, божий ангел між зірок,
З голівкою, що піднята високо.
Дівчата й хлопці! Раджу вам усім
Замислитись над повіданням цим:
Воно належить другові Трїтему¹,
Прославленому в ордені своїм;
Агнесу й Жанну він узяв за тему.
Я гордий (не втаю від читачів),
Що завжди перечитувать волів
Те позиточне і ясне писання,
Аніж романів купу препудних,
Що родяться і гинуть, наче спіг,—
Голів порожніх виплоди туманні.
Історія, присвячена Йоаппі,
Де тільки правда є в словах живих,
Переживе всі брехпі безталанні!

Але, читачу, час іще не той,
Про Жанну д'Арк я не підношу мови;

Погляньмо, як там Дюнуа-герой,
Як Ля Трімуйль, до подвигів готовий,
І Доротей, втілення любові.
Цікавитись багато є підстав,
Що вирок долі їм усім послав.

Коли під орлеанською стіною
Пан Ля Трімуйль, окраса Пуату,
У вогкий рів потрапив серед бою,
Воюючи за Францію святу,—
На теє збіглись вірні зброєносці
І ледве витягли його відтіль;
У рицаря тріщали сильно кості.
І там, і онде почував віп біль.
Його хотілось віднести їм потай
До міста, щоб набрався сили пан,—
Та ба! Рука завзятого Тальбота
На всі замки замкнула Орлеан.
Що ж! Завезли тим часом бідолаху
У Тур, один із давніх городів,
Що королеві Карлові служив,
Не знаючи зневіри ані страху.
Там, під покровом приязного даху,
З Венеції заїжджий костоправ
Йому і руки, й ноги наладнав,
А зброєносці натякнули гречно,
Що короля шукати небезпечно,
Бо всі туди відрізано путі.
Згадавши серця почуття святі,
Герой сказав: «Коли не воювати —
До милої я хочу завітати».

Те мовивши, герой зібрався в путь —
Ломбардії одвідати долини.
Ще до Мілана він не встиг прибути,
Як патовп звідусіль рікою плине
Цікавий, вирячкатий і дурний:
Попів, ченців, міщан, селянства рій,
Маленькі діти і діди старезні.
Збиваючись у купи величезні,
Шумлять усі, змагаються, кричать,
Сміються, б'ються, аж чуби тріщать,
І всі гукають: «Швидше! Не щодня ми
Такими-от милуємось речами!»

Довідавсь незабаром паладин,
Куди ломбардці добрі поспішають
І що вони побачити жадають.
«О Доротеє люба!» — скрикнув він,
Стис острогами огиря свого, —
І огир, підтоптавши не одного,
Його примчав, як птиця, у Мілан,
Де на очах у тисяч городян
Пан Дюнуа розбив ворожу силу.
Він бачить Доротею занімілу,
З блідим, неначе в мертвої, лицем...
Як те лице, мов сонце на світанні,
Запалепіло радісним огнем,
Коли Трімуйль з'явився на майдані, —
Не змалював того б і сам Трітем!
Чия рука, чий пензель чарівливий
Могли б віддати почування діви,
Де все змішалось: і журба, і страх,
І радощі, одсвічені в очах,
Що любого, жаданого узріли,
І піжності палкої усміх милий?
Хвилина жаху, паче тінь, пройшла,
І от її, заплакану, стискає
Той, з ким вона щасливою була, —
І по черзі цілує та вітає
То Дюнуа, то панну, то осла.

Прекрасні дами з вікоп та із ганків,
Щасливих споглядаючи коханків,
Їм плещуть у долоні. Всі попи
Розбіглись, не шукаючи тропи.
Бастард і Доротея ясновида
З руїн багаття повагом зійшли;
Він зовсім був подібний до Алкіда,
Що перед ним, подолані, лягли
Потрійний пес, потрійна Евменіда,
І що жону Адметові привів,
Хоч потаємки й сам її любив.

На гарних ношах слуги Доротею
У дім її тихенько віднесли;
Два вершники хоробрі вслід за нею
Розмову любові й приязну вели.
На другий день, прокинувшись вранці,

Пав Дюнуа побачив, що коханці
Іще в постелі, — і промовив їм:
«Я пе потрібен вам уже ні в чім
І пестошам пе хочу заважати.
Я мушу бути з королем своїм,
Повинен я і Жанну розшукати,
І дивного осла їй повернуть.
Святий Денис велів мені у путь
Збиратися: віп сам цієї ночі
Мені з'явився, друзі, перед очі.
Від нього в мене той крилатий звір,
Щоб захищав жіноцтво я і троши.
Тож Доротея у розкошах тоне,
Напасників розбито чорний клір, —
Милуйтеся, цілуйтеся до втоми,
А я... на мене Карл чекає Сьомий,
Час не стоїть, і мій осел реве».

«О друже мій! Хай Франція живе!
І я з тобою рушу без вагання!» —
Героеві Трімуйль одповіда.
«А я? — гукнула панна молода. —
Давно у серці я таю бажання
Поглянути на королівський двір,
Де рицарів — пемов у пебі зір,
На ту Агнесу, що скорила серце
І полонила душу короля,
На Жанну д'Арк, що вся її земля
Гучними голосами прославля;
За вами — сміливо скажу тепер пе —
Готова я і в воду, і в огопъ.
Ми рушили б і зараз утриконъ,
Та в час гіркий, засуджена до страти,
Я присяглась: «Лоретська божа мати!
Врятуй мене, відклич мою біду, —
На прбщу я до тебе в храм прийду».
Коли тепер туди я не піду, —
Пречиста діва може покарати,
Вона ж бо руку смерті одвела,
Пославши вас і вашого осла,
Хоробрий мій, завзятий оборонче!»

«Чудово, — Ля Трімуйль озвався. — Конче
Збирайтеся у подорож святу...

Я, хоч родився сам у Пуату,
Велику маю до Лоретто шану —
І радо проведу туди кохану.
Ви, друже мій, шляхетний Дюнуа,
Летіть, не зволікавшись, до Блуа,—
І ми там будем тижнів за чотири.
А ви тим часом, нані, доказ віри
Великої їй святої появіть.
Я ж присягаюсь: доки буду жить,
Доводитиму збройною рукою,
Що з вами не зрівняється красою
На світі жодна дівчина й жопа
І що умом ви всіх перевершили».
На це зачервонілася вона,
Немов троянда,— а ширококрилий
Об землю вдарив копитом осел —
І Дюнуа порипув, як орел,
До берегів заквітчаної Рони.

Зібравшись на прощу до Анкони ²,
Із палицями довгими в руках
Коханців пара свій верстає шлях;
Шлички свячені на обох прочанах,
При поясі — полизані в разки
Каштовні чотки з перлів осіянних.
Герой не выпускає їх з руки,
Читаючи то «О т ч е н а ш» то «А в е»,
І щоразу докінчує для слави
Господньої: «Як я кохаю вас!» —
Такий був приспів молитвам весь час.
Заглянули у Парму і в Модену,
В Урбіно далі, далі у Чезену,
І гостелюбний мали скрізь нічліг
У кардиналів, у вельмож ясних.
Наш паладин, куди лише заходив,
Щоразу всім і кожному доводив
Без жодного хитання, навпростець,
Що Доротей — всіх красунь вінець.
Шапобу викликаючи і подив
У краю того чемного папів,
Ніде він заперечень не зустрів.

Аж ось при тихих берегах Музони,
В окрузі достославної Анкони,

На обрії ясного зацвіло,
Немов зоря, пречистої Мадонни
Благословенне господом житло.
Тих стін узяти не могли корсари;
Їх ангели у край цей занесли,
Прорізуючи сріблотканні хмари,
Як корабель — схвильовані вали.
В Лоретто сонм крилатий зупинився³ —
І дім святий там став, як уродився.
Що тільки є в мистецтві чарівне,
Коштовне, пишне, дивне, осайне.
Усе туди збирають до сьогодні
Святі отці, намісники господні,
Прикрашуючи місце те ясне.
Настала заповідана хвилина!
Подорожани впали на коліна,
А потім, як обіцяно згори,
Поклали уготовані дари.
Приносили ті щирі та сердешні
Приймала Діва і ченці тамтешні.

У корчмі ждав на мандрівців обід;
Отам же то їм при столі й зустрівся
Англієць, що в Лоретто опинився,
З цікавості об'їхавши весь світ,
І потай глузував (бува це й щипі)
З Марії-дівки та з її святині.
Справдешній бритт, охоче купував
Він давні речі, зроблені недавно,
І, гордошами повен, зневажав
Реліквії та віру нашу славну.
Кочуючи з отелю та в отель,
Цей мандрівник, на ймення д'Аропдель,
Страх не любив французького народу.
Нудьгуючи в чужинному краю,
Возив і полюбовницю свою
З собою він, гарнесеньку на вроду,
До ночі добру, вдень зате лиху,
Що мала більшу, піж він сам, пиху,
Мовчущу, але втілену бентежність...
Ну, словом, Доротеї протилежність.

Пуатевинець, вибравши момент,
Йому сказав малепький комплімент,—

А той ні слова, наче й не до нього;
Наш рицар далі — про мету свого
У те священне місце прибуття;
Признався він, що буде все життя
Доводити, за доказ мавши шпагу,
Коханої своєї перевагу
Над усіма. «Охоче вірю вам,—
Провадив він,— що серед гарних дам
Красуня ваша — дорого́ перлина,
Що, хоч у неї вдача й мовчазна,
Глибоким сяє розумом вона...
Але м о я, добродію,— єдина.
За першу в світі визнайте мою —
Я вашій друге місце віддаю».

Тут гордий сип старого Альбіону
Зневажливо поглянув на барона
Та й каже: «Пхе! Я не цікавлюсь тим,
Що маєте з Демисом ви святим,
Мені байдуже, гарна чи погана,
Безглузда чи розумна ваша папша:
Своє добро хай кожен спожива
Без хвастощів. Та за чудні слова,
Що ніби — навіть вимовить неможе! —
Француз у чімсь перевершити може
Англійця,— я вам, пане, відплачу,
І, с'як чи так, пристойності навчу!
Я доведу, що галли перед бриттом —
То мавпи перед левом гордовитим,
А що моя красуня і на взір,
І тим, чого не бачиш, та повір,
І вдачею, солодшою від меду,
І всім, що ззаду в неї та спереду,
Вартпіша, ніж французенок сто сот.
Додам іще, як добрий патріот,
Науку вам коротку й справедливу:
Король наш славний, тільки б захотів,
Змете з землі і ваших вояків,
І Карла-дурня, й товстозаду Діву».
Трімуйль на тес спалахнув од гніву
І скрикнув: «Добре! Мій булатний меч,
Який не знає відступів і втеч,
Покаже вам, з ким маєте ви діло,
І честь французів оборонить сміло.

Та звичаї нам рицарські велять
Чинити все по правді і законно,—
Тож маєте, добродію, сказати,
Чи битись будем пішо, чи комонно».
«До біса з кіньми! — скрикнув дикий бритт.—
Не хочу я, щоб славу перемоги
Зо мною звір ділив чотириногий!
Геть панцери й шоломи! К чорту щит!
Страхополохам тільки це годиться!
Надворі спека — будем голі битися
І тим полегкість зробимо для дам,
Які за суддів мають бути нам».

Француз на те: «Я з радою душею!» —
І глянув на вродливу Доротею.
Було і страшно, і пріємно їй
Подумати, що саме через неї
Відбутись має рицарський двобій.
Лице її мов крейда побіліло:
Що як нещасно випаде дуель —
І крицею прошіє д'Арондель
Тримуїлеве чудове мужнє тіло?
Зате англійки кожний жест і рух
У д'Аронделя підіймають дух,—
Ні сліз вона, ані жалю не знає:
Недарма-бо у себе в ріднім краї
Любила палко ігрища п'яні,
Де б'ються розлютовані півні,
Юдіта Розамор, до крові ласа,
Цвіт Кембріджа і Брістоля окраса ⁴.

Аж от фатальна надійшла пора,
Шляхетна в полі зачалася гра;
Веселі й раді паші паладини,
За дам б'ючися і за честь країни.
Піднявши голову, з мечем в руках,
Обидва стали твердо на місцях
Один до одного боком, як годиться,
І задзвепіла смертопосна криця.
Поглянуть мило, як такі бійці
Хитрують, відступають, наступають,
Плигають, крутяться на всі кінці,
Навідлі б'ють і вдари відбивають!
Отак, панове, під сузір'ям Пса

Нам спіпить око грізна громовиця:
По блискавиці креше блискавиця,
Огнем горять багряні небеса,
І любо нам, і боязно дивиться!
Така ж і тут для погляду краса.

Пуатевинець в тій борні веселій
У підборіддя ранив д'Аронделя,
Відскочив, затаївся і чека,—
І враз міцпа англійцева рука,
Підлегла оку, в тих речах меткому,
Французові кривавить молодому
Рожево-біле і пружне стегно;
Так білий мармур багрянить вино.

У благороднім розгулявшись герці,
Од щирого обидва хтіли серця
На полі слави славпо полягти,
Або своє нехибно довести,—
Аж тут бандит із папаних підданців
Якраз тим самим полем проїздив
З ватагою пройдисвітів та ланців.
Цей розбишака, Мартінгер, хотів
Покаятись, щоб знову грабувати.
Навиклий красти, різати, стріляти,
Він матір божу вельми шанував,
Із чотками, либонь, і їв, і спав,
А в каятті доходив аж до краю.
Отож він бачить, виїхавши з гаю,
Красунь, що задивились на бійців,
Скарби їх, злото, коней та ослів,—
Схопив дівчат і все те, що було в них,
І зпик, як вихор, у ярах дібровних.

Тим часом Ля Трімуйль і д'Аропдель,
Усім єством заглиблені в дуель,
Розмахували, як і перш, мечами.
«Стривайте, пане! Де ж бо папі дами?» —
Розлігся враз пуатевинця крик.
Він глянув,— зброєносець доганяє
Когось далеко, далі й сам ізник —
І зброю з рук герой наш випускає.
Обидва стали в подиві німім,
Роти роззявивши, розкривши очі,

Один проти одного,— син Півночі
І Півдня син. «О! О! Чортам самим
Таке не снилось: милих в пас украли! —
Сер д'Арондель подав нарешті глас.—
Нум їх шукати, може ж, не пропали,
А поєдипок не втече від нас!»

Француз йому простяг свою долошу,
І рушили, пемов брати, в погною...
Та не минуло і п'яти хвилин,—
«Ох, ох, стегно!» — заскреготав один,
«Ох, шия! Плечі!» — другий обізвався.
Дух героїчний, що в людських серцях
Ламає кволість і спиняє жах,—
Шкода! На полі бою віп зостався!
Обидва стогнуть, плачуть, як малі,
З зусиллями тяжкі волочать поги
І падають, парешті, край дороги,
Червону кров розливши по землі.
Їх зброєспосці вслід за лиходієм,
Як то вже нам відомо, подались,
І рицарі нещасні zostались,
«Прощай» сказавши і своїм надіям,
І грошикам. Та щастя враз тоді їм
Допомогло: під хвилю ту лиху
Стара бабуся на своїм шляху
Знайшла героїв ранених та голих,
Звеліла їх у свій однести дім,—
І незабаром з двох слабих і кволых
Став знову кожен сильним і міцним.

Бабусю ту в околицях Анкопи
Святою люди звикли називать.
І справді, ні для кого благодать
Яспішої не велила корони,
Нікого сьйвом не вкрива таким.
Вона пророчить і годину, й грім,
І сніг, і дощ; вона лікує рани;
Вона (тихенько гомонять селяни)
Вертає віру грішникам тяжким.

Усе їй паладини розказали
І ради у старої попрохали.
Помовчала сивенька, а тоді

Звернулась до заступниці в біді,
Марії-діви, і сказала тихо:
«Рушайте з богом, хай мине вас лихо.
Любіть собі укоханих своїх,
Але не треба битись через них.
Ох, тим обранкам вашої любові
Судилися великі муки й страх!..
Сідлайте ж коні — і вперед, панове,
Та не блудіть, на певний ставши шлях!
Господь мені вам доручив сказати:
Щоб їх пайти, повинні ви шукати!»

Баронові до серця річ така
Припала сильно, — а британець мовив:
«Я вірю вам; та як візьмусь до ловів
На злодія, бандита, хижака,
Не маючи одежі, хоч лихої,
Ні копей, пі припасів, ані зброї?»
Стара ж йому: «Не клопочіться тим».
І дійсно: став тут у пригоді їм
Потомок Ісаака чи Іуди —
На цьому світі ссть же добрі люди —
Із гаманцем чималим і товстим.
Цей чесний муж з любові до чужинців
Позичив їм дві тисячі червінців,
Процентів сорок беручи на рік:
Ще ж Моїсей такий закон прирік.
Прибутками від доброті такої
Він поділився з бабкою святою.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

Як Ля Трімуйль і сер д'Арондель знайшли своїх коханок у Про
вансі; дивна пригода на горі Святих Пахоців

Два рицарі, що відбули двобій
Хоч на коні, хоч пішою ногою,
Чи шаблею махаючи кривою,
Чи спис піднявши у руці міцній,
Один одному не відмовлять шани
За сміливість високу, без догани,
А надто як остигне гнів палкий.
Коли ж іще притичини сумної,
Якоїсь несподіванки лихої

Зазнати доведеться їм обом,—
Тоді за зло вони не платять злом,
Стають братами вороги-герої.
Отож у спосіб миряться такий
Суворий бритт і Ля Трімуйль сумний.
Англієць, син холодної Півночі,
До жалощів був зовсім неохочий,
Але француз печаллю щирих слів
Йому залізне серце розм'якшив
І сам (я в тому дивного не бачу,
Трімуйлеву пригадуючи вдачу)
До приязні зробив рішучий крок.
«Ах,— одірвавшись од сумних думок,
Промовив він,— яка ж то серед лиха
У другуванні щирому потіха!
Я певен: ви допоможете мені
Знайти, хоч і в далекій стороні,
Мою красуню, страхом оповиту,
А я за вами в пекло, у вогонь
Ладен піти, щоб підійняти бронь
За любов вашу Розамор Юдіту!»

По слові доброзичливім таким
Вони, як з побратимом побратим,
У шлях-дорогу рушили моторно,
Та схибили, узявши на Ліворно:
Подався злодій зовсім в інший бік,
І марне друзі піддалися надіям...
Гай, гай! Далеко і падовго зник
Їх скарб найкращий разом з лиходієм.
Красунь нещасних, змучених від сліз,
Нахаба той у замок свій одвіз
Приморський, між Гаєстою і Римом:
То був вертел, де, мов отруйним димом,
Укрите все пороком, зіпсуттям,
Де ліку темним не знайти гріхам —
Пляцтву, лакометву, лінивству, блуду,
Кривавим чварам і гидкому бруду,
Ус-бо те являє людський рід,
Коли його не загнудать як слід
І дати волю диким пориванням,
Тасмним, хитро схованим жаданням.
Так от яка насправді ти з лица,
Ясна подобо вічного Творця!

Прибувши в замо́к, Марті́нгер той клятий
До столу сів між паннами двома
І взявся не на жарт бенкетувати.
Вкінці він повний кубок підійма
І мовить: «Ну-бо, кралечки, скажіте,
З которою я перебуду піч?
Однаковісінька для мене річ —
Худа чи повна, чорна чи русява,
Англійка пишна, італійка жвава,
Хрещена чи пехрещена — пусте!
Смикнім-по чарку!» — Міркування те,
Непаче грім, прибило Доротею;
Захмарився прекрасний зір у неї
І струмом сльози потекли рясні
На ніс, якого ліпії ясні
Були достойні чарівної феї,
На підборіддя, що злінив Ерот...
А хто б не плакав од таких турбот?
Проте Юдіта інше догадала:
На Мартінгера глянула вона
Зневажливо — і так йому сказала:
«Для мене думка зовсім не страшна
За здобич вам цієї бути почі.
Я доведу вам залюбки й охоче,
Чого англійка варта, що лягла
З бандитом на піч». — Радість узяла
Розбійника. Підпивши неабияк,
Бриташку горду цмокнув віп усмак
І скрикнув: «Завжди я любив англійок!
Англійкам віват!» — І бридкий пияк
Знов смокче вина, страви уминає,
Кричить, жартує разом з обома,
Обох цілує масно, обійма
І хижо, безсоромно їх щипає.
Міланка плаче — оком не змигне
Юдіта, ніби серце кам'яне
У неї в грудях, і ніяк не можуть
Її нахабні доторки стривожить.
Аж от нарешті та потвора зла,
Ікаючи, встає із-за стола,
Ногами плута, а проте белькоче,
Що час умову виконать наспів,
І, повний щедрих Вакхових дарів,
У край Венери завітати хоче.

«Невже ж таки худобині оцій,—
Шепнула до англійки Доротей,—
Вдовольните ви пал її низький?
Боюся навіть думати про це я!
Чи ж гідний він прийняти дар такий?»
«Ні, інший дар,— зачулось від Юдіти,—
Дістане він. Я хочу відплатити
Йому належно за образи всі
Моїй чесноті і моїй красі.
Не зраджу я кохашого свого,
Бо маю — тільки гляньте-но! — від бога
Потужні руки. Недаремно ж я
Ношу Юдіти грізної ім'я!
Тож хай покине марна вас тривога,
Чекайте тут і господа молитъ,
А я вчиню, що слід мені вчинить».
Те мовивши, вона пішла без ляку
Мерзенного обпяти розбишаку.

Упала ніч. Густий туман наліг
На півгнилий розбійницький барліг,
І гурт злочинців розійшовся, клятий,
Хто де набачив, хміль тяжкий проспати,
А Доротей осталась сама,
Бліда від страху, з розпачу піма.

Сам ватажок на учті превеселій
Од італійських трунків очамрів;
Дорачкувавши якомсь до постелі,
Він більше спати, ніж любить, хотів,—
Але на перса пружні та дебели
Свою заласну руку положив.
Юдіта цього тільки і чекала:
Фальшивими обіймами ввіймала
Вона його в солодку й згубну сить.
Розбійник сили витратив за мить,
Він простягнувся, він захріп, він спить.

У Мартінгера був над головою
Меч на цвяшку. Ту вивірену зброю
Англійка ухопила запальна,
Юдіти та Дебори імена ¹,
Петра святого, Іаїль, Аода

Назвала (од Петра святого шкода
Колись для вух ісклалася тяжка),
За чуба ухопила пияка,
Звела його довбешку обважнілу,
Зібрала всю свою дівочу силу,
Меча угору бистро підняла —
І шию враз товсту перетяла.
З вина і крові ліжко все червоне;
Забагрянив і груди, і чоло
Красуні, що сплатила злом за зло,
Із рани плин, гарячий та солоний.
Вона вхопила голову мерщій,
Сплигнула з ліжка і туди побігла,
Де Доротей в остраху застигла;
Юдіта здобич показала їй
Скривавлену, — та спершу умліває,
А потім через силу промовляє:
«Яка ви жінка, господи! Яка
Одвага дивна і міцна рука!
Куди ж тепер нам утікати, на бога?
Подумайте: як зчиниться тривога,
Нас повбиває банда ця бридка!»
«Не гомопіть, — одповіла Юдіта, —
Ще дещо тут я маю докінчити.
Вперед за мною сміливо ідіть!»
Та Доротей в остраху тремтить.

Тим часом їх коханці добулися
До Гепуї, серед чужих країв
Шукаючи загублених скарбів.
Скарби на суходолі не знайшлися,
Тож плинуть друзі кораблем хистким
І з вітром домовляються морським,
Щоб він сказав, де, у якому краї
На них любові поворот чекає.
Заносить вітер наших мандрівців
То до щасливих, красних берегів,
Де ключ від раю, призволінням божим,
Святої церкви береже отець,
То на залив, де з посивілим дожем
Стає сама Фетіда під вінець²,
То під Неаполь, де лежить Вергілій —
Ох! — не в такій, як Саппазар, могилі³.
Крилатий бог, примхливий і легкий,

Гуляючи по водяній пустелі,
Скеровує їх корабель стрункий
До Сцилліної вже німої скелі,
Де чорні пси у лютості сліпій
Своїм виттям усіх колись жахали,
До виру, де Харібді віддавали ⁴
Своє життя нещасні моряки,
До Етни, де страшні вогневики
Сплять, миром і спокоєм оповиті ⁵.
Отак-то все змінилося на світі
За існування людського віки!
Одвідать довелось і Сіракузи,
Де комишисте лоно Аретузи
Вже не стрічає люблених гостей:
Підземних вод, що посилав Алфей ⁶.
І Карфагена давнього долипа
Їх бачила, де пам'ять Августина ⁷
Іще живе для вірних християн,—
Та царство там, на жаль, магометан,
Що в темряві живуть і умирають
І не потраплять по скопапню в рай.
Нарешті друзі наші прибувають
У милий оку Провансальський край.

Там, топучи у лаврах і в маслинах,
Стовпи Марсея давнього стоять,—
Про іонійців згадка старовишних ⁸.
Ох, любе місто! Годі споминать,
Що ти було і грецьке, і свобідне:
Французів королеві панувать
Судилось тут. Нема чого й казать,
Що в цім добро для тебе очевидне.
До того ж є в околицях твоїх
Чудовий скарб, що й не знайти таких.
Служила Магдалипа, як відомо,
Амурові за молодечих літ,
А потім прокляла цей грішний світ,
Щоб слугувать господньому лиш дому.
Покинувши Йордану береги,
Вона, святої сповнена жаги,
Прийшла до Провансальської країни
І в темряві печери Максиміна ⁹
Себе саму взялася бичувать.
На місце те відтоді благодать

Лягла господня: пахощі небесні
Струмують там, цілющі та чудеспі.
Минули роки — і тепер туди
Закохані прочани поспішають,
Коли вони звільнитися бажають
Од любощів солодкої біди.

У день своєї смерті Магдалина
(Переказ є, тож треба вірить пам)
Звернулась до святого Максиміна,
Озорепа спасенним каяттям:
«Зробіть мені єдину ласку, отче!
Як людська пара тут колись захоче
Зажити перелюбного гріха,—
Хай у серцях знепацька затріпоче
Замість любові ненависть лиха,
Хай почуття огиди непоборше
На скелі цій закохалих огорне».
Бажання преподобниці святе
Здійснилося параз по тому слові:
На скелі тій у всіх рабів любові
Обридження до люблених росте.

Побачивши хваленого Марселя
Усі дива, всі закутки веселі,
Що ними Ля Трімуйля й д'Арондела
Досхóчу люд тамтешній пригостив,
І той, і другий сильно захотів
Одвідати Благоуханпу Скелю,
Де Магдалини віддих одлетів.
Трімуйль туди з побожності чвалає,
Цікавість д'Аронделя підгаляє.
Там, беручись по сходах кам'яних,
Побачили таке подорожани:
Навколішки прочанки і прочани
Слова шепочуть молитов святих
І, піби дві троянди серед них,
Дві панни: перша скромна й сумовита,
А друга непоклінна й гордовита.

О щастя! О хвилино чарівна!
Своїх коханок рицарі впізнали.
Ось де скарби, яких вони шукали,—
На скелі, що для грішників страшна!

Оповіла англійка двом героям,
Як Мартінгера хижого вопа
Уклала спати з вічним супокоем,
Як захопила в нього гаманця,
Правдивого дійшовши рішення,
Що, хто до пекла трапив чи до неба,
Тому ніяких грошей вже не треба.
По тому вчинку, в темряві нічній,
Меч у правиці стиснувши тяжкий,
Щасливо мужня добулась британка,
А з нею й перелякана міланка
На берег моря. Корабель легкий
Їх там прийняв, а плата цегогана
Чудесно підігнала капітана,—
І по Тірренських голубих валах
Судно майнуло, паче бистрий птах.
Вітрів летючих примхи й переміни
Їх довели до скелі Магдаліни.

О диво дивне! Від Юдіти слів
Не жаль її коханця охопив,
Не співчуття у серці затремтіло,
Ні! Все те лиш огиду розбудило,
Злобу, презирство і кипучий гнів.
У неї теж — вона й не зогляділась! —
Непависть із любові уродилась,
Розливши ся по жилах, паче яд,—
А Ля Трімуйль, що піжну Доротею
Рівняв колись до німф і до наяд,
Тепер найшов у неї сотню вад
І повернувся спиною до неї.
Вона й собі дивитись не могла
На блазня — на вчорашнього орла! —
І тишилась у небі Магдаліна,
Що сталася усім така відміна,
І гріх вона од грішних одвела.

Шкода, Маріє! Радість передчасна!
Хоч заповіт і виконано твій,
Що в пар залюблених кохання гасне
На чудотворній Скелі Запащній,—
Але, па жаль, для почуття нового
Відкрито якнайширшу там дорогу,
І, збридивши одною, я за мить

Десяток інших можу полюбить.
Це лихо Максиміпові й не спилось! —
Тож диво несподівапе зчинилось:
Англійка Ля Трімуйля обняла,
А Доротея чар свій оддала
Британцеві, недавно ще чужому.
Охоче вірю, бо мені відомо,
Що каже з цього приводу Трітем;
Марія, хоч з нахмуреним лицем,
На ту картину усміхалась потай.
Річ світова: до серця нам чеснота,
Та інколи (кому так не було?)
Нас вабить і колишне ремесло.

Одначе, як зійшли з гори святої
Красуні дві і з ними два герої,
Минулася химерна дивина:
Таж читачеві добре вже відомо,
Що тільки на Узгір'ї Запашному
Серця міняє сила неземна.
Пан Ля Трімуйль, зніяковілий досить,
Пробачення у Доротеї просить,
Цілує ніжно, пригорта її,—
А дівчина всі пестощі свої
Йому дає, як щедрий подарунок,
Цілунком догапяючи цілунок
Під шепотіння найніжніших слів.
Сер д'Арондель вернувся до Юдіти,
Нітрохи за мипуле не сердитий.
У неї також десь подівся гнів,—
І знову лад колишній в них зацвів.
Додам іще, що добрість Магдалини
Їм відпустила всі оті провини.

Француз люб'язний і холодний бритт,
Коли благословилося на світ,
Узявши кожен на сідло кохану,
Побралися чимдуж до Орлеану,
Щоб приедпатися до рідних лав,
Куди обов'язок їх закликав,—
Отчизни честь хоробро боронити.
Про те вже не треба й говорити,
Що благородних рицарів таких
Ні сам король уже б тепер не міг,
Ані прекрасні панни посварити.

ПІСНЯ ДЕСЯТА

Аггеса Сорель, переслідувана Шандосовим сповідачем. Жалі її коханця і т. ін. Що сталося з прекрасною Аггесою в одному монастирі

Навіщо нам здалися передмови
До всіх пісень? Мораль пудна, панове,
А повість, де лиш істина сама
Змальовує цікаві аваптюри,
Де ні грайливих вигадок нема,
Ані надмірних тонкощів ума,
Борониться найкраще від цензури.
Тож простий шлях беру між усіма:
Картина, вірна приписам натури,
Дорожча нам, ніж золоті бордюри.

Наш добрий Карл, вернувшись в Орлеан,
Всіх звсселив — вояк і городян,
Збудив надію, приспапу чи хвору,
І стяг французький знов підніс угору.
Він тільки-но про битви й розмовляв,
Він гордий був, як сонце на світанку,
Та потасмки наш король зітхав,
Пригадуючи втрачену коханку.
Покинути її хоч би на мить —
Це подвиг був, і вже під ту хвилину
Він зрозумів, що милу загубить —
Себе згубити значить половину.

На самоті, після гучних промов,
Його вояцький запал відійшов
І відлетів од нього демон слави,
А іпший бог, що звемо ми: любов,
Посів у серці давнє місце знов,
По-мудрому узявшись до справи.
Тож слухав Карл, але ж піяк не чув,¹
Про що вельмож облесний патовп гув,
Подаючи десятки пропозицій,
В яких було добрати важко зміст,—
А потім сів і любій чарівпиці
Скомпонував сльозами вмитий лист.
Шкода! Боно був так далеко звідти,
Що сліз не міг мопарших осушити,
І вінценосець йолопа послав,
Типового, сказати, дворянина.

Той незабаром — о лиха година! —
Назад йому його ж листа подав.
«Ой леле! — крикнув з жаху помертвілий
Король: — це ти? Як? Із моїм листом?»
«Зберіть, королю, всі душевні сили.
І Жанну, і Агнесу захопили
Англіїці, що плондрують все кругом».

Зомлів король, почувши тев слово,
Упав додолу, паче неживий,
А як до тями повернувся знову,—
Ще глибше розпач усвідомив свій.
Кого така не вразила б утрата,
Любові той справдешньої не знав,
А наш король по-справжньому кохав,
То жалю він не міг затамувати.
Як божевільний, крізь глибокий сум
Він розважаний не слухав, не чув...
Що ж! Батенько його, нехай царствує,
Ще з меншої причини стратив ум!
«О! — скрикнув Карл: — віддам усі війська я,
І Жанну, і прелатів геть усіх,
І вбогі рештки батьківського краю,
Що досі ще в руках своїх зберіг,
Усе віддам, жорстокосерді бритти,
Лише мій скарб єдиний поверніте!

Любов! Агнеса! Бідний володар!
Ох, що по тім, що в розпачі волосся
Рву на собі я? Неба пишпий дар
Украдено,— і може... може, досі
Якийсь англієць, дикий грубіян,
Її принадний обіймає стан,
Француза тільки гідну нагороду,
І уст її квітучу ніжну вроду
Цілунками брутальними сквернить
І втіху п'є, що над вино п'янить!
О, що коли і ти, несамохить
Попавшись до зухвальця навісного,
Ти, ти, Агнесо... зовсім не від того?
Твій темперамент знаючи палкий,
Чи можна ж вірити вірності твоїй?»
Щоб хмари невідомості розвіять,
Сумний король скликав докторів,

Євреїв, некромантів, чаклунів,
Сорбонців, якобінців, що уміють
По книгах стародавніх ворожить².

«Папове, щиро й сміливо скажіть,—
Він просить,— що з Агнесою моєю,
Чи тужить так, як я тужу за нею,
Чи вірною лишилася, чи ні?»
Учена згряя, ласа до платні,
Нахмурила високомудрі чола
І мовами старими замолола;
Латинська, грецька та сирійська їм
Найбільше в ділі помогли тяжкім.
Той студіює королеву руку,
Той креслить дивний чарівничий знак,
Той, у халдейську вдавши науку,
Уважливо вивчає зодіак,
Тамтой псалми тихесенько читає,
На дно у склянку інший зазирає,
Рисує п'ятий кола на піску
(Ще в давнині, як, певно, кожен знає,
Систему практиковано таку) —
Отак вопи, потіючи, працюють
І всі нарешті Карлові знаймують,
Що спати може супокійно він
Од часу вечорового до ранку,
Бо з-між героїв на землі один
Сподобився незрадну мати коханку,
Що в неї в серці він панує сам.—
Ну й вірте після цього мудрецам!

Бридкий черпець, огидний та пузатий,
Зумів хвилицу слухнуую впіймати:
Агнеса билась, плакала,— дарма!
Брутально він нещасну обійма,
Хоч раювання повного нема,
Як не єднає піжність обопільна
Істоти дві: любов тоді свавільна
Свій одвертає вид ясний од них.
І справді, хто б радіти з того міг,
Що мила жінка губи лиш стискає
І слізьми білу постіль обливає?
Щоб радощі по-гідному приймать,
Їх треба вміти, панство, і давать.

Але ченцеві — що йому до того?
Він осідлав, немов коня шпаркого,
Красуню, переможену в борні,
І не пита, приємно їй чи ні.

Хороший паж, що в юнім петерліні
Був полетів, непаче бистрий птах,
Усячини шукати по хагах
Для милої, для німфи, для богині,
Вернувся парешті. Ох! Нещасний він!
Найгірша з-поміж гемонських личин,
Той хижий птах, чернець той любострасний
Уже вхопив Агнеси тіло красне
І здобич пожадану шматував.
Монроз на нього з шпагою напав,
Не даючи і вгору подивитись,
І мусив нечестивий боронитись.
Він скочив з ліжка, ухопив кийка,
Та й ну крутити, як мечем разючим...
Вояк паскочив тут на вояка,
Одважний стрівся, бачите, з могучим.
Монроз любов'ю й вірністю горів,
Мопах од люті та жаги тремтів.

Щасливі миролюбні хлібороби,
Природи благодатної сипи,
Частенько бачать: сповнений жадоби,
Виходить вовк з німої глушини,
Овечку рве злостиво й петерпляче,
І випиває крові плив гарячий.
Коли ж на нього вдарить, як стріла,
Вівчарський пес, хоробрий і завзятий,
Тоді тварина випускає зла
Нещасну жертву, бо життя продати
Не хоче за абияку ціпу —
І починають вороги війну,
В криваву масу сплівшись одну,
А бідна, недотерзана ще здобич
На мураві лежить тихенько обіч
І прагне, крізь неслівський переляк,
Для вовка смерті, честі для собак.
Отож і тут лучилось саме так:
Тупий чернець, що демоном здавався,
Від юнака Монроза захищався,

Дрючка в страшний затиснувши кулак,
І тут же — переможцю нагорода —
Лежала дивна па постелі врода.

Хазяйка з чоловіком, служники,
Всі діти до найменшої дочки
На гамір збіглися, пажа стрункого
Боронять від напасника товстого,
Бо завжди, як відомо читачам,
Краса і юність до вподоби нам
І в нас палку прихильність викликають.
Нарешті всі Монроза залишають
З красунею одбитою удвох,
Примовивши: хай їм допоможе бог!
Пажів суперник, кленучи Агнесу,
Пошкандибав господню править месу.

Сорель нещасна, як мале дитя,
Ридала гірко, соромом пририта,
Що повелось нахабі осквершити
Її красу, дорожчу за життя,
Що бачив паж страшну її наругу,—
І так йому промовила крізь тугу,
Закривши очі: «Вбийте, пане мій,
Мене без жалю! Хочу я мерщій
Знайти рятунок ув обіймах смерті».
«Як, папі! Ви бажаєте умерти? —
На те Монроз.— Чому? З яких причин?
Нехай черпець... нехай той песький син
Досяг свого, хай грішною були ви,—
То треба жити й каятись терпливо,
А не вмирать на життєвій весні!
Та й ви ж не виппі у чужій вині,
А ваша мука — то й моє страждання...
Живіть, живіть — і хай живе кохання!»
Слова ці красномовні не були,
Та очі юнакові помогли
Прекрасну дівчину переконати,
Що трохи їй ще рано умирати.

Обідати пора було,— а сум
(Нещасний грішник, це я добре знаю)
Ніколи їсти нам не заважає,
Ба навіть гнів при їжі помагає:

Недаром же Вергілій-многодум
І пан Гомер, що правив теревені,
Якими всі захоплюються вчені,
Не забували в гаморі боїв,
Як пив герой і що він саме їв.
Агнеса й паж, хоча і невеселі,
І трохи засоромлелі були,
Обідали любенько край постелі,
І очі враз несміло підвели
Одне на одного, піби випадково,
І поглядів зайшла піма розмова.

Відомо всім шановним читачам,
Що в час, коли життєва сила нам
Слугує вірно і вогнем палає,
Смачний обід по жилах розливає
Бажань нестримних безсоромний рій,
І ми в любові тапемо палкій,
І ворог роду людського песитий
Тоді нас легко може спокусити.

Красунь Монроз, як можна зрозуміть,
Не міг свого пориву згасить.
Перед Сорель упавши на коліна,
Він скрикнув: «О ясна моя богине,
О чарівнице серед чарівниць,
Ви бачите — я перед вамп ниць
Прошу, благаю втіхи пеземної...
Невже ж у вас не вимолю того я,
Що взяв товстий печема силоміць?
Ох! Злочином здобув він раювання,—
Нагородіть же чисте ви кохання:
Воно палає на моїх устах».
Аргумент цей був зовсім не поганий
Для молодої та палкої панни,
І визнала вона його в думках,
Але боролась із годину, мабуть,
Бо ще солодше нас п'янить і вабить
Умріяна коханка чарівна,
Як не відразу піддалась вона.
Нарешті паж, радіючи без краю,
Переступив поріг свого раю
І до любові келиха припав.
Англійський принц народи воював,

Здобув Париж король Анрі Четвертий,
Чиє наймення не боїться смерті,
Та щасливіший був Монроз за них,
Коли в борні солодкій переміг.

Ох, друзі! Щастя легше від пилини!
Усе минає, все на світі гине!
Не встиг Монроз у пристрасті сліпій
Допить любові чистої папій,
Як палетіли раптом, мов шуліки,
Англійці, галас підняли великий,
Розбили двері, вбігли, гомонять...
Не треба тут, панове, й пояснять,
Що то черпець по святобожній месі
Віддячив так Монрозові й Агнесі.
Взяли красуню з краснем молодим
Та й повезли жорстокосерді бритти:
Шандос їх має, бачите, судити.
Яку ж приділить він покару їм?
Залюблені від страху умлівали,
Бо з досвіду вони свого знали,
Що Жан Шандос до жалощів не звик.
Проте, хоч сором їх песвітський пік,
Вони презиралися пестливо,
Хвилину споминаючи щасливу...
Однак що ж на допиті казать?
Було б їм зле, та доля допомгла їм:
Серед туману, саме десь під гаєм,
Французи раптом кіньми тупотять.
То був загін блискучий та завзятий,
Якому Карл у розпачі звелів
По всіх краях, по всіх місцях шукати
Сорель Агнеси й Жаншиших слідів.

Коли два пси, два півні, два коханці
Зустрінуться (увечері чи вранці,
Однаково) десь на тропі одній,
Коли побачить ясеніст палкий
Лойолиного учня, езуїта,
Коли дєтя Кальвінове сердите
Ультрамонтаця здибає нараз,—
Тоді на них якийсь знаходить сказ,
І кожен б'ється люто, до нестям,
Той шчагою, той кігтем, той зубами.

Так і французькі рицарі ставні
На бриттів, наче соколи ясні,
Без жодного вагання нападають,
А ті оружно їм відповідають —
І загуло, аж стогне далечінь!
Був під Агнесою гарячий кінь, —
Як і вона, він мав натуру жваву,
Він басував, хвицався без угаву,
Аж бідненька стрибала на сідлі.
Отож, як битва зачалась в імлі,
Він ізлякався, прикусив удила
Та й полетів... Дарма вона хотіла
Його рукою кволою спинить:
По власній волі він Агнесу мчить.

Монроз не бачив за кипінням бою,
Що сталось із Агнесою палкою,
А кінь тим часом, мов крилатий звір,
Усе вперед, усе прудкіше лине
І опиївся враз серед долини,
Де височів прегарний монастир.
Ставні дерева тінявого бору
Гойдалися і шуміли круг кляштору *,
І світла річка стьожкою зі скла
У берегах заквітчаних текла.
Принадний пагорб зелепів здалека,
Там паливала благодатна спека
Щоосені ті золоті дари,
З яких сам Ной за давньої пори,
Покинувши неможовирну скриню,
Де був рятунок людям і скотині,
І збридивши водою вже навік,
Солодкий витис і п'янючий сік.
Помона й Флора та ясні зефіри
Там розливали пахощі й тепло,
Усе там око тішило без міри.
В раю господнім, певно, не було
Милішого для серця кравиду;
Повітря тихий живодайний струм
Там розвівав тяжку печаль і сум,
Турботи розвівались там без сліду.

* Кляштор — монастир.— М. Р.

Агнеса край ясного лона хвиль
Спочити сіла, глянула відтіль
На монастир — і зник у серці біль.
То монастир був, бачите, жіночий.
«Ох! — скрикнула Агнеса.— Певне, хочө
Сам бог ту купіль показать мені,
Де всі гріхи змиваються земпі!
Це віц, ласкавець мудрий та високий,
Привіз мене під стіни ці міцні
Спокутувати всі мої пороки.
В пості, молитві, вірі та трудах
Безгрішні жони, віддані Христові,
Живуть тут для небесної любові,
А я себе прославила в гріхах,
В розкошах тіла і в кипінні крові».
По цій тираді, досить голосній,
Красуня хрест побачила па брамі,
Той знак, що рід урятував людський,—
І плаче, бідна, ревними сльозами,
І сповіді бажання в ній росте.
Признатися по правді тут годиться:
Кохання й богомільність — дві сестриці,
Душевна вада, друзі, те і те.

Якраз тоді шаповній абатисі
Дійшлось на суд поїхати, либонь,
Аж до Блуа,— і сестри zostалися
Самі, під наглядом сестри Безонь.
Отож вона в квартиру визирає,
А потім браму навстіж одчиняє
І каже невідомій: «Увійдіть
До нашої непишної господи.
Яким могли ви вітром залетіть,
О, мандрівнице неземної вроди?
О, хто ви, хто? Чи ангел, чи свята,
Що до поріддя бог послав людського,
Щоб показати вічності дорогу
І райські відчинити нам врата?»
«Ні,— каже панна: — зовсім я не та,
Святою не була я ні хвилини,
Пороки тьмаряють молодість мою,
І як мені судилось бути в раю,
То, певне, тільки обіч Магдалини.
Господь, велитель днів і поколінь,

Та ангел мій, та полохливий кінь
Мене в куток цей принесли прекрасний.
У серці маю каяття незгасне,
Бо ще не всю мене поглинув гріх,
Люблю добро, хоч праву путь згубила,
І вірю: благодаті вічна сила
Очистить скверну злочинів моїх».

Сестра Безонь з ласкавістю тонкою
Вродливицю втішала як могла,
А далі гостелюбно повела
За руку аж до власного покою.
Та келія уся була в квітках,
З широким ліжком, зовсім це похмура;
Здавалося: для пустуна Амура
Був не заказаний до неї шлях.
Сорель Агнеса господа хвалила,
Що каяття — розвага досить мила.

Після вечєрі (цю шляхетну річ
Я звик щоразу, папство, нотувати)
Сестра Безонь промовила: «Вже ніч,
А як відомо, людства ворог клятий
Під цю годину ходить по землі,
Подоби різні беручи в імлі³,
І грішників ба й чистих спокушає.
Та спосіб є, хоч це не всяке знає,
Себе від того лиха вберегти:
В одну постелю треба нам лягти,
І двох нечистий вже не подолає».
Агнеса згодна, роздяглась, лягла,
Радіючи і мріючи про святість...
Не квапся, бідолашна, утішатись:
Твоя з тобою всюди доля зла!

Читачу! Я примушений сказати,
Почервонівши з сорому як жар,
Що ця Безонь... ох! був це бакаляр,
На гроші і на вченість небагатий,
Та силою і спритністю Алкід
І Адоніс, як глянути па вид.
Мов злото, в нього кучері вилися,

* Бакаляр — бакалавр. Молодший учений ступінь за давніх часів. Також — школяр, учень.— М. Р.

Він цвів красою, мов троянди цвіт,
І вельми придавався абатисі
На заході її безгрішних літ.
Отак Ахілл в одежині дівочій
Колись у Лікомеда гостював
І пестив Деїдамію щопочі.

Як тихий морок все павкруг обняв,
Сповідниця з сестрицею святою
Лягли удвох під ковдрою одною,
І тут — предивні, господи, діла! —
Метаморфоза у сестри була,
Яку Агнесі враз далось знати.
Гукати пробі, кликати, кричати, —
Це, може, й розбудило б монастир,
Та викликало б сором, поговор...
Лишалося терпіти і зітхати...
Додам іще: в обставинах таких
Хто б дуже мудро міркувати міг?
Сестра Безонь на декілька хвилинок
По пестоцях зробила відпочинок,
А наша маандрівниця молода
Подумала: «І тут, і скрізь біда!
Я чесною зробитися хотіла,
Та від бажань далеко ще до діла,
І як у вадах кається жона, —
Ох! це не значить, що свята вона».

ПІСНЯ ОДИНАДЦЯТА

Англійці чинять гвалт у монастирі. Двобій святого Георгія, патрона Англії, та святого Дениса, патрона Франції

Скажу, не тратячи даремно мови,
Що юна пара в келії своїй
Уранці, випивши до дна напій
Солодкої та грішної любові,
Запала в сон цілющий і міцний.

Страшенний шум їх розбудив зненацька:
З усіх боків колишуться вогні,
Блищать калюжі крові престрашні,
На монастир ватага йде хижацька.
То, бач, англійці, на біду лиху,
З французами стялися на шляху.

Отож відходять войовничі галли,
Смертельну зброю стиснувши в руках,
А вороги: «Обернем вас у прах —
Чи виявте, Агнесу де сховали».
Шкода! Агнеси загубили слід
І ті, і ті. Лише старенький дід,
Що пас під гаєм вівці тонкорунні,
Сказав англійцям: «Бачив я красуню,
Краснішу від досвітньої зорі.
Вопа ночує в цім монастирі».
Зраділи бритти. «Сумніву немає! —
Всі крикнули: — Агнеса це! Вопа!
Нум, браття!» — і гвалтовно налітає
На монастир юрба їх навісна,
Як на кошару хижка вовча згряє.

По келіях, трапезних, по льохах
Вони метнулись, занедбавши сором,
І всі чернички, злякані, в сльозах,
Перед невітським умлівають горем.
Сестра Агнеса і Мертон-сестра,
Сестра Урсула — ох! біда тяжка їм! —
Вони біжать, охоплені одчаєм,
Хвилюють груди, серце завмира.
Куди ви, голубиці сумноокі?
До віттаря припали як одна,
Надіючись, що оборону й спокій
Невинність ваша там знайде ясна! —
Шкода! Як звір напав на вас шалений,
Небесний не pomoже наречений.
Що божий храм для бриттів навісних?
Перед очима господа й святих
Вони сквернять і вашу честь, і віру,
В якій клялись ви непорочно й щиро.

Звичайно, читачі єсть і такі,
Черпиць побожних вороги тяжкі,
Що все ладні на глум і посміх брати
І навіть на христових дів моргати, —
Нехай собі! — Ой сестри, лихо вам!
Які ж то муки молодим серцям,
Незайманицям кротким що за муки —
Потрапити гвалтівникам у руки,
Огідні поцілунки зустрічать

Од варварів, що їм страшну печать
Криваві січі на чоло поклали,
Що прибули для гвалту і потали,
Що святокрадство з пристрастю злили
І до любові жаху додали!
Дихання їхнє, сповнене трутизни,
Огонь очей і потиск рук залізний,
Колючі бороди, бридкі тіла,
Усе мов каже: смерть сама прийшла!
Це демонів зібрався рід проклятий,
Щоб ангелів небесних гвалтувати!

Злочинців не спинить, не відігнать,—
І вже красуні з сорому горять,
Уже на Ребопді благочестиву
Наліг Шіпенк роз'ярепо і хтиво,
Уже Барклей і сміливий Вортон
До пишної взялися Амідон...
Прокляття, плач, благання і пручання!
Парсон і Бард, шалені від бажання,
Безонь схопили,— жоден-бо не зна,
Що хоч і панна, а папич вопа.
Чи ж вам, Агпесо, утекти пригоди,
Яка сестриць невинних облягла?
Адже страждати від своєї вроди
Сама вам доля, певне, прирекла!
Страшний отаман нелюдської зграї
Нахабними руками вас хапає,
І вояки — не тяжко це збагнуть —
Найдужчому найкращу віддають.

Небесних книг параграфи суворі
Кладуть, бува, межу людському горю.
Отож як бритти, в розпалі п'яні,
Грім принесли і пристрасть беззаконну
У саме серце чистого Сіону,—
Святий Денис, навиклий у борні
З Георгієм Звитяжцем хитрувати,
Зумів його кмітливість ошукати
І потай з райських вилетів садів.
Але на промінь він тепер не сів,
Одвертість-бо не щоразу годиться;
Ні: він удався до бога таємниці¹,
Що скрізь літа, незримий, мовчазний,

І діє тільки в темряві нічпій.
Його шанує і шахрай, і злодій,
Зате стає він мудрому в пригоді,
Він гість палаців і святих церков...
Колись ним слугувалася й любов.
Отож закутав хмарою густою
Дениса він — і рушив до землі
Святий Денис незнаною тропою,
Бокуючи й хитруючи в імлі.

Французів добрих опікун ласкавий
Коло Блуа хоробру Жанпу стрів:
Погонич мулів, хоч бридкий, та жвавий,
Приніс її до щедрих тих країв.
Вона благала бога, щоб дарунок
Йй повернув — чудовий обладунок.
Святий Денис привітно йй кива
І голосно такі рече слова:
«О панно чиста, о могутня Діво,
Призначена наш край урятувати!
Лети мерщій, розбий хижацьку рать,
Що на безгрішних налетіла хтиво!
Перед тобою все лягає ниць, —
Лети ж, рятуй коханих голубиць,
Гвалтованих у храмі пресвятому!»
І Жанна в путь рушає незнайому.
А він за нею, як слуга, спішить
І батогом погошця бадьорить.

Враз Жанна д'Арк серед ватаги стала,
Що преподобниць блудом покривала,
Вона — згадайте — гола прибула.
Котрийсь вояк нараз її примітив,
І неподоба думка опекла
Залитий кров'ю темний розум бриттів.
Йому здалось, що дівчина, мовляв,
Сама шукав, хто б її обняв.
До неї він — а та з усього маху
Мечем в обличчя вдарила бідаху.
Він покотився, кленучися тим
Французьким словом дивним, чарівним,
Яке про втіху говорити має,
Але, на жаль, і лайкою буває.

На нього наступивши, Жанпа так
Промовила до лютих розбишак:
«Спиніться, кляті! Годі, окаянні!
Не опирайтесь господеві й Жанні!»
Та бузувіри, наче й не до них,
Черничок засідлавши молодих,
Дедалі все завзятіше працюють.
Так іподі уперті віслюки
Скубуть і топчуть запаши квітки,
Хоч як пани та слуги лементують.

Скипіло в Жанни серце запальпе!
Іменням божим гучно клепучися
І знаючи, що поруч — Діонісій,
Вона мечем рубає, коле, тне
По спинах, по потилицях, по шиях
Англійців, щоб од гвалту відтягти їх.
Один своє якраз-по починав,
Той пильний труд от-от уже кіччав,
Та всіх вона, не розбиравши, косить,—
І кожен бритт без сповіді коша,
Солодкого не випивши до дна,
І дупні їхні в пекло чорт відносить.

Ісак Вортош один з-між вояків
Свою гапепу справу закінчив,
Бо найпалкіший серед них удався.
Він од черниці раптом одірвався
І, позу відмінвляючи свою,
Шолом та панцер, вірні у бою,
Почав на себе сквапно падыгати,
Щоб мужню відсіч гордій Жанні дати.

Ласкавче наш, Денісе пресвятий,
Що свідком був баталії страшній,
Дай музі скромній соколині крила,
Щоб розказать, що дівчина вчинила!
Найперше подив охопив її:
«Святий Денісе! — закричала Діва: —
Мій обладунок! О! Скарби мої
Прикрашають це тіло печестиве!
Так! Мій шолом! Мій папцер! Дивина!»
Таки не помилилася вона:
З Агнеси, бачте, що вояцьку справу

Замісто сукні мусила надіть,
Шандос ізняв усе те вельми жваво,
Аби своє бажання вдовольнить.
Ісак Вортон, слуга його комонний,
Натяг на себе одяг пишнодзвонний.

О Жанно д'Арк, о цвіте героїнь,
Ти билася за богоданну зброю,
За короля з лілеєю ясною,
За честь і славу поправних святинь
І за черниць, що шанувати треба,
Бо сам Денис благословляв їх з неба.
Тепер він обіч дівчини стоїть
І дивиться у захваті святому,
Як меч її то власний щит крушить,
То креше іскри з власного шолому.
В глибинах Етни, в кузні тій страшній,
Де служники Вулкаові працюють,
Буває блиск і гамір не такий,
Коли вони прискорено лаштують
Тяжку гармату богеві громів,
Що хоче людям появить свій гнів.

Англієць гордий в пащері чужому
Ступив назад,— великий подив мав,
Що сотворінню гаршому такому
Під лють таку нечувану піддав.
Не міг свою він піднести правицю
На невідому голу войовницю,
Лиш боронився та па посміх брав
Її одвагу й смертоносну крицю.

Святий Георгій в божому саду,
Прогавивши Дениса на біду,
Зметикивав, що пап патрон ласкавий
Далеко десь людські боронить справи...
Туди й сюди метнувсь по небесах
Георгій — ні! Дениса й слід процах!
Тоді сідлать він каже без вагання
Коя свого, відомого з писання².
Кінь перед ним, Георгій бистро сів,
Узяв меча і ратище вхопив
Та й лине прудко в простір неоглядний,
Де з-поміж смертних не бував ще жадний,

У те безмір'я дивно-осяйне,
Яке крутиться змушував Рене,
В часток бурхливих незміряне поле,
Яких ніхто не бачив і ніколи,
У сфери ті, що мрійник їм Ньютон
Крутитись вічно вигидавав закон ³
Без компаса й проводиря міцного
Круг порожнечі, отже, круг нічого.

Святу Георгій відчувавши лють,
Перелетів за хвилию довгу путь
І опинивсь на берегах Луари,
Де сам Денис лічив дзвінки удари.
Так бачать люди в темряві пічній
З хвостом огнистим золоту комету,
Що іскри розсипає серед лету
І навиває страх юрбі земній,
Самому папі, королям на тронах,
Віщуючи нестачу в виногронах.

Побачивши Дениса здалеки,
Махнув Георгій з правої руки
Блискучим списом, поборотись радий,
І закричав, непаче з Іліади ⁴:
«Денисе кволий, у сварках меткий,
Лякливий оборонче боягузів!
Своїх нікчемних тішачи французів,
Утік ти, щоб парод окривдить мій!
Як? Проти бога ти стаєш до бою
З ослом своїм та дівчини рукою?
Чи ти не знав, що як прибуду я,
То згинеш ти і Франція твоя?
Мечем своїм я відітну, Денисе,
Голівку зле приліплю твою,
І понесеш ти власний череп лисий,
І в радуєш парафію свою,
Помандрувавши до Парижа вдруге,
Де празник твій святкують ледацюги,
І там простолоуд будеш дивувать:
Себе в уста самого цілувать».

Денис тоді, до неба руки знявши,
Почтиво і шляхетно відповів:
«О брате мій, шаноби гідний! Завше

Без роздуму вдаєшся ти у гнів!
Відколи в небі стрівся я з тобою,
Ти тільки й дишеш злістю та пихою.
Подумай сам: чи личить нам, святим,
Кого навикли люди шанувати,
Неславитися розбратом лихим,
Ганебний приклад націям давати?
Святі британські! Чи не годі вам
Чинить гризнею прикрість небесам?
Англіїці, в колотнечі знавіснілі!
Ви богові давно уже немилі,
І скоро він — згадаєте мене —
Святих англійських з раю прожепе.
Георгію, бридкої гідний слави,
Що за народ змагаєшся кривавий,
Облиш мене, щоб супокійно міг
Французів боронити я своїх!»

Од гніву хвиля залила червона
Георгієві гордовитий вид,
Поглянув він на Франції патрона
І здумав, що лякливий, як ворона,
І до борні не здатен зовсім дід.
Мов яструб той на голуба в повітрі,
На ворога свого він налетів;
Денис назад, — а в голові прехитрій
План оборони в той же час наспів.
Тож голосно крилатого осла він
Свого кличе, що повсюди славеп.
«Сюди! — гукає: — вірний осле мій,
Рятуй, загину!» — В халепі страшній
Забув Денис про істину відому,
Що неможливо згинуть святому.

Осел, покірний панові своєму,
З Італії тоді якраз вертав
(Про це я читачам уже казав).
Денисові він підставляє спину,
Той скочив прудко на свою тварину
І, чуючи хоробрості приплив,
Меча моторно на землі вхопив,
Що коло бритта вбитого валявся,
І з ворогом у лютім герці стявся.
Три рази б'є Георгій порядку

В ту голову, що знала вже біду,
Але Денис удари відбивас
І зброї тиск бурхливий наміряє
На вершника з баским його конем.
Пружиста криця бризкає вогнем,
Блищать мечі, здійнявши веремію,
Обидва прагнуть влучити то в шию,
То в груди, то у святості віпець,
То в місце, що назвати навпростець
Не зважусь я, хоча пазвать умію.

Дедалі кожсп паленів борець,
Хитався долі темний рішенець,
Аж тут осел озвався довгокрилий —
Ревнув басá, аж вуха заболіли.
Здригнулась пеба глибочінь ясна
І по гаях озвалася луна.
Тоді ж ото підступною рукою
Георгієві, славному герою,
Святого носа відрубав Денис,
І геть кривавий покотився ніс ⁵.

Георгій, хоч без носа, та завзятний,
Не забарив жорстокої відплати,
Він забожився (лихо чи добро —
Англієць завжди скаже вам: їй-богу)
І те відсік у ворога свого,
Що Малхові святий одтяв Петро.

Картина ця, осла деручі крики,
І стук мечів, і галас превеликий
Посіяли тривогу в небесах.
Крізь божу браму, наче дивний птах,
Архангел грізний вилетів, Гаврило,
Він у просторах лине бистрокрило,
Лозину ту тримаючи в руці,
Що виросла на Нілові-ріці,
А Моїсей узяв її в правицю,
Коли топив царя та колісницю
І рать ворожу в глибині морській.

«Це що таке? — гукнув він. — У гидкій
Борні стялися два отці шановні.
Як діти праху, ниці та гріховні?»

Лишіть, лишіте дурням та жінкам
Ці пристрасті,— вони не личать вам!
Облиште смертним це ганебле діло —
Калічити один одніму тіло,
Рубать носи, роковані на смерть!
Безсмертя чашу, виповнену вщерть,
Вам подано у небі не для того!
Ніс! Вухо! Та побійтеся ж ви бога!
Вам казано людський гасити гнів
І злагоду та спокій засівати,
А ви, ви для якихось королів
Роздмухуете полум'я прокляте?
Чи з небом попрощайтесь святим,
А чи словам скорітеся моїм!
Хай буде мир! Георгію! Ану-бо,
Візьміть це вухо лагідненько й любо,
Денисові подайте. А Денис
Одрубаний нехай подасть вам ніс —
І все на місце вернеться належне».

Денис тоді склонився обережний
І носа супротивцеві подав.
Денисові подав Георгій вухо,
І кожен з них «Хай славиться» шептав
Гаврилові, благого повен духу.
На місці вухо; зчервонілий ніс
Там, де годиться, тобто серед виду,
Без жодного утруднення приріс;
Спинилась кров, од ран немає й сліду...
Таке-то тіло сильне та міцне
Святим дає приречення ясне.

Тоді Гаврило президентським тоном
Обнятися наказує бійцям;
Денис, Христовим пройнятий законом,
Обійми перший простягає сам.
Але Георгій, хоч і теж скорився,
Мурмоче: «Ще помщусь, як не помстився!»
По тих обіймах Гавриїл узяв
Святих за руки, тихих та слухняних,
І з ними в небеса попрямував,
Де ллється нектар для гостей жадапих.

Читачу, головою не хитай:
Чи то ж не так під стіни Іліона

Боги злітали, роз'ярілі вкрай,—
Нелюбим жах, а любим оборона?
Або згадайте, як старий Мільтон
Нам ангелів малює легион⁶,
Що небо синє кров'ю заливають,
Стрясають світлом, горами вергають
І — пайдивніше — гучно б'ють з гармат!
Адже й Михайло, Гавриїлів брат,
Колись із сатаною борюкався!..
Тож зовсім ти даремне здивувався,
Що у Дениса з Юрієм святим
Дійшло до бійки на кону земнім.

У небі мир і спокій розіллявся,
Та не було спокою на землі,
Де за корону бились королі,
Де добрий Карл, що до коханця вдався,
За милою своєю побивався.
Одважна Жанна зброю піднесла
І тне Вортона в теє грішне тіло,
Що на блюзнірство піднялося сміло...
Той пада... Кров із рани потекла,
А дух його у безвість одлітає
І всіх святих навсебіч проклинає.
Черпиці всі, побачивши в ногах
У героїні труп його кривавий,
Побожним ходом проказали «Ave»
І додали: «Ти справедливий шлях
Обрала, Діво, для свого удару:
Хто чим грішив, на тім прийняв і кару».

Благочестива Ребонді-сестра,
Згвалтована у вівтарі святому,
По кривдникові плаче молодому,
Та молиться, та скося позира
На те, що бритт згубив уже навіки:
«Ой гріх же, гріх! Та ще який великий!»

ПІСНЯ ДВАНАДЦЯТА

Монроз убивас сповідача. Карл знаходить Агнесу, що розважалася з Монрозом у Кютандровім замку

Я обіцяв покинути розмови
Про се, про те, найбільше про мораль,—
Та що робити з тим божком любові?
Зворушуючи радощі й печаль,
Заводить він, примхливий, балакучий,
На мапівці перо моє скрипуче.
Дівчата, дами, вдови молоді,
Кого під прапор пишний він еднає
І милих обирати дозволяє,—
Признайтеся: що вам бува тоді,
Коли два хлопці, рівні і красою,
І вдачею, й будовою міцною,
Лицяються однаково до вас,
До раювання падають повсякчас
І що один, те й другий вам шепоче?
Тяжке тоді стаповище жіноче?
До речі б тут історія була
З дитинства нам відомого осла.
Дві в'язки сіна, цілковито схожі,
Покладено йому при огорожі,
Обабіч морди, в відстані одній.
Не знаючи котру обрать, якій
Для снідання з них перевагу дати,
Від голоду скопав мудрець вухатий.
Ой, стережіться, щоб філософ цей
Взірцем не став недобрим перед вами!
Коли обидва красні для очей,
Того й того кохайте, любі дами.

За кілька гін од монастирських брам,
Що ними хижі увійшли блюзніри,
А дівчина, підпора трону й віри,
Їх заплатити змусила життям,
Був замок гарний, з баштами, з садами,
З мостом підйомним. Сяючи квітками,
Зміястий, чистий, голубий канал
Оточував його високій вал
І розбивався в сотнях водограїв.
Там жив, під захистом сільських звичаїв,
Барон Кютандр, підтоптаний дідок.

Усякого в свій затишний куток
Він закликає, ймення не питавши:
Француз, англієць, турок чи чернець,
І гордий принц, і дівчина, й стрілець
У нього можуть відпочити завше.
Але свою фантазію барон
Плекає кожний. В цього був закон,—
Не знати, для якої вже користі,—
Гостей приймати числа лиш паристі.
Отож прибуде двійко мандрівців —
Усе гаразд. Але біда одному:
Його не пустять; голод, спеку, втому
Він терпить день, а може, й кілька днів,
Зігнувшись, як той жебрак чи злодій,
Допоки хтось не стане у пригоді,
Щоб вийшло те довершене число,
З якого в світі все живе пішло.

Туди ж ото, відбивши в день щасливий
Дзвінкий шолом та панцер брязкотливий,
Потужна Діва на ніч прибула
З Агнесою. А доля прирекла,
Щоб сповідач, чернець той нечестивий,
Що на Агнесу звів свій погляд хтивий
І з нею щастя навіть був досяг,
Туди ж таки прийшов по їх слідах.
Як хижий вовк, що під зубами чує
Ягниці вовну, теплу й запашну,
Коло хліва никає та пантрує
І рветься перескочити стіну,
Так сповідач, палаючи з бажання,
Що в тілі гонить бунтівливу кров,
Вернути прагнув тее раювання
І любу здобич ухопити знов.
Він стукає, він дзвонить, він гукає,
На нього з замка челядь виглядає,
Та як один, без цари він прибув,
То міст підйомний затремтів, загув,
Піднісся вгору — і лишив бідаху
Стояти безпорадно серед шляху.
Блюзнірська лайка — дивного нема! —
Із уст у нього вирвалася сама.
Він до мостин простяг жадібні руки,
Хотів кричати,— завінів од муки.

Як ласий кіт, по ринві деручись,
На голубник жадібно позирає,
Шкребеться, стінку лапою торкає
І птиць, що так принадливо вились,
Немовби ворога свого дражнили,
Хоч близько — досягти не має сили,—
Так паш черпець стояв ні в сих ні в тих.
Аж тут зненацька між дерев густих
З'явилась постать красня молодого.
Обличчя біле, чорні брови в нього,
І кучері, і юний блиск очей,—
Усе дарунки чудотворних фей.
Здавалося — це сам Амур крилатий...
Це був Мопроз, щоб коротко сказати.
Загублену шукаючи любов,
У монастир жіночий він зайшов,
Чуттям туди скерований правдивим,
І сестрам видалось благочестивим,
Що з неба то сам вождь господніх сил
Злетів до них — архангел Гавриїл.
Усі вони, як рози, зчервоніли,
Подумавши: «Чому ж то, боже милий,
Він не прибув під ту годину й час,
Коли навсуміш гвалтували нас?»
Усі круг нього в коло згуртувались,
Питали, щebetали, дивувались,
Коли ж почули, хто він, що і як,
За ким пішов у небезпечні мандри,—
Дали коня баского, щоб юнак
Без перепои добувся до Кютаандра.

Кого ж він біля замка зустріча?
Гидкого, як мара, сповідача!
Скипів юнак: «А, Вельзевулів сину!
Це знову ти! Шандосом присягнузь,
Красунею, що я на ню молюсь,—
Тепер не утечеш ти від загину!
Прийшов тобі без сповіді кінець!»
На тєє слово вихопив чернець
Пістоля нетерплячою рукою¹,
Натиснув цингля... Постріл загримів —
І куля невидимою тропою
Полинула в зелену даль гаїв,
Монроза дяким приглушивши свистом...

Стрілецьким піп не відзначався хистом...
Паж виміряв, ударив — і в чоло,
Де стільки темних пристрастей жило,
Свинець пройшов, і бризнув струмінь крові.

Упав монах, а красень молодий
По перемозі радісній такій
Відчув до нього жалощі раптові.
«Звернись тепер,— він мовив: — до небес,
Скажи Те deum. Ти прожив, як пес,
Принаймні хоч умри християнином.
Покайся швидше перед божим сином,
Промов амінь і богу дух віддай...»
«Ні,— каже той: — до чорта йду. Прощай».
Сказав, умер — і в пекла глибочини
Душа його, гріхами чорна, лине ².

В той час, коли потвора та страшна
До грішників рокованих летіла,
Де грів уже пательню Сатана,—
Наш добрий Карл, в якого панна мила
Стояла в запечалених очах,
По світлої Луари берегах
З духівником у парі проходжався.
Учений доктор, що йому король
Духівника призначив славному роль,
В суворість марну зовсім не вдавався
І, важачи на терезах хистких
Добро і зло, ясні чесноти й гріх,
До неба вів приемними шляхами
Монарха з запальними почуттями.
Ласкавий, добрий, лагідний в речах,
На все дививсь він мудро та зичливо,
І лестощі солодкі на устах
Всіх огрівали рівно й справедливо.

Домініканський орден пресвятий
Благословив колись його для праці,
І вирушив на подвиг він земний
Під іменем чудовим: Боніфацій.
Він королеві грішному казав:
«Як жаль мені, що гріх вас обійняв!
Як жаль, що душу плоть перемагає!
Агнеси чар, такий бажаний вам,

Не до впадоби правим небесам,
Та легко бог заблудлим вибачає.
Аврама-патріарха ми візьмім:
Таж він колись, не бувши молодим,
Злюбив принади гожої Агарі
І з нею мав солодку втіху в парі,
Хоч тим навів гнів чималий Сарі.
До Якова вечірньої пори
Ввійшли в намет, як жони, дві сестри.
Всі патріархи — визнати годиться —
Любові знали ніжні таємниці.
Старий Вооз на ложе престаре
Стареньку Руф опісля жнив бере.
То мало, що Вірсавію прекрасну
Любив Давид на спаді літ своїх,—
Красуню не одну він любострасну
Приберігав для радощів земних.
А син його, густої власник гриви,
Що добре вмів орудувать мечем,
Якогось дня, веселий та щасливий,
Промачав пильно батьківський гарем.
Як Соломона візьмемо до тям, —
Що ж? Цей оракул для племен людських,
Цар над царів, мудрець над мудрецами,
Був також і зальотник над усіх.
Коли йдете ви їхньою тропою,
Не бійтеся, любіть, королю, всмак:
Гріхи, якими проступивсь юнак,
Замолить старість, мудра сивизною».

«Ох,— мовив Карл на сумовитий тон: —
Я — то одно, річ інша — Соломон!
Щоб гнати геть думки тяжкі й скорботні,
Він полюбовниць мав собі три сотні³.
А я — одну... Ох! Жодної тепер!»

І вінценосців голос тут завмер,
На ніс йому слюза гаряча впала...
Зненацька там, де річка завертала,
З'явився вершник на коні баскім,
В плащі червонім, з черевом товстим.
То був Бонпо. Відома річ, панове:
Для серця, наболілого з любові,
Найбільша втіха під розлуки час

Людину стріти, від якої в нас
Нема секретів. «Гей! — гукнув завзятий
Король французький, — постривай-но, брате!
Відкіль несе тебе нечистий дух?
Де, як Агнеса, мій найкращий друг?
Які краї прикрасила своїми
Палкими, променистими очима?
Ну ж, говори, кажи, відповідай!»

На цих питань шалений водограй
Товстун Бонно розкажує поволі,
Як кухаря виконував він ролю,
Як хитрощами від Шандоса втік,
Коли зчинився войовничий крик,
Як слід Агнесин наче в морі зпик...
З оповідання з'ясувалось того
Усе, що знав він, — він не знав нічого.
Не відав він, що підлий сповідач
Агнесу взяв, не важачи на плач,
Не чув ні про Монрозове лицяння,
Ні про черниць невинних гвалтування.

Тож по згадках, по скаргах голосних,
Коли англійців проклято сваволю
Та невблагапну і жорстоку долю,
Опанував ще більший смуток їх.
Стояла ніч у тиші згоди й миру;
Скотився Віз небесний до надиру ⁴,
І якобінець так до короля
Промовив: «Гляньте: спить уся земля,
Щоб свіжою прокинутися вранці.
Тепер усі — і королі, й коханці
Одної мають прагнути мети:
Вечерю й постіль, папе мій, знайти».
Гіркими ще охоплений думками,
Стискає інохідця острогами
Наш добрий Карл; ті два — услід за ним,
І перед замком стали всі міцним.

Монроз, убивши бестію лукаву
І теплий труп закинувши в канаву,
Стояв, дивився на підйомний міст
І думав: «Нащо й молодість, і хист,
Як цю споруду піднято високо,

Як зуб не візьме, хоч і бачить око!»
Коли ж побачив трьох він мандрівців,
То з радості всім тілом затремтів,
Підбіг до них, склонився вельми зграбно,
І хоч імення справжнє потаїв,
А також пал, що в глибині горів,
Та поведінку мав таку привабну,
Що Карлів сум під ту хвилину зник,
Немов питва живущого він випив,
А Боніфацій, мудрий духівник,
Пажа по щічці молодій потріпав.

Отож паристе дібрано число.
Спорудження здригнулось, загуло,
Спустився міст на довгих деревинах —
І заgrimіли коні по мостинах.
Товстий Бонно, звичайно, навпростець
Потяг до кухні з голосним сопінням,
Шукаючи наїдку; а чернець
Звернувся до бога в стилі старовиннім.
Король, назвавшись прибраним ім'ям,
Пішов з Кютаандром домовлятися сам.
Барон його вітає дуже гречно,
Радіючи прибулому сердечно,
І покій щонайкращий віддає.
У сумування вдавшись своє,
Не знає король, що тут же, за стіною,
Агнеса спить, підпершилася рукою.

Монрозові на краще повелось:
Він у хлопчини випитав малого
До скарбу найлюбішого дорогу,
І серце задрижало, зайнялось.
Немов той кіт, неситими очима
Уздівши мишку, сховану в імлі,
Іде тихенько кроками дрібними
І ніби прилягає до землі,
Щоб, наче грім, на любу впасти здобич,—
Так паж, дізнавшись, що кохана обіч,
Навшпиньки, по-зłodійському ступав,
Балансував і віддих тамував.
Агнесо! Вже в покої він твомуу!
Не так огонь охоплює солому,
Не так по листю вітер пробіга,

Як запалила разом їх жага.
Навколишки Монроз упав щасливий
До ліжка на золочених стовпцях,
Де тіло полюбовниці вродливе,
Розкидавшись, лежало у шовках.
Слів не було, та й де вже там розмова,
Коли бажання хвиля пречудова
Все залила! Цілунок вогняний
Уста їм злив, немов квітки рожані,
І душі їхні, збезуміло п'яні,
В очах одбився запал молодий,
Язик діткнувся язика крізь зуби...
Яке ж було то красномовство любе!
Прелюдіє солодкого злиття,
Коли від щастя хочеться умерти,
Дуєте найшкішнього чуття,—
Ох! що то буде з вашого концерту?

Агнеса нетерплива допомгла
Зірвати одяг юному пажеві,
І всі покрови геть як є стягла,
Вертаючись у ті часи рожеві,
Коли всі люди, голі, як боги,
Не знали шат докучної ваги.

О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора?
Чи це Псіхея та пустун Ерот?
Чи з Кіпру це богиня ясновора
Вдвох з Адонісом завітала в грот
І руки для обіймів простягає,
Хоч грізний Марс від ревнощів зітхає?

Наш Марс, король французької землі,
З товстим Бонпо зітхає при столі,
У муках їсть і в розпачі п'є вина.
Прислужник, балакливий, як дитина,
Його високість мавши звеселить ⁵,
Шепнув йому, що дві красуні спить
У замку, що одна із них чорнява,
Статурна, горда, запальна та брова,
А друга — ніжна, як лілеї цвіт,
Блакитноока, злагода й привіт.
Здригнувся Карл, таку почувши мову.
Розповідать він каже знову й знову,

Які в білявки очі, ніс, уста...
Про найдрібніші ризки він пита,
Про голос, про шляхетну поведінку...
Так, то вона! Не час для відпочинку!
«Іду, Бонно! Добравіч!» — і пішов
Король туди, де жде його любов,

Не дуже-то додержуючи тиші:
В цих справах вінценосці сміливіші.
Агнеси він вигукує ім'я,
Вона почула... доленько моя!
Тремтить у ліжку сполотніла пара:
Що тут робити, щоб минула кара?
Метнувся бистро Альбіопу син:
Була немовби шафа під стіною
Для ніби б кишенькового палюю,
Де за дешеву плату капуцин ⁶
Міг помолитись за життя чи впокій.
Там малося в заглибині широкій
Поставити святого, певна річ,
Та статуї ще, мабуть, не добрали.
Мопроз — туди. Серпапки закривали
Те місце, а до того й темна ніч.
Наш паж без шароварів, без камзола
Там притулився, як святиня гола.
Тим часом Карл руками обвива
Коханки шию, і сміється, й плаче,
І хоче поновити всі права
Закохалих, а королів найпаче.
На теє паж здригається від мук,
Щось зачепив, лунає грюк і стук...
Король підбіг, лапнув його рукою
І скрикнув: «О Франціску пресвятий!
Святий Жермоне! Чорте з сатаною!..»
Він ревності і страх відчув такий,
Що у тривозі відірвав серпанок...
Агнеси нещасливої коханок,
Природи найлюбішеє дитя,
Злякавшись за честь і за життя,
Від сорому являє королеві
Ті молоді округлості рожеві,
Що Цезар їх, мов сорому й не мав,
Стрункому Нікомеду показав ⁷,
Частину ту, яку в Гефестіона

Цар Олександр понад усе любив,
Що Адріан окрасу Пантеона
Із неї, повен захвату, зробив...⁸
Ох, що й казати! Золота корона
Гріха не відганяє від царів!

Тепер згадай, читачу мій ласкавий,
Як Жанна, повна гордим почуттям,
Лілеї три, знак Франції та слави,
Намалювала чітко саме там,
Де у пажа розпочинались поги.
На цю картину з подиву й тривоги
Гукає Карл: «О боже, борони!
Це витівки самого Сатани!»
Агнеса люба в каятті, в одчаї,
Таке почувши, нагло зомліває,
А вінценосець: «Гей, сюди, сюди!
Сам чорт сховавсь у милої мові!»
Тут Боніфацій надбіга блідий,
Од страви відірвавшись своєї,
Товстий Бонно аж падає, біжить...
Прокинулась і Жанна войовнича.
Бере меча, свою одвагу кличе,
Готова завжди ворога крушить...
Лише Кютандр, хазяїн в тій господі,
Хропе собі, що й розбудити годі.

ПІСНЯ ТРИНАДЦЯТА

Від'їзд із Кютандрового замку. Поєдинок Діви з Жаном Шандосом,
дивна умова поєдинку, якій має підпасти Діва; візія отця Боніфа-
ція; чудо, що врятовує Жанні честь

Була пора, що любо надить очі,
Коли блискуче сонце в небесах,
Без поспіху верстаючи свій шлях,
Для дня години забирає в ночі
І наші виноградники й лани
Привітно огляда з височини.
Твоє це свято, наш великий Жане¹,
Ораторе в пустелі кам'яній,
Що кликав люд, святої повен шани,
Рівнять дороги радості новій!
Тобі, предтечо, мій уклін низький!

А другий Жан, як каже віршописець,
Удвох з Астольфом мандрував на місяць
І розум паладинові вершув,
Що Анжеліці завжди вірний був².
Верни й мені, ласкавий Жане другий!
Таж ти тому співцеві помагав,
Який під хвилю роздуму чи туги
Сеньйорство у Феррарі звеселяв,
І вибачив йому ти без вагання
До тебе падто сміливі звертання.
Стань же в пригоді, батьку, і мені!
Тепер-бо, бачиш, мудреці земні
Причипливіші та й дурніші просто,
Ніж де було під ті великі дні,
Коли свій край уславив Аріосто.
Дай оборону від голів гризьких,
Легких писань огудників тяжких.
Хоч теревень веселих плетениця
Тут читачеві розмаїтить шлях,—
Та зовсім я поважний, де годиться,
Нудьги лиш упикаю в цих піснях.
Води ж пером, щоб я твого брата
Дениса міг достойно вихваляти.

Зачувши галас, Жапна молода
У слухове віконце вигляда
І в парку бачить вояків блискучих
З красунями на скакунах могучих
І юних зброєносців біля них
З приладдям до збіговин бойових.
Там сто щитів під місячним промінням
Полискувало дорогим камінням,
Шоломів сотня грала, як вогні,
Підносилися ратища міцні,
Списи горіли свічами ясними,
Прикрашені стьожками золотими.
Це бачивши, хоробра з Домремі
Подумала, що то під замком бритти,
Та помилилась в місячній півтьмі.
Війна — не жарт, і легко тут згубити
Правдиву нитку, а святий Денис
Не завжди вчасно допомогу ніс.

То не орда англійців беззаконна
Опала замок мирного барона,—
То Дюнуа, вояк над вояків,
Друг нашій Жанні, пострах ворогів,
То Ля Трімуйль і Доротея гожа.
Вона цвіла, як на городі рожка,
До щастя досить маючи причин:
Таж мандрував із нею разом він,
Віп, Ля Трімуйль, що честь його провадить,
А чар жіночий і лоскоче, й надить!
З ним разом не боїться вже вона,
Що скаже інквізиція страшна.

Загін паристий в'їхав дуже просто,
З підйомного скориставшись мосту,—
А Жапна, уявивши ворогів,
Біжить з мечем. Король наш закипів
І кинувся без роздуму за пею,
Пажа лишивши з любкою своєю.

Монрозе! Більше щастя ти зазнав,
Ніж королі у світі пайможніші,
І дяку з серця щирого послав
Святому, що тобі рятунок дав,
Завчасно не поставлений до ніші.
Почав ти одягатися мерщій,
Тобі Агнеса ревно помагала,
Та ніжна ручка у роботі цій
І не туди, де треба, потрапляла:
Які ж то поцілунки запашні
Дістав Монроз у любій метушні!
Одягнений, він чув і крізь одежу
Бажань її розбурхану пожежу!..
До парку він, а добрий духівник,
Услід йому поглянувши, зітхає:
Вродливий, граціозний молодик
Благочестиве серце розважає.

Агнеса чепуриться, до ладу
Доводить личко, зачіску, ходу,
А Боніфацій королеві каже,
Що в ніші був не спокуситель вражий,
А з неба доброчинний посланець,
Який віщує боротьбі кінець

І Карлові жадану перемогу;
Хоч трохи і дивуючися з того,
Повірів Карл, бо вірити хотів.
Сувора Жашна мову підхопила
І кличе короля до вояків,
Яким терпіти вже, мовляв, несила.
«Рушаймо! — каже: — нам господь велить
Війська з'єднати, ворога розбити!»

Захоплені, радіючи душею,
Пап Дюнуа з Трімуйлем запальним
Перед монархом клоняються своїм,
Підводять ясполицю Доротею,
І разом войовничою сім'єю
Виходить за ворота ескадрон,
А вслід киває лагідний барон.

Небесним силам, певне, до вподоби
Сердечні паші споглядять хвороби;
Вони дивились пильно на вояк,
Що й любовців солодкий зпали смак.
Шляхетний Карл з Агнеси молодої
Закоханого ока не спуска,
Вона ж, на доказ вірності палкої,
Зітхає, руку Карлові стиска,
А все-таки — ах, серце малосиле! —
Знай, дивиться, де їде хлопчик милий.
Шепоче молитви подорожан,
Псалми співає духівник ласкавий
Та скося погляд кидає цікавий
То на Агнеси ніженьку чи стає,
То на пажа, якого так він любить,
І в требнику рядки й сторінки губить.
Одягнений у золото та сдваб,
Володар слави і любові раб,
Трімуйль гарцює обіч Доротеї,
Що серце п'яне з радощів у неї,
Що зве його визвольщиком своїм,
Кумиром, щастям, скарбом дорогим,
А він їй каже: «По війні жорстокій
В моїй господі ми знайдемо спокій,
І мило серцю бачити мету —
Кохання обопільне в Пуату».

Завзята Жанна в амазонським строї,
У шапочці зеленій над чолом,
Оздобленій і павиним пером,
І сяйвом заполичі золотої,
Сиділа міцно тілом кремезним
На вухані окриленім своїм,
З монархом про походи розмовляла,
А потайки по Дюнуа зітхала:
Щоразу спомин серце хвилював
Про час, як він голісіпський стояв.

Із бородою, наче в патріарха,
Позаду їхав огрядний Бонно,
Слуга достойний славного монарха.
Він і старе, додержане вино,
І запашні паштети, і ковбаси,
І всяких печив та курчат запаси,
Далекоглядший у таких речах,
Дбайливо віз на сильних двох ослах.

Аж тут Шапдос (він скрізь пажка свогого,
Сорель Агнесу всюди він шукав)
Тропу героям нашим перетяв,
Із гаю раптом вирнувши густого.
Шкода й казати, що у нього теж
Англійців був па сотню душ кортеж,
Та не було там ні грудей звабливих,
Ані очей лукаво-пустотливих.
«А! — крикнув він: — французи запальні!
Нарешті ви попалися мені,
А з вами ще й розкішні три красуні!
Гаразд! Покаже поєдинок нам,
Хто з нас миліший небу та фортуні
І краще вміє важити життям.
Виходьте, хто найдужчий поміж вами!
Котрий поборе списом чи мечем,
Того ми в згоді спільній назовем
Володарем із трьох одної дами».

На циніка узяв монарха гнів,
Він списа, він меча свого вхопив,
А Дюнуа: «Королю! Не годиться!
Зухвалого моя поб'є правиця!»
Та Ля Трімуйль його спиняє: «Ні,

Як битися, то, певна річ, мені!»
Тоді Бонно: «З вас кожен має право,—
Хай жереб вам складну розв'яже справу».
І дійсно, під гомерівську добу
За жеребком ішли на боротьбу.
Та є й тепер республіки на світі,
Де вояки й вельможі знамениті,
В змаганні ставши на непевний шлях,
Ворожать дуже вдало на костях³.
Коли б мені подарували люди,
Я б розказав у повісті своїй,
Що тим же самим способом від Юди
Тепленьке місце перейняв Матвій.
Боппо з сонінням добува шкатулу,
Пускає кості у танець легкий,
А з пеба те спостерігає чуло
Денис, паш охоронець пресвятий.
Нехай здається — випадок сліпує,
Але Денис тим випадком керує,
І долі вирок Жанпі випада,
Як віддарупок боговій обранці
За той ганебний виграш французканця,
Коли заснула Діва молода.

Король благословляє войовпицю,
Вопа мерщій ховається в кущах,
Щоб скинути корсета і спідницю,
Священний обладунок щоб надіть
(Його прислужник на руках держить).
Вдяглася хутко, на осла сідає,
Що жоден з ним не порівнявся б кінь,
І мучениць із Кельна призиває,
Дівочності високих героїнь⁴.
А Жап Шапдос такий певіра вдався,
Що ні до кого в бої не звертався.

І виїжджає проти Жанни Жан,
Хоробрістю одно на одне схожі.
Осел і кінь метнулися, ворожі,
Як блискавка, прорізавши туман.
Розбіглися, ударились лобами,
Креснули з криці іскри вогняні,
І кров червона довгими струмками
Стікає по могутньому коні.

В гаях, у полі відляски озвались,
Перекотились вдалині, як грім,
І вершники у сідлах захитались,
Одкинуті ударом тим страшним.
Дві кульки так, що діти їх пускають,
Високо розгойдавши на нитках,
Стрічаються, відскакують, плигають,
Знов падають, аж миготить в очах,
І плющатся у зіткненні своєму,
Ваги пабравши в розмаху страшному.
Британці й галли молять всіх святих
За воїнів і звірів їх баских.

Та дівчина, хоч кремезна, нівроку,
Будову мала не таку широку,
Ніжпшіше тіло, м'язи і кістяк,
Ніж пан Шандос, гартований вояк.
Не помогла ні спритність, ні одвага!
Тож по одному з голосних спіткань
Хибнулася їздецька рівповага,
А тут ще гопки мудрий став ухап,—
І навзнаки, як дівчині й годиться,
На землю впала гожа войовниця.

Шандос гадав, що перед ним лежить
Хоч сам король, хоч Дюнуа в ту мить.
Підбіг, зірвав шолома переможпо,—
І враз на нього дивляться тривожно
Довгасті очі, ніби два огні.
Він панцера шнурівки рве міцні
І бачить — о предиво! сили божі! —
Як дві сестри, одна з одною схожі,
Дівочі перса, круглі та гладкі,
Пружисті, повні, в лініях стрімкі,
З рожевими, як пелюстки, сосками.
Уперше тут з побожпими словами
Звернувся до неба сміливий вояк
На знак подяки і шаноби знак.
«Вона моя, французька Незайманка! —
Гукає він: — Оце-то пишна бранка!
На цю красуню, з нею в боротьбі,
Подвійне право я здобув собі.
Святий Денисе, гнівайся тепера,—
За мене Марс, а також і Венера!»

Тоді його конюший: «Закріпіть,
Мілорде, цю велику перемогу!
Нехай собі товстий Лурді кричить,
Що це дівоцтво — дар самому богу,
Паладіум троящів запальних,
Латинців щит, що з неба впав до них ⁵;
Це знак,— він каже,— можності і слави;
Це орифлама. Тож візьміть її!»
«Візьму! — Шандос відповідає бравий,—
Любов і честь — от виграні мої!»

Безсила Жана слухає в одчаї
Ту мову — і молитви огпяні
Денисові святому посилає.
Пап Дюпуа не всидить на коці,
Спинити хоче безсоромний вчинок,—
Та ба! відбувся чесно поединок,
І хоч огадний недруг поборов,
А треба всіх додержувать умов.
Киваючи сумною головою
І вуха опутивши мимохить,
Святий осел з печаллю та журбою
На Жана-переможника зорить.
Він затаїв до Діви-войовниці
Любов з таким глибоким почуттям,
Тонку і делікатну, що навчиться
Всім іншим би не вадило ослам.

Шандоса чує мудрий Бопіфацій
І думас: «Шкода моїх орацій,
Коли наш Карл, дитячко запальпе,
Щоб славу батьківщини уквітчати,
Що тут каляє той невіглас клятий,
З Агнесою те саме розпочне,
А Ля Трімуйль, наслідувати радий,
На Доротеї кинеться принади!»
Тож під крислатий дуб він підійшов
І стиха міркувати починає,
Яку натуру має та любов,
Що любострастям дехто називає.

У розгляданні цілей і причин
Видовище побачив дивне він,
До візії пророцької подібне,

Що бачив Яків, торгувати здібний,
Котрий за юшку сочевичну взяв
Дар першості, хоч першим був Ісав ⁶.
Раз над Євфратом — божі таємниці —
Йому приспилось, паслися ягниці.
На них стрибали хтиві барани, —
І зовсім не перечили вони!
Тож і чернець духовними очима
Картину вельми схожу споглядав —
І впевнювався, що ділами цими
Ніхто з царів земних не гидував.
Проходили гірляндю живою
Жінки й дівчата, що красу свою
В борні солодкій узяли за зброю
І велетнів змагали у бою.
Герої йшли на їх вогонь без тям,
Патоськими закуті кайдапами.
Так навесні, коли легкий Зефір
Та Флора пишна все візьмуть в обладу,
Барвіста птиця і могутній звір
П'яніють од кохання, як од чаду,
Метелики цілують на квітках
Одиш одного, і самі мов квіти,
І з левом зустрічається в кущах
Левиця горда зовсім не сердито.

Привидівся йому король Франціск,
Що з Анною де Пісселе стрункою ⁷
На ложі радісного неспокою
Красунь павійських забуває тиск.
І Карл устав перед очима П'ятий,
Що горді лаври з миртами з'єднав
І разом двох, щоб не було утрати,
Фламандку й маврітанку пригортав.
Які монархи, боже! А дістали
Хвороб тяжких тим саме, що кохали!
Приваблива Діана Пуатьє ⁸
Харіт ласкавих радує, зомліла,
І Генріхові Другому дає
Солодкий дар голубленого тіла.
Не знаючи, де пустощів межа,
Клорісу Генріх забуває Третій
В обіймах елегантного пажа,
Байдужий, чи лишиться це в секреті ⁹.

Та хто з тобою порівнятись міг,
О Борджа, папо Олександрє Шостий!
То без тіари, танучи від млості,
Ваноцці ти схиляєшся до ніг ¹⁰
І з нею вдвох сім'ю чималу твориш,
То у любовнім поєдинку борєш
Лукрецію, свою ж таки дочку.
А ви, що славу маєте давінку,
Ти, Павле Третій, ти, Десятій Леве!
Усі вам поступились королі,—
Лише беарнець, рицар мій сталевий,
Що Лігу змів підступницьку з землі,
На більшу заслуговус пошану.
Цілюючи д'Естре свою кохану ¹¹,
Він тут ще більших успіхів досяг,
Аніж у раді судній та в боях.

Ще далі йде, повита чудесами,
Людовіка великого пора,
Коли Ерот, керуючи митцями,
Був паном королівського двора.
Ерот версальські збудував палати,
Ерот поставив, дивом для людей,
На місце трону ложе із лілей,
Хоч бог війни і сердився, пихатий.
Ерот веде для пишного Луї
Вродливих фей у кольористій зміні:
Могутнього небогу Мазаріні ¹²,
Що в неї очі — піби зірки дві,
І Ля Вальєр, шляхетну та гарячу,
І Монтеспан, погордливу на вдачу.
Одна ще тішить милого жагу,

А друга вже чекає на чергу.
Регентства йде доба благословенца,
Коли Сваволя, гриста і шалена,
Гриміла брязкотельцем без пуття
І Францію увечері і вранці
Перелітала у буйному танці,
І кожен, мед співаючи з життя,
Цурався благочестя й каяття.
Регепт зичливий сам давав сигнали,
Щоб люди веселилися й кохали.
Цим закликом ти радо улягла,

Прекрасна Дафно, двору пишна роже;
Рум'яний Вакх, Ерот і бог стола
Вели тебе на любовстрастя ложе.
Спинюся тут, бо про пізніші дні
Не хочеться розводитись мені.
Сказати щиро: міг би, та не смію.
Хто доторкнеться тих святинь живих,
Що сам господь лише-но творить їх,
Тому присудить небо летаргію.
Мовчу, мовчу,— а хочеться, проте,
Вам, о красуне над усім ясніша,
Шляхетніша, простіша та ніжніша,
Ба й за Аглесу вірною вірніша
На вівтар кинуть куриво святе,
Призначені Кіпріді фіміамаи.
Позичивши в Амура стріли й лук,
А в Аполлона — ліри ніжний звук,
Сказав би, пі! Все блідне перед вами!

Такі картини бачить духівник,
Що й вимовить не може мій язик.
Прагнучим оком, хоч і дуже скромним,
Він спогляда дівчат і юнаків,
Що віддаються втіхам безсоромним,
Нагадуючи елліпських богів.
«Гай-гай! — він каже,— як царі й герої
Розваги не цураються такої
І небо їх не повертає в прах,—
То чом же і Шандосові не вільно
В обійми взяти Незайманку сильцу?
Амінь, амінь!» — кінчив він богомільпо
І впав, зомлівши, у густих кущах.

Святий Депис, одначе, припустити
Ніяк не міг, щоб воїн гордовитий
Дівочтву й Франції жалю завдав.
Читачу мій! Напевне, ти чував
Про зав'язки на штанях, вийшли з моди ¹³.
З чаклунства, ідучи проти природи,
Ніяк би не скористався святий,
Коли б усіх не страчено надій.
Силкуючися вузла розв'язати,
Закоханець дочасно знемага,—
І на порозі ніжної заплати

Вмирає, не напившись, жага.
Так в'ялий квіт під сонячну годину
Склоняє і голівку, і стеблину
І просить марно затінку, роси,
Позбавлений могутності й краси.
Отак Денис британському вождеві
Не дав пурнути в радощі рожеві,
Хоч право той здобув собі мечем.

Розгнівана, з осяяним лицем,
Од бритта, що стояв зніяковіло,
Прекрасна Жанна вирвалась — і сміло
Промовила: «Не пездоланний ти,
Бо в цьому бої не дійшов мети,
Твій ківь упав, господь тебе покинув.
Я ще помщуся за свою країну,—
Денис так хоче і небесний пав.
Це буде, як прийдеш під Орлеан».
А Жан Шандос: «У хвилию ту щасливу
Тебе візьму я, діву чи не діву;
Георгія мепі святого власть
Належну силу, безперечно, дасть».

ПІСНЯ ЧОТИРНАДЦЯТА

Як Жан Шандос хотів спокусити побожну Доротею. Поєдинок
Ля Трімуйля з Шандосом. Дюнуа перемагає гордого Шандоса

О Пристрасте, природи вічна мати¹,
Венеро, що одну з усіх богинь
Був згоден мудрий Епікур благати,
Народжена, щоб хаос подолати,
Ти, що квітки між каменю й пустинь
Для людських засіваєш поколінь,
І всім, хто знає муки та неспокій,
Шлеш згоду, вірність, почуття високі!
Твоя правиця скорює міцна
Усіх богів, небесних і наземних,
Ти усміхнешся — і громів таємних
Стихає шум. Злети ж, о чарівна,
Стели троянди на дорогах темних!
Прибудь з небес у повозі яснім,
Оточенім амурами легкими
І голубами несенім твоїми,

Що, линучи в повітрі запашнім,
Цілюються, тепло несуть між люди!
Тоді Сварки, Пересуди, Облуди,
Тяжка Нудьга, найгірше між проклять,
І Заздрість хижка з косими очима
До пекла вогняного полетять,
Щоб мучитися муками страшними.
Прибуди, богине, залиши свій трон,
З'єднай серця, розлийся в сотнях тонів,
Постав любові радісний закон
На місце наших писапих законів!
О світопоспа! Карла захищай,
Що свій народ веде на діло праве,
І все лихе від тої відганяй,
Кому оддав він серце пелукаве.
За цих молю я, божество яскраве!
За Жаппу д'Арк тим часом не молю,
Бо тут зпайшла б ти сильні перешкоди:
Денис боропить піжне їй «люблю»,
Дівочтва захищаючи клейноди.
Своїм блискучим берлом осіпи
Трімуйля та звабливу Доротею,
Нехай живуть у злагоді вони,
Нехай не знає віп розлуки з нею,
Хай вороги, що мучили її,
Забудуть чорпі заміри свої.

Ти ж, Комосе, дай пишну нагороду ²
Бонно, який на це заслужив,
Коли по-хитромудрому зложив
Шандоса з Карлом мирову угоду.
Зумів він хитро пакту досягти,
Що кожен має супокійно йти,
Не вдаючись у сутички та свари,
По праву руч і ліву руч Луари.
Англійських він зачарував вояк,
Подавши їм, під їхній лад і смак,
Великий ростбіф, жирний та червоний,
Плумпудипги та випа з-пад Гаронни ³,—
А для французів, Карла і дівчат
Тонкі рагу, сочисті та рожеві,
І запашних куріпок у підлеві
Приготував дотепний дипломат.
Напившись, паївшись, в дорогу

Шандос рушав з почетом гучним
І чортові клянеться, потім богу,
Що правом скористав ще своїм.
На те ждучи, скористався з пажа він.
А Дюпюа по цей бік іде, славен,
І Жаппа поруч з рицарем ясным.

Король французький па чолі загону —
Агпеса обіч, ззаду духівник —
Досяг до тиховодого затоцу
Луари, наймилішої з-між рік,
Що серед квітів чистий ллє потік.

Підтримуваний ветхими човнами,
Благешський міст лежав між берегами.
Каплиця там стояла па краю,
Була неділя, і пустельник сивий,
З хлоп'ям удвох, у бідності щасливий,
Там правив месу нескладну свою.
Наш добрий Карл, лаштуючися в маандри,
Уже прослухав месу у Кютаандра,
Та Доротєя, пильна в цих речах,
Відколи в ішквізиції руках
На муках та тортурах постраждала,
За день одиц дві мєси відбувала,
Бастарда спомипавши в молитвах.

Вона зійшла, підкасує спідницю,
Тихесенько ввіходить у каплицю,
Навколішки до долу припада
І клониться, прекрасна й молода.
Старий пустельник, остовпівши з дива,
Не міг до тями аніяк дійти,
І там, де слід: «Молітеся, брати»,—
Гукнув: «Брати, яка ж вопа вродлива!»

Знічев'я більше, ніж для молитов,
Туди ж таки і Жап Шапдос зайшов,
Посвистуючи, несучись високо.
Трімуйля він коханку привітав
І поглядає з того й того боку,
А далі й сам за нею ззаду став
Навколішки, та не шептав, лукавий,
Ні Pater noster, ні Maria, ave.

Заглиблена у молитовний лад,
Гнучка та чарівлива, як лілея,
Лежала на долівці Доротей,
Чоло схиливши і піднявши зад.
Спідниця, вгору збившись ненароком,
Перед Шандоса виявляла оком
Дві круглі, піби точепі, ноги,
Що сам Амур створив їх для жаги,
Такі ото, які колись Діана
Явила Актеонові в гаю.
Про душу й не гадаючи свою,
Шептав англієць: «Красна! пожадана!»
Ну що йому до віттаря пошана?
Він під спідничкою, розпусти раб,
Рукою білий мацає єдваб.
Ні, ні, не можу олівцем цинічним,
Забувши сором і побожний жах,
Шандоса у блюзнірстві героїчним
Нарисувати читачам па страх.
Та Ля Трімуйль, шукаючи, де мила,
Тсж до каплиці вбогої зайшов...
Куди лише нас не заводить сила
Божка Ерота — пристрасть і любов!
Тоді пустельник саме одвернувся,
А бритт до спини повпої нагнувся,
В очах жадоба блиснула палка —
І Доротей скрикнула струпка.
Хотів би я, панове, подивиться,
Як пензлі сьогочасних малярів
Намалювали б дивування й гнів
Тих чотирьох, що стрілися в каплиці.

Пуатевіпець гучно: «Як ти смів,
Ти, рицарю без честі і пошани,
Сквернити, блуд свій тішачи поганий,
Цей тихий храм божественних чуттів?»
Шандос на те, ники страшної повний,
Одказує, ступивши до дверей:
«А що тобі? Ішов би геть з очей!
Чи, може, ти тут староста церковний?»
«Що староста! — ффранцуз відповіда: —
Моя тут наречена молода!
За честь її, порочену так часто,
Я мушу битись, голову покласти!»

«Ну,— каже бритт: — як так, то до борні!
Як ви, я вдачу маю старовинну:
Я можу в інших розглядати спину,
Але свою показувати — ні!»

По тих словах, від запалу червоні,
Велять вони свої подати коні,
А слуги їм для гідної мети
Списи дають і точені щити.
Вони на коні, як орли, спадають,
Арену ширять, битву зачинають.
Дарма убивчу зупинити гру
Слізьми та криком хоче Доротея,—
Трімуйль одно: «Хоч захищу тебе я
Від плям ганебних, мила,— хоч умру!»
Та ба! В борні за Францію й кохання
Не він досяг гучного подолання.

Вже раз і двічі спис його тяжкий
Шандосу панцер проколов міцний,
Уже, здавалось, близько перемога,
Та кінь упав — і чорним копитом,
Пробивши позолочений шолом,
Поранив тяжко вершника свого.
Кров бризнула з чола його ясного!
Підбіг пустельник, думає — вмира! —
І каже: «Сповідатися пора!»
А Доротея, бідна Доротея!
Як над дітьми нещасна Ніубея,
Вона пад любим клопиться своїм
І промовляє в розпачі тяжким:
«Єдиний мій! Це ж я тебе убила!
Навіщо я, навіщо залишила
Тебе, мій світе, радосте життя,
Я, віддана тобі без вороття!
Ах, наша згуба — вбога ця каплиця!
Я зрадила Трімуйля і любов,
Подвійних зажадавши молитов!» —
І сліз бездонпа розлилась крипиця.
А бритт пихатий на глузливий топ:
«Лежи ж тепер із славою своєю,
Французький гордий рицарю! В полон
Беру тебе й красуню Доротею:
Такий дуелі нашої закон.

Агнесу вашу легко міг я взяти
І Жанну, переможену в бою...
Ну тут не вийшло, я не погаю,
Але свої ще поверну я втрати,
Паняню, вірна богу й небесам.
Пан Ля Трімуйль суддею буде нам».

Пустельник, папша й рицар задрижали,
Почувши вихваляння те зухвале.
Так ішоді, заплакана, бліда,
Пастушка руки в розпачі ламає,
А хижий вовк овечку розриває,
І труситься від жаху череда.

Хоч небо і не любить поспішати,—
Цього вже не могло подарувати
Шапдосові, що стільки згвалтував
Дівчат і хлопців (смак подвійний мав)
І вкрив себе блюзнірством печестивим.
Тож ангел смерті, повний правим гнівом,
Усе на вірні кинув терези.
Страшну борню, подібну до грози,
Пан Дююа здаля постерігас.
Він бачить — друг подоланий лежить,
Над ним коханка плаче і ридає,
Пустельник щось безтямпо бубопить,
І походжа, як півень, ворог клятий...
Пан Дююа туди летить, завзятий!
Всі речі звати іменем своїм
Тоді англійці мали давню звичку.
Мостом убогим лише через річку
Герой, що все кориться перед ним,
А переможець грубими словами
Стріча його: «Діждались байстриюка ми!»⁴
«Так, я байстриюк,— па те йому француз: --
Такі були і славлені від муз
Алкід могутній, Діоніс натхненний,
Великий Ромул та Персей огненний»⁵,
Що очищали землю від падлюк.
Їх іменем і я зроблю те саме.
Згадай-по, як з Нормандії байстриюк
Англійську силу потоптав ногами!⁶
О Зевсові бастарди осяйні!
Пошліть ви силу й сміливість мені,

Щоб я за вас помстився і за себе!
Так честь велить, таке веління неба!»
Молитва непристойна це була,
Та що ж робить: французького орла
Міфічні більше надили подання,
Як життя або святе писання.
Тож золотими острогами стис
Герой копя, на ворога рушає,—
І враз ясний, міцного гарту спис
Шаандосові шолома пробиває.
Не піддається завзятуший бритт!
Блискуча сталь ударила об щит,
Відскочила, в повітрі задзвеніла...

Все ближче й ближче Марсові сили,
Зростає гнів, а з ним росте і сила,—
І враз на землю падають вопи,
Один одного тиспучи рукою.
Величні копії рушили ступою
На волі пастись, де який хотів.
Два камені, що котяться з верхів,
Як землетрус у горах загуляє,
І от один одніого здоганяє,
І разом линуть, стогнуть та гримлять,—
Це порівняння можемо ми взяти,
Щоб мужнє одпоборство змалювати.
Луну зефір підхоплює крилатий,
Зітхають німфи, стогне далечінь.
Як того дня, коли з ясних твердинь
Летів на землю бог війни кривавий
У зброї Гніву та в одежі Слави,
Рятуючи Скамандра береги,
Що люті облягли їх вороги,
Коли Паллада, щитоносна дівка,
Єднала сотню Греції царів,—
Так цілий світ од постраху тремтів,
І хвиля там гойдалася бурхлива,
Де плине попідземний Ахерон,
І в царстві мертвих сам дрижав Плутоп⁷.

Герої встали, блиснули очима,
Один одного поглядом печуть,
І вдарили мечами замашними,
До тіла в криці прорубавши путь.

Струмуючи, як води з-під каміння,
Кров багрянить їх рицарські одіпня.
Круг них, у коло збившись тісне,
Німі, недвижні глядачі стояли,
Дивились пильно, віддих тамували,
Аж навіть оком жоден не змигне.
На людях смерть здається не страшною,
Стороннє око — подвигів рушій.
Це тільки був іще пролог легкий
Отого вікопомного двобою.
Ахілл, Патрокл, і всі пацівбоги,
І гренадери, що за них страшніші,
Леви, за всіх героїв одважніші,
Не показали б їхньої жаги,
Завзяття, гніву, запалу та сили.
Француз парешті, спритний та умілий,
За руку супротивника вхопив,
Ногою дуже влучно підчепив —
І впав Шандос па мураву зелепу
Та за собою й другого потяг,
І кров червопа залила арепу,
І двох бійців уквив летючий прах.

Пан Дююа, шляхетний в почуттях,
Коли йому далася перемога,
Натис коліном ворога свого
І крикнув: «Здайся, поки бачиш світ!»
«А не діждеш!» — відповідає бритт.
Останню в серці маючи надію,
Кипджала він короткого вхопив,
Пружисту руку геть пазад одвів
І Дююа ударив просто в шию.
Та ба! Міцного панцера луска
Тонкого вістря в тіло не пуска.
Тоді француз: «Шукаєш ти скопаня —
Умри ж!» — І затопив віп без вагання
Англійцеві, що борюкався ще,
Смертельне лезо просто під плече.
Та й смерті погляд стрівши неминучий,
Здригаючись в конвульсіях тяжких,
Шандос гукнув: «Я не боюсь, байструоче!» —
І лиш по тім на віки вічні стих.
Ще ніби дишуть помстою правиця,
Засклілі очі, стиснені уста,—

А вже душа у пекло відліта,
Щоб там з самим дияволом свариться.
Отак, як жив, і вмер завзятий Жан,
Французові не давшися у бран.

Цураючися звичаю гидкого,
Що славних греків трошки знеславляв,
Його одежі Дюнуа не взяв,
А до Трімуйля кинувся свогого,
Підвів його, до тямки повернув —
І вдруге дяку радісну здобув
Од Доротеї рицар без догани.
Вона Трімуйля тисне до грудей,—
І всі у нього заживають рани,
Крім рани в серці від її очей.
Він сили набирається дедалі,
Росте солодка радість із печалі,
Сіяє сміх крізь оболону сліз...
Так часом сонце тепле й благовісне
Крізь темні хмари усмішкою блисне
І позолотить поли темних риз.

Король, Агнеса і могутча Діва
Цілують, обіймають знов і знов
Одважного, чия правиця мстива
Оборонила Францію й любов,
А надто всім до серця припадає,
Яку хоробрий скромність проявляє:
Відомо — це пайбільша із чеснот,
І диво дивне — скромний патріот.
Лиш Незайманка крадькома зітхала
І скаржилась на кривду від небес:
Чом не вона Шандоса подолала?
Чом іншому те щастя дав Зевес?
Було їй прикро згадувать хвилину,
Коли упасти довелось на спину
І проводир англійських вояків
Її подвійним соромом повив.

ПІСНЯ П'ЯТНАДЦЯТА

Великий бенкет в Орлеанській ратуші, що по ньому почався загальний наступ. Карл нападає на англійців. Що сталося з прекрасною Агнесою та її товаришами в дорозі

Злі цензори, для мене ви смішні,
Бо власні вади краще знать — мені.
Хотів би я в цій повісті цікавій,
Накресленій на золотому тлі,
Подати тільки подвиги яскраві,
Що пам'ять їх не згине на землі,
І Карла змалювать коронування
Рукою Діви, Слави та Кохання.
І справді-бо, аж прикро гаять час
На тих пажів та диваків-баронів,
На нечестивий запал Грібурдопів,
На випадки, що не дають прикрас,
А тільки тьмарять героїчну тему.
Та я, читачу, не втаю від вас:
Те все належить мудрому Трітему¹:
Я списую, не компоую сам;
Отож коли, буває, там чи там
Дратує епізодик випадковий
Чи інше щось не до вподоби вам
І гнівно ви насуплюєте брови,
Сторінку ту хоч пемзою зітріть,
Лиш Істини самої не ганьбіть.
О Істино, подобо голубиці,
Коли тебе навчаться шанувать?
Чому ти маєш звичай у криниці
Свої святі хороми будувать?
Коли в криниці вийдеш ти на люди?
Коли той час благословенний буде,
Що наші книгописи-мудреці
Без гніву в серці й лесток на лиці
Про паладинів, славлених усюди,
У вірних повідатимуть словах?
Був Аріосто бачний аж надміру,
Коли Турпіна свідчити притяг²,
Щоб тим підперти читачеву віру.

Тривоги не згасивши ще в грудях,
Верстає Карл до Орлеана шлях,
Оточений блискучою юрбою,

Де сонце світить золото і зброю,
І радиться про справи з Дюнуа,
Бо з королями завжди так бува:
Вони в нещасті тихі та потульні,
А в щасті горді, бистрі та дошкульні.
Агнеса й Боніфаций-духівник
Позаду їхали. Король схопивлі
На ті принади оглядався милі,
Що бачити своїми тільки звик.
Пан Дюнуа: «Мерщій до Орлеана!»
А Карл: «Мене обійме знов кохана!»

Ясний бастард, що тільки-но й гадав,
Як Франція воскресне знову горда,
До незначної кріпості Бедфорда
Надвечір безборонно завітав.
До Орлеана зовсім близько звідти;
Король зійшов і каже відпочити.
Обложників комора то була:
Там бог війни, жорстокий та кривавий,
І круглий та рум'яний бог стола
Шукали ревно першості і слави —
Той зброю дав, той їжу та вино,
Втішаючи і Дюнуа, й Бонно.
Всі орлеанці того дня зраділи
І пишну дяку богові зложили;
Те deum, що тягли на односпів³
Усі на чблі з владою міською;
Бенкет для суддів, вояків, ченців,
Де хміль усіх на землю повалив,
Єпископ навіть не допив напою;
Яскраві та веселчасті вогні,
Що протинали сутінки нічні;
Народу крики, постріли з гармати,—
Усе з'єдналось, щоб одно сказати:
Одважний Карл до міста підійшов
Утрачене собі вернути знов.

І враз по тих веселоцах без краю
Розлігся голос туги та одчаю,
Ім'я Бедфорда на устах луна,
І крик, і кров, і смерть іде страшна.

Англійці, справу зміркувавши потай,
Під хвилю, як французи запальні

«Живе король!» — гукали при вині,
Дві ковбаси поклали під ворота, —
Та зовсім не в гатунку тих ковбас,
Що пан Бонно присвячує їм час, —
Ні! Кишки дві, де начинка сипуча,
Готова спалахнути в блискавках,
Таїть загин, руйнацію та жах,
Де гибель заховалась неминуча;
Два прилади, наповнені до дна
Страшним вогнем, що робить Сатана.
Тонкі гноти, проведені уміло,
Вороже військо разом підпало, —
І враз летять угору, мов тріски,
Стовпи, ворота, засуви, замки.

Тальбот хоробрий кидається в вилом,
Кохання й слава мають перед смілим,
Луве красуні вепзель золотий
Прикрашує шолом його яспий, —
Відомо-бо, що та знадлива дама
Героя володіє почуттями,
І тут-таки, на згаріщах руїн,
Кохану прагне обійняти він.
Одважний бритт, що виріс серед бою,
Веде англійців бравих за собою.
«Вперед! — гукає: — хлопці-молодці,
Огню й мечу віддаймо стіни ці,
Берім скарби, тих дурнів пиймо трунки
І в їх жінок зриваймо поцілунки!»
Сам Цезар, звеселяючи бійців
Промовами, збудованими струнко,
Сказати краще, певче б, не зумів.
Попід стіною, близько біля брами,
Де вибух землю оповив димами,
З каміння й дерну вал міцний стояв:
Потон його з Ля Гіром збудував.
Заховані були там і гармати.
Щоб у хвилину штурму відбивати
Бедфорда силу кровожерно-злу.

Уже Потон з Ля Гіром на валу,
Юрба за ними збройна виступає,
Гримлять гармати, аж земля здригає,
І поклик «бий!» то там, то там луна,

Під вал англійці підвели драбини.
Коли примовкне пісня їх страшна,
Полк за полком угору швидко лине,
Передні задніх тиснуть, щоб мерщій
Роботу дати зброї бойовій.

Хвала недаром скрізь лунала щира
Про мудрощі Потона та Ля Гіра.
На всяку несподіванку війни
Приготували все як слід вони:
Топка смола, кипучий плин олії,
І палі гостроверхі, й довгих кіс
Густий, холодний та блискучий ліс,
Що ніби смерть сама ним володіє,
Мушкети, що жахливий сиплють грім
На голови британців знавіснілих, —
Усе, що вийшло з рук майстрів умілих,
Навіяне і палом бойовим,
І горем, і одвагою, і ляком,
Стає в пригоді рицарям-воїкам.
Ошпарені, порізані, без ніг,
Без рук летять і скочуються бритти:
Так колосків рядами золотих
Лягає під серпом достигле жито.

Та ба! Нелегко мужніх подолать:
Один упав, а надбігає п'ять.
Як голови у гідри виростали,
Хоч відтинав їх Зевса мужній син,
Отак англійці падали, вставали,
Ішли на кров, на муку, на загин,
І де французька їх рука косила,
Там виникала ще страшніша сила.

Рішмоне гордий! Ти тоді зійшов
На мури, де лилась гаряча кров.
Ішло п'ять сотень люду за тобою, —
Найкращі, найзначніші з городян;
Вони хитались трохи з перепою,
А в головах стояв якийсь туман,
Та крикнув ти: «У вас немає брами, —
Дарма! Рішмон, братове, завжди з вами,
І цього досить. Нумо до борні!»
І грізно вдарив на війська страшні.

А вже Тальбот, жахливіший од бурі,
Стоїть, як привид, на високім мурі,
І смерть несе одна його рука,
А друга жестом воїнів склика,
І крик «Луве!» (як Стентор він гукає) ⁴
Бідаху президента звеселяє.
«Луве!» — кричать англійці і собі,
Хоч і не знають, що воно й до чого.
О роде людський! Суджено тобі
Кричати завжди з голосу чужого.
Карл у своєму фортику малім,
Англійців теж обложений юрбою,
Сидів похмурий, в роздумі тяжкім,
І не зважався кинутись до бою.
Казав: «Ох, допомоги б воякам,
Що кров за мене проливають там!
Вони ж зібрались короля свого
Вітати після трудної дороги,
Я дав їм радість, може, й волю б дав —
І що ж! Боюся, що і сам пропав».
«Ні,— каже Діва: — це по так, королю.
Наш день настав, і ми здобудем волю.
Ідіть ударте на ворожий стаи
І визвольте нещасний Орлеан.
Хоч мало нас, та ви самі, владарю,—
Це тисяча в єдиному ударі».
Король на те: «Я досі ще й не знав,
Що вмієте ви в лестоці вдаватись!
Собі ціну я сам належну склав,
Та правда ваша — годі зволікатись!
До слави!» — і полинув на коні.
Палають орифлами осяйні,
Гарцюють обіч Дюнуа і Жанна
І скрізь лунає, мов гучна осанна:
«Святий Денис, Карл Сьомий хай живуть!»
Карл, Дюнуа і горда Діва б'ють
Англійську силу, налетівши ззаду.
Так, зринувши над гір тяжку громаду,
Де виникає Рейн або Дунай,
Орел ясний ширяє з краю в край,
І падає з блискучими очима,
З розширеними кігтями міцними
На сокола, що з-під небес ясних
Нещасну чаплю ніби грім настиг.

Та, як леви, хоробрі б'ються бритти,
Вершать одваги славної дива:
Так прут сталевий, на ковадлі битий.
Нової сили в гарті набува.
Погляньте на героїв з Альбіона
І на бійців нащадка Клодіона!
Сп'янив їх крові ненаситний хміль,
Вони летять, неначе вихор смерті,
Стинаються — і вже стоять, уперті,
Мов скелі, непохитні серед хвиль.
Нога з ногою і рука з рукою
Тіла бійців напружено сплелись
І падають, подолані юрбою,
Облиті кров'ю, страшно кленучись.

О, чом не можу в віршах я величних
Подати список дій тих героїчних?
Це право тільки Греції рапсод
Собі здобув — поважно і розлого
Сотати довге плетиво пригод,
Удари всі лічити до одного
І подвиги, що Гектор їх вершив,
Доточувать на тисячу ладів.
Подобатись це дуже певний спосіб,
Та ба! Тоді зректись довелося б
Про іншу вам пригоду повісти,
Що сталася з Агнесою, брати,
Як друг її в кривавім бився бої
На березі Луари голубої.

У парі з Боніфапієм вона
Верстала путь. Розмова не нудна
Точилась про спокусника лихого,
Що всі гріхи і вся біда від нього,
І панотець в історійках своїх
Не додавав напучувань гірких.
Неподаль до красуні Доротеї
Тримуїль обличчя ніжно нахилив
І про родипне вогнище шептав,
Про чистий храм любові однієї.
Дорога їхня густо поросла
Трави буйної килимом зеленим:
Така, мабуть, поляпа та була,
Де бігла Аталанта з Гіппомепом.

На той квітучий знадившиися пух,
До них Агнеса приєднала рух,
А сповідач у тім гурті четвертий.
Зайшло у них про поле слави й смерті,
Про Англію, про любовці, про те,
Як сила скрізь диявольська росте,—
Та мила враз урвалася розмова:
Під землю кінь спочатку порина,
А там їздець, і скрізь лише шовкова
Колишеться і сріблиться трава.
Всі зникли, наче й звуку не бувало!
Так в опері поета-кардинала,
Що слухачі бояться, наче мук,—
Хто не боїться опери нудної? —
Провалюються раз у раз герої
Під землю, в пекло крізь таємний люк.

Монроз, що з того берега Луари
Дивився на Агнесу молоду,
Жадав сказати ніжно й до ладу
Почтине слово про любовні чари.
Він через міст — і пагло остовнів:
Ні панни, ні її товаришів.
Блідий як віск, як мармур, він холоде,
Ще крок ступив — і сам під землю тоне.
Поль Тріконель здаля те постеріг,
Летить мерщій Монроза рятувати,
Та й сам зникає, тільки-но прибіг
На місце тебе, чарами закляте.
Що ж? Під землею — диво всім дивам!—
Сади розкішні, пишні зеленіють,
Яких не мав Луї Великий сам,
Дід короля, що люблять, бо жаліють.
В садах тих замок чарівний стоїть.
То замок... серце з остраху болить!..
Гермафродит панує там без праці,
Бридкий душею й тілом, як павук...
Яких же там іще зазнають мук
Агнеса, Доротей, Боніфацій?

ПСНЯ ШІСТНАДЦЯТА

Як св. Петро втихомирив св. Георгія та св. Дениса і як він пообі-
цяв високу плату тому з них, хто подасть йому кращу оду. Смерть
прекрасної Розамор

Розкрийтеся, неба золоті палати!
Істот безсмертних племено крилате,
Ти, що царів на цій землі ведеш
І брами раю пильно стережеш,
Від ока закриваючи людського
Всі таємниці божого чертога,
Хоч на хвилинку набік оступись,
Щоб добре міг побачити я нині,
Що в недоступній твориться святині,
А за мою цікавість не гнівись.

Молитва це абатова Трітема ¹,
А не моя: я не посмів би сам
Одважно заглядати до едема
І розпити чинити небесам.
Георгій мужній та Денис ласкавий
Сиділи, замкпені на три замки,
Все бачили, а до земної справи
Ніяк докласти не могли руки,
Лише, в сплітках та вигадках моторні,
Інтригували, як усі придворні,
Та йменням справедливості й добра
Звертались до апостола Петра.
Святий, що папа — то його намісник,
Людської долі судія й провісник,
Мереж на цілий всесвіт володар,
Петро, могутній господа ключар,
Промовив їм: «Ви мусили чувати,
Що сорому чимало я зазнав,
Коли у Малха вухо відрубав ²:
Учитель мій велів мені сховати
Меча у піхви і наказом тим
Відняв у мене всі права на зброю.
Та я, братове, способом новим
Вас у змаганні вашім заспокою.
Святий Денисе, скличте всіх святих,
Найголосніш у Франції відомих,
А ви, Георгію, в ясных хоромях
Шатніться теж по земляків своїх.

Хай ті й тамті при божому порозі
Складуть нам оду в віршах, а не в прозі ³,
Гудар-бо схибив: сам господь велів
Тут говорити мовою богів.
Хай скомпонують оду піндаричну,
Мої діла вихвалюючи в ній,
Мою могутність, титул мій гучний,
І все те в одіж приберуть музичну.
Багато смертним клопоту бува,
Як рим дошукуються голова,
А для святих це, звісно, легша справа.
Ідіть же, думайте про форму й зміст,
Тому хай буде перемоги слава,
Чне земляцтво явить більший хист».
Таке сказав з престолу осяйного
Апостол до святих заводіак,
Висловлюючись твердо й нерозлого,
Бо лаконізм — обранців певний знак.
Суперники, що й оком не змигнути,
Метнулися шукати земляків
Із тих ото, яким далося чути
Охоту до римованих рядків.

Святий Денис, кого Париж злюбив,
Біля стола садовить Фортуната ⁴,
Що в нього думка бистра та багата
До щонайвищих залітає сфер;
З тим поруч приміщається Проспер ⁵,
Поет чудовий, хоч і з янсеністів;
Святий Григорій теж серед артистів ⁶,
Єпископ, що прославився давно
В краю, де народився пап Бонно;
Прийшов Бернар, митець на антитези ⁷,
За ним дрібніші тиснуться святі,
Бо зважувати ліпше у гурті
Пісень сп'яялних замисел тверезий.

Зневажливо Георгій поглядав
На ворога, мов то була дитина.
Він у житлі надземнім одшукав
Англійського святого, Августина ⁸,
І так йому розсудливо сказав:
«Угодниче, вродився для війни я,

А віршувати — не моя це річ:
Мій хист — рубатись, бити лиходія
І голови мечем здіймати з пліч.
Ти — віршник. Тож берись мерщій за рими,
Щоб честь отчизни врятувати ними.
Один британець, сумніву нема,
Упорається з галлами трьома.
Ми бачили в Нормандії, в Бретані,
Як легко ті французики кохані
Англійцям поступаються в бою.
Я заставляю голову свою,
Що, взявшись до елегії чи оди,
Де треба розум виявить гнучкий,
Ми також інші поб'ємо народи.
Складай же гімна, приятелю мій,
І доведи, що всюди перші бритти —
Чи битися, а чи пером водити.
Денис там віршомазів настягав,
Надіючись на їхній геній щиро,
Та я за них би й шеляга не дав.
Ти сам працюй. Візьми священну ліру
І носа втри Денисовому кліру».
Низький віддавши за хвалу поклін,
До діла взявся скромний Августин
І, поруч сівши з Франції патроном,
Співацьким віддається перегонам.
Труд скінчено, і колом осяйним
Рум'яні херувими й серафими
Гуртуються: цікаво чути їм,
Як і звичайним духам та святим,
Хто переможе віршами своїми.
Тож Августин читає про дива,
Які серця озлили єгиптянам,
Про Моїсея, що своїм країнам
Незнаву міць і мужність навів,
Про те, як щедрі, тихі води Ніла
Зловісна кров колись забагрянила,
Як в лози обертались плазуни
І як з лозин робилися гадюки,
Про хмари мошок, насланих для муки,
Про спеку, що зсушила всі лани,
Про немовлят невірного народу,
Яких господній ангел повбивав,
Про те, як, поривавшись на свободу,

Ізраїль посуд у Єгипті вкрав ⁹,
Як сорок літ блукав він у пустелі,
Як страчено поклонників тельця ¹⁰,
Як любощів прихильники веселі
Дійшли страшного на землі кінця ¹¹,
Як звів Аод, прообраз Равальяка,
Іменням божим руку на царя ¹²,
Як Самуїл, прославлений вояка,
Ножем кухарським біля вітгаря
Агага нещасливого заріза
За те, що жрець Агага не обріза ¹³,
Як, щоб народ звільнити від тенет,
Ввійшла красуня в ворота намет ¹⁴,
Як Васа вбив завзятого Надада ¹⁵,
Як смертю вмер недоброю Ахав,
Живого випустивши Венадада ¹⁶,
Як гордого Йоаса покарав ¹⁷
Син Атровадів, як з руки Йоада
Аталію лиха убила звада ¹⁸.
Довгенька то поезія була,
Картинами отими перевита,
Якими старосвітщина цвіла.
Було там сонце, на скалки розбито,
І місяць, що розсипався на пил,
Земля в огні, у бурі небосхил,
І гнівний бог, що над світами лине,
І струмінь крові, і мерці, й руїни,
А поруч — тиша, богоданий мир,
Земля, на мед, на молоко багата,
Де гори скачуть, ніби ті ягнята,
І де ягнята — ніби пасмо гір.
Співав поет про грізного владику,
Що на халдеїв бурею спадав,
Та рабства пут з євреїв не здійснював,
Що зуби лев'ячі трощив без ліку,
Чавив ногою непокірних змій,
Казав промови до німих стихій
І усмиряв суворим жестом пана
І василіска ¹⁹, і левіафана ²⁰.
Святий кінчив — і райський весь парод
Загомонів непевно і двозначно,
Від правди ухиляючись обачно...
Такий-от гомін — кепський знак для од.
Тоді Денис підводиться почтивий.

Несміливо він глянув на святих
І привітав низьким уклоном їх,
З такої аудиторії щасливий,
І ніби каже: «Поможіть мені,
Додайте сили, голови ясні».
Аж от, належну даючи пошану
І зборів президентові, й суддям,
І всім, хто тільки навинувся там,
Узявся до свого він пеану.

«О Петре, Петре! На тобі поклав
Сам бог свої церкви мурування,
Ключар небесний, ти в обладу взяв
Царів земних і кожне існування,
Ти мудрий вождь, ласкавий батько всім,
Ти оборонець віри і закону!
Поглянь же: наше право на корону
Зриває очі ворогам лихим.
Намісник твій царює над царями,
Таку йому від тебе дано власть:
Отож як трон візьме він чи віддасть,
То чиниш теє ти його руками.
Ох, горе! Наш парламент ухвалив
Прогнати Карла. На французьким троні
Хизуються сусіди беззаконні,
І втратив син свій спадок від батьків.
Святий ключарю! Глянь на землю грішну
І втіш, могучий, Францію невтішну,
Посадовивши правого на трон».

Отак почав, узявши тихий тон,
Ласкавець наш. Поглянув на Петра він,
Смиренністю та кротким духом славець,
Немов боявся далі річ вести, —
А той кивнув поважно головою,
Несмілістю вдоволений такою,
І каже поглядом: «Чудесно ти
Свою любов являєш нам, французе.
Співай же, як тебе навчили музи».
Денис побожний далі забринів:
«Мій супротивник зчарував присутніх,
Виславлюючи божу помсту й гнів.
Я — милосердю віддаю свій спів:

Любов — найвищий подвиг для могутніх». І впевнено завіршував Денис
Про ту вівцю, що бігла через луки
Та й заблудила в страховинний ліс;
Про пастуха, котрий її приніс
Додому, взявши, мов дитя, на руки;
Про те, як пан господар заплатив
Платню ледачому робітникові,
А той, на дяку щедрості чудовій,
Узавтра й за вчорашнє відробив;
Про Спаса, що п'ятьма лише хлібами
І рибами нагодував трьома
П'ять тисяч душ, зворушений мольбами,
Про грішницю, що, блідна та німа,
Перед Христом упала на коліна,
А він дозволив, щоб вона йому
Обтерла ноги... В патяку цьому
Сорель Агнесу гожа Магдалина
Напом'янути мала слухачам.
Кінчив Денис — і добре бачить сам,
Що патяк зрозуміли ті папове
І дівчині прощають гріх любові,
Солодким розігріті почуттям.
Отак узяв він пад англійцем гору.
Почервонів нещасний Августин,
Метнувся від суда та поговору
Навтікача... Блаженні як один
Сміються, тюкають, свистять, гукають...
Так само — парижани пам'ятають —
Сміявся з марносллова цілий світ,
Коли узяв він, бридший ніж Терсіт,
Сплігати брехні, про мистецтво править
І всіх поетів гудити й неславить.
Двох агнус'ів Денисові подав
Петро святий, а далі постанову
Весь трибунал священний підписав,
Щоб галльський меч британців подолав
І отчий трон посів би Карл ізнову.
Під хвилю цю свого вуханя
Уздріла Жанна в хмарі піднебесній.
Так під кінець чи на початку дня
Ясного сонця промені чудесні
Просвічують крізь хмар густе ткания.

Тоді вона: «За нами перемога!
Он мій осел, самого вісник бога!»

На диво те страшний Бедфорд поблід,
Неподоланності згубивши й слід:
З небесних віщувань він розумів,
Що марпі на Георгія надії.
Англійці врозг'яч, бо здалося їм,
Що наступу на них ударив грім,
А городяни з того осмілили
І б'ють навздогін гурт отетерілий.
Шляхетний Карл по збитих, по тілах
У вражий табір прокладає шлях.
Обложники обложеними стали,
Їх тиснуть ззаду, спереду, з боків,
І не втекти від лютої потали,
І падають убиті на мерців.

Кривава битва грала, наче море.
Тоді ж ото, в жорстокій січі тій,
Явив еси характер гордий свій,
О д'Аропдель, о мужній Христофоре.
Камішпий серцем, зимний та суворий,
Розважністю він смілість покріпляв.
Він з хмурою цікавістю вивчав,
Як б'ються галли, що у них за звичай.
Здавалося, британець войовничий
Розваги у баталії шукав.
З ним Розамор, озброєна по зуби,
Услід ступає справжнім вояком,
Немовби паж, з лиця ясний та любий.
Сталевий панцер, золотий шолом
На ній горять, а пір'я папужине,
По вітру пишним граючи пучком,
Над головою міниться і плече.
Відколи впав убитий Мартінгер
До ніг красуні, бій вона злюбила,
І з крові й смерті тішиться тепер,
Немов сама Паллада роз'яріла
Чи Брадаманта непоборно сміла,
Чи навіть Жанна, Франції краса.
Іде вона, шепоче про кохання,
Вершить одваги й сили чудеса,
Та демонське тут чиниться наслання,—

І враз летять на них Ля Гір, Потон
Та недоступний жалошам Рішмон,
Летять на бій, па смерть чи подолапня!
Озлив Потона бриттів супокій
Та гордощі; спис непохибний свій
Він спрямував, плигнувши хижим скоком,
І зброя, пронизавши в того бік,
У спині вийшла, під плечем широким,—
І крові ллється димної потік.
Англієць пада, а смертельна криця
Укуші з тілом крутиться й зміїться.

Під хвилю цю жахливу і тяжку
Не кинулася Розамор Юдіта,
Щоб вилити печаль свою гірку
Над тілом закривавленого бритта,
Не рвала кіс хвилясто-золотих,
У зойках не склонилася до ніг,
Молитись не хотіла, ні зітхати,
А крикнула розпалено: «Відплати!»
Тож як Потон нагнувся підійпять
Свій славний спис, розламаний надвоє,
Її рука, що мужньо відрубать
Отамапові бабди павісної
Змогла в постелі голову п'яцу́,
Січе навідлі руку ту ворожу,
Чию перед красунею вину
Словами виписати я пе можу,—
І нерви в пальцях (всі одтято п'ять!)
Під шкурою востаннє двиготять...
Потон ніколи вже не міг писати.
Аж надлітає тут Ля Гір завзятий
І в розмаху їй серце прошива,
І падає Юдіта нежива...

Від струсу покотилось забороло —
І бачить він лілейцу шийку голу,
Рожеві перса, хвилі довгих кіс...
Так ось кому він наглу смерть приніс:
Незнавій жінці чарівної вроди,
Сотвореній для щастя й насолоди!
Зітхнув Ля Гір, на плач йому зайшло,
І стогне він, понуривши чоло:
«О небо! Жінка молода та люба!

Я з рицаря зійшов на душогуба!
Ганьба, ганьба тій зброї, тим рукам,
Які здіймаються важаться на дам!»
Але Рішмон, безжалісний на вдачу,
Глузливий та жорстокий завсігди,
Промовив: «Я великої біди,
Мій друже, в цьому випадку не бачу.
Вона ж англійка, та й навряд чи їй
Дівоцтва цвіт уберегти ясний
Так пощастило, як хоробрій Жанні...»

Нараз, по тім брутальнім розважанні,
Його периста рапила стріла.
Подвійна лютість воюка взяла,
І кидас удар він по удару
На ворогів густу й рухливу хмару.
З Ля Гіром він, а з ними й кожен галл,
Запавши в грізний і нестримний пал,
Тпуть, колють, ріжуть, б'ють оскаженіло,
І падає в диму за тілом тіло,
Фортечний брптам створюючи вал.

Нап добрий Карл в тій дикій веремії
До Дюнуа промовив: «Де ж вона?»
«Хто, мій королю?» — той не розуміє.
«Чи єсть яка про неї новина?»
«Про кого?» — «Ох! немов у воду впала!
Коли фортуна змогу нам послала
В Бедфордів замок сміливо вступить,—
Ніхто її під ту не бачив мить».
«Найдемо!» — каже войовнича Жанна.
Тоді король: «О сили неземні,
Про неї дбайте! Хай моя кохана
Повік лишиться вірною мені!»
Те кажучи, коня він не спляє
І ворогів на всі боки рубає.
Та пезабаром темним накриттям
Понад землею морок розіслався
І край поклав отим гучним ділам,
Що ними Карл уперше розважався.
Коли ото спинилася борня,
Зачув монарх, що саме того дня
Вродливих вершниць невеличку зграю
Хтось бачив у долині, біля гаю,

А з-поміж них одна була така
 Прекрасна, ніжна, свіжа та струнка,
 Що навіть словом жодним не сказати.
 Товстого поруч бачено абата.
 Пажі блискучі, рицарі ставні,
 Усяк на бойовому скакуні,
 Всі у стьожках, в оксамиті та злоті
 Товаришили пишній тій кіпшоті.
 Простуючи погоном нешвидким,
 Вони звернули на розкішний дім,
 Якого доти у тамтешнім краї
 Не бачили. Аж око засліплює
 Будинку мальовничість казкова.
 Люб'язний Карл, почувши ті слова,
 Сказав Бонно: «Хто друг мій, той за мною!
 Узавтра рано серце заспокою,
 Побачивши Агнесу, ніжний квіт,
 Або ж — покину цей облудний світ».
 Недовго сну його тримали чари,
 І ледве Фосфор виглянув крізь хмари ²¹,
 Троянд Аврори вістовець блідний,
 А в Сонця повіз ніжно золотий ²²
 Іще-по копей виригано допіру,
 Король, компанію діврава цю
 Були там Жанна, Дюнуа, Бонно,—
 В дорогу рушив, кажучи одно:
 «Найдімо перше дивний скарб любові,
 А на війну ще встигнемо, панове».

ПІСНЯ СІМНАДЦЯТА

Як Карл VII, Агнеса, Жанна, Дюнуа, Ля Трімуйль та інші втратили розум і як вони вернулися до тями завдяки заклинанням пренодбного отця Боніфація, сповідача королівської особи

О, скільки в світі цім чарівників!
 Про чарівниць нема що й говорити...
 Минувся вже облудами повитий
 Мій юний вік, солодких час гріхів,
 Але й під вечір часто, як і вранці,
 Туманять нас могутні ошуканці
 У пурпурі, у слави убранні.
 Ведуть вони в висібкості ясні,
 А далі в прірву затагають чорну,

В гірку журбу, в загибель необорну.
Остерігайтесь чаклунів таких,
Чптачу мій! Як треба вже омани,
То хай то буде любки сміх коханий,
А не прихильність владарів земних.

Гермафродит, поставивши раптово
Агнесі пастку — дивну ту будову,—
Хотів красунь французьких покарати,
Ослів, святих і паладинів рать,
Чия чеснота і божиста сила
Йому всі чари соромом покрила.
Хто тільки входить у заклятий дім,
Робився брат і друг тому чужим,
Він тратив пам'ять, тратив глузд і тямю.
Вода летейська, пивапа мерцями,
Вино лихе, що труять ним живих,
Не чинять згубних наслідків таких.

Там, під склепінням портика чудного,
Навсуміш старовинного й нового,
Блискучий привид гордо походжав;
Ходу легку він, зір блискучий мав,
Рухливий був, як мавпа та достоту,
І все носив фальшиву позолоту.
Ця постать, невсипуща і вночі,
Уява зветься, милі читачі.
Це не прекрасна, сповнена принади
Богиня Риму й давньої Еллади,
Що надихала дух живий творцям,
Що свіжих барв широким розлиттям,
Алмазами, квітками наділила
Співця пепереможного Ахілла,
Очам Дідони додала тепла
І в храм пісень Овідія ввела;
Богиня це чудна, несамовита,
Лихим смаком, безглуздя оповита,
Що меж не знає у шаленій грі
І вчить на глум прозаїка й пііта —
Сорлена, Лемуана, Скюдери¹.
Вона свої навіює тумани
На новочасні опери й романи
І довго ще літатиме, як птах,
На кафедри, в театрі, по судах.

Огидний карлик, недоумко вічний,
У неї на руках, немов сивок;
Колись він звався доктор серафічний,
Проникливий, глибокий, ангелічний²:
Він склав недавно дурості зразок —
Історію Марії Алакок³.
Круг них юрбою — кепський еківок,
Лихого тону загадки нездарні,
Та дотепи кульгаві й незугарні,
Передсуди, безглуздя, віщі спи,
Рої щонайдешевших каламбурів...
Так уночі, серед безлюдних мурів,
Літають сови й чорні кажани.
Згадаймо ж таїну палацу того:
Його хазяїн так побудував,
Що кожен смертний, завітавши в нього,
Свій розум за порогом покидав.

Заледве-но Агнеса наша мила
В покої замка дивного вступила,
Як Боніфацій, господа слуга,
Йй здався Карлом. Дівчина радіє —
І груди давпя сновнює жага.
«Герою мій! Одна моя радіє!
Ви знов зо мною, сонце днів моїх!
А як там бритти? Ви розбили їх?
Ніхто, королю, не завдав вам рани?
Дозвольте ж панцер зняти з вас, коханий!»
І петерплива дівчини рука
Сутану притьмом рве з духівника,
Його до серця чуло пригортає;
Палають очі, губки запашні
Шукають уст у пориві, в огні...
І раптом — що за пригча? — натрапляє
Замісто щік, рожевих, як весна,
На бороду розкошлану вона,
Жорстку, тверду, не чесану ніколи...
Абат від неї, підійнявши поли,
Вона — за ним, неначе бистрий птах.
«Забув мене!» — кричить, уся в сльозах.
Отак вони по залах бігли пишних,
Він хрестячись, вона з плачем гірким,
Аж зойки враз дійшли до вуха їм.
Прекрасна жінка в муках безутішних

Оружного благала вояка,
До ніг йому склонившись, струнка,
Щоб змилювався над її душею,—
А він меча вже підіймав над нею.
Хто б упізнав у варварі страшнім,—
Ой леле! — Ля Трімуйля молодого,—
Що Доротеї всім життям своїм
Пожертував би кілька хвиль до того!
Тепер йому здалось, що Тірконель,
А не красуня перед ним ласкава,
І ворога він кличе на дуель,
Свого добиваючися права.
А що ж вона? Вопа не пізнає
Високого чеснотами героя,
Вона питає: «Де життя моє,
Де любий мій?.. Утратила його я!
Молю вас — допоможіть його знайти!»
А пуатвінець прагне крові, мсти,
Її він чує, та не розуміє,
Англійця бачить і в злості шаліє,
І панні, що від муки умліва,
Такі говорить запальні слова:
«Навчу тебе я тон свій одмінити,
Зарозумілий, безсоромний бритте,
Нахабо, пиворізе острівний!
Я покажу, як рід ганьбити мій,
Мене, мене погрозами страшити!
Пуатевинців я пащадок тих,
Що відсилали в темне царство тіней
Англійських рицарів ще й не таких,
Як ти, зухвалий Альбіону сине.
Де ж меч твій, ратоборче на словах?
Який тебе скував зненацька страх?
В парламенті ти здатен говорити,
Британський цапе, Англії Терсіте,
А як до діла, то підкурчив хвіст!
Ану-бо, появи вояцький хист!
Із піхов зброю, чи тобі на лобі
Встругну печать, аж і не писнеш пробі,
І нагаїв усиплю сто підряд
У твій широкий, бабкуватий зад!»

На мову ту, від жаху побіліла,
Благає й стогне Доротея мила:

«Я не англієць анітрохи, ні!
За що ви зла бажаєте мені,
За що цей гнів, оці клятьби без краю?
Із Пуату я рицаря шукаю.
Ох! Дівчина, заприсягнув життям,
Цілує ноги благородні вам».

Шкода! Глухий віп до її одчаю,
Його рука під ту жахливу мить
За горло панцу рветься ухопить.

Якраз тут сповідач довготелесий,
Втікаючи наосліп від Агнеси,
Спіткнувсь між ними. Рицар запальний
Його за коси рветься ухопити,
Та ба — нема! Віп котиться, сердитий,
Вдвох із абатом, мов клубок живий;
Струнка Агнеса з криком і сльозами
Летить, як м'яч, Трімуйлеві до ніг,
І Доротея б'ється серед них
У вигляді, негожому для дами.

Коли ж ото зчинилося вопо,
Наш добрий Карл, мандруючи з Бошно,
Із Дівою та Дюнуа завзятим,
Перед палацом опинився клятим,
Куди любовний пал його завів.
О сило чародійна! Диво з див!
Заледве встигли спішитись панове
І до фатальної ввійти будови,
Як розум їх змішався й помутнів.
З книжками так, в ярулках квадративих
Серед Парижа мудрі доктори
Заходять, пересварені в розмовах,
До вченості глибокої нори,
Уславленої чварами Сорбонни,
Де нісенітниць непроглядна мла
Кубло собі теплесньке звила,
А глузд живий у перекорах тоне;
Ввіходять преподобні по однім,
Статечно так, поважно, в добрім ладі,
Немовби кожен розумом ясним
Пишались має право в тій громаді,
Немов сварки та брехні їм чужі,

Немов це все — розсудливі мужі,—
З них дехто й справді міркувати схильні...
Та увійшли — і стали божевільні.

Король, до краю з пристрасті п'яний,
З очима, де палав огонь бажання,
Тремтів од палу, як листок дрібний,
І промовляв, немов само кохання:
«Агнесо, соромливеє дитя,
Мій ніжний раю, цвіте мій рожаний!
Ох! Я без тебе проклинав життя! —
Та зустрічі прилинув день жаданий.
Зо мною ти, я знов тебе обняв;
Яке ж бо личко миле та вродливе!
Та ніби стан твій дебелиший став,
Ніж той, що пестив я тоді, щасливий,
Коли з тобою любовців зазнав.
Який живіт! А стегна, боже милий!
Недаром же в розкошах ми горіли:
Моя Агнеса, бачу, вагітна,
Породить нам бастардика вона,
Який за нас одважно буде битись.
Пусти ж, я хочу ближче притулитись,
Щоб паросток під цю солодку мить
До батьківської гілки прищепить».

Із ким же то король так розмовляє?
Кому медові речі виливає?
Кого до серця тулить він, палкий?
То пан Бонно, спітнілий і товстий,
То пан Бонно, людина ця почтлива
Дивнішого не зазнавала дива.
Король, бажання чуючи одно,
У млоснім шалі повалив Бонно
Додолу,— і товстун широкозадий,
Агнесу причавивши аж на дно,
Упав наверх дивочної громади.
О господи, який зчинився крик!
Опам'ятався трошки духівник,
Руками, пузом, спиною своєю
Агнесу душить, тисне Доротею,
Устав, схопився, вирвався, біжить;
Бонно захеканий услід летить.
Та Ля Трімуйль одважний уявляв,

Що ту, кого він над життя злюбив,
Нахаба череватий ухопив
І з нею так поспішно утікає.
Тож він услід придворцеві мерщій
Кричить: «Віддай! То скарб єдиний мій!
Віддай, злодюго!» — і з усього маху
Мечем у спину вдарив бідолаху.
Бонно круг тіла паццер добрий мав,
Тож гострий меч одскочив лиш від нього:
З ковадлом товстуна б я порівняв,
Що лиш дзвенить від молота тяжкого.
Череваня смертельний гопить жах...
Тут Діва їм перетинає шлях
І, бачивши, яка гроза сердита
На Карлового спала фаворита,
Трімуйлеві удар той віддає,
Яким він щастя боронив своє.
Пан Дюнуа, квіт рицарства найкращий,
Не може залишити напризволяще
Трімуйля; він повинен боронить
Свого друга під нещасну мить,
Його впізнав він, — та прекрасну Діву
Він за англійця має, повен гніву,
Її мечем булатним затина
Так, як Трімуйля славного вона,
А той — Бонно у спину недіткливо.

Наш добрий Карл у веремії тій
Усе гадав, що пан Бонно товстий —
Його Сорель. Становище предивне
Для короля й коханця, далєбі!
У щирій і шляхетній боротьбі
Він здатен військо викликати, гнівний.
Усі, що б'ються навкруги Бонно,
Для нього кодро ворогів одно.
На Дюнуа він кипувся завзято, —
Той повернувся, відповів мечем...
Коли б же то герові та знати,
Що з Франції він б'ється королем!
Який би жах діткнув його докором!
Який би впік його несвітський сором!

Під ту хвилину Жанна запальна,
Удар діставши, Карла затина,

А Дюнуа, святого повен гніву,
Б'є короля, рубає красну Діву,
Із лівої та з правої руки
На них шалені силе блискавки.
Бастарде смілий! Жанно гордовита!
Спиніться! Скільки буде сліз у вас,
Дізнавшись, що злість несамовита
На короля під цей упала час!

Трімуйль у тій страшенній крутанні
Прекрасну Діву гателив по спині,
Мечем її принади лоскотав.
Бонно у битві участі не брав,—
Не тим повніла голова у нього;
Він битий був, але не бив нікого.
За ним, ізпявши божевільний крик,
Осатанілий бігав духівник.

Злоба, як вихор, крутиться в палаці,
Всі проти всіх лютують у борні,
Втікають, ловлять, гоняться, бояться,
Стогнанля, зойки, крики навесні...
Агнеса плаче, Доротей гожа
Кричить: «Ой, ріжуть! З нами сила божя!»
А духівник, мов старший лицедій,
Перед веде в процесії чудній.

Побачив перший він Гермафродита,
Хазяїна страшного тих палат,
Що споглядав, як лють несамовита
Крутила Карла, рицарів, дівчат,
І реготався, взявшись у боки.
Збагнув отець без довгої мороки,
Що теє все іде з чортячих справ.
Він трохи, бачте, розуму сховав
Під каптуром, ба ще й тонзури сила
Його, як добрий панцир, боронила.
Умить йому згадалось, що Бонно
Шанує звичай, виниклий давно,
А вартий, щоб шановано і нині:
З собою завжди мати у торбині
Гвоздику, сіль та перець і мускат ⁴.
Із молитовником смиренний брат
Біжить мерщій до світлого фонтана,

Бо ж сіль, молитва та свята вода
Не залишать, напевне, і сліда
Від замка та його лихого пана.
Бурмоче він усе, що випада
В таким-от разі Sanctam, Catholicam,
Param, Romam, aquam benedictam,—
І з чаші, триманої товстуном,
Окроплює свяченою кругом
Алісиного виплодка гидкого:
До Стіксового плину вогняного
Ті бризки я ладен би прирівнять.
По чаклунові іскри миготять —
І диму стовп, густий та пелехатий,
Повив і чародія, і палати.
Французи в темряві страшної мли
Ще свою баталію вели,—
Та зникли чари, з ними й божевілля,
Що син його диявольський наслав;
Усі прочумалися, як з похмілля,
І кожен мозок знов на мірі став.
Герої наші вмить опанували
Ті крихти глузду, що від бога мали,
В людським-бо роді, леле! крок один
Від тьми до безтямності глибин.
Зраділо б серце в кожного з картини,
Коли шляхетні наші паладини
Ченцеві уклонялися до ніг
І всяк молився, як умів та міг.
Трімуйлю! Карле, в любощах завзятий!
Ні, не мені ваш захват змалювати!
Лунало всюди: «О королю мій!» —
«Моя Агнесо!» — «Рицарю ясний!» —
«Це ви?» — «Це ти?» — «Моє життя!» —
«Мій раю!» —

І поцілунки сиплються без краю,
Сто запитів, сто відповідей чуть,
Але думок слова не доженуть.
Щасливий з наслідків своєї праці,
За всіх молився скромний Боніфацій.
Бастард і Діва потай, у кутку,
Шептались про любов оту палку,
Що мала їхню увінчати славу.
Аж тут осел, їх дивний компаньйон,
Як зареве на всю свою октаву,

На щонайпийжчий тріумфальний топ!
Земля і небо з жаху задримали,
І Жанна, пайчистіша з-між людей,
Побачила, як у будинку впали
Сто веж сталевих, мідних сто дверей.
Було таке лиш за доби тієї,
Коли, облігши Єрихон, євреї⁵
Заграли в сурми ворогам на страх —
І місто розвалилося у прах. —
Тепер, на жаль, такого не буває.

Тож цілий замок вигляд одміняє:
Житло, де мешкав неподобний звір,
Обертается в божий монастир.
Стає каплиця з пишного салону;
А кабінет, де та потвора зла
Свої вершила капосні діла,
Господнього стає підніжжям трону.
Одного тільки всемогутній цар
Не відмінив: їдальня залишилась,
Щоб люди там по-людському жились,
Нова їй тільки назва: рефектар.
Хоробра Діва, серцем в Орлеані,
У Реймсі, серед подвигів гучних,
Промовила до Дюнуа: «Жадані
Надходять дні, — надіймося ж на них.
Супроти нас — я бачу це, я знаю —
Зробив останній наступ сатана;
Безсилий він, в борні дійшов він краю!» —
Ох, як же помилялася вона!

ПІСНЯ ВІСІМНАДЦЯТА

Лиха пригода Карла та його золотого почту

Не бачу я в історії землі
Героя, мужа чесного, пророка,
Християнина, вірного глибоко,
Що доля не окривдила б жорстоко,
Заздрісники чи ошуканці злі.

Зазнав багато горя і страждання
Мій добрий Карл, відколи світ уздрів,
З колиски мав лихе він виховання,

Бургундець потім капості чинив ¹;
Позбавив батько прав його спадкових;
Парламент при Гонессі викликав
Його до зали вироків судових ²;
Британець лілії його украв;
Спізнявся на церковні він одправи,
Ба й на обід, блукавши по світах;
Коханка, дядько, мати, друг лукавий ³,—
Всі зраджували в мирі і в боях;
Англійський паж перехопив уміло
Його Агнесу; пекло вогняне
Гермафродита з ланцюга спустило,
Щоб у безумство впав король страшне;
Він жив у кривді, серед мук і страху,
Все витерпів — і бог простив бідаху.
Французи наші, вирвавшись із стін,
Де пан Бонно, Агнеса й паладини
Були всі пошаліли як один
Од витівок чортячої дитини,
Під лісом тим свою верстали путь,
Що Орлеанським півні люди змугь.

Несміло ще Тіфонова дружина
Лила проміпня на поля нічні,
Аж примічають: постаті чудні,
Вояки в спідничках лиш по коліна
З'явилися раптом; на грудях у них
Три леопарди між лілей струпких ⁴.
Мерщій король свого коня спиняє
І невідомих пильно розглядає;
Бастард і Діва — уперед, на шлях;
Агнеса шепче: «Утікаймо, милий!..»
Та Жанпа бачить: люди в ланцюгах,
По двос сковані, замаячили.
«Ой! — скрикнула.— Це ж наших вояків!
Загін англійський у полон схопив!
Повинність наша — їх урятувати!
Гей, Дюнуа! А покажім-по, брате,
Бастарда смілість, діви Жапши гнів!»
І кинулись, узявшись до зброї,
На вартових без роздуму обос.

Одвага їх така страшна була,
Такий жахливий вигляд у осла,

Що воякі, чи як там їх пазвати,
Метнулпсь, мов собаки, утікати.
До визволених Жанна під'їздить,
Вітає їх: «Подяку ви зложіть
Законшому своєму королеві,
Що від англійців вас урятував;
Цілуйте руку; з нами підете ви
Його спадкових боронити прав».
Що ж рицарі на ту ласкаву мову?
Похнюпились, зітхають загадково,
Ні пари з уст... А правда, читачі,
Цікаво вам, кого піднять мечі
За трон французький Жанна закликає?
То шахраї, пайгидші в цілім краї,
Засуджені, як кодекси велять,
На спиші в Амфітріти веслувать:
Ця їхня одіж певно виявляє.
Зітхнув король, поглянувши на них.
«О горе! — каже: — серце мука тисне,
Що племено британців ненависне
Господарює у краях моїх!
В їх імені тут суд іде й розправа!
За них у церкві чинять молитви!
З їх волі на галери йдете ви,
Мої підданці! О, яка неслава!»
Жаліючи огидних волоцюг,
Ласкаво він наблизився, як друг,
До молодця, що перший був між ними.
На світі мало з пиками такими
Мерзотників. Кошлата борода
На підборідді довгому буяє;
В очах нема ні честі, ні стида
І слова правди на устах немає;
Так і здається, що в рудих бровах
Ховається злоба, безчестя, зрада
Блюзніра, геть загрузлого в гріхах;
У піні рот, скрегочуть вічно зуби.
Тож цей шахрай, такий на вигляд любий,
Побачивши французів короля,
Зробився тихий, смирний, як теля,
Мов на молитву, склав потворні губи.
Так пес лихий, що кров горить в очах,
Що аж реве, охриплий з лютування,
Хазяїнові стелеться в ногах

І лиже руки, сповнений бажання
У нього вибредати хліба шмат.
Так чорт, Люцифера самого брат,
З пекельних петрів рушивши в дорогу,
Хвоста свого ховає поміж ноги
І до черниць, тихіший від ягнят,
Крадеться, щоб побожністю своєю
Діскрету знайти чи Доротею.
Зчарований мерзотником брудним,
Король прихильно розмовляє з ним
І додає бадьорості словами:
«Скажи мені, відкіль і хто ти саме,
Як опинився в горі отакім,
Що нині суд послав тебе суворий
На каторзі блукати через море?»
Засуджений на скромний каже тон:
«Із Нанта я, зовуть мене Фрелон ⁵,
Королю добрий. Віруючи щиро,
В монастирях свою кріпив я віру
Не день, не два. Щураючись забав,
Про діток я найбільше в світі дбав.
Життя своє чесноті присвятив я.
В Парижі, на Маїдані Немовлят,
Щоб каявся лихий і супостат,
Сатири і посланія творив я.
Їх купував недешево Ламбер;
Я знаний був на цілий плац Мобер,
Усі мені палежне віддавали.
Щоправда, лихослови закидали,
Немовби й миряпином, і ченцем
Не завжди був з безгрішним я лицем.
Дарма! Суддя мені — лиш власна совість».

Таку зворушливу почувши повість,
Промовив Карл: «Утішся, друже мій,
Покинь свій страх, скажи мені одверто,
Чи люди ці, що з ними йдеш тепер ти,
Всі теж чесноті віддані святій?»
«О,— каже той,— усіх я добре знаю,
За кожного життям відповідаю.
Усі ми в формі вилиті одній.
Тут маєте абата ви Гюйона ⁶;
Особа це, їй-богу, чарівна,—
Не схожа на порушника закону,

Шаленця, забіяку, брехуна.
Ось пан Шоме, що вірпощі безкраї ⁷
Під незугарним виглядом ховає,
Ладеп за благочестя й під різки.
Ось пан Гоша, — йому святі книжки ⁸
Відомі краще, ніж усім равінам.
Он адвокат, що всім би вів перед,
Якби не був небесній правді сином.
Це Сабатьє. Язик у нього — мед ⁹.
А розум! А душа яка у нього!
Хоч він продав господаря свого,
Та грошей зовсім пебагато взяв
І тим вину усяку з себе зняв.
Як я, він мав прибутки від писання.
Чи це ж бо зле? У кожного свій хист.
Ми вам служити будем до сконання:
Вінчає нині тих лавровий лист,
Хто лізе у болото без вагання.
Нам заздрять, ми-бо слави досягли.
Так завжди із героями гучними,
З поетами, пророками, святими:
Усі вони терпистий шлях пройшли.
Ах, пане мій, це ж знаєте давно ви!»

Під час солодкої цієї мови
Набачив Карл іще двох диваків,
Що кожен з них обличчя затулив.
«Хто, — він пита, — ці люди соромливі?»
«Це, — лепетун тижневий одповів ¹⁰, —
Два мужі, над усіх благочестиві,
Окраса вимушених моряків.
Ото — Фантен, вельможам проповідник ¹¹,
Ім вірний раб, прихильний і до бідних;
Живих на правди путь він наставляв,
А щоб добро чинити для безрідних, —
На сповіді вмирущих окрадав.
Он там — Брізе, черницям друг ласкавий ¹²;
До їх принад не був охочий він,
Та грошові владнував їм справи,
Дукат у них забравши не один
В ім'я господнє. Гроші — то дрібниця,
Та грішним попускати не годиться.
Останній серед гнаних на Марссль —
Моя підпора, брат і друг Бомель ¹³.

Серед моїх прихильців найпідліший,
Найвідданіший він і пайвірніший.
Забутливий, він іноді і вдень
Залазив стиха до чужих кишень,
Віддавшись душею пану богу.
Що за перо метке та бистре в нього!
Він знає, що для простого ума
Над правду лиха більшого нема,
Що світло істини — річ небезпечна.
З таких причин оця людина гречна
Взяла брехню в писаннях за закон
І завжди чеше на фальшивий тон.
Я ж, пане мій, вам правду повідаю:
Єсте герой ви, славний між усіх,—
Хай буде це відоме в край із краю.
Прийміть мене й товаришів моїх,
Окривджених, окритих поговором,
Своєю ласкою зогрійте нас.
Ми будем вірним, незрадливим хором
Вам славу воздавати повсякчас».
Тут він зложив казання патетичне
Проти англійців, за закон салічний,
Доводячи, що він би й без боїв
Од варварів країну свободив.
Припало це до серця королеві,
І той пообіцяв газетяреві,
Ласкаво усміхаючись, як брат,
Що всіх бере під свій протекторат.

Агнеса, будучи цьому за свідка,
Розчулилась і слізку пролила:
Любові жриць розчулить можна швидко,
Вопи-бо мають, хоч і жертви зла,
Серця ніжніші, як війни слугині.
«Королю,— каже,— ви вчинили нині
Добро велике для оцих бідах.
У них розвіявся покари страх,
Ваш усміх щастя їм дає і волю.
Ох! Ті зухвальці чинять там суди
Во ім'я папа іншого, королю!
Тупоголові, капосні діди
Мого коханця за ніщо вважають!
Я бачила, як гордо походжають

Вони у чорних мантиях своїх.
Я пам'ятаю добре: через них
Владар французький по крові й закону
Утратив і багатства, і корону.
Так само довелось бідахам цим
Прийняти од них страждань гіркую чашу.
Сіром пригрійте,— а судцям лихим
Сплатіть як слід за спільну кривду вашу».

Цей поклик короля зачарував:
Він до добра великий нахил мав.
Та Жанна, грізносерда войовнича,
Повісити їх радить без розмов;
«Фрелонам,— каже,— час давно прийшов
Гойдатися у лісі на осиці».
Премудрий і могутній Дюнуа
Такі на тее вимовив слова:
«Не раз серед воєнної тривоги
Потрібні нам бувають руки й ноги;
Як бачите, ці добрі молодці
І ноги мають, і по дві руки:
Нехай послужать ними, з ласки неба.
Писак та віршомазів нам не треба
На полі крові, у диму боїв,—
Візьмімо їх собі за вояків.
В розлуці з писаниною своєю
Вони здадуться богові Арею».
Карл згоджується. Разом перед ним
Всі шахраї впадають на коліна,
І плаче кожен, як мала дитина.
Кімнату для спочинку дано їм
У домі, де король з товаришами
Мав ночувати, стомлений трудами.
Сорель подбала, щоб для всіх прояв,
Недавно ще плямованих безслав'ям,
Бонно вечерю добру влаштував:
Недоїдки він королівські дав їм.

Вечері час хвилиною пробіг,
І Карл з Агнесою спочити ліг.
Прокинулись — і диво узяло їх:
Деся одіж зникла. Геть по всіх покоях
Агнеса бігає,— але дарма!
Немає сукні, перлів теж нема,

Щез і портрет високого коханця!
Бонно шатнувся до калитки вранці —
Він королівський вірний був скарбник —
Ох! Скарб монархів теж таємно зник!
Білизну, посуд,— ох, усе злодії
Забрали! — То газетярів орда
Все замела в будинку без сліда,
На волю знов добувшись надії.
Ім думалось (навчав так ще Платон),
Що розкіш зайва власникам корон.
Сховавшись під кóрчми захист милий,
Вони здобуте чесно розділили,
А далі й книга виникла у них
Про марні марнощі принад земних.
Доводиться там влучними словами,
Що люди всі, Адамові сини,
Добром ділитись мусять із братами,
Всуспільнявши і сукні, і штани.
Небавом цього й видано трактата.
Там велемудрих приміток багато,
Там, на пожиток дітям християн,
Є й передмова, і докладний план.

Наш добрий Карл і рицарі та дами
Від горя мало не згубили тями,
Питалися, шукали,— та шкода!
Колись так само доброго Фінея,
Вождя фракійців, та царя Енея ¹⁴
Спйткала враз нечувана біда:
Вони собі трапезувати сіли,—
А ненажери гарпії влетіли,
Як сарана, до їх печер німих —
І без обіду залишили їх.

Агнеса стогне, плаче Доротей,—
Ані шматинки, тіло щоб покрить.
Проте Бонно появою своєю
Здолав би навіть мертвих розсмішить.
«Ох! — він кричав: — адже біди такої
Ми ні в одному не стрічали бої!
Ох! Я умру! Злодюги навісні,
Забрали все, ні шеляга немає!
От що, королю, з добрості буває,
От як вам платять мудреці земні!»

Агнеса, добросерду вдачу мавши,
Великодушна та ласкава завше,
На те йому: «Боюпо мій дорогий,
Невже через пригоду цю погану
Ви до письменства втратили пошану —
І ненависний вам поетів рій?
Письменника я знала не одного,
Що чисті руки й чисту душу мав,
Що короля свого не окрадав,
Поєми й прозу пишучи для нього,
І, славлячи чесноту у піснях,
Сам у безчесних не купавсь ділах.
Загальне благо — от ясна мета їх;
Вони несуть поліпшення в звичаях,
Навчати й тішить — їх твердий закон.
На шершню хай скидається Фрелон *,
Та ви ж, проте, не скажете ніколи,
Що зовсім зникли працьовиті бджоли».

Бонно на тес: «Що мені до бджіл,
До шершнів і до всіх тих марних діл?
Обідать час, а гаманець порожній!»
Його втішають наші подорожні,
І героїчно сидується всяк
Полагодити справи хоч сяк-так.
Усі нарешті рушили в дорогу —
До замка і затишного, й ясного,
Де знайде кожен чесний паладин
Одежу, страву й подостатком вин.
У рицарів були непишні шати,
А вже про дам то краще й не казати,—
І бачили зустрічні люди їх
Кого без суконь, інших без панчіх.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Смерть хороброго й ніжного Ля Трімуйля та чарівної Доротеї.
Суворий Тірконель іде в картезіанці

О сестро смерті, що зовуть війна,
Атропи дочко, розбишацтва право,
Якому дано героїчну славу,—

* Frelon — шершень. На цьому в оригіналі побудована гра слів.— М. Р.

Ти чиниш лихо до кінця і дна!
Ти море й поле багрянити кривлею.
Коли ж іще з жорстокістю твоєю
Амур з'єдпається і та рука,
Що ніжно так і гріє, і стиска,
Меча затопить у кохані груди,
Коли, під хвилю темної облуди,
Смерть заподіє рицар тим устам,
Де ще горить солодкий слід любові,
Ладний за краплю дорогої крові
Своїм юнацьким заплатить життям,
І бачить, як згасають очі милі,
Що чарували в пристрасній несилі,—
Таке видовище для чулих серць
Іще страшніше, ніж останній герць
Вояцтва, що на смерть іде завзято,
Від короля за те узавши плату.

Здобувши знов ума зрадливий дар,
Його французький ужива владар
На те, щоб із підданцями своїми
Ганять за небезпеками новими.
Прямує він із почтом золотим
До гóрода, де в замку кам'янім
Велика й щедра Марсова скарбниця.
Там і мечі, й списи, і гаківниці,
І подарунок пекла, нам на страх,—
Гармати у погрозливих рядах.
Уже здаля виднілись вежі чорні.
Мандрівники хоробрі та моторні
До них завзято линули учвал.
Лише Трімуйль, чий благородний пал
Довіку славен буде поміж нами,
З дороги збився, до своєї дами
Схиляючись і полум'ям розмов
Освідчуючи вогняну любов.

В долині, де струмок шумів студений,
Де кипарис підносився зелений,
Як піраміда,— він уже сто літ
Розвеселяв увесь окольний світ,—
Була печера; там стрункі наяди
З сільванами ховались для відради.
Там чисте і прозоре джерело

Каскадами примхливими текло,
Стелились трави, як розкішний килим.
Струнки жонкілі із жасмином білим
Немов шептали пастушкам: прийдіть
До нас мерщій, щоб солодко спочить
На цьому ложі, гідному Амура.
Чутлива пуатвинцева натура
До серця тії заклики взяла.
І місце, й час, і повіви тепла
Та свіжості, і любки образ милий
Жадобу нестриманну пробудили.
З могутніх коней враз вони зійшли
І на зеленім муріжку лягли,
Зриваючи і поцілунки, й квіти,—
І німфи, заглядаючи крізь віти,
В долоні їм плескали без кінця.
Всептаство, від орла до горобця,
З їх прикладу навчалосся любити.
В тім самім лісі, близько відтіля,
Була каплиця. Там напередодні
Шандосові останки, вже холодні,
Сира навіки прийняла земля.
Два панотці, одягнені у біле,
Як звичай і закон їм приділя,
Над довгим «De profundis» * там потіли.
Поль Тіркопель там і собі стояв:
Хоч церкву він не дуже полюбляв,
Та пам'ять друга цінував високо.
Вояки, загартовані в боях,
Нестриманому віддані пороку,
Вони з Шандосом мали спільний шлях,
Цураючися ніжності й любові.
Шандоса він, проте, любив як міг,—
І слово дав розлити море крові
За того, хто від галльських рук поліг.

Він бачить у віконце: пара коней
На мураві пасеться без припони;
Біжить до них... Злякалися вони —
І чвалом до тієї гущини,
Де Ля Трімуйль, обнявши Доротею,
Про все забув за пристрастю своєю.

* «З безодні» — заупокійна молитва (лат.).— Ред.

Чужому щастю ворог з давніх літ,
Заскреготав зубами страшно бритт
І крикнув: «О поріддя нечестиве!
Для безсоромних любощів своїх
До того саме місця забрели ви,
Де наш герой на вічний спокій ліг!
О сміття двору, що стида не має!
Коли англієць чесний умирає
Від рук ворожих (рідко це бува),—
Вам з радості п'яніє голова,
І ви, кому британське все немиле,
Цілуєтеся край його могили!
Безчесний рицарю, що лиш бабам
Служити годен, ніжний та ледачий,
Скажи: невже твоїм далось рукам
Убити того, за ким народ наш плаче?
Чому ж ти ніби в рот води набрав,
Чому в свою коханку очі вклав?»

«Ні, не мені судилась тая слава,—
Француз йому шляхетний одказав.
Керує в бої божя сила права,
І хоч з великим вашим вожаєм
Я справді перший змірявся мечем,
Витримуючи напад, як годиться,
Та вмер він од щасливої правиці.
Зате сьогодні вже черга моя:
Нахабу-бритта покараю я».

Як вітер, що спочатку тихо віє,
Шепоче в прибережних комишах,
А потім, розгулявшись, шаліє
І на природу навіває страх,—
Так Ля Трімуйль із хмурим Тірконелем,
Одваги упиваючися хмелем,
Глузливими погрозами пекли
Один одного. Рицарі були
Без панцерів і без шоломів навіть.
Усе, що тисне, обтяжає й давить,
Французький воїн з себе поскидав,
Готуючись до любосних забав.
Тож меч, і спис, та всяка інша зброя
Лежали побіч нашого героя,
Бо й справді: для любові нащо спис?

Поль Тірконель — той, думалось, і зріс
Озброєний, — а скинув у капліці
Свій панцер, свій шолом та рукавиці,
На збросноця залишивши їх.
Був тільки меч у піхвах золотих
При боці в нього, як товариш добрий.
Його добув він. Ля Трімуйль хоробрий,
Палкий відчувши на зухвальця гнів,
До зброї кинувся без довгих слів,
Схопив її, лютуючи без міри,
І скрикнув: «Ось я зараз покажу,
Потворний і жорстокий лицеміре,
Як сунуть носа у любов чужу».
Сказав — і герць розпочина шалений.
Так, ужахнувши весь фрігійський край,
На Гектора ударив Менелай
Перед лицем провинної Єлени ¹.

Від Доротеї криків жалібних
Печера, гай, повітря задрижало.
Ніколи ще так серце не кохало,
Ніколи досі від тривог таких
Не билося. «О боже! Де пила я
Солодку втіху, де зазпала рай, —
На мене втрата милого чекає!
Трімуйлю мій! Ти, варваре, стривай,
Мене убий мечем своїм, почваро!» —
Простягнувши руки, кинулась вона,
Не боячися смертного удару,
Між вояків, як блискавка ясна.
Вже груди милого алебастріві,
Ті ніжні груди, той гарячий шовк
Забагрянив широким струмнем крові
Поль Тірконель, розлючений, як вовк.
Француз, від тої рани роз'ярілий,
Смертельну зброю розмахнув щосили, —
Та Доротея поміж них була.
О небо! О боги! О доле зла!
О, хто з земних коханців прочитає,
Сльозами не зросивши цих рядків,
Що красень, рівного кому немає,
Чиє чуття, мов океан, безкрає,
Рукою власною кохану вбив!
Смертельне лезо, лихоносна криця

Прошила серце, любощів житло,
Що лиш для нього пишно розцвіло;
Вона упала, як підбита птиця,
Трімуйля кличе... А холодний жах,
Смертельний жах прекрасну повиває,
Могильна ніч стоїть уже в очах.
В останній раз вона їх відкриває,
В останній раз безсила вже рука
Коханця пестить, гладить і стиска,—
А вже душа від неї відлітає,
І, клянучись, прощається вона
З тим, з ким ділила запальне кохання,
І тихо пробриніли, як луна,
«Люблю, люблю» — слова її останні.
Шкода! Трімуйль нічого вже не чув,
Не бачив. Смерті морок лютий
Над ним страшними крилами війнув.
Лежить вояк, безсилий і зітхнути,
Його коханка кров'ю облива,—
А він лежить, як скошена трава...
Побачивши картину цю жахливу,
Поль Тіркопель закам'янів, завмер;
Суворого англійця лиш тесер
Діткнули жалощі, йому на диво.
Так Атлас, кажуть, що жалю не знав,
Колись горою кам'яною став ².

Тож милосердя, що природа-мати
В глибіню людського серця посила,
Щоб пристрасті суворі пом'якшати,
Розбило кригу лютості і зла.
Бритт кинувсь рятувати Доротею,—
І два портрети на грудях у неї
Знайшов: дві міньятюри золоті,
Що свято берегла вона в житті.
На першій був з блакитними очима
Її Трімуйль; його прекрасний вид
Цвів гордощами ясно-молодими,
Являючи їй любові ніжний слід.
Зітхнув англієць: «Він любові вартий...»
Але який відчув страшний удар ти,
О Тіркопелю, другий медальйон
Побачивши? Чи це не дивний сон?
Твої ж бо власні риси на портреті.

І він згадав, як милій Кармінетті,
Коли в Мілані-місті пробував,
Цілунок з уст рум'яних ізривав
(Була вона до бриттів несувора).
Згадалося — немов було це вчора,—
Як од'їздив він звідти, як вона
Із ним прощалася, вже вагітна,
А він їй дав при тій сумній годині
Свого портрета, що митець Белліні³
Уміло вивів пензлем чарівним.
Так, так! Усе майнуло перед ним.
Ох! Кармінетта — Доротеї мати,
А батька, батька — Тіркоцелем звати!

Він гордий був, суворий, крижаний,
Та людяність утратив не до краю.
Коли натурі випаде такої
Глибока чаша муки та одчаю,—
Вона сильніше їх пережива,
Ніж той, хто скаржиться не раз, не два
З пустих причин: я мучусь, я страждаю!
Згорає легко висохлий комиш,
Та мідь і сталь палають гарячіш.
Його дочка — ця дівчина убита,
Залита кров'ю, смертю оповита!
Він дивиться на неї, гордий бритт,
І вперше плаче, відколи на світ
Родився, облива її сльозами
І стогне, аж луна іде лісами,
Клене війну й фортуни дар лихий —
І пада сам, неначе неживий.
Від зойків тих Трімуйль розплющив очі,
Побачив день, і здався день йому
Темнішим від захмареної ночі.
Свою коханку бачить він німу,
Меча свого з грудей їй вириває,
І ставить меч, де стелеться трава,
І на вістря безжальне упадає,
І Доротею кров'ю залива.
На крики Тіркоцелеві журливі
Гурт челядинців і попів біжить;
Так само вдачею немилостиві,
Вони, проте, розчулилися вмить.
Пан Тірконель, якби не їх помога,

Так само був би полетів до бога.

Свій розпач трохи вгамувавши, він
Велить покласти пару нещасливу —
Трімуйля й дівчину його вродливу —
На довгі ноші з ратиц, із дрючин.
У табір королівський їх відносять
Солдати і слізьми дорогу росять.

Поль Тірконель, що меж не знав ні в чім,
Прокляв життя по випадку таким.
Зненавидів жіноцтво він, природу
І все, що спричинило ту пригоду,
Сів на коня і вирушив без слуг,
Темніший від погрозливої хмари,
Самій німоті та скорботі друг,
Шляхом паризьким з берегів Луари.

Прибувши до Кале, на кораблі
До батьківської він пливе землі,
Святого Бруно там приймач схиму ⁴;
Там поміж пим і справами земними
Стає високе небо за стіну;
Поринувши у самоту сумну,
Він од людей, од себе утікас,
Суворо постить довгу низку літ,
Смиряє плоть, ні з ким не розмовляс,—
Проте безбожним так і кинув світ.

Коли король, Агнеса, горда Жанна
Побачили той похід жалібний,
Коханців двох, що залишили рано,
Такі вродливі, любий шлях земний,
Залитих кров'ю, курявою вкритих,—
Усі тоді заплакали по вбитих,
Усіх жажнув фортуни вирок злий.
Ридала менше стародавня Троя,
Як смерть скосила Гектора-героя
І мертвого прославлений Ахілл ⁵
Ласкаво, ніжно волочив крізь пил
По трупах, серед стогону і страху,
За колісницею, на мотузку:
Там богоставив жити Андромаху,
Лиш мужеві пославши смерть тяжку.
Агнеса ніжна, тремтячи всім тілом,

До Карла пригорпулася в ту мить
І каже: «Любий! Таж із світом білим
Нас також доля може розлучить!
Нехай же тільки так вона велить,
Щоб я, прекрасна тілом і душею,
Була й по смерті милою твоєю!»
На мову цю, що сіяла в серцях
Скорботу ніжну та безсилий жах,
Хоробра Жанна, взявши тон суворий,
Промовила: «Так, сталося нам горе,
Та не жіночим стогоном, плачем,
Не зойками, не криками сумними,—
За благородних смерть грізним мечем
З англійцями сквитуймося лихими.
Погляньте, о королю! Орлеан
Іще від крові димом оповитий:
Її найкращі з ваших громадян
За вас не побоялися пролити,
Покірні руху вашої руки.
До зброї ж! Уперед вести полки —
Повинність королівська. Тільки нею
За Ля Трімуйля та за Доротею
Британцям можна гідно відплатить.
Агнеса ніжна, годі, не тужить,
Коханця не розчулюйте сльозами.
Обов'язок високий перед вами:
Додать йому вояцької жаги,
Щоб славен був король між королями»
На те Агнеса: «Ох, нема снаги».

ПІСНЯ ДВАДЦЯТА

Як Жанна підпала була химерній спокусі; ніжне зухвальство її
осла; доброчинний опір Діви

Ламке і тіло, і душа в людини,
На доброчинність віри не кладіть;
Прекрасна ваза, та, на жаль, із глини:
Розбити легко, а тоді злішіть
Із сотні черепків посуд єдиний!
Облудна мрія, нездійснений сон,
Щоб вазу ту не вкрила жодна пляма!
Візьмім до прикладу хоч би Адама,
Згадаймо: ветхий Лот, сліпий Самсон,

Святий Давид і мудрий Соломон,
І всі жінки, відомі й невідкриті
В старому та новому заповіті,
В історії та міфах, знали гріх!
За це охоче я прощаю їх,
Не серджуся за їхні примхи ніжні,
За хитрощі та за смаки розбіжні,
Проте скажу, що деяких смаків
Нізащо б я красуням не простив.
Не раз, буває, мавпу волохату,
Товсту, бридку, потворну, карлувату,
Вони голублять, мов хорошуна.
Оце-то непростенна вже вина!
Вартніший, може, наш осел крилатий
За фертника, що зна лиш танцювати.
Прекрасна стате, свій натхненний спів
Одній тобі лише я присвятив,—
Тож розкажу, щб довелось зазнати
Хоробрій Діві, як вона була
Сп'яніла з хитрих залицянь осла.
Це не мені, а мудрому Трітому
Належить оповідь на дивну тему.

У вічній тьмі проклятий Грібурдон,
Страшний і в казані своїм кипучім,
Кляв на огидний та блюзнірський топ
Той день, як Діва палашем блискучим
З плечей у нього голову зняла:
Жадоба помсти клятого пекла.
Одно кричав він: «Батьку Вельзевуле!
Вчини, щоб Жанну, зрослу в боротьбі,
Гріхом земні спокуси огорнули.
Це справа честі, батьку, далєбі!»
Аж тут у пекло, дишучи злобою,
Бридкий Гермафродит упав стрілою,
Окроплений свяченою водою:
Шукать поради жаба та гидка
В чортячого поклала ватажка.
Отож утрюх взялися міркувати,
Як Діву спокусить. Ох! Слід сказати,
Що й двох для дочок Єви забагато.

Відомо їм було давно уже,
Що Жанна під спідничкою своєю

Ключі від Орлеана береже
І що врятує Франції лілею
Невинністю дівочою вопа.
На вигадки удався Сатана;
Тож лине він між приятелі-бритти,
Щоб на землі ту справу дослідити
І винюшити, в настрої яким
Сувора Жанна, ненависна їм.

Король, Бастард, Агнеса, Боніфацій,
Осел, Бонно і Жанна молода,
Щоб допомоги збройної діждаться,
Заїхали в фортецю. Ні сліда
Там не було від вилому страшного:
Замурували все, і тим дорогу
Британським воякам перетяли.
Та вояки британські відійшли,
І наш король, Бедфорд і городяни —
Ті там, ті там — кладуться спати рано.
Тремтять, о музи! Дивну дивину
Розповідати зараз я почну.
А ви, читальники, кому від бога
Назнаменована чистота строга,
Бастарда і Дениса восхваліть:
Вони гріховну одвернули мить.

Я обіцяв колись вам розказати,
Хто, власне, був отой Пегас ухатий,
Що Дюнуа і Жанну д'Арк носив
Проти непогамовних ворогів,
Яких боялись королі й дівчата.
Ви знаєте: на крилах золотих
В Ломбардію літав він із героєм;
Вернувся відтіль — та ревнощів чудних
Зазнав, і розлучився з супокоєм:
Хоробру Діву мавши на сідлі,
Відчув огонь у серці він своєму,
Огонь, що сяє світочем в імлі
І що дає життя всьому живому,
Виповнюючи землю й небеса.
Це полум'я священне пригаса:
Його частину більшу для Пандори
Взяли боги; відтоді людям горе!
Зносився світоч, і кипуча кров

Недосконалу зраджує любов.
Огню того палючого тепера
Не появля Уранія Венера,
І те божисте, вічне джерело,
Що на землі струмуючи текло,—
Аркадії блаженної химера.

О селадони, що рої дівчат
Вас путами із квітів повивали!
Нехай усі: і радник, і прелат,
Полковники, артисти, кардинали,
Усі, кого безумив аромат
Солодкої, жагучої любові,
В цій справі не звіряються ослові!
Про золотого чули ми осла
І про його метаморфози дивні,
Та знаємо — людина то була,
І нашому ні трохи він не рівня.

Абат Трітем, кому педапт Ларно ¹
В ученості далеко поступився,
Аж сполотнів, подумавши лише,
Яким чуттям вухань наш зачавився,
І довго слів таких не міг пайти,
Щоб людям ту пригоду повісти.
Тонке перо між пальців затремтіло
І випало,— та знову благодать
Вернулася, як про нечисту силу
Узявся він спасенно міркувать.

Диявол, як відомо, має фахом
Тенета ставити земним комахам
І спокушати бідний рід людський.
Цей батько лиха, мудрий і страшний,
Побачив раз, як наша мати Єва
Була біля наказаного древа,
І яблуко пізнання їй підніс ²,
А може, й гірше що зробив їй біс,—
І бідолашну вигнано із раю.
Від того дня жіноцтва любу зграю
Узяв під провід хитрий Сатана.
Абат Трітем нехибно цеє зна.
Послухайте ж його оповідання

Про Жанну, про ослове залицання —
І добре посоромте ревуна.

Дебела Жанна, з лицями, як вишні,
Лежала на постелі пуховій
По сні живлющім, — і згадалось їй
Життя її та всі діла колишні.
Перебиравши подвиги тяжкі,
Вона забула про свого патрона:
У марнославстві люди всі такі;
Взяла тоді Дениса лють законна,
І дівчину на декілька хвилин
Лишив без ласки та опіки він.
Святий хотів їй навіч показати,
Яка їй без заступника ціна,
І довести їй, що повинна мати
Усяка із жінок опікуна.
І от уже стоїть диявол обіч,
Підстерігаючи жадану здобич.
Упасти в гріх — то ж тільки мить одна.

Слокусник, що нічого не минає,
Аби вершить лихі свої діла,
Вселяється в крилатого осла,
Людської мови звіра навчає,
Пом'якшує його жахливий бас
І втаємничує в мистецтво дивне,
Яке Бернар оспівує у нас,
Як в давнину Овідій богорівний ³.

Забув осел, що в світі сором є,
З хліва біжить він навпростець до ложа,
Де все життя перебира своє
Цієї книжки героїня гожа.
Він солодко їй шепче, що вона
Славетна над усіх земних героїв,
А вродою — троянда чарівна.
Так змії отой, що Єву знепокоїв,
На відповідний трапивши момент,
Передовсім сказав їй комплімент.
Тут визнати годиться нам, панове,
Що лестощі — дорога до любові.
«О небо! — закричала Жанна д'Арк. —
Це дивина, святим клянусь Лукою!

Осел говорить мовою людською,
Ще й добре, хай святий посвідчить Марк!»
А він, схилиючи свої коліна,
«Ти,— каже,— дивуватись не повинна.
У Ханаані, де погапський храм,
Мене зростив відомий Валаам,
Що був жерцем найстаршим того храму.
Та я — сврей і вчасними словами
Прокляття від народу одвернув,
Яке мій пан ладен наслати був.
Господь мене нагородив за те,
Пославши до Єноха в Іудеї.
Новий хазяїн дар безсмертя мав;
Тож Паркам він негайно наказав,
Щоб ножиці суворі їх не сміли
Мій вік мені перетинати милий.
Життя моє прослалось, як весна,
Що їй кінця ані межі не зпати;
Господар мій пустив мене гуляти
По вольній волі, та була одна
Тій волі необмежній перепона:
Кохатись цілковита заборона.
Ох! Для осла це страховинна річ!
Я міг собі брикати день і ніч,
Усім на світі серце веселити,
Опріч одного: я не міг любити.
Слухняніший, ніж праотець Адам,
Що яблучко іззів, собі на лихо,
Я гору взяв над буйним почуттям
І приписові підкорився тихо.
Замовкла плоть; цій справі помогло
Те, що ослиць ніде там не було,—
І жив певинними я почуттями
Поміж такими, як і сам, ослами.
Коли з Еллади Бахус-Діоніс
І тирс, і п'яні радощі заніс
У край, де Ганг священний протікає,
Служив тоді йому за сурмача я.
Індуси, мудрість маючи від нас,
І нині ще пригадують той час.
Сілен та я — прославлені герої ⁴
Тієї експедиції гучної.
Так само через мене між людей
Уславився широко Апулей ⁵.

Коли, нарешті, всім французам ворог,
Георгій у небесній вишині,
Злюбивши над усе воєнний порох,
Став їздить на англійським скакуні,
Коли Мартин, плащем своїм відомий ⁶,
Добув коня, який не знає втоми,—
Святий Денис, суперникам на зло,
Взяв і собі тварину під сідло.
Мене обрав патрон ваш задля того
І пишні крила ці подарував;
Я з псом святого Роха другував ⁷
І з підсвинком Антонія святого —
З емблемою чернецтва геть усього.
Був чищений я згреблом золотим,
Амвросією, нектаром живився...
Та щб це, Жанно, як рівняти з тим
Чуттям, яким тепер я окрилився!
Щб та свиня, Денис, Георгій, пес
Проти красуні, вартої небес!
Повірте: мавши на віку багато
Блискучих та славетних хазяїв,
Нікому ще так вірно слугувати,
Як вам, о зоре ясна, я не хтів.
Відтоді, як сюди прибув із раю,—
Живу лиш вами, вас лише кохаю.
Та ні, я знов на небі! Діво, знай:
В очах твоїх мені сіяє рай!»
На мову цю, признатися, зухвалу
Розсердилася Жанна непомалу:
Любить осла! Йому віддати цвіт,
Якого не зірвав ні галл, ні бритт,
Дівочу честь, не викрали якої
Погоничі і Франції герої,
Невинність, чисту, як нагірний сніг,
Що через неї сам Шандос поліг!
Проте... Що за осел, о боже правий!
Чи ж гірший він за кізоньку струнку,
Що калабрієць водить у вінку?
Ні! Геть, спокуси! Відсахнись, лукавий! —
Такі думки, як буря вогняна,
Йй сколихнули душу всю до дна.
Так іноді, води й небес тирані,
Вітри шалені, злившиися в циклон,
Несуть кораблик через океани

На Яву, на Суматру, на Цейлон,
То в небеса суденце підкидають,
То об каміння попідводне б'ють,
У вир безодній, ревучи, вкидають
І знову з пекла в височінь несуть.

Лукавий хлопчик, що в свою обладу
Забрав людей, царів, богів, ослів,
Натягши лука, вже сміявся радо
Отій раптовій зміні почуттів.
І справді, Жанні видалася мила
Та пристрасть, що її вона збудила
Принадами своїми ув ослі —
Тварині, пайгрубішій на землі.
Уже вона до нього простягає
Правицю — і раптово віднімає,
Вся зашарівшись, як зоря ясна.
Нарешті так промовила вона:
«Мій любий осле, марпа то надія!
Згадайте, що нерівня ви мені.
Чиню велику справу на землі я,
Мету прекрасну бачу вдалині.
Лишій! На мене Франція чекає!»
На те осел: «Любов усіх рівняє.
Згадайте Леду: лебедя вона
Любила, а не втратила пошани⁸;
Хто Пасіфаї дорікати стане⁹,
Що бугая, як тее всяке зна,
Вона над славних рицарів воліла?
Взяв Ганімеда птах-орел на крила,
І в образі конячим бог морів
Філіру чарівну приворожив».

Веде свої він далі теревені.
Сам чорт, як автор міфів та байок,
Тих прикладів нанизус разок.
В цім до осла подібні наші вчені.
Та поки ллються ніжні ті слова,
В сусідньому покої Дюнуа
Прокинувся, прислухався... о боже!
Та хто ж це там таке співати може?
На рівні ноги скочив паладин:
Що за суперник? Хто і звідки він?
Підбіг, поглянув... О небесна сило!

Вухатий кавалер! Чи це ж бо він
Насправді бачить? Чи не обмарило?
Отак Венеру, зроджену для втіх,
Вулканова мережа упіймала,
Коли вона, перед богів усіх,
Під Марсом геть голісінька лежала.
Та Жанна ще не втратила вінка;
Святий Денис її не відступився.
Уже загибель їй була близька,
Та вчасно він на теє нахопився.
Великий гнів Незайману поймав,
Вернулася до неї самовлада.
Так воїн, що па варті задрімав,
Коли почує: «Гей! до зброї! зрада!» —
Прокинетесь, вихоплює меча
І ворога рубає з-за плеча.

Деборин спис, намоклий злою кров'ю,
Стояв у дівчини при узголов'ю:
Її в біді не раз він рятував.
Вона до списа. Сатана не мав
Ніякої супроти нього сили.
Бастард і Жанна кинулися сміло
На вуханя, і так він заревів,
Тікаючи, що в Напті розбудив
Луну. Осли, що в Пуату стояли,
На голос той страшний відповідали.

Утік диявол, та знайшов нове
Для себе він, на зло французам, діло.
До президентші, славної Луве,
Він лине в Орлеан, у пишне тіло
Її вселяється і шепче їй
Лукаві речі в темряві нічній.
Була це тонко ведена робота.
Любила пані мужнього Тальбота,
Тальбот одважний божествив її.
Тож мудрий біс, хитріший від змії,
Намовив пані браму відчинити,
Щоб увійшли посеред ночі бритти
І Орлеан не бившись взяли,
А тим би і йому допомогли.

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

Докази Жанниної чесноти. Дияволів хитрощі. Побачення, що дала президентша Луве великому Тальботові. Послуги брата Лурді. Похвальна поведінка скромної Агнеси. Каяття осла. Подвиги Жанни.
Тріумф великого короля Карла VII

Читач мій любий знає, певно, сам:
Божок, що нам являється дитям,
А справи не дитячі витіває,
Два неподібні сагайдаки має:
В одному стріли, що від них бува
Легка спочатку рана неболюча;
Вона ятриться в нас не день, не два,
Аж робиться нарешті нестерпуча.
Та інші стріли полум'ям горять,
Діткнуться — враз людину спопелять.
Усе ество пронизують ті стріли,
Обличчя аж горить розчервоніле,
Людині наче день новий зійшов
І по-новому в ній струмує кров,
Глуха вона, в очах — тяжка хвороба.
Окріп, що булькотить у казані,
Вирус і збігає на вогні,—
Ось недовершена бліда подоба
Душевної тієї метуші.

О лихомовців кодро знавісніле,
Ви всі, що Жанни честь ясну бруднили,
Наклепники, чия брехлива рать
Найкращу пам'ять може зіпсувати,—
Ви запевняєте, що дар любові
Пречиста Жанна віддала ослові,
Спокусі тій піддавшись страшній;
Ви ганьбите і честь, і славу їй! ¹
Писань фальшивих автори погані,
Жіноцтву ви відмовили в пошані,—
Та знайте: Діви не торкнувся гріх.
Учені справжні вигадок таких
Не визнають, бо то бредня огидна.
Ви плутаєте дати і діла,
Господня сила вам не очевидна.
Шануйте славні подвиги осла,—
Самі ж ви не явили ні одного,
Хоч вуха довші маєте від нього.

Якщо приємно дівчині було
Побачити, яким вогнем пекло
Чуття до неї того селадона,
То це для жінки зовсім річ законна,
Це честолюбство, тільки ж не любов.

А щоб дійти до краю цих розмов,
Чесноту Жанни людям появити,
Довівши, що красуню спокусити
Не міг ні хитромудрий Сатана,
Ні сам осел, промовець знаменитий,
Скажу: кохала іншого вона.
То був бастард, як хочете ви знати,
Пан Дюнуа, на славу й хист багатий.
Втішатися з освідчення осла,
Його речей наслухувати радо, —
Хай це вина, проте вона малá
І зовсім не скидається на зраду.
Пан Дюнуа один раз на віку —
Історія це зовсім точно знає —
Був ранений стрілою, що ховає
Амур у першому сагайдаку.
Своїми володів він почуттями,
Кохав шалено, та не тратив тями
Передовсім-бо, хоч пекла жага,
Був королівству й королю слуга.

Він знав, о Жанно, що вінка твогого
Зірве, коли здобуде перемогу
Над британцями; він чесно божествив
Дениса й Діву. Так собака вірний
Не їсть куріпки, що стрілець убив,
Хоч голод і пече його незмірний.
Та як побачив рицар, що вухань
Пустив на волю рій своїх бажань,
То й сам уже був стриматись не годен:
Мудрець би тут не видержав ні бдин.

Безумна річ — нема чого й казати —
Отчизну на кохання промінять;
Але гнітила дівчину сувору
З ослом розмова, як тяжка вина,
Палка любов над нею брала гору —
І кволо опиралася вона.
От-от була б настала мить жадана,

Аж тут Денис, ласкавець наш святий,
На землю шле той промінь золотий,
Що верхи їздив ним до Орлеана,
Повитий у господню благодать,
Невинності дівочої шукать.
Ударив промінь просто в груди Діву,
І геть жагу розвіяв нечестиву.
«Бастарде любий! — скрикнула вона: —
Не час іще! На бога, зупиніться!
Прийдешність нам судилася ясна, —
Тепер її псувати не годиться.
Клянусь, — лиш ви зірвете мій вінок,
Але для того визначено строк:
Тоді це буде, як нахабні бритти
Покинуть Францію на вічний час.
Ідіть же, дивні подвиги явіте!
На ложі з лаврів обійму я вас».

Це Дюпуа прохолодило скоро,
Він передчасний пал угамував —
І поцілунок не один дістав
У нагороду за таку покору.
Під гнів того, читачу, не бери:
То поцілунки брату від сестри.
Свій пал вони обоє вгамували
І певні пакти на майбутнє склали;
Те бачивши, утішився Денис —
І мудрий план тоді у нього зріс.

Ми знаємо: був задум у Тальбота
Добутися до Орлеана потай,
Хитруючи й лукавлячи, як тать,
Хоч бритти й мало здатні хитруватьь.

О любовці! О сило! О неславо!
Лихий Амуре, таж намислив ти
Віддать англійцям Францію лукаво.
Чого не пощастило досягти
Їх ватажкам — Тальботові й Бедфорду,
Те взяв па себе ти одважно й гордо.
Ой хлопчику! Ти розсівавш гріх
На горе людям, а собі на сміх.

Прошивши серце Жаннине стрілою,
Пустув, не відаючи супокою,

Послав із другого сагайдака
Стрілу у президентші груди повні —
І в них чуття заграли невгамовні,
Любов, до божевільності палка,
Ви бачили шалену ту облогу,
Кров і пожежу нападу страшного,
Атаки, штурми, боротьбу і жах
Під мурами, на мурах, на валах,
Коли в повітря орлеанські брами
Жбурнув Тальбот із вірними полками.
І падали з покрівель городських
Вогопъ, залізо, пекло, смерть па них.
Уже англієць пружпою ходою
У місто входив по людських тілах,
Гукаючи: «Гей, друзі, всі за мною!
Ворожі сили, падайте у прах!»
В ту хвилию був неначе бог війни віп,
Що землю й небо потрясає, гнівен,
Кому Беллона, Фатум, сотні чвар
Послали зброю смертоносну в дар.

У мурі президентської будови
Лишався вилом, ніби випадковий, —
І пані видивлялась відтіля
На мрій своїх ясного короля.
На меч його, шолом його пернатий,
Очей палання, золото й шарлати,
На постать, що позаздрив би півбог.
Тоді, солодких сповнена тривог,
Вона вся мліла в пристрасті шаленій.
Так іноді у ложі золоченій
Очима стерегла мадам Оду²
Найменший жест безсмертного Барона,
Його одіння, погляди, ходу
І зачіску, достойну Аполлона,
Слова шептала тихо вслід за ним,
Усім єством раюючи своїм.

До президентші, як уже відомо,
Полинув чорт, щоб сколихнути дно
Душі її. Чорт і Амур — одно.
Тож гадка і наклонулась лихому —
Сюзанни вигляд і подобу взять.
Сюзон-служниця вміла завивать,

Причісувати, красно зодягати,
Цидулки крадькома передавати
І, про хазяйки дбаючи діла,
Сама також не без гріха була.
Диявол, у її вселившись тіло,
Товстій красуні так промовив сміло:
«Мій хист і серце добре знані вам,
Тож я пораду найщирішу дам,
Бо ваших мук не можу більше знести:
Кузен мій, пані, уночі стоїть
Біля ворітець, до яких провести
Вас можна. Там, без ризику проти честі,
Вождя Тальбота ви могли б зустріть.
Записку дайте,— мій кузен уміло
Це потаємне виконає діло».
До серця пані план такий припав;
Листа вона палкого написала,
Де пристрасть і жага вогнем палала,—
Недурно ж сам диявол диктував.
Герой, так само ніжний, як і спритний,
Дав слово в час прибути заповітний,
Але присягся і на слави путь
Тієї ночі сміливо стрибнуть,
Утіх любовних залишивши ложе.
Він певен був, що галлів переможе.

Ченця Лурді святий послав Денис
До бриттів, як відомо вам, панове,
Щоб розлад він у їхні лави вніс.
Той правив меси, був на все готовий,
І навіть сповідав та причащав.
Герой Тальбот в думках не покладав,
Щоб той пузань, оте брудне мурмило,
Той дурепь, вишкребок монастирів,
Кого різками парить він велів,
Міг підкопатись під вождеву силу,
Та небо гадки іншої було:
Не раз воно, людське каравши зло,
Шле перевагу дурневі тупому
Розумним на ганьбу та посорому.
Небесна іскра зайнялась як стій
У товстуновій голові тяжкій,
І мозок, що насилу ворухився,
Думками враз живими засвітився,—

І в того вельми здивувався монах.
Що ж! Бог панує у людських умах!
Хіба ми знаємо, які пружини
Яснять і тьмарять розум у людини?
Чи нам відомо, з атомів яких
Утворюється мудрих і дурних,
Яких клітин незрозумілій силі
Завдячує Гомер або Вергілій,
З якого тіста, щоб паскудить світ,
Замішені Зоїл, Фрерон, Терсіт?
Буває іноді — цариця Флора
Посіє квітку поруч мухомора:
Господь їй бог так, бачите, звелів.
Ніхто з високовчених докторів
Не докопався дна цієї справи.

Передовсім зробивсь Лурді цікавий,
Згадав, що очі має в лобі він, —
І постеріг, що ввечері до міста
Везуть возами гори м'яса й тіста,
Шинок, куріпок, всяких легомий
Та заморожені пляшки пузаті,
Де грало непоборне в ароматі,
Переливаючися, як рубін,
Вино з Сіто, краса і слава вин³,
Те все тяглося тихо до ворітець.
З Лурді раптово став учений митець *
Не до латини, а до справ земних,
Що стільки небезпек таїться в них.
Відкільсь набрався пишної він мови,
Зробився добрий, гречний з усіма,
Скрізь підглядав, як кажуть, обома,
Підлесник хитрий, балакун чудовий, —
Ну, словом, із ченців чернець типовий.

Таж повсякчасно любий набрід цей
З кухонних закрадається дверей,
У мирний час і в час воєнний шкодить,
З міщанами спочатку річ заводить,
А далі проліза й до короля,

* Наголоси митець і митець змагалися колись в українській мові. Лексикограф Уманець (Комаров) свого часу навіть віддавав перевагу першому. — М. Р.

А там, гляди, його вже вся земля.
В нахабстві та в лукавстві чародії,
Вони — вовки, лиси, мавпі та змії;
Недурно ж бо мітлою вимів їх
Невіра бритт із володінь своїх.
Товстий Лурді стежиною глухою
До ставки королівської дійшов.
Там стрів його, весь мудрість і любов,
Брат Боніфацій, повен супокою.
Він думав у спасенній тишині
Про людську долю та діла земні.
Він міркував про той ланцюг незримий,
Що і події в'яже, і людей,
Про кривдність діл великих із малими.
Про інший світ, а також і про цей.
Гадає він про цілі та причини,
Все зважує, бажає все спізнати —
І мислить: може землю зруйнувати
Закоханих побачення єдине.
Він згадує, що молоденький бритт
Мав на заду французькі три лімеї,
Хвилини він ще не забув тісі,
Як був подолалий Гермафродит.
Але найбільша дивина для нього —
Це бистрий ум череваня Лурді;
Він став з ним до розмови — і тоді
В Денисову повірив перемогу.

Лурді уклінно й гречно попросив
З Агнесою таємної розмови,
Сказав їй кілька шанобливих слів,
А далі потихеньку озпаймив,
Що пан Тальбот, безумний від любові,
Яка йому жагуче серце рве,
Зустрітись має із мадам Луве
Під мурами старого Орлеана.
«Тут, — каже віщ, — лукавство — річ бажана:
Діставши з рук Даліли тихий сон,
Зробивсь її невільником Самсон.
Агнесо пишпа! Короля збудіте
До подвигів».

«Ох! Перш мені скажіть,
Чи тож надовго вірний він мені!» —
Йому Агнеса. «Справи це земні, —

Сказав Лурді.— Одно я тільки знаю,
Що через вас позбудеться він раю...
Проте — священна рясю, вибачай! —
Для цих очей забути легко рай».
Агнеса знов: «І гречність ви, і розум
Явили, отче, у своїх словах...»
І додала, з рум'янцем на щоках:
«Скажіть, в англійських живучи військах,
Ви з юним не стрічалися Монрозом?»
«Чому ж би й ні,— відповідає мних,—
Люб'язний він і красний над усіх».
Агнеса скромно опустила очі,
Тоді ченцеві руку подала
І з ним тихенько, під покровом ночі,
У Карлові покої увійшла.

Там вінценосець більше слухав мову
Лурді, ніж сам йому відповідав,
А далі раду скликати військову
З абатами й міністрами сказав.
Між рицарями, славою їм рівна,
Була там Жанна, горда, як царівна.
Агнеса, непомітна й мовчазна,
З шитвом сиділа, ніби й не до неї,—
Та тільки слово вимовить вона,
Як добрий Карл пристав уже на тев.

Ухвалено зловити слушну мить
І президентшу з бриттом ухопить.
Так Марса і прекрасну Афродіту⁴
Колись піймали Сонце та Вулкан.
Отож военний розробили план
І в путь-дорогу рушили до світу.
Пан Дюнуа найтяжчий похід мав,
І славимо за те щораз його ми:
Героїв шлях, в історії відомий,
Між містом і військами пролягав,
Нарешті він при тих воротах став,
Де з президентшею Тальбот ласкавий
Утіх солодких повну чашу п'є
І сам собі обітницю дає
Від пестоців перестрибнуть до слави.
Для нападу на місто шість полків
Він потаємно вислати велів.

Та ледве-ледве вояки чвалали —
Отець Лурді їх казашно приспав,
Вони ще й досі тяжко позіхали,
А дехто й зовсім, ідучи, куняв.
О чудо! О Денисе, наш патроне!

Бастард і Жанна та вояцтва гроно
Вже над'їздили до канав отих,
Що йшли побіля мурів городських.
Арабський кінь, що іншого такого
Не мав і Карл, хоробру Діву ніс;
Неначе промінь сонця золотого,
В її руді блищав Деборин спис,
Юдітин меч дзвонив про перемогу.
У святоблिवім трепеті вона
Дениса так молити почина:
«О батьку! В Домремі ти надо мною
Простяг правицю, дав священну зброю,
Ти злив на мене божу благодать.
Даруй же, що насміла я вчувать,
Забувши, під чийм живу покровом,
Речам непоміркованим ословим,
Згадай, патроне, що колись мене
Ти на англійців кодло навісне
Послав — черниць нещасних боронити,
Бо шкоду вражі їм чинили бритти.
Тепер настала ще славніша мить,
Та що без тебе можу я вчинить?
Пошли мені, мій отче, міць залізну,
Щоб я могла урятувать отчизну!
Нехай відплата ворогам живе
За честь монарха і за честь Луве!
Допоможи нам, дай потрійнні сили,
Щоб справу ми велику довершили...»
Денис те чув в вишніх небесах,
А в таборі — осел її крилатий.
Він підліта до неї, наче птах,
Склонив коліна і почав казати,
Що злочин превеликий учинив,
До неї виявивши пал нечистий,
Що демон ним під час той володів;
Благає він її на нього сісти,
Не міг-бо стерпіти, щоб інший звір
Носив зорю, найкращу серед зір.

Завзята Діва зараз же збагнула,
Що сила божя їй осла вернула,
Тому без помсти жодної та зла
По спипі раз чи двічі затила
Вухатого, щоб далі шацувався.
Той заприсяг і з нею гордо знявся
Під саме небо, духом-бо воскрес.

Тут войовниця, ніби грім з небес,
На бриттів невгамовних упадає,
Плє кров річками, коле, рве, рубає,—
І котяться снопами серед нив
Тіла забагряпілі без голів.

Над Дівою нічне світило тьмяне
Сіяло невиразно крізь тумани,—
І ще півсонні бритти не могли
Її побачить крізь запону мли.
Священний спис — за хмарою густою! —
Вони тікати кинулись юрбою,
Та Дюнуа мечем їх зустрічав
І з радості король аж умлівав:
Англійців косить Франція завзята,
Струмує кров, і по мерцеві мрець
На землю падають, мов куріп'ята,
Що з-під собаки добрий б'є стрілець.
Ослячий голос виповняє жахом
Околицю; єдиним Діва махом
Кладе покоси цілі з ворогів,
Бастард січе, а добрий Карл розвагу
Найшов собі, стріляючи в ватагу
Наляканих, сліпих утікачів.

Красунь Тальбот, від пристрасті сп'янілий,
Лежав на грудях пишної Луве —
І враз почув, як далечінь реве,
Як постріли і крики заgrimіли.
«Ми подолали! — він собі сказав,—
Борпя скінчилась, Орлеан упав! —
І доточив з належною пихою: —
Амуре! Пада все перед тобою!»
Процальний поцілунок він кладе
На президентшині уста рум'яні,
Плигає з ліжка і до міста йде —
Свої війська вітати в Орлсані.

Тальбот великий для нічних виправ
Щоразу тільки зброєносця брав.
Так і тепер. То був вояка славний,
У битвах і в речах любові справний,
Що й того й сього пильно доглядав.
«Сміліше, друзі!» — пан Тальбот гукає.
Та ба! Той поклик раптом завмирає.
Не друзі — Жанна в опівнічній млі
Летить супроти нього на ослі.
Французи входять крізь малі ворітця —
І пан Тальбот не знає, де подіться.
Усюди крики: «Слава королю!
Бий, пий, гуляй! Круши їх без жалю!
Гасконці, пікардійці, не дрімайте,
Січіть, коліть, стріляйте, убивайте!»

Зборовши хвилю муки і турбот,
Поклав до краю битися Тальбот
Біля свого потайного ходу.
Так син Анхіза під лиху пригоду
Подолану отчизну захищав.
Тальбот дедалі більше лютував;
Він бритт, і зброєносець біля нього —
Удвох би стали проти світу всього!
Спереду, ззаду, ізо всіх боків
Хоробрі відбивають ворогів,—
Та виснажились їх могутні сили,
Напасника французи вщент побили.
Тальбот віддався, а проте живе
До нього шана від бастарда й Діви.
Вони вертають панові Луве
Його жону — і президент щасливий,
На всіх-бо чоловіків, як печать,
Покладено чудовий дар — не знать.
Він не збагнув би, живши і донині,
Чим Франція завдячує дружині.

Радів Денис в ясній височині,
Тремтів Георгій на своїм коні,
Осел пускав гучну свою октаву
На страх британцям, Франції на славу.
Король, добувшись спадкових прав,
Вечерю для Агнеси влаштував,
А Жанна, виконавши все, що треба,

Послала знов осла свого на небо —
І Дюцуа в ту ніч від неї мав
Усе, чого терпляче так чекав.
Проте Лурді, що мав чого радити,
Кричав одно: «Вона невинна, брїтти!»

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Вольтер (Франсуа-Марі Аруе), французький буржуазний просвітитель XVIII ст., здобув собі за свого довгого життя (1694—1778) славу, якою міг би похвалитись рідко котрий із великих письменників. Досить пригадати кілька фактів: твір його «Філософські листи» спалено за вільнолюбні ідеї рукою ката; його ув'язнювано в Бастілії, його вислано раз і вдруге — вдруге на все життя — із Франції; він удостоївся переслідувань французького королівського уряду і католицької церкви, зиснавісті пруського короля Фрідріха II і — правда, пізніше, по смерті письменника — російської цариці Катерини II; вернувшись після смерті Людовіка XV до Парижа (що йому було офіційно заборонено назавжди), він мав там таку захоплену зустріч, що інакше, як тріумфом переможця, її не можна назвати. У французькому театрі на честь його було влаштовано почесну виставу — ішла його трагедія «Ірена»; на сцені бюст Вольтера, який сам сидів у ложі серед паризьких красунь, увінчано лаврами — і всі присутні встали, влаштувавши славетному старикові овацію...

Незабаром після цього тріумфу сильний ще духом, але немічний тілом Вольтер упокоївся. І хоч він ніби покаювся перед смертю в гріхах своїх проти католицької церкви, але духовенство відмовилось ховати його за церковним обрядом. Останки письменника були поховані без усякої церковної пишноти в провінції Шампані. А під час Французької буржуазної революції прах його за постановою Національних зборів був урочисто перенесений до Пантеону, місця вічного упокоєння найвизначніших державних діячів та великих людей Франції. Тепер нема й слідів тодішньої його гробниці. Гадають, що в той час, коли запаувала у Франції реакція (1814 р.), вороги Вольтера, яким не давала спокою популярність великого письменника й борця і після його смерті, знищили ту гробницю разом із тліном, що в ній містився. Чи це ж не слава?

Слава не залишала його й після того, як він зійшов у домовину: Гете, Пушкін, Міцкевич високо цігували його твори, Радіщев заявив, що Вольтер належить до тих письменників, яких людство буде читати, поки житиме, Герцен сказав, що сміх Вольтера знищив більше, ніж плач Руссо, Достоевський мріяв написати «Російського Кандіда» (Кандід — герой однойменного роману Вольтера).

Були, правда, і смішні, й огидні сторони в тій славі: згадаймо російських «вольтер'янців», поміщиків, що, сидячи в вигідних «вольтерівських» кріслах, залюбки читали твори знаменитого «фернейського вільнодумця», — а, відірвавшись од кнїжки, давали розпорядження «провчити на конюшні» якого-небудь там Карпа чи Сидора...

Але важливо, що творчість самого Вольтера, далекого од будь-яких революційних настроїв, разом з творчістю інших французьких енциклопедистів, разом із творчістю Руссо, з яким у Вольтера була завзята полеміка, — гворчість його багато чим підготувала умі до Французької буржуазної революції, що відлуння її чути у Радищева й Новикова, що на всій волелюбній, антифеодальній, антиклерикальній літературі XIX століття лежить відсвіт Вольтероного духу.

Життя й діяльність Вольтера сповнені були суперечностей. Син паризького нотаріуса, представник висхідної французької буржуазії, тягся замолоду Вольтер до аристократичних салонів; обдарований нищівним критичним розумом, Вольтер гадав, що ідеал державного ладу — абсолютна монархія з «освіченим монархом» на чолі, шукав собі ласки у короля Людовіка XV і у коханки його маркизи Помпадур, — а потім, підпавши під королівський гнів, перекинувся до Фрідріха II, «дружба» з яким закінчилась непримиреною ворожнечею; прибічник свободи людського духу, він довго листувався з Катериною II і називав її найоблесливішими іменами, порівнюючи з найбільшими монархами світової історії...

Заклятий ворог католицької церкви, яку він невтомно закликав знищити («Ecrasez l'infâme!» — «Розчавіть підлу!»), бичуючи нещадним сатиричним бичем офіційні догмати й середньовічні передсуди, всіма силами свого розуму й таланту захищаючи від неправого суду її жертви (особливо відома справа Каласа, посмертної реабілітації якого він таки добився), — Вольтер, одначе, обстоював ідею існування бога (деїзм) як вищого начала, що створило світ і ним керує. Мало того: він гадав, що релігія — надійна оборона супроти «простолюдю», яка допомагає держати його «в узді», отже, для «низів» її треба неодмінно зберегти. Це ж йому належить знаменитий вислів: «Якби бога не було, його треба було б вигадати». Дбаючи не без успіху про інтереси селянства, про скасування кріпацтва, він одночасно був прибічником «священного» принципу власності і сам, у своєму чималому швейцарському маєтку, досить вигідно господарював.

Шукати пояснення цих суперечностей треба не тільки й не стільки в особистому характері Вольтера, як у тому соціально-політичному тлі, на якому він зріс, у рисах тієї доби, у суперечностях всередині самого класу, який він представляв, — буржуазії.

А втім, годі про суперечності. Вольтер увійшов в історію людства як великий популяризатор передових ідей свого часу, як палкий борець проти феодалізму й клерикалізму, як людина, що закликала людей мислити та обстоювати свої думки, як оборонець гонених і кривджених — не тільки пером, а й ділом. Він протистояв старому ладові як втілення гуманності й віротерпимості.

Вольтер написав дуже багато. Повне зібрання його творів французькою мовою займає кілька великих полиць. Тут і політичні памфлети, і філософські трактати, і філософські та морально-повчальні романи чи, вірніше, повісті, й історичні розвідки, і трагедії, й поеми, і ліричні поезії і т. ін.

Сам Вольтер вважав, здається, вершиною своєї творчості трагедії, писані за приписами класицизму, хоч і овіяні новими ідеями. Проте нині вони відомі тільки фаховим історикам літератури. Та й героїчну його поему «Генріада», де в образі французького короля Генріха IV він хотів змалювати свій ідеал «освіченого монарха», навряд чи з великим інтересом читали б сучасні читачі. Далеко

більше значення залишилось за його повістями, дія котрих відбувається часто поза конкретним часом і простором і побудована на фантастичних припущеннях. Та справа там не в дії, а в ідеях, які автор висловлює за допомогою умовних образів. Найзнаменитіша з цих повістей — «Кандід», де піддано саркастичному висміюванню рожевий, прекраснодушний оптимізм, що вилився в формулу: «Все йде до найкращого в цьому найкращому із світів», — і де людину закликає автор устами одного із персонажів: «Треба обробляти наш сад», — тобто кличе до живої практичної праці на цій землі. Хоч у цьому закликі й не відчувається потягу до корінної перебудови світу, суспільного ладу, але на свій час лунав він прогресивно.

Вольтер славився своєю уїдливою дотепністю, своєю іронією, що раз у раз переходила в гострий сарказм. Риси ці виявились не тільки в його літературних творах, а й в усних розмовах, на які він був незрівнянний майстер, і в дуже численних листах до друзів та ворогів. Це був прирочдений сатирик.

І саме сатиричною поемою є його «Орлеанська діва», яку ми даємо в українському перекладі, де в чім виправленому проти першого видання 1937 року. Сучасняки добачали в ній передовсім фривольні сцени, що до смаку були «вінценосним» читачам — Фрідріхові II та Катерині II, які, проте, гадали, що для широкого суспільства поема небезпечна. Думка про те, що суть поеми зводиться власне до цих одвертих, недвозначних легковажних сцен, уперто держалася в буржуазному літературознавстві. Олексій Веселовський називає «Діву» «утомно сороміцькою» («утомительно скабрзною»). Так само вкоренилася серед буржуазних істориків літературна гадка, ніби в поемі своїй висміяв Вольтер історичну Жанну д'Арк.

Усе це не так. По-перше, щодо фривольності. Треба ж зважати на епоху! Те, що за пізніших часів вважалося непристойним, у XVIII і попередніх віках спокійно вводилось авторами в найсерйозніші твори і так само спокійно читалося «найпристойнішими» дамами. Згадаємо лише деякі дотепи і «слизькі» місця у Шекспіра, і то не тільки в комедіях, а і в трагедіях («Ромео і Джульєтта», «Отелло»), ряд новел Боккаччо, цілі сторінки, а то й розділи в «Гаргантюа» та «Пантагрюелі» Рабле, пізніше (XVIII ст.) — казки Лафонтена, «Персидські листи» Монтеск'є, «Кавалера Фоблаза» Лувє де Кувре. Отже, річ тут не в тих еротичних пригодах, які описує Вольтер, а в тому, з ким ці пригоди трапляються.

Так само, звісно, невірно, ніби Вольтер осміює й висміює ту реальну Жанну д'Арк, релігійно екзальтовану й патріотично настроєну селянську дівчину з села Домремі, яка під впливом католицького духівництва повірила, ніби її місія — врятувати вітчизну, шарпану англійцями, що обложили на той час (1429 р.) Орлеан, одно з небагатьох міст, які залишилися ще під владою французького короля Карла VII.

Переконавши короля в вірності пророцтва, що «Францію врятує діва»*, католицькі попи добилися, що Жанну поставлено на

* По-французьки поема зветься: «La pucelle d'Orléans». Слово *la pucelle* означає чисту, незайману, невинну дівчину. По-російськи воно добре перекладається словом «девиченница». Ми не знайшли, якщо не рахувати таких сумнівних словотворів, як «пе-

чолі війська, де вона, за свідченням сучасників, викликала ентузіазм Жанна визволила Орлеан, здобула ряд перемог над англійцями, коронувала Карла VII в Реймсі. Вона виконала свою місію, але король ублагав її залишитись при війську. Та незабаром воєнне щастя зрадило хоробру дівчину. Після однієї з поразок бургундці, взявши Жанну в полон, продали її англійцям, де віддано їй, як звичувачену в чаклунстві, злосинах з дияволом і т. ін., на суд духовного трибуналу і за вироком трибуналу спалено (1431 р.). Ні Карл VII, що завдячував Жанні перемогами свого війська і своєю короною, ні представники Паризького університету, що входили до англійського трибуналу, нічого не зробили для того, щоб урятувати бідолашну.

Багато пізніше, коли остаточно вигнаю з Франції англійців, справа Жанни переглянуто і її посмертно реабілітовано.

Після цього почалося творення безглуздої церковної легенди про Жанну д'Арк як про «послану небесами» діву, що саме дівочою врятувала Францію, почався культ її як національної героїні, що породив ряд поем про неї, одну з яких — поему бездарного Шаплена — презирливо згадує Вольтер у початку своєї «Діви».

Як прирощений скептик, Вольтер не вірив у дівочу невинність Жанни. Як людина, далека від усякої релігійної містики, він ніяк не міг пристати на гадку, що саме дівоча невинність могла спричинитися до воєнних перемог французів і до рятунку Франції. Як непримиренний ворог церкви, він обурювався всіма тимп пісенітницями, якими оточило її пам'ять католицьке духівництво.

Він визнавав — це видно з його інших творів — історичних розвідок — позитивну історичну роль Жанни. Поема його скерована не проти самої постаті дівчини з Домремі, а проти нестерпно фальшивого церковного культу її. Вістрі сатири в його поемі скероване не проти самої Жанни, яка змалювана досить симпатичними рисами, а проти розпусних, огідних, брехливих представників офіційної церкви, яких змалював він в образах ченців, отих усяких Грібурдонів та Лурді, проти несусвітніх вигадок про «святих», як-от «святий патрон Франції» Денис, змалюваній у поемі з убивчою силою насмішки, проти всякого релігійного туману і дурману. З мепшою, правда, гостротою разить це вістри і представників феодалізму, таких, як слабовольний, майже дурнуватої король Карл, як дикий п'яниця й розбишака англієць Шандос, як королівський підлабузник і звідник Бонпо... Підкреслюючи на кожному кроці розпутність і похитливість духівництва, Вольтер раз у раз бере під захист природність і законність здорового статевого почуття, радіщі земної непродажної любові. Поема його — виклик темряві, обскурантизму, догматизму во ім'я світла, свободи й сміливості думки.

«Утомно сороміцькою» «Дівою» захоплювався Пушкін, що назвав її «золотою книжкою славною», «катехизисом остроумия», «святою біблійей харит». В одному з листів Пушкін визнав «La ruscelle» найкращою з поем Вольтера. Він переклав перших двадцять шість рядків поеми. Вплив «Діви» Вольтера можна бачити

займанка», «пезайманця», точного українською відновідника, тому залишплся при слові «діва».

не тільки в юнацькій поемі Пушкіна «Бова», а і в його «Гавриїладі».

Про слідв захоплення «Дівою» в колі декабристів свідчить таке місце з відомих сатиричних куплетів Рилєва:

Ах, где те острова,
Где растет трынъ-трава,
Братцы!
Где читают «riscelle»,
Где летят под постель
Святцы!

Адам Міцкевич замолоду любовно перекладав «безбожпу» Вольтерову поему. Є свідчення самого поета, що переклав він чимало, але до нас дійшла тільки пісня V.

Російські читачі дожовтневої пори не мали, головно з цензурних причин, перекладу «Діви». Перший російський переклад, здійснений групою поетів за редакцією М. Лозипського, вийшов аж у 1924 році. Друге, виправлене його видання випустило видавництво «Academia» 1935 р. До перекладу додано ґрунтовну вступну статтю С. Мокульського.

Мені як українському перекладачеві залишається тільки висловити надію, що я хоч якоюсь мірою «доніс» до українського радянського читача легке, дотепне, гостре слово Вольтера, що читач пей знайде в поемі те здорове зерно, ту світлу думку, які становлять основу «Діви», і погодиться зо мною у визнанні великого прогресивного значення, яке мала вона для свого часу.

Максим Рильський

ПРИМІТКИ ВОЛЬТЕРА

Пісня перша

¹ У деяких видацпях стоїть:

Ви велите, щоб славив я святих.

Це читання правильне, але ми взяв інше як цікавіше. До того ж воно свідчить про велику скромність автора. Він признається, що не годен оспівувати чисту Діву. Цим він викриває неправду видавців, що накинули йому в одному з видань його творів оду до святої Жєнев'єви, коли він аж ніяк не автор тієї оди.

² Усі вчєві знають, що за часів кардинала Рішельє був такий собі Шаплен, автор уславленої поеми про Діву, де, за словами Буало, «він написав дванадцять по дванадцять сот кєпських віршів». Буало не знав, що цей великий муж написав дванадцять разів по двадцять чотири сотні, але, бувши скромним, надрукував тільки половину. Родина Лонгвілів, що походить від прекрасного бастарда Дюнуа, визначила славетному Шапленові пенсію в дванадцять тисяч турських ліврів. Можна було б краще вжити свої гроші.

³ Лямот-Гудар, автор віршованого перекладу «Іліади», перекладу вельми скороченого, а проте стрінутого дуже зле. Фонте-

цель в академічній похвалі Лямоттові каже, що в тому винен оригінал.

⁴ Агнеса Сорель, дама із Фромапто, біля Тура. Король Карл VII подарував їй замок «Краса на Марні», і її названо Дамою Краси. Вона мала двох дітей від короля, її коханця, хоч він не дозволяв собі з нею жодної нескромності, як запевняють історіографи Карла VII, люди, що завжди говорять щирю правду за життя королів.

⁵ Особа вигадана. Деякі цікаві голови гадають, ніби скромний автор мав на оці певного товстого лакея, що служив певному можновладцеві: але ми цієї гадки не поділяємо, і твердження наше застається при силі, мовляв Дасье.

⁶ Хроматична гама побудована на послідовності півтопів, і з того постає музика піжняка, що дуже пасує до любовців.

⁷ Парламент Паризький тричі викликав гуком сурми короля, тоді ще дофіна, до мармурового столу, згідно з висновком королівського адвоката Марінії (див. «Досліди» Паск'є).

⁸ Цей англійський принц — герцог Бедфорд, молодший брат Генріха V, короля Англії, коронованого, як Король Франції, в Парижі.

⁹ Цей добрий Денис не є гаданий Денис Ареопагіт, а паризький єпископ. Абат Гілдуїн перший папясав, що єпископ цей після того, як йому відрубано голову, ніс її в руках від Парижа до абатства, названого його ім'ям. Після того поставлено хрести на всіх тих місцях, де цей святий спіявся дорогою. Кардинал Польняк, переказуючи цю історію маркізі дю Деффан, додав, що Денисові тяжко було вести свою голову тільки до першої зупинки, а дама та відповіла йому: «Звісно, в таких справах тяжкі бувають лише перші кроки».

¹⁰ Генріх V, король англійський, найбільший муж своєї епохи, швагер Карла VII, що з його сестрою був він одружений, умер у Велсені, визнаний за короля Франції в Парижі; його брат, герцог Бедфорд, урядував найкращою частиною Франції від імені свого пегожа Генріха VI, також визнаного в Парижі за французького короля парламентом, ратушею, судом, єпископом, цехами та Сорбонною.

¹¹ Потон де Сентрайль, Ля Гір — великі полководці; Жан де Дюна — нешлюбний син Жана Орлеанського і графині Ангієнської; Рішмоп — конетабль Франції, потім герцог Бретані; Ля Трімуйль — із знатної фамілії в Пуату.

¹² Президент Луве — радник-міністр за Карла VII.

¹³ Ореол — це вінок із проміння, що святі мають завжди круг голови. Віроподібно, що він становить наслідування лаврового вінка, листки якого, розходячись, повивали голову героя начебто промінням; от чому дехто виводить слово ореол від *laurum*, *laureola*; інші виводять його від *aurum*. Святий Бернард каже, що у дів цей вінок — золотий. *Coronam quam nostri majores aureolam vacant, credo idcirco nominatam...*

¹⁴ Жезл авгурів зовсім був схожий на єпископський посох.

¹⁵ Цей Денис, патрон Франції, — типовий чернецький святий. Він ніколи не був у Галлії. Див. легенду про нього у Філософським словнику під словом Денис; звідти видно, що спершу висвятив його на єпископа афінського св. Павло; що він пішов одвідати діву Марію і висловив їй співчуття з приводу смерті її сина; що потім він покинув єпископство афінське задля паризького; що

його повішено і він проповідував дуже красномовно з шибениці; що йому відрубано голову, щоб не дати йому говорити; що він узяв свою голову в руки і цілував її по дорозі, йдучи засновувати абатство свого імені за льє від Парижа.

Пісня друга

¹ На всіх кордонах Лотарингії стояли за тих часів стовпи з герцогським гербом — трьома орлятами; їх знято року 1738.

² Вона була справді родом із села Домремі, дочка Жана д'Арк та Ізабо; їй було на той час двадцять сім років, і вона служила за наймичку в корчмі, отже, батько її зовсім не був священник. Це поетичний вимисел, недозволений, може, при поважному сюжеті.

³ «Гздила верхи охляп і проявляла мужність, не властиву звичайним дівчатам», — написано в хроніці Мопстреле.

⁴ Чаклуниство було тоді таке поширене, що саму Жанну спалено пізніше як чарівницю, з домагання Сорбонни.

⁵ Статуя Паллади, з якою пов'язувано долю Трої; майже у всіх народів були такі марновірства.

⁶ Ченця Жірара, на якого вказано, що він дозволяв собі дещо з панною Кадьєр, будучи її духівником, винувачено в тому, ніби він зачарував її, на неї дишучи. (Див. примітки до пісні третьої).

⁷ Дебора — перша жінка-войовниця, відома в історії. Іаїль, теж героїня, встромила цвяха в голову полководцеві Сізарі. Той цвях зберігається в декількох монастирях, латинських та грецьких, разом з осячочою шелсною, що нею орудував Самсоп, Давидовою пращею та мечем, яким славетна Юдіта відтяла голову Олофернові, побувавши з ним в одному ложі.

⁸ Тут іде Вольтерова примітка про французьке римування, нам не потрібна. — *М. Р.*

⁹ Пригода, описана в «Енеїді».

¹⁰ Пригода в «Іліаді».

¹¹ Один із великих тогочасних полководців.

¹² Він звався не Рожер, а Робер; це — помилка невелика. То, власне, він, Робер де Бодрікур, привіз 1429 р. Жанну д'Арк до Тура і представив її королеві. Це був добрий собі шампанець, нездатний хитрувати. Його замок стояв близько Брієнна в Шампані. Я бачив його девіз на дверях убогого того замку: виноградну лозину з написом: «Beau, dru et court». Звідси можна міркувати про характер дотепів того часу.

¹³ І справді, лікарі та поважні дами оглянули Жанну й повідчили її дівочність.

¹⁴ Коротва, що ангел приніс до абатства Сен-Дені (св. Дениса); колись була вона в руках графів Венсенських.

Пісня третя

¹ У славетній битві на Дюнах, коло Дюнкірхена.

² Коло Мальплаке, біля Монса, 1709 р.

³ Теж 1709 р.

⁴ Колись називано «раєм безумних», «раєм дурнів» — лімб; там уміщувано душі недоумків та маленьких дітей, що померли нехрещеними. «Лімб» означає край, берег. Про нього говорять

Мільтон; у нього диявол переходить раєм дурпів — «the paradise of fools».

⁵ Це, очевидно, натяк на славетні вірші Руссо:

Je te vois, innocent Danchet,
Grands yeux ouverts, bouche béante *.

«Рот, як у Данше» — це зробилося ніби прислів'ям. Цей Данше був середній собі поет, що написав кілька театральних п'єс тощо.

⁶ Це лімб, вигаданий, як кажуть, якимось Петром Хрїзологом. Туди відсилають маленьких дітей, померлих нехрещеними, бо тоді, як умруть вони п'ятнадцяти років, їх засуджують без ніяких труднощів.

⁷ Знаменита система пана Лоу, шотландця, — система, що зруйнувала багатство стільком людям у Франції за час від 1718 до 1720 р. і залишила фатальні сліди. Сліди ці давалося знати ще 1730 р., коли, на нашу думку, автор почав цю поему.

⁸ Казуїсти Ескобар та Моліна досить відомі з прегарних «Провінціальних листів», Моліну названо тут достатнім — це натяк на благодать достатню й цепостійну, що про неї уклав він систему таку само безглузду, як і система його супротивників.

⁹ Ле Тельє — єзуїт, син судового урядовця із Віра в Долішній Нормандії, духівник Людовіка XIV, автор «Буллі» і винуватець усього того хвилювання, що вопа викликала, вигнаний за часів регентства; пам'ять його навиває тепер огиду. Отець Дусен був перший його радник.

¹⁰ Янсеністи говорять, що Месія прийшов тільки для побагатьох.

¹¹ Тут мова йде про кольвунсіоністів та чудеса, що про них свідчить багато янсеністів, чудеса, яких велику збірку видав Карре де Монжерон і презентував Людовікові XV.

¹² Добряга Паріс (в нашому тексті на ім'я не названий. — *М. Р.*) був недоумкуватий диякон; проте його як одного з найзавзятіших та найвпливовіших серед простолюду янсеністів вважав цей простолюд за святого. 1724 р. вигадали ходять молитись на могилі того дивака, на цвинтарі біля одної з паризьких церков, поставленої в ім'я св. Медара, мало, зрештою, відомого. Цей св. Медар ніколи не творив чудес; але абат Паріс патворив їх безліч. Найзнаменитіше з них оспівала герцогиня де Мен у такій пісні:

Un décrotteur à la royale,
Du talon gauche estropié,
Obtint pour grâce spéciale
D'être boiteux de l'autre pied **.

Св. Паріс таких-от чудес патворив щось із триста чи чотирьста; коли б йому були дозволили, він воскрешав би мертвих; але втрутилась поліція; звідси відомий двовірш:

* Бачу тебе, простодушний Данше, з великими розкритими очима, з роззявленим ротом. — *М. Р.*

** Загальний зміст «чуда»: людина, крива на одну ногу, з особливої ласки божої окривіла на другу. — *М. Р.*

De par le roi, défense, à Dieu
D'opérer miracle en ce lieu *.

¹³ Галілей, основоположник філософії в Італії, був засуджений інквізиційним судом, посаджений у тюрму і зазнав дуже суворого ув'язнення не тільки як єретик, а й як невіглас за те, що він довів рух Землі.

¹⁴ Юрбен Грандьє, луденський священик, засуджений соборною комісією на спалення за те, що вселив диявола в кількох черниць. Якийсь Ля Менарде був остільки дурний, що видав 1749 р. книгу, де намагається довести, що ті черниці справді-таки були одержимі.

¹⁵ Елеонора Галігаї, вельми видатна дівчина, довірепа особа королеви Марії Медічі та її двірська дама, дружина Кончіно Кончіні, флорентійця, маркіза д'Анкр, маршала Франції, не тільки була обезголовлена на Гревському майдані 1617 р., як стоїть у «Скороченій хронологічній історії Франції», а й спалена як відьма, а майно її віддано її ворогам. Знайшлося тільки п'ять радників, обурених цим страшним безглуздом, що відмовились бути на суді.

¹⁶ За Людовіка XIII парламент під страхом засуду на галери заборонив викладати будь-яку іншу систему, крім Арістотелевої, а далі заборонив блювотні ліки, не загрожуючи, проте, галерами ні лікарям, ні хворим.

Людовік XIV у Кале вилікувався блювотними ліками, і постановою парламенту втратила свою силу.

¹⁷ Історія єзуїта Жірара та панни Ля Кадьєр достатньою мірою відома; єзуїта засудили на спалення як чарівника одна половина ексського парламенту і виправдала друга.

¹⁸ Фонтєвро, «Fons-Ebraldi», містечко в Анжу, за три милі від Сомюра, відоме прославленням жіночим абатством, главою ордену, збудованим Робертом д'Арбіселем, що народився 1047 р. і помер 1117 р. Заснувавши свої скити в лісі Фонтєвро, він обійшов босий ціле королівство, щоб схилити до каяття блудниць і закликати їх у свій монастир; він навернув тим способом на праву путь багатьох, між іншим, у городі Руані. Він переконав славнозвісну королеву Бертраду надіти рясу в Фонтєвро і поширив свій орден по всій Франції. Папа Пасхалій II узяв його під опіку пайсвятішого престолу р. 1106. Недалеко до своєї смерті Роберт дав титул генерала ордену жінці, на ім'я Петронілла дю Шеміль, і висловив бажання, щоб на посаді генерала ордену завжди жінка заступала жінку, однаково керуючи як черницями, так і ченцями. Тридцять чотири чи тридцять п'ять жінок змінило до цього часу Петронілли; серед них налічують чотирнадцять принцес, між ними п'ятьох із фамілії Бурбонів. Див. про це у Сент-Марта в четвертому томі «Gallia Christiana» та «Clupeus ordinis Fontebraldensis» панотця де ля Менферма.

¹⁹ Дуже можливо, що автор має тут на оці героїнь Аріосто й Тассо. Вони, певне, були не надто охайні; та рицарі не дуже-то додивлялися.

²⁰ Англійці божаться: by god! God damn me! blood! тощо; німці: Sacrament; французи — словом, що відносяться до прися-

* З королєвого наказу богові забороняється творити чудеса на цьому місці.— М. Р.

гання італійців, як дія до знаряддя; іспанці: voto a Dios. Один гідний шаноби францісканець написав книгу про божішні у всіх народів, що буде, певно, дуже точна і дуже повчальна; вона оце друкується.

²¹ Haubert, aubergeon — панцер, кольчуга; складалась вона звичайно із залізних кілець, покритих іноді шовком чи білою шерстю, у неї були широкі рукави та нагрудник.

²² Braguettes, від braue, brassa. Ношено довгі гульфіки, що спускались від штанів; не раз була в них захована помаранча, що її презентували дамам. Рабле згадує про чудесну книгу під назвою: «Про гідність брагет». Це був відзначний привілей благородної статі. От чому Сорбонна клопоталась про спалення Діви, бо ж вона носила штани з брагетами. Шість французьких єпископів, з участю єпископа Вінчестерського, засудили її на спалення, і це було цілком справедливо; жаль, що це буває не досить часто; але ніколи не слід удаватися в розпач.

Пісня четверта

¹ Як відомо, Вавілонську башту поставлено за сто двадцять років після світового потопу. Іосиф Флавій гадає, що її збудував Немрод, чи то Немврод; сумнівний о. Кальме подав розріз цієї башти, доведеної до одинадцяти поверхів, і прикрасив свій «Словник» відповідними гравюрами, згідно з пам'ятниками; у кпізі вченого єврея Jaleus сказано, що Вавілонська башта була двадцять сім тисяч кроків заввишки; це дуже вірогідно. Декілька мандрівців бачили уламки тієї башти.

Святий патріарх Олександр Євтихій запевняє в своїм Літописі, що будували ту башту сімдесят два чоловіки. То, як відомо, був час, коли помішались мови: уславнений Бекан знаменито доводить, що від єврейської мови найбільше слідів залишилось у фламандській

² У цій битві (при Мальплаке.— *M. P.*) двадцять вісім тисяч сімсот чоловік лягло на полі, як каже один історик, а в крові й болоті. Їх поразував маркіз де Крєвкер, ад'ютант маршала де Віллара, якому доручено поховати мертвих. Див.: «Доба Людовіка XIV», рік 1709.

Зауважте, що в битві при Замі, між Публієм Сціпіоном та Ганнібалом, були французи, що служили в карфагенському війську, за Полібієм. Цей Полібій, сучасник і друг Сціпіона, каже, що кількість людей з обох боків була рівна; кавалер де Фолар з цим не згоден; він гадає, що Сціпіон наступав колонами. Але це, видима річ, не так, бо Полібій каже, що загопи билися все рукопаш; віддасмо це на суд ученим.

Nota bene, що при Фарсали в Помпея було п'ятдесят п'ять тисяч вояків, а в Цезаря двадцять дві тисячі. Різанина була велика, двадцять дві тисячі цезарівців по впертому бої перемогли п'ятдесят п'ять тисяч помпейців. Ця битва вирішила долю республіки і підбила під владу Пікомедового улюбленця Грецію, Малу Азію, Італію, Галлію, Іспанію тощо. Ця битва мала більше наслідків, ніж невелика Жаннина сутичка; але все ж таки це наша Жанна, наша Діва; будьмо вдячні нашому дорогому землякові, що порівняв подвиги цієї милої дівчини з подвигами Цезаря, не такого чеснотливого, як вона. Хіба шановні отці-єзуїти не рівняли святого Ігнатія з Цезарем, а святого Франціска-Ксаверія з Олек-

сандром? Ті були схожі на тамтих якраз так само, як двадцять чотири Паскалеві старці на двадцять чотирьох старців з Апокаліпсиса. Щоразу порівнюють будь-якого короля з Цезарем; про бачмо ж високолетньому співцеві нашої героїні порівняння дрібненької сутички з битвами при Замі та Фарсали.

³ Видимо, наш глибокодумний автор називав персами вояків Сеннахеріба, насправді ассирійців, з тої причини, що перси довгий час панували в Ассирії; але ми знаємо з певністю, що ангел господній сам один побив сто вісімдесят п'ять тисяч вояків Сеннахеріба, коли той насмілився наступати на Єрусалим; Сеннахеріб, побачивши всі ті мертві тіла, повернув назад. Сталося це, кажуть, р. 3293 від створення світу; проте деякі вчені думають, що ця дуже проста подія сталася 3295 р.; ми відпосимо її до 3296 року, що далі й доведемо.

⁴ Це місце, очевидно, в наслідуванням Гомера. У Мільтона людську долю ваять під знаком Терезів.

⁵ Натяк на погляди, викладені в книзі Кенели, священника Ораторії.

⁶ Аврора Кенігсмарк — коханка польського короля Августа I і мати відомого графа Саксонського.

⁷ Роберт д'Арбріссель, засновник прекрасного ордену в Фонтевро: року 1100 він навернув на праву путь, немовби закнивши невід, одною проповіддю всіх гулящих дівчат у місті Руані. Він вигадав для себе новий спосіб мучеництва, а саме — снати щопочі між двома молодими черницями, щоб ошукати диявола, який, очевидно, добре відплатив йому. Він не любив салічного закону, бо настановив жінку за головного абата ченців і черниць того ордену.

⁸ За Платоном, людина створена була двостатевою. Таким з'явився Адам побожній Буріньйон та її паставникові Аббаді.

⁹ Цариця Савська одвідала Соломона і мала від нього сина. від якого, напевне, пішов рід царів ефіопських, як воно й доведено. Невідомо, що сталося з нащадками Олександра та Фалестри.

¹⁰ В оригіналі — Птоломесва сестра, тому у Вольтера й примітка: Клеопатра. — *М. Р.*

¹¹ В оригіналі — син основоположника Трої, тому й примітка Ганімед. — *М. Р.*

¹² Дурисвіти мають жезл Іакова; у магів є книга Соломона під титулами «Обручка» й «Ключ». Царські радники, чарівники при фараоновім дворі, що явили ті самі чудеса, як і Мойсей, звалися Янес і Мамбрес. Ми не знаємо ім'я піфоніси Ендорської що викликала Самуїлову тінь, але кожному відомо, що таке тінь, а також і те, що жінка та мала дух Піфона, чи піфонічний.

¹³ Зороастр — власне ім'я його Зердуст — був великий чарівник, як і Альберт Великий, Рожер Бекон та шановний отець Грібурдон.

¹⁴ Набукаднетцар, Навуходоносор, син Набо-Полассара, халдейський цар, обложив Єрусалим, взяв його і закував у ланцюги Йоахіма, царя іудейського, відславши його бранцем до Вавілона, року від створення світу 3429-го. Набукаднетцарові приснився сон, що його він забув; маги, астрологи й мудреці не могли того сну відгадати; тому Аріох, начальник охоронців цареві особи, дістав наказ позбавити їх життя; юний Даниїл розгадує сон і тлумачить його; сон той — то була прекрасна статуя й т. ін. Через деякий час по тому Набукаднетцар звелів поставити ідола

з чистого золота, заввишки на шістдесят ліктів і завширшки на шість; зібравши весь свій народ, він примусив його вклонитись тому ідолові під звуки рогу, сурми, арфи, цівниці та гуслів; а коли Сідрах, Місах та Авденаго, молоді євреї, товариші Даниїлові, зреклись теє зробити, цар повелів укинути їх у піч, нагоплену того разу всемеро більше, як звичайно; і вони вийшли звідти живі й здорові. Набукаднетцарові приснився ще сон: він бачив велике й могутнє дерево, верхівіття його дотикалось неба, і птахи жили в гіллі. Один святий зійшов і крикнув: «Зрубайте дерево й пообрубуйте гілля!» — і далі таке. Даниїл знову витлумачив сон: він прорік цареві, що той буде відлучений від людей; що протягом семи років житиме він разом із тваринами, їстиме траву, як бики, поки волосся в нього не стане як пір'я в орла, а пазури — як пташині; так воно й сталося. Тертуліан та св. Августин кажуть, що Навуходносор уявив себе биком, захворівши на так звану «лікантропію». Через сім років до державця того вернувся розум, і він знову посів престол; він прожив тільки рік після свого одужання, але використав він його так добре, що св. Августин, св. Бронім, св. Єпіфаній, Теодорій та інші, згадані у Перерія, сподіваються на його спасіння.

¹⁵ Не треба плутати Георгія, опікуна Англії та ордену Підв'язки, із св. Георгієм-чепцем, убитим за народне повстання проти імператора Зенона. Наш св. Георгій — каппадокієць, полковник на службі у Діоклетіана, замучений, кажуть, у Персії, в місті Діосполі. Але ж у персів не було такого міста, отже, пізніше мученицьку смерть його приточено до Мітілени, у Вірменії. У Вірменії нема Мітілени так само, як нема Діоспола в Персії. Та в кожному разі безперечно, що Георгій був кавалерійським полковником, бо кінь його при ньому в раю.

Пісня п'ята

¹ Раніше говорили: *sainte n'y touche* * і говорили правильно. Ясно було, що це жінка, яка ніби ні до чого не торкається; а то вже спотворене слово — *sainte Mitouche* **. Мова дедалі вироджується. Я хотів би, щоб автор мав сміливість сказати «*sainte n'y touche*», як говорили батьки наші.

² Сатана — слово халдейське, означає приблизно те, що Аріман — у персів, Тіфон — у єгиптян, Плутон — у греків, а в нас диявол. Тільки в нас його малюють з рогами. Див. сьомий том «*De forma diaboli*» превелебного отця Тамбуріні.

³ «*Frappart*» (я досить вільно переклав: гультяй.— *М. Р.*) — дружній титул, яким звали один одного французьканці в XV сторіччі. Учені по-різному тлумачать етимологію цього слова; очевидно, воно означає сильного бійця, здорового забіяку, заводіяку.

⁴ Цей засуд Хлодвіга та багатьох інших треба розглядати лише як поетичну вигадку. А втім, у моральнім розумінні можна сказати, що Хлодвіг міг бути покараний за вбивство кількох сусідніх державців і декого із своїх родичів, це ж бо не зовсім по-християнському.

* Свята до того не торкається (*n'y touche*, *Nitouche*, *Нітуш*).— *М. Р.*

** Свята Мітуш, ім'я без значення.— *М. Р.*

⁵ Костянтин одібрав життя своєму тестеві, зятеві, небожеві, жінці й синові і був наймарнолюбніша і найлюбостраспіша на землі людина, зрештою добрий католик; але вмер він аріанином, хрестив його аріанський єпископ.

⁶ Францісканці завжди ворогували з домініканцями.

⁷ Як видно, автор тут лише жартує. А втім, Гусман, винахідник інквізиції, що ми звемо його Домініком, був справді гонитель. Добре відомо, що жителі Лангедока, так звані альбігойці, були народ, вірний своєму державцеві, і що з ними проваджено щонайжорстокішу війну єдино через їхні вірування. Нема нічого страшнішого, як нищити залізом і вогнем володаря та його підданців з того приводу, що вони думають не так, як ми.

⁸ Condigne (співдостойний), від латинського condignus; це слово стрічаємо у письменників XVI ст.

⁹ Про цю війну сказано тільки в апокрифічній книзі Єноха *, у жодній іншій з єврейських книг про неї немає ні слова. Вождем небесного воїнства був справді Михаїл, як каже наш автор; але вождем лихих ангелів був не Сатана, а Семехіах; таку помилку можна пробачити в довгій поемі.

(Дальша примітка стосується тільки французького тексту.— *М. Р.*).

Пісня шоста

¹ Див. у пісні сімнадцятій.

² Це той самий паж, на чьому озадку Жанна нарисувала три лілеї.

³ Адоніс, чи то Адоці,— син Кініра і Мірри, фінікійський бог, коханий Венери-Астарті. Фінікійці щороку оплакували його смерть, а потім раділи з його воскресіння.

⁴ Гадають, що Ганнібал пройшов Савойєю; отже, храм Чутки (або Слави.— *М. Р.*) міститься у савойців.

⁵ Цей набрид справді огидний. Ці люди, як відомо, лили потоки наклепів на автора, що не заповдяв їм ніякого лиха. Вони писали, що він плагіатор; що він не вірує в бога; що добродієць роду Корнелевого — Корнелів ворог; що він мужицький син. Вони накидали йому неможливі пригоди. Вони двадцять разів казали й переказували, що він продавав свої праці. Цілком справедливо, що він, з кінцем, виганяє всю цю наволоч із храму Слави, куди вона думала пролізти, як ті злодії, що крадуться вночі до церкви, щоб потягти там чаші.

⁶ Херувим — небесний дух, чи ангел другого ступеня першої ієрархії. Це слово походить від єврейського «херуб», у множині — «херубім». Херувими мали чотири крила, чотири обличчя і бичачі ноги.

⁷ Альгвасил: guazil означає по-арабськи воратар, отже alguazil — іспанський лучник.

(Дві дальші Вольтерові примітки стосуються лише французького тексту.— *М. Р.*).

* Незначні примітки, що стосуються лише франц[узького] тексту, пропущено.— *М. Р.*

Пісня сьома

¹ Ряса, в оригіналі *étole* — стола, епітрахіль; до цього слова примітка у нас зайва.— *М. Р.*

² Бузіріс був єгипетський цар, відомий як тиран.

³ Кропило — знаряддя, що з усіх боків має щетину, вправлену в дротяні нитки, а нитки ті входять у дерев'яне чи металеве держальце. Його вживали, щоб кропити свяченою водою тощо. Цим знаряддям широко користувались за давнини; ним орудували, скроплюючи очисною водою втаємничених.

⁴ *Sternum*, грецький терміц, як мало не всі анатомічні терміни. Це передня частина грудної клітини, до якої прикріплені ребра. Вона складається з семи костей, так добре складених, що вони здаються одною. Це — панцир, що дала природа серцю й легеням.

⁵ *Humerus* — кістка руки від плеча по лікоть.— *М. Р.*

⁶ *Pubis* — лобкова кість, що сполучається зо стегновими, *os pubis, os pectinis*.

⁷ *Coccis* — хвістцева кість, що міститься безпосередньо під *os sacrum*. Ганьба — бути в неї поранилим.

Пісня восьма

¹ Абат Трітем був зовсім не з Пікардії, а із Тревської спархії. Він умер року 1516. Ми не будемо запевняти, що рід його не походив з Пікардії; у цьому ми звиряємось на вченого автора, що безперечно бачив рукопис «Діви» в якомусь із бенедиктинських абатств.

² Дім Марії діви, принесений ангелами з Назарета, містився в Анконській провінції. Спершу, протягом трьох літ і семи місяців, вони переховували його в Далмації, а потім перенесли до Роканаті. Статуя її заввишки чотири фути; обличчя чорне; на ній така сама тиара, як у пап; відомі її чудеса та scarби.

³ Вони не спинились зразу у Лоретто; це неточність нашого автора: «*Non ego raucis offendar maculis*». Зрештою, в оборону йому можна сказати, що ангели під кінець зупинилися в Лоретто разом із домом, випробувавши спершу декілька інших країн, які не сподобалися святій Діві. Сталося це за понтифікату Боніфація VIII, що про нього кажуть: посадою своєю заволодів він як лис, поведився на пій як вовк, а помер як собака. Історики, що говорили так про Боніфація, не діставали пенсії від римської курії.

⁴ Брістоль і Кембрідж — два міста, славетні — перше — своєю торгівлею, друге — університетом, що мав великих людей.

Пісня дев'ята

¹ Нема читача, який не знав би про прекрасну Юдіту. Дебора, достохвальна дружина Лапідофова, перемогла царя Іавіна, що мав дев'ятсот колісниць, озброєних косами, в гірській країні, де тепер живуть самі осли. Славна жінка Іаїль, дружина Хеврова, прийняла до себе Сізару, Іавінового полководця; вона сп'янила його молоком і прибила його голову до землі, прошивши її від виска до виска цвяхом; то був знаменитий цвях, а вона — знаменита жінка. Аод, ліворук, був посланий господом до царя Еглона і встромив тому в живіт величезного ножа лівцею, і

Еглюн зараз же сходив до вітру. Щодо Сімопа, сина Іоніного, то він відтяв тільки вухо Малхові, та й то йому наказано вкласти меча в піхви; це доводить, що церква не повинна проливати кров.

² Відомо, що дож венетіанський віпчається з морем.

³ Санназар, посередній поет, похований поруч Вергілія, але в пишнішій гробниці.

⁴ Колісь це місце вважали за дуже небезпечний вир.

⁵ Етна лише зрідка вибухає тепер огнем.

⁶ Впізано, що підземний протік від річки Алфєю до джерела Аретузи — вигадка.

⁷ Святий Августин був єпископом гіппонським.

⁸ В оригіналі — *vieu peuple ionique*, давнє іонійське плем'я, і Вольтер дає примітку: фокейці.— *М. Р.*

⁹ Скеля святого Максиміна зовсім поруч; це дорога на гору Святих Пахоців.

Пісня десята

¹ Карл VI справді збожеволів; але невідомо ні чому, ні як саме. Цій хворобі підлягають і королі. Божевілля цього нещасного державця спричинилось до страшного лихоліття, що мучило Францію протягом тридцяти років.

² Таке ворожіння дуже було поширене; ми навіть бачимо, що король Філіп III послав єпископа та абата до певної бегінки в Нівелі близько Брюсселя, великої прозорливиці, щоб дізнатись, чи вірна йому його жінка, Марія Брабантська.

³ Завжди тільки вночі з'являлись лемури, лярви, добрі та лихі духи; так було воно і з нашими домовиками; при досвітніх півнях вони всі щезали.

Пісня одинадцята

¹ За давніх часів бога тасмниці не знали; це, без сумніву, вигадка нашого автора, алегорія. У древніх було кілька різного роду тасмниць, як те свідчать Павзаній, Порфирій, Лактанцій, Авл Геллій, Апулей та інші. Але тут це про це мова.

² Всім відомо, що св. Георгія виображають завжди верхи на чудовому коні; звідси прислів'я: «Іздить верхи, як святий Георгій».

³ Натяк (див. за кілька рядків угору.— *М. Р.*) на Декартові вихори та на його тонку матерію,— смішні химери, що так довго були в пошані. Чомусь автор прикладає епітет мрійника і до Ньютона, що довів порожнечу; очевидно, це тому, що Ньютон гадає, ніби дуже еластична субстанція — причина тяжіння; а втім, не треба чіплятись до всякого жарту.

⁴ Увесь цей уривок — очевидне наслідування Гомера. Мінерва говорить Марсові те, що розсудливий Деніс каже тут гордовитому Георгієві: «О Марсе, о Марсе, кривавий боже, кому до смаку тільки битви» і т. д.

⁵ Знову наслідування Гомера — у нього поранено самого Марса.

⁶ Мільтон у п'ятій пісні свого «Втраченого раю» запевняє, що частина ангелів зробила порох та гармати і повергла в небесах додолу легіони ангелів; що ці останні взяли в небесах сотні гір, завдали їх собі на спини разом з гірськими лісами та ріками, які з тих гір текли, і кинули ріки, гори й ліси на ворожу артилерію. Це один із найправдоподібніших уривків у всій поемі.

Пісня дванадцята

¹ Треба визнати, що пістолети вигадано в Пістойї аж багато пізніше. Ми не сміємо запевняти, щоб ото можна дозволити так перехоплювати час; але чого не пробачиш в епічній поемі! Епопея має великі права.

² Справедливо буде відзначити на цім місці дивовижну повчальність одієї поєми. Порок у ній завжди зазнає кари: спокуситель-духвник умирає без покаєння, Грібурдопа засуджено, Шандоса переможено і т. ін. Це саме й радить мудрий Горацій Флакк *in Arte poetica*.

³ Карл забуває про сімсот жінок, а разом це виносить тисячу. Але тут ми можемо тільки вігати стриманість і розсудливість автора.

⁴ «Надир» по-арабськи значить найнижчий, а «зеніт» — пайвпцій. Віз (фр. «La Grande Ourse», рос. «Большая Медведица». — *M. P.*) — це «Арктос» греків, що дав свою назву арктичному полюсові.

⁵ За гої доби королів титуловано «високість».

⁶ Отців-капуцинів ще не було; це помилка щодо побуту.

⁷ Неукы в попередніх, геть спотворених виданнях надрукували Лікомед замість Нікомед; це був Віфінійський цар.

«Caesar in Bithiniam missus, — каже Светоній, — *desedit apud Nicomedem, non sine rumore prostratae regi pudicitiae*» *.

⁸ «Alexander paedicator Nephastionis, Adrianus Antinoi» **. Імператор Адріан не тільки поставив статую Антіноя в Пантеоні, але й спорудив йому храм; і Тертуліан визнає, що Антіноій творив чудеса.

Пісня тринадцята

¹ Автор ясно визначає час — кінець червня. Пам'ять святого Івана Хрестителя святкують 24 червня.

² Те, що говорить тут автор, — натяк на тридцять четверту пісню «Orlando Furioso»:

Quando scoprendo il nome suo gli disse
Esser colui che l'Evangelio scrisse ***.

Дивіться в нашій передмові і особливо згадайте, що Аріосто приміщує святого Івана на місяці разом з трьома Парками.

³ Приклади кидання жеребка раз у раз бачимо в Гомера. За допомогою жеребка ворожили у євреїв. Сказано, що Юдине місце заступлене було по жеребку; і тепер деякі посади у Венеції, Генуї та інших державах обіймають люди по жеребку.

⁴ Одинадцять тисяч дів та мучениць, похованих у Кельні.

* Цезар, посланий до Віфінії, зупинився у Нікомеда, й не обійшлося без припущень, що цнотливість Цезаря постраждала (*лат.*). — *Ред.*

** Олександр — коханець Гефестіона, Адріан — Антіноя (*лат.*). — *Ред.*

Своє ім'я відкрив, повідавши смиренно,
Що це ж Євангеліє він створив богонатхненно
(*італ.*). — *Переклад О. Пазльовської.*

⁵ Щит, що вправ у Римі з неба; його пильно берегли як запоруку безпеки міста.

⁶ Наш автор, видимо, має на бці хитрощі Якова, до яких він удався, щоб на нього подумали, що то Ісав. (У фр[анцузькому] тексті до Якова приточено епітет *patte pelu*, буквально — «волохата лапа», переносне значення — хитрун, лукавець; до цього автор додає примітку: «*patte-pelu* — натиак на рукавиці з шкури та вовни, що їх він надів тоді собі на руки». — *М. Р.*)

⁷ Анна де Пісселе, герцогиня Етамська.

⁸ Діана де Пуатьє, герцогиня Валанська.

⁹ Генріх III і його улюбленці.

¹⁰ Папа Олександр VI мав трое дітей від Ваноцці. Його дочка Лукреція була, казали люди, його коханкою і коханкою свого брата: «*Alexandri filia, sponsa, purus*»*.

¹¹ Славновісна Габріель д'Естре, герцогиня Бофорська.

¹² Та, що була потім за конетаблем Колоппа

¹³ Колпсь носили штапи на зав'язці; і про чоловіка, що не виконав свого обов'язку, говорили, що в нього зав'язана зав'язка. Завжди чаклунам накидувано владу перешкоджати шлюбові; це звалося «зав'язати зав'язку». Мода на зав'язки минула за Людовіка XIV, коли стали прикріпляти до гультіфіків гудзика.

Пісня чотирнадцята

¹ Цей вступ, як видно, наслідування першої пісні чудової поемп Лукреція:

*Lencadam genitrix, hominum divumque voluptas,
Alma Venus, coeli subterlabentia signa, etc, etc.***

² Комос — бог бенкетування.

³ Rostbeef, вимовляйте — «ростбіф»; це улюблена страва англійців; це те, що ми зовемо «*aloуau*» — хребтова частина яловичини. Пудинги — це тісто; бувають плум пудинги, бред пудинги і кілька інших гатунків пудингів. «*Notandi sunt tibi mores*»***.

⁴ Він і був нам справді.

⁵ Алкід, Діоніс (Вакх у Вольтера. — *М. Р.*), Персей — сини Юсітера, Ромул — Марса і т. ін.

⁶ Вільгельм Завойовник, пещлюбний син нормандського герцога, син повії, як те сумлінно свідчить автор, за лордом Ч...дом.

⁷ Тут масмо зпову наслідування Гомера, але ті, хто вдає, що читав його по-грецьки, скажуть, що по-французьки завжди виходить воно гірше.

Пісня п'ятнадцята

¹ Ми вже казали, що абат Трітем піколп нічого не говорив про Діву та про вродливу Агнесу; автор поеми тільки задля скромності накидає іншому всі гарні прикмети цієї повчальної повісті.

* Олександрова дочка, дружина, невістка (*лат.*). — *Ред.*

** Римлян славетних прамати, розрада людей і богів,
О благовісна Венера, по небу світл швидкоплинних і т. д.
(*лат.*). *Переклад О. Пазльовської.*

*** Хай будуть звичаї тобі відомі (*лат.*). — *Ред.*

² Архієпископ Турпін, якому накидають «Життєпис Карла Великого і Роланда», був реймським архієпископом у кінці VIII сторіччя; книга ця належить ченцеві на ймення Турпін, що жив у VIII ст. З цього роману Аріосто й узяв деякі з своїх оповідань. Розсудливий автор удає тут, ніби позичив свою поему в абата Трітема.

³ Односпів (у Вольтера faux-bourdon — одноголосний, унісонний церковний спів.— *М. Р.*) — розмірений церковний спів. Парафіяльний серпент (інструмент музичний.— *М. Р.*) дає тон, а всі партії достроюються до нього як уміють. Це чудесна музика для тих, у кого немає ушей.

⁴ Стентор був вістуном у Гомера. Цей прехороший хист зробив його безсмертним і цілком заслужено.

Пісня шістнадцята

¹ Признаюсь, у Трітема я її не читав; але можливо, що я не прочитав усіх писань цього великого мужа.

² «Верни меч свого на його місце; усі-бо, хто взяв меч, від меча загинуть». Св. Петро тут, побожно хитруючи, радить англійцям не воювати.

³ Лямонт-Гудар, поет трохи сухий, що написав, проте, непогані речі, складав, на лихо, в 1730 році оди в прозі; новий доказ, що ця божественна поема написана була саме за цього часу.

⁴ Фортунат, єпископ Пуатьє, поет. Накидувана Фортунатові поема «Range lingua» належить не йому.

⁵ Святий Проспер, автор дуже сухої поеми про благодать, V ст.

⁶ Григорій Турський, перший, хто написав історію Франції, де явно чудес.

⁷ Св. Бернард, бургундець, родився 1091 р., був ченцем у Сіто, потім абатом у Клерво; він втручався у всі тогочасні громадські справи і стільки само діяв, як і писав. Не можна сказати, щоб він написав багато віршів. Щодо антитези, за яку вихваляв його автор, то він справді був великий amator цього засобу. Він каже про Абеяра: «Leonem invasimus, incidimus in draconem». («Ми хотіли напасти на лева, а натрапили на дракона (*лат.*)— *Ред.*). Коли його мати ходила ним важка, їй ніби приснилось, що вона вродила білого собаку, і їй провістили, що син її стане ченцем і гавкатице на мирян.

⁸ Св. Аусгип, чи то Августин, чернець, уважаний за фундатора єпископства Кентерберійського, чи то Кентербурійського.

⁹ Як відомо, євреї позичили у єгиптян сосуди і втекли.

¹⁰ Левіти, що зарізали двадцять тисяч своїх братів.

¹¹ Фінеес, який звелів зпичити двадцять чотири тисячі своїх братів за те, що один із них розділив ложе з мадіанітянкою.

¹² Аод, чи Ауд, убив царя Еглона, але лівою рукою.

¹³ Самуїл розтяв на шматки царя Агага, що з нього Саул узяв викуп.

¹⁴ Відома всім Юдіта.

¹⁵ Вааса, цар Ізраїля, убив Надада, чи Надава, і став після нього царем.

¹⁶ Ахав узяв великий викуп з Венадада, царя сірійського, як Саул з Агага, і був убитий за те, що простив.

¹⁷ Йоас, що його вбив Егозавад.

¹⁸ Натяк на епіграму Расіна:

Je pleure, hélas! pour ce pauvre Holopherne.
Si méchamment nuis à mort! par Judith *.

¹⁹ Василиск — дуже відома гварнна, якої, протє, ніколи не було на світі.

²⁰ Левіафан — теж вельми знапа тварина. Одні кажуть, що це кит, інші — що крокодал.

²¹ Фосфор — світлопосець, що з'являвся перед ранньою зорею, а та йшла перед колісницею Сонця. Все жило, все виблискувало в древній міфології. В поезії не можна перестать жаліти, що минулися ті патхенні часи, повні прекрасних вямислів, поспіль алегоричних. Які, в порівнянні з цим, ми бідні,— ми, «нащадки варварів»!

²² Древні дали Сонцю колісницю. Це була зовсім звичайна річ: Зороастр на колісниці переносився в повітрі; Іллю зпесено на небо в блискотливій колісниці. Четверо коней Сонця були білі. Їм імена, за Овідієм, були: Піроей, Еой, Етон, Флегон,— тобто полуменистий, східний, річний, горючий. Але, на думку іпших учених дослідників античності, вони звались: Ерістрей, Актеон, Ламп і Філогей, тобто червоний, осяйний, блискотливий, земний. Я гадаю, що вчені ці помиллились і взяли назви чотирьох частин дня за імена коней. Це груба помилка, яку я відзначаю в найближчому номері «Меркурія», поки вийдуть дві дисертації in folio, що я написав з цього приводу.

Пісня сімнадцята

¹ Складері — автор «Аларіха», епічної поеми; Лемуан — езуїт, автор «Святого Людовіка», чи «Луїзіади», епічної поеми; Демаре Сеп-Сорлен — автор «Хлодвіга», епічної поеми; ці три твори — жакхливі епічні поеми.

² Імена, що давано богословам.

³ «Історія Марії Алакок» — твір, яких мало,— стільки там усяких нісенітниць; написав його Ланге, тодішній єпископ Суассонський. Це місце показує, що видатну поему, коментовану нами, написано близько 1730 р., коли багато говорилося про Марію Алакок.

⁴ Це те, що колись називали «Кишеньковою кухнею» і що мається на оді у віршах комедії:

Porte cuisine en roche, et poivre concassé **.

⁵ Як вам відомо, Ерихон упав під звуки сурм; це зовсім звичайна подія.

Пісня вісімнадцята

¹ Герцог Бургундський, що вбив герцога Орлеанського. Але добрий Карл відплатив йому як слід при мості Монтеро.

² Карла VII викликав до мармурового стола генеральний адвокат Демаре.

Гонесса, село під Парижем, відоме своїми пекарями та кількома битвами.

³ Його власна мати, Ізабелла Баварська, переслідувала його більше ніж хто. Вона добилася, щоб було складено угоду в Труа;

* Ох, плачу я над бідним Олоферном, якого так жорстоко вбила Юдіта.— М. Р.

** Кухня в кишені та товчений перець.— М. Р.

за тією угодою зять її, англійський король Генріх V, дістав корону Франції.

⁴ Це англійський герб.

⁵ За тогочасними хроніками, був бідолаха, що мав таке ім'я; він писав листки під аркадами Святих Немовлят. За деякі вигівки він кілька разів сидів у Шатле, в Бісетрі та в Фор-Леваку. Якийсь час був він ченцем, але його вигнапо з монастиря; у новому ремеслі дуже йому повеслося. Багато славних письменників віддали йому палежне. Родом він був із Нанта і жив у Парижі з професії газетного сатирика. Не було ніколи людини так зневажанеї та ненавидженеї, як він,—говориться в «Хроніці» Фруасара.

⁶ Койон, чи Гюйон, автор часів Карла VII. Він написав «Римську історію», насправді потворну, але годлящу як на ту добу. Склав він також «Оракул філософів». Це химерна плетениця обмов. Монстреле каже, що па схилі свого віку він покався.

⁷ Інший тогочасний обмовник.

⁸ Теж обмовник.

⁹ Абат Саботьє, чи Сабатьє, родом із Кастра, автор двох пібито словників, де він всловлюється за і проти; нахабний брехун—і все за гроші. Він продав свого папа, графа де Л-ка, і за те його досить неделикатно вигнапо; це він довго пам'ятав.

¹⁰ Фрелон видавав тоді щотижня листок, де іноді зважувався на дрібну брехню, дрібну обмову, дрібні образи, за що його, як ми вже казали, і покарано, згідно з судовим вироком.

¹¹ Бачимо в цій пісні абата Трітема немовби пророцтво: справді, ми знали такого собі Фантепа, доктора й священника у Версалі, спійманого па крадіж сувертка — п'ятдесят луї — у хворого, що він сповідав. Його прогнано, але не повішено.

¹² Знову пророцтво. Весь Париж бачив, як Грізель, відомий духівник вельможного жіноцтва, тратив на потаємну розпусту гроші, що витягав він од своїх доньок духовних пібито на бідних. Подібно, що хтось, обізнаний із нашими звичаями, вставив частину цієї тиради в нове видання божественної поеми абата Трітема. Він повинен був би сказати кілька слів і про абата ля Коста, засудженого па таврування рознеченим залізом і на довічну каторгу року божого 1759 за фальшування документів. Цей аббат ля Кост працював разом із Фрелоном у «Літературному річнику».

¹³ Ля Бомель, родом із ссла під Кастром, деякий час проповідник у Женеві, вчитель у п. де Буасі, пізніше втік до Копенгагена. Вигнаний відтіля, він рушив до Готи, де вкрадено в однієї дами одіж та мережива; він утік з покоївкою, що вкрала ті речі, як то відомо цілому готському дворові. Двічі саджено його до в'язниці в Парижі; потім його вигнали відтіль; зрештою той бідолаха найшов собі протекцію. Це він — автор поганенького невеликого твору під заголовком «Мої думки», де він закидає щонайпідлішими образами майже всіх людей, що посідають якість у суспільстві становище. Це він підробив «Листи пані Ментепон» і надрукував їх з примітками, щопайскандальнішими та пайбрехливішими. У Франкфурті він видав у чотирьох маленьких томах «Добу Людовіка XIV», річ фальсифіковану і з примітками, не тільки огидними через цілковите пеуцтво, але й злочинними через жахливу обмову на королівську родину та найславніші в королівстві фамілії.

Всі, про кого тут мова, написали томи всяких мерзот проти

того, хто з ласки своєї згадує тут про них. Ї люди, що з приємністю дивляться, як негідники обкидають брехнею та образами людей, прославлених у мистецтві. Вони кажуть їм: «Не зважайте на те; хай кричать оті нещасні, щоб нам порозкошувати з видошца, як набрід обліплює вас болотом». Ми гадаємо інакше: нам здається, що мерзотників треба карати, коли вони нечесні та пахабні, а найпаче тоді, коли вони докучають. Ці надто правдиві анекдоти стрічаються в двадцятьох місцях і повинні бути там, як вирокі злочинцям, вивішені на перехрестях усіх урядь: «Orgetet cognosci malos»*.

¹⁴ Гарпії Келено, Окіпета і Аелла — дочки Нептуна і Землі — жерли всі страви, подавані до столу фракійського царя Фінея, і оскверняли весь дім. Зет і Калаїс, сини Борея, прогнали цих гарпій аж до Строфадських островів близько Греції. Вони вчинили з Елеєм, як з Фінеєм; але Вергілій робить із них пророчиць; смішно подумати, що такі створіння могли мати патхнення від бога!

Virginei volucrum vultus, foedissima ventris
Proluvies, uncaeque manus, et pallida semper
Ora fame**.

Вони скаржаться Єневві, що той хоче бігтися з ними за кілька тих шматків м'яса, і пророкують йому, що він за кару муситиме колись з'їсти в Італії свої тарілки. Аматори античності кажуть, що це прегарна вигадка.

Пісня дев'ятнадцята

¹ Ви знаєте, любий мій читачу, що Гектор і Менелай змагались у двобої, а Слепа спокійно на те дивилась. Доротей багато достойніша, і взагалі наш народ далеко достойніший за греків. Наші жінки легковажні, але, по суті, вони куди піжкіші, я це й доводжу в своєму «Християнському філософові», том XII. стор. 169.

² На мою думку, кажучи про Атласа, що він «жалю не знав», автор має на оці пемилосердя, виявлене Атласом, коли він odmовив у гостинності Персеєві. Він залишив його спати надворі, а Юпітер покарав його за це, як відомо всім, обернувши його в гору.

³ Белліні справді жив за тих часів; це він змалював пізніше Магомета II.

⁴ Ви знаєте — Бруно заклав початок картезіанству після того, як побачив магдебурзького капоніка, що говорив по смерті.

⁵ Я догадуюсь, що ми маємо тут у автора деяку іронію.

Пісня двадцята

¹ Педант Ларше, смішний мазаріпіанець, кпигогриз, що запевняє, за Геродотом, у критичній праці, ніби у Вавілоні всі дами проституювали в храмах задля благочестя і ніби всі галли були содоміти.

* Треба, щоб злочинці були відомі (лат.).— Ред.

** Птахи з обличчями дів, вивергаючи з черева нечисть, Все запаскудили враз — найжачені хижими кігтями, Лапи й дзьоби гачкуваті, потворні (лат.).—

Переклад О. Пахльовської.

² Ось як слід говорити про диявола та про всіх дияволів, що заступили фурій, і про всі пісенітниці, які прийшли на зміну пісенітницям древніх. Добре відомо, що Сатани, Вельзевула, Астарота немає, так само як і Тізіфони, Алекто і Мегери. Похмурий і фанатичний Мільтон із секти індепендентів, нікчемний латинський секретар парламента, названого «охвістям», і жалюгідний апологет убивства Карла I, може собі скільки хоче прославляти пекло, малювати диявола в образі баклана та жаби і збирати всіх дияволів у вигляді карликів у великій залі. Ці бридкі, жахливі, неподобні вигадки могли подобатись таким, як він, фанатикам. Ми кажемо, що нам огидні усі ці потворні химери. Ми хочемо тільки розважатись.

³ Бернар, автор опери «Кастор і Полукс» та кількох дрібних п'єс, написав, як і Овідій, «Мистецтво кохання», але цей твір іще не надрукований.

⁴ Це Сіленів осел, добре знаний; гадають, що він служив за сурмача.

⁵ Апулеїв осел зовсім не говорив; він тільки й умів вимовляти «о» і «ні»; але в нього була любовна пригода з однією дамою, як це видно з Апулея в двох томах in 4° «cum notis, ad usum Delphini»*. Втім, за всіх часів тварилам накидали ті самі почуття, що й у людей. В «Іліаді» та «Одіссеї» коні плачуть, звірі говорять у Бідпая, Локмана, Езопа тощо.

⁶ Бретики мають знати, що коли диявол попросив милостині у св. Мартина, той дав йому половину свого плаща.

⁷ Святого Роха, що зцілює від чуми, малюють завжди з собакою, а святого Антонія — із свинею.

⁸ Леда, що явила прихильність до лебедя, знесла двоє яєць.

⁹ Пасіфая, закохана в бика, мала від нього Мінотавра. Філіра мала від коня кентавра Хірона, Ахіллового вчителя; кінську подобу взяв собі не Нептун, а Сатурн; тут паш автор помиляється. Але не перечу, що дохто з учених і досі одної з ним думки.

Пісня двадцять перша

¹ Автор «Заповігу кардинала Альбероні» і ще декількох книг того ж сорту наважився видати «Діву» з віршами на свій смак, наведеними в нашій передмові. Цей бідолаха був розстрижений капуцин, що втік до Лозанни та до Голландії, де був коректором у друкарні.

² Тут ясно відчувається, що ім'я пані Оду стоїть замість імені значної двірської дами, справді надто прихильної до комедіанта Барона.

³ В Сіто і в Клерво є велика бочка, як та, що в Гейдельберзі; це найкраща монастирська реліквія.

⁴ Афродіта — грецьке ім'я Венери; воно означає просто — шумовиця. Але як же прєкрасно бривнять грецькі імена! Яка прєгарна алегорія — це шумовиння! Загляньте до Гесіода. Ви переконались, що не раз давні казки — емблеми істини.

* З приміткою: «Для користування дофіна» (лат.).— Ред.

ПРИМІТКИ М. РИЛЬСЬКОГО

До передмови

А пу ле й Різо рі ї.— Називаючи вигаданого автора переломки Апулеєм Різорієм, Вольтер підкреслює пародійно-іронічний характер його висловлювань. Апулей — ім'я римського письменника II століття нашої ери, автора «Метаморфоз», або «Золотого осла», фантастичного роману про пригоди Лудія з Егіни, перетвореного магічними силами на осла; в романі багато сцен еротичного характеру. Різорій — від латинськ[ого] *risor*, глузливий.

Філософ із Сан-Сусі — так прозвали Фрідріха II (1712—1786), пруського короля від 1740 р. (Сан-Сусі — назва королівського палацу, збудованого Фрідріхом II недалеко від Потсдама). «Твори філософа із Сан-Сусі» (*Oeuvres du philosophe de Sans-Souci*), написані французькою мовою, вперше були надруковані в 1750 р. в трьох томах. Туди входили одні послання, дві поеми і листи віршам та прозою. Згадуваний Вольтером лист датований 22 лютого 1747 р. В ньому Фрідріх пише: «Ви дали вашу «Діву» герцогині Бюртемберзькій. Тож знайте, що вона примусила переписувати її на протязі цілої ночі. Ось люди, яким Ви довіряєте: а ті, хто заслуговує на Ваше довір'я, або, краще сказати, на кого Ви можете цілком покластись, цього довір'я позбавлені».

В першому виданні поема складалася з 15 пісень, в лондонському виданні 1756 р. — з 28 пісень, у женецькому виданні 1757 р. — з 24 пісень. Сам Вольтер видав у 1762 р. «Діву» в 20 піснях, а в 1764 р. в збірнику «Оповідання Гільома Ваде» надрукував нову пісню, яка в дальших виданнях займала місце XVIII пісні (див. примітки до цієї пісні).

Кучер Вертамола — Етьєн (пом. 1724 р.), популярний пародійний співак, про якого в одному документі сказано, що «він створив усі пісні, які співали на ярмарках».

Pervigilium Veneris («Нічне дбання на честь Венери») — поема, що складається з 93 віршів анонімного автора III або IV століття н. е., присвячена вихваляння весни.

Петроній (*Petronius Arbiter*, пом. 66 р. н. е.) — римський аристократ, політик і письменник; автор «Сатирикону», твору, в якому фривольні жанрові сцени поєднуються з гострою сатирою на вискочків і самого імператора Нерона.

Verum enim vero — насправді.

Лоренцо Медічі Препишиї (*Lorenzo Medici il Magnifico*, 1448—1492) — правитель Флоренції, поет-дилетант, що збирав при своєму дворі представників науки і мистецтва.

Переклад віршів: «Спочатку було слово, і слово було від бога, і бог був словом. На мою думку, це був початок».

Salve, regina — здрастуй, царице.

Кальвін (*Calvin Jean*, 1509—1564) — вождь протестантизму у Франції і Швейцарії.

Мобер (*Maubert de Gouvest Jean Henri*, 1721—1767) — колишній монах, що перепробував багато професій; був солдатом, директором театру, літератором. У 1754 р. видав «Сучасну політичну історію».

Переклад віршів: «Чи вірить він у Христа або Магомета? Тоді відповів Маргутте: «Сказати тобі коротко, — я не вірю ні в чорне, ні в біле, а вірю в каплуна вареного або, якщо хочеш, в

смаженого... Але над усе я вірю в добре вино, і вірю, що той, хто в нього вірить, буде врятований. Отже, три основні чесноти, як я тобі сказав,— обжорливість, непотребство, гра».

Кресімбені (Crescimbeni G.-A., 1663—1728) — італійський письменник, заснував у 1690 р. академію «Аркадія». Видрукував збірник віршів, написав ряд статей про літературу, «Історію народної поезії» та «Історію «Аркадії».

Роланд, Рено, Олів'є, Дюдон — герої Боярдо і Аріосто. *Con licenza de' superiori* — з дозволу влади.

Переклад віршів: «Люблю письменників. Це мій обов'язок,— адже у вашому світі я теж був письменником... Було дуже вигідно прославленому мною Христові випагородити мене за таку велику долю».

Соцініанство — протестантське вчення, назване ім'ям Соціна (Sozzini Lelio, 1525—1563), який відкидав божественність Христа.

Єпископ Гює (Huet Paul-Damel, 1630—1721) — автор трактату про походження романів (*Traité sur l'origine des romans*, 1670).

Абат Лангле (Lenglet—Dufresroy, 1647—1755) — написав під псевдонімом Гордон де Персель «Дослідження про романи» (*De l'usage des romans*, 1734).

«Ланселот з озера» — ридарський роман XIII століття, що розповідає про пригоди одного з ридарів короля Артура, який подався шукати святу чашу Грааля.

Quid dicam — що й казати.

Дивовижна історія Гаргантюа — в сатиричному романі Рабле (*Rabelais François*, 1495 (?) — 1553), спрямованому проти середньовічної схоластики, церкви і феодалів; Вольтер має на увазі розділ «Як Французьке дізнався про дивовижний розум Гаргантюа, коли той винайшов підтирку» (розд. XIII, кв. 1).

«*Toghe-culs*» — підтирка.

Четверта книга цього роману присвячена кардиналові Оде, а не кардиналові де Турнону, як пише Вольтер.

Лафонтен (*La Fontaine Jean*, 1621—1695) — французький поет-класик. Вольтер має на увазі його фривольні віршовані повіда («*Contes*», 1667).

До пісні першої

Наш добрий Карл.— Карл VII (1403—1461); після смерті свого батька Карл VI, спираючись на партію Арманьяків, прибічників герцога Орлеанського, оголосив себе королем за правом спадкоємства, не визнавши договору в Труа, складеного його матір'ю, королевою Ізабеллою, з англійським королем Генріхом V, що одружився з дочкою Карла VI; за цим договором французький престол переходив до англійської династії. У боротьбі з англійцями та їх спільниками бургундцями Карл VII зазнавав поразки за поразкою. Короткочасне поліпшення сталося в 1426 р. після перемоги над англійцями при Монтаржі, але потім стан знову погіршав. Різкий злам стався в 1429 р., коли з'явилась Жанна д'Арк; англійців було розбито під Орлеаном і здобуто Реймс. У 1435 р. на бік Карла перейшов герцог Бургундський, і почався рішучий наступ на англійців. З перервою війна тривала до 1453 р.,

коли був складений мирний договір, згідно з яким на французькій території за англійцями залишалося тільки місто Кале.

У Турі.— Тур — місто на річці Луарі, резиденція Карла VII під час окупації Парижа англійським військом.

С а м и х б о г і в с п о к у с н и ц я — К і п р і д а.— Кіпріда — одне з імен Афродіти-Венери.

Ч а р и А р а х п е ї.— Арахна, Арахнея (грецьке — павук) — в античній міфології надзвичайно майстерна ткаля; викликавши на змагання Афіну-Палладу, виткала малюнок, що відбивав любовні пригоди богів; розгнівана Афіна розірвала тканину, а Арахну обернула в павука.

А л е н а в і р ш і.— Ален Шартьє (Chartier Alain, 1386—1458) — двірський поет Карла VI і Карла VII, «батько французького красномовства», написав «Бревіарій благородних», «Книгу чотирьох дам» та ін.

Р і д В а л у а.— Валуа — королівський рід у Франції; першим королем з дому Валуа був Філіпп VI (1328—1350), а останнім — Генріх III (1574—1589).

Н е щ а с н и й О р л е а н.— Орлеан — велике торговельне місто-фортеця на річці Луарі, важливий стратегічний пункт. Падіння Орлеана позбавило б Карла VII підпори в центрі Франції.

Т а л ь б о т, а н г л і ї с ь к и й в а т а ж о к.— Тальбот (Talbot John, 1373—1453) — англійський полководець, особистою хоробрістю заслужив прізвисько «британського Ахілла», керував облогою Орлеана і був узятий в полон у бою з військом, що прийшло на допомогу обложеної фортеці. В полоні перебував до 1433 р.; у 1449 р. був призначений на головного командувача англійського війська, що оперувало на французькій території; загинув у бою при Кастільйоні.

До приміток Вольтера

Я не вродився славити святих — пародія на традиційний зачин героїчної епопеї. У Шаплена:

Je chante la pucelle, et la sainte vaillance,
Qui dans le point fatal où périssait la France
Ranimant de son roi la mourante vertu,
Releva son Etat, sous l'Anglais abbatu.

(«Співаю діву та її святу мужність, яка у фатальну годину, коли гинула Франція, оживила заснулу доблесть її короля і піднесла державу, потоптану англійцями»).

О да св я т і й Ж е н е в ' е в і (повний заголовок): «Наслідкування латинської оди преподобного отця Леже про святу Женев'єву» (Imitation de l'ode latine du r. p. Lejay sur sainte Geneviève) — належить Вольтерові. Була написана ним у 1710 або 1711 році. Леже (Lejay Gabriel-François, 1657—1734) — вихователь Вольтера, викладав риторичку в єзуїтському коледжі Людовіка Великого.

Р і ш е л ь е (Richelieu Armand-Jean du Plessis, 1585—1642) — кардинал, перший міністр Людовіка XIII; провадив політику централізації та зміцнення абсолютизму.

Б у а л о (Boileau-Despréaux Nicolas, 1636—1711) — поет і теоретик французького класицизму; у своєму «Поетичному мистецтві», виходячи з засад декартівського раціоналізму і визнання переваги античного мистецтва, формулював основи класичної

поетики і зібрав канонічні правила літературних жанрів, крім того, написав героїкокомічну поему «Аналой», кілька сатир, послань тощо. У 4-й сатирі він каже про Шаплена, що його вірші «грубі» (*durs*), «позбавлені і сили, і грації» (*et sans force et sans grâce*), «слова безглузді і суперечать одне одному» (*termes sans raison, l'un de l'autre écartés*), «холодні метафори одноманітні» (*froids ornements a la ligne plantés*).

Лямотт-Гудар (Lamotte-Houdard Antoine, 1672—1731) — поет і критик, член Французької академії, нападав на античних письменників, доводив їх недосконалість у порівнянні з класиками XVII століття; поставив собі на меті «виправити» Гомера, видав скорочений переклад «Іліади» в 12 піснях.

Фонтенель (Fontenelle le Bovier, 1657—1757) — поет і вчений, член Французької академії, учасник суперечки «про старих і нових письменників»; доводив перевагу «нових». В слові-відповіді єпископові Люсонському, Мішелю де Бюссі-Робютею, що зайняв академічне крісло померлого Лямотт-Гудара, Фонтенель сказав, що «основа і, мабуть, єдина хибя перекладу, яка перешкодила його успіхові, полягала в тому, що це була «Іліада». В «Храмі Смаку» (*Le temple du goût*, 1732) Вольтер злісно висміює Лямотт-Гудара, але водночас дуже похвально висловлюється про Фонтенеля. Можливо, що це висловлювання було не зовсім щире: саме тоді Вольтер домагався обрання в Академію, де Фонтенель, як один з найстаріших членів і неодмінний секретар, мав великий вплив.

Сорель Агнеса (Sorel Agnès, 1409—1450) була статс-дамою королеви; від Карла VII мала трьох дочок (а не двох, як каже Вольтер), яким дано титул «дочок Франції» (*filles de France*).

Є вказівки, що прототипом Бонно слід вважати маркіза Данжо (Dangeau Philippe de Courcillon, 1638—1720) — фаворита Людовика XIV, що виконував обов'язки особистого ад'ютанта короля.

Дасьє (Dacier André, 1654—1722) — видавець, перекладач і коментатор античних авторів, видав твори Горація латинською і французькою мовами з критичними і історичними примітками (1681), «Поетику» Арістотеля (1692) та ін.

Герцог Бедфордський (Bedford John Plantagenet, пом. 1435 р.) — третій син англійського короля Генріха IV; під час війни його брата Генріха V з Францією залишався правителем Англії; після смерті Генріха V проголосив французьким королем, на підставі договору в Труа, малолітнього Генріха VI, а себе оголосив регентом і став на чолі війська, що билося у Франції з Карлом VII. У 1423 році зав'язав спілку з герцогом Бургундським.

В історії святого Діонісія, першого єпископа паризького (III ст.), є ряд протиріч, які відзначав Вольтер у «Філософському словнику», в статті про «Діонісія Ареопагіта». Крім цілком явних пісмітниць, відзначених Вольтером у цій примітці та в примітці 15-й, в легенді про св. Діонісія, очевидно, переплутані дві особи: Діонісій Ареопагіт і Діонісій Галльський, що у свій час відзначив Еразм Роттердамський.

Абат Гілдуїн (Hilduin, IX ст.) — автор легенди про Діонісія Галльського, де повно зовсім неймовірних фактів.

Маркіза*** — очевидно, маркіза Дю Дефан (Du Deffant Marie, 1697—1780) — впливова аристократка, опікувалася літературою; збереглося її широке листування з Вольтером, д'Аламбером та ін.

Кардинал Полішняк (Polignac Melchior, 1661—1742) — письменник і політичний діяч, член Французької академії; великий успіх мала його латинська поема «Антилукрецій, або Про бога і природу» (*Anti-Lucretius sive de deo et de natura*), видана після смерті автора; про неї Вольтер висловлювався з великою похвалою.

Генріх V (1387—1422) — англійський король від 1413 року; при ньому в 1415 році відновилася війна з Францією, після складеного в 1396 році перемир'я.

Генріх VI (1421—1471) — англійський король від 1422 року; після смерті Карла VI був проголошений також і французьким королем на підставі договору в Труа.

Потон де Сентрайль (Poton de Saintrailles, пом. 1461 р.) — дворянин з Гасконії, прибічник партії Арманьяків, супротивників англофільської бургундської партії, провадив боротьбу з англійцями, організувавши партизанський загін. Після страти Жанни д'Арк відшукав якогось Гільома, пастуха-візіонера, і намагався використати його, щоб піднести патріотичне почуття серед французького війська. Проте ця справа успіху не мала.

Жан де Дюнуа (Jean de Dunois, 1403—1468) — під його командуванням англійці були розбиті при Монтаржі (1427); обороняв Орлеан до приходу Жанни д'Арк, стояв на чолі війська, яке взяло Париж у 1436 році. У постичних обробках сюжету про Жанну д'Арк Дюнуа змальовується як її вірний паладин.

Ля Гір (La Hire, близько 1390—1443) — французький полководець. У 1429 році командував військом, що розбило англійців під Орлеаном.

Рішмон (Richemont, 1393—1457) — конетабль Франції (вища військова посада), прибічник партії Арманьяків, у 1435 році від імені Франції склав з Англією перемир'я, так званий Араський мир; у 1448 р. стояв на чолі війська, що боролось із англійцями за Нормандію.

Ля Трімуйль (La Trimouille, близько 1385—1446) — спочатку був прибічником бургундської партії, потім перейшов до Арманьяків. У 1419 р. взяв участь у вбивстві герцога Іоанна Бургундського.

Президент Луве (Louvet Jean, 1370—1440) — користався великим довір'ям Карла VII, керував фінансовою і податковою політикою короля.

Laureum — лавр, laureola — лаврова гілка, aurum — золото. «Coronam quam nostri majores...» — «Вінець, який наші предки іменують ореолом, названий так тому...»

Авгури — жерці в Римі; ворожили за польотом та співом птахів.

До пісні другої

Гладкий чернець, на ймення Грібурдон. — Грібурдон (Grisbourdon) — у перекладі: сирій джміль; цим прізвисьмом-характеристикою наділяє Вольтер представника францісканського чернечого ордену.

Він знав чаклунське таємниче діло. — Кабала — містичне вчення в єврействі, що мало свої писані пам'ятники. Прибічники цього вчення провіщали майбутнє, використовуючи біблію як текст, що вимагас спеціального розшифрування через заміну літер цифрами і т. ін.

Осел ревучий став на мураві.— Вольтер попереджає читача: «Та як же слави без коня зажить?» — і тут же замінює коня ослом; дальшими рядками про Пегаса і Гіпогріфа (див. нижче) Вольтер знижує героїчний образ, хоча зберігає всі його властивості: розсудливість, крилатість, вірну службу героїні поеми. Ще різкіше підкреслена пародійність перетворенням погонича мулів на мула силою монаха Грібурдона.

Як той фракійський кінь золотогривий.— Вольтер порівнює осла з конем із Фракії або Англії («Comme un coursier de Thrace ou d'Angleterre»).

Отак Пегас, ясному вірний Фебу.— Пегас — міфічний крилатий кінь, що зробив ряд послуг грецьким героям. Він спивив ударом копита гору Гелікон, яка захиталася від співу дев'яти муз; за пізнішими переказами, він переносив поетів на священні гори натхнення (Парнас, Гелікон). Пор. сатиру Вольтера «Розмова Пегаса з стариком» (Dialogue de Pégas et du Vieillard, 1773), в якій згадані герої поеми — «Жанна, ніжна Агнеса і обжерливий Бонно».

Так Гіпогріф на місяць голубий носив Астольфа в Жанів край святий.— Гіпогріф — казковий крилатий кінь середньовіччя. Він служив героям в їхніх фантастичних мандрівках. Італійські поети Боярдо і Аріосто використали образ Гіпогріфа у своїх поемах. Астольф — хоробрий рицар, герой поеми Аріосто «Шалений Роланд»; обернений чарами на мирт, він був звільнений феєю Меліососою, дістав ріг, звуку якого не міг витримати жоден смертний. З допомогою цього рога Астольф учинив ряд подвигів.

Саулові натрапивши на слід.— Саул — перший єврейський цар, був помазаний на царство суддею Самуїлом. Саул не виправдав надій, і тому Самуїл ще за життя Саула помазав Давида, як наступника Саулові, що спричинилось до ряду замахів з його боку на життя Давида. Напередодні бою при Гелвуї Саул, з допомогою славетної чародійки з міста Ендор, викликав тівь померлого Самуїла, що провіщав йому поразку. Після цього бою Саул заколов себе мечем.

Побачивши у хлопця в місці певнім три лілії...— Лілія — геральдичний знак французьких королів.

І тій услід без роздуму ідіте, що ваш вінець прийшла оборонити.— В оригіналі: «Sivez du moins cette auguste amasone. C'est votre appui, c'est le soutien du trône» — рядки, які значною мірою повторюють сказане Вольтером у VII пісні «Генріади»: «Et vous brave amasone, la houte des Anglais et le soutien du trône». — «Ви, смілива амазонка, ганьба англійців, підпора трону». Порівняти у Шекспіра: Карл каже Іоанні: «Стій, стій! Ти амазонка і б'єшся святим мечем Дебори» (Генріх VI, дія I, сцена II).

З писанням Гіпократовим в руках.— Гіпократ (460—356 до н. е.) — грецький лікар, якого вважають основоположником медицини. Гіпократ застосовував ряд методів лікування, що збереглися і досі. Автор спеціальних досліджень з медицини.

Що ти у Реймсі досягнеш вінця.— Реймс (Reims) — місто за 160 км. на північний захід від Парижа. У Реймському соборі, починаючи від XII ст. до революції 1830 р., відбувалися, за рідким винятком, коронації французьких королів. Реймс, що

перебував під владою англійців, був визволений французами в 1429 р.

Президентша — дружина президента Луве.

До приміток Вольтера

Герцогство Лотарінгське було передано польському королеві Станіславу Лещинському, гестеві Людовіка XV. Після смерті Станіслава в 1766 році Лотарінгія була приєднана до Франції.

Монстреле (Monstrelet En. de, 1390—1453) — суддя в Камбре і Воленкурі, автор хроніки, що охоплює події у Франції з 1400 до 1453 р.

Сорбонна (Sorbonne) — спочатку богословська школа в Парижі; була заснована в 1252 р. ученим Сорбопом (Robert de Sorbon, 1201—1274) як «товариство священнослужителів» (ecclesiastiques seculiers). Від часу Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Сорбонна — Паризький університет.

Жірап (Girard, 1680—1733) — сзуїт, процесові якого з дівчиною Катериною Кадьєр присвячено два томи «Procès du p. Girard», 1733 р.

Самсон — за біблійним оповіданням, суддя і воєвода, що не раз перемагав філістимлян; серед його подвигів — побиття філістимлянської рати ослиацю щелепою.

Юдіта (Юдіф) — іудейка, скористувалася пристрастю до неї вавилонського полководця Олоферпа і під час облоги міста Ветлуї відрубала йому, коли він спав, голову його ж власним мечем.

В «Енеїді» (IX, 176—449) розповідається, як друзі Ніс та Евріал взялись пробитися через військо рутулів і повідомити Енея про становище. Вони були оточені кіннотою і загинули героїською смертю.

В «Іліаді» (X, 483—496) описано, як фракійський цар Рес, спільник троянців, був убитий грецьким героєм Діомедом, Тідевим сином. Під час нападу Діомеда на ворожий табір Одиссеєві вдалося відвести коней, пригтовлених трояпцями для бою.

Шандос (Chandos John) — власне, Чендос Джон — історична особа, англійський полководець XIV століття, учасник Столітньої війни (вбитий коло Пуатьє в 1369 р.). Пезважаючи на хронологічну невідповідність, Вольтер зробив Шандоса одним з головних героїв поеми.

Роберт Бодрікур — суддя і наступник Вокулера. — Beau, dru et court — в перекладі означає — «прекрасно, швидко і коротко».

Графи Венсенські під час війни брали з собою орифламу (червоно-золотий прапор). Після приєднання в XI столітті Венсенського графства до Франції орифлама стала державним прапором і брала участь у бою в останній раз при Азенкурі в 1415 році.

До пісні третьої

Чи гірші за германців іберійці? — Іберійці від грецьк. iberes (лат. iberi) — назва племен, що паселяли в греко-латинську епоху сучасні Іспанію і Португалію; в даному разі іспанці.

Перед Тюренном сам Конде не встояв.— Конде (Condé Louis II, prince de, 1621—1686), названий великим, і Тюрени (Turenne Henri de la Tour, 1611—1675) — видатні французькі генерали. Під час Фронди Конде спочатку був на боці двору, а потім очолював партію феодалної аристократії, що боролася проти абсолютистської політики кардинала Мазаріні, підпорою якого було середнє дворянство та верхівка буржуазії. Тюрени, що належав деякий час до «фрондерів», у 1651 році перейшов на бік Мазаріні і в наступному році завдав поразки війську принца Конде. Після розгрому аристократичної партії Конде емігрував до Іспанії, вступив в іспанську армію і взяв участь у війні з Францією. Бій на дюнах, коло приморського міста у Фландрії — Дюнкірхена (1658), закінчився перемогою французького війська, на чолі якого стояв Тюрени. Після складення миру між Францією та Іспанією Конде повернувся на батьківщину і не раз брав участь у дальших воєнних кампаніях (відновлена війна з Іспанією, війна з Голландією). Тюрени у 1774 р. окупував одну з північних держав на Рейні Палатинат.

Віллара, не останнього з героїв...— Віллара (Villars Louis Hector, 1653—1734) — французький генерал, один з найталановитіших полководців останніх років царювання Людовіка XIV; під Мальплаке був розбитий військом коаліції під командуванням генерала Мальбрука.

Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги.— Поллукс — син Юпітера і Леди, разом з своїм братом Кастором брав участь у поході аргонавтів, що подалися на кораблі Арго в Колхіду (так греки називали країну, що лежить в південно-західній частині Кавказу) шукати золоте руно. В цьому міфі постизувалася колонізаторська діяльність грецьких мореплавців.

І Олександр, цар серед царів.— Олександр Великий (356—323 до н. с.) — македонський цар, один з найбільших полководців в історії; при ньому завойовницька політика Греції досягла найвищого щабля, він підкорив Персію та Єгипет.

Лурді (Lourd) — туший. Вольтер, згідно з традицією комічних жагрів класичної літератури, часто падає своїм героям імена характеристичні.

Юрба там розенкрейцерів дурних.— Розенкрейцери — члени таємного реакційного містичного товариства, що виникло в 1622 р.

Какодемон, що будував той храм.— Какодемон — у перекладі з грецької — злий дух.

Хоча у «Віснику».— «Вісник» («Mercure de France») — журнал, заснований в 1672 р., спочатку мав назву «Mercure galant».

Нові белерофони-вояки.— Белерофонт — легендарний грецький герой; дістав від Афіни-Паллади коня Пегаса, з допомогою якого переміг Химеру (потвора з лев'ячою головою і тулубом дракона) та амазонок.

Склав і «Жабино-мишачу війну».— «Війна мишей та жаб» (Batrachomachia) — гротескна поема, приписувана Гомерові.

Ігнатій радий, а Кенель — риди.— Кенель (Quesnel, 1634—1719) — католицький богослов, прибічник янсенізму. В 1684 р., відмовившись підписати янсеністську формулу, змушений був тікати з Франції. В Брюсселі видав «Réflexions morales sur le Nouveau Testament», засуджений папською буллою 1713 р.

Лойола (Loyola Ignasio, 1491—1556) — засновник «Ордену Ісуса» (езуїти), що ставив перед собою завдання — боротися з сресями та зміцнювати папську владу.

Ти більше, ніж Кібела ясносила. — Кібела (грецька міф.) — богиня землі, дружина Кроноса, мати Зевса, Герм, Посейдона та деяких інших богів.

До приміток Вольтера

Мільтон (Milton John, 1608—1674) — англійський поет і публіцист, виразник ідеології революційної англійської буржуазії в епоху громадянської війни 40—50-х років XVII ст., у поемах «Утрачений рай» та «Повернений рай», написаних на біблійні сюжети, виступив проповідником суворого пуританізму, пройнятого духом релігійної нетерпимості. Видав кілька політичних памфлетів проти монархістів.

Руссо Жан-Батіст (Rousseau Jean-Baptiste, 1671—1741) — поет-класик; великої слави зажили його оди, епіграми, послання. Деякий час був у близьких стосунках з Вольтером, але потім вони стали запеклими ворогами.

Данше (Danchet Antoine, 1671—1748) — французький поет, автор опер і трагедій. Вважали, що його обранню академіком більше сприяла його добродійницька діяльність, ніж літературні заслуги. З цього приводу Вольтер писав: «On peut gagner l'Académie comme on gagne le paradis». («Можна заслужити Академію тими ж способами, якими заслужують рай»).

Петро Хризолог (пом. 450 р.) — ранній християнський письменник. Його твори, присвячені тлумаченню священного писання, були надруковані в 1541 р.

Лау (Law John, 1670—1729) — фінансист, у 1720 р. французьким урядом був призначений на генерального контролера фінансів. Щоб покрити дефіцит у державному бюджеті, випустив акції, не забезпечені реальною цінністю. Крах системи Лау потяг за собою розорення багатьох держателів акцій.

Ескобар (Escobar-y-Mendoza Antonio, 1589—1669) — іспанський богослов, єзуїт, написав «Моральне богослов'я» (1643), в якому вдавався до казуїстичних способів тлумачення моралі.

Моліна (Molina Luis, 1535—1601) — іспанський богослов, єзуїт, у своїх творах вдавався до чисто схоластичних доводів, оздоблених казуїстичними тонкощами.

Паскаль у «Провінціальних листах» піддав вищівній критиці казуїстичні докази Моліна та Ескобара.

Ле Тельє (Le Tellier, 1643—1719) — непримиренний ворог янсеністів.

«Булла». — Вольтер має на увазі папську буллу 1713 року, якою янсенізм остаточно заборонявся.

Янсенізм — релігійне вчення, що виникло в середині XVII ст.; названо ім'ям єпископа Янсєнія, який виклав своє вчення про те, що наперед визначено до спасіння тільки обраних, у трактаті «Блаженний Августин». Перед початком XVIII ст. янсенізм був популярний серед французької буржуазної інтелігенції, яка бачила в ньому протест проти папізму та казуїстичної моралі єзуїтів. Супротивник богословських сварок та релігійного фанатизму, Вольтер засуджував янсеністів за їх прихильність до догматичних питань.

Паріс (Paris François de, 1690—1727; дата смерті, зазначена Вольтером, помилкова) — фанатичний янсенист; відмовившись від церковної кар'єри, організував громадлу янсенистів.

Герцогиня де Мен (Maine Marie-Anne-Louise, duchesse de, 1676—1753) — онука Конде, дружина позашлюбного сина Людовіка XIV від маркізи де Монтеспан. В часи Регентства намагалася закласти змову проти герцога Орлеанського; змову викрили, і її разом з чоловіком посадили до тюрми. Після звільнення відмовилась від політичних інтриг і захопилася літературою та релігійними суперечками. В її замку Вольтер написав «Задіга».

Галілей (Galileo Galilei, 1564—1642) — італійський вчений; слідом за Коперніком розвивав теорію про обертання Землі навколо Сонця. В 1633 р. суд інквізиції, засудивши Галілея на довічне ув'язнення, вимагав від нього також зречення від еретичної теорії. Галілею приписують слова, нібито сказані ним під час церемоніалу зречення: «А все-таки вона обертається».

Гранд'є Юрбен (Grandier Urbain, 1590—1634) — справжньою причиною його засудження було обвинувачення у складанні памфлетів проти Рішельє.

Медічі Марія (Medici Maria, 1573—1642) — дочка великого герцога Тосканського Франціска I. Королева Франції, дружина Генріха IV. Після смерті чоловіка, через малоліття Людовіка XIII, була регентшею. В 1631 р. змушена була, через сутички з Рішельє, покинути Францію.

Кончіні Кончіно (Concini Concino, пом. 1617) — флорентинець, син нотаріуса, фаворит Марії Медічі; після смерті Генріха IV став першим міністром, дістав титул маркіза і звання маршала Франції. Був убитий з наказу молодого Людовіка XIII, який його ненавидів.

Постанова парламенту, що забороняла піддавати критиці вчення Арістотеля, була ухвалена 4 вересня 1724 р. В ній говорилось: «Забороняється під страхом смерті підтримувати і викладати будь-яке вчення, спрямоване проти стародавніх письменників, що дістали схвалення».

«Gallia christiana» — історія монастирів та єпархій у Франції; почали її брати Сент-Март. Перші 4 томи вийшли в 1656 р., потім її відновив і продовжив у XVIII ст. Іх троюрідний племінник Дені де Сент-Март (перші 3 томи вийшли 1715—1725 рр.); після смерті Дені де Сент-Март орден бенедиктинців узяв видання до своїх рук.

Менферм (Mainferme Jean de la, 1643—1693) — монах бенедиктинель, у 1684 р. надрукував «Clypeus ordinis Fontebraaldensis» («Щит Фонтєбральдинського ордену») — богословський твір, в якому захищав орден та його засновника, доводячи, що Роберт Дарбріссель не відступив від церковних правил, поставивши на чолі ордену жінку, а також запевняв, що в ордені папує вишлякова чистота моралі.

Вольтер має на оці безстрашну воїволицю Клорінду, героїню лицарської поеми Торквато Тассо (1544—1595) «Визволений Грусалим», та прекрасну Анжеліку, коханку Роланда (Аріосто, 1474—1533, «Шалений Роланд»).

Ву god — їй-богу. God damn me! — буквально: бог засудить мене; blood — кров. Sacramente! — чорт побері! Voto a Dios — їй-богу (точний переклад: даю обіцянку богові).

У розд. VIII першої книги роману «Гаргантюа» Рабле міркує про брагеги і каже, що він написав спеціальну книгу на тему: «Цінність брагет». Цям же міркуванням присвячений розділ VIII з книги «Пантагрюеля», названий — «Чому брагеті — найважливіша частина зброї воєнка».

До пісні четвертої

Це лиш тепер розумних час настав.— Натяк на перебування Вольтера в Англії від 1726 до 1729 р., коли він познайомився з багатьма видатними людьми.

Так в давні дні над голубим Бвфратом.— Бвфрат — річка в Малій Азії, згадувана в найдавніших літературних пам'ятниках.

Тож Дюпуа, усіх бастардів цвіт.— Бастард (bastard) — незаконна дитина, зокрема позашлюбна дитина владущих осіб, що визнає ними і має у визначенні бастард, як у своєрідному титулі, вказівку на знатність походження. Дюпуа називав себе в офіціальних документах «Bastard d'Orléans», бо був позашлюбним сином Людовіка, герцога Орлеанського.

Чаклун і некромант.— Некромант (necromant) — той, що викликає духів, чарівник.

Іскуб йому;— Іскуб — за народним повір'ям, демон, що одвідує деяких жінок.

Коли Назона вірити словам.— Назон Публій Овідій (Publius Ovidius Naso, 43 р. до н. е.— 17 р. н. е.) — римський поет. Йому належить, між іншим, опрацювання стародавніх міфів у «Метаморфозах».

З Європою, з Данаєю удвох.— Європа — дочка фінікійського царя. За легендами, була вкрадена Зевсом і мала від нього дітей. Данаї — дочка аргоського царя, кохана Зевса.

Іх подають Аглая, Ефрозіна і Талія.— Аглая, Ефрозіна і Талія — за старогрецькою міфологією, дочки Вакха і Вепери, що уособлюють собою радість життя.

Нектар кипить у Гебних руках.— Геба (грецька міф.) — богиня юності; була випочерпієм у богів.

До Дюпуа вона щось прошептала — і наш герой уперше затремтів.— До оповідань Гільома Ваде включено віршований епізод «Що подобається дамам» (Ce qui plait aux dames); його герой Роберт має стати чоловіком феї. Розгортання подій нагадує пригоду Дюпуа в замку Гермафродита.

До приміток Вольтера

Флавій Іосиф (37—97) — єврейський історик, його перу належить «Історія війни євреїв проти римлян» та «Історія євреїв»; в остальній Флавій охоплює період від легендарного створення світу до повстання євреїв проти римлян у I ст. н. е. при Нероні.

Отець Кальме (dom Augustin Calmet, 1672—1754) — бенедиктинський монах, що тлумачив священне писання і залишив ряд праць, з яких найважливіші: «Біблія латинською і французькою мовами з літературними і критичними коментарями» та «Історичний і критичний словник біблії».

Олександр-Євтихій — в 933 р. був обраний патріархом Александрії. Вольтер дав йому друге ім'я Олександр, очевидно, через співзвучність з цим іменем назви міста Александрії.

Бека н (Johannes Goropius Besalvus, 1518—1572) — бельгійський вчений і лікар. Облишивши медпципу, вивчав античний світ, мови й мистецтво. На конференції в Льєжі Бека н намагався довести, що Адам розмовляв фламандською або тевтонською мовою (Indoscythica «Origines Antverpianae», Anvers, 1569).

Га н н і б а л (247—182 до н. е.) — полководець Карфагена, що провадив на протязі 39 років війни з римлянами і завдавав їм не раз поразки, поки нарешті в бою під Замом (202 р. до н. е.) був сам розбитий римцями; проте і після цього продовжував боротьбу, входячи в спілку з різними державами.

С ц і п і о н (P. Cornelius Scipio, 235—184 до н. е.) — названий Африканським — римський полководець, провадив боротьбу з карфагенянами, переміг Га н н і б а л а під Замом.

П о л і б і й (коло 205—123 до н. е.) — історик, грек з походження, сприяв охороні грецьких міст від пограбування; водночас був прибічником і уславлювачем Рима.

Ф о л а р (Chevalier de Folard, 1669—1752) — видатний французький учений у питаннях тактики і стратегії. Учасник воєн кінця царювання Людовіка XIV. Йому належать праці з військової справи та коментарі до історії Полібія.

П о м п е й (Cnejus Pompeius Magnus, 106—47 до н. е.) — римський полководець і державний діяч

Ф р а н ц і с к К с а в е р і й (François-Xavier, 1506—1552) — друг Ігнатія Лойоли, проповідник християнства в Індії, дістав прізвисько «апостола Індії».

П а с к а л ь (Pascal Blaise, 1623—1662) — відомий філософ, письменник і геометр. Автор «Думок» (Pensées), «Листів до провінціала» (Lettres provinciales) і ряду математичних праць. У своїх філософських висловлюваннях відійшов від раціоналізму Декарта, стверджуючи пріоритет віри над розумом.

А п о к а л і п с и с — остання книга «Нового завіту», яка прокує про долю світу до його кінця.

С е н н а - Х е р і б — цар Ассирії з 712 до 707 р. до н. е. Порівняй у Гомера:

Зевс терези золоті простягнув, промислитель; на них він
Кипув два жереби смерті, що сном огортає одвічним,
Й жереб троян конеборних і мідяпозбройних данаїв
Вгору підняв, посередині взявши...

(«Іліада», XII розд.)

Порівняй у Мільтона:

Всеволодний не звів терезів злотих в небі,
Що межі Астреею та Скорпіоном.
Насамперед зважив на них сотворитель
Все досі ним створене: землю й повітря,

Повітря, що держить її в рівновазі.
А лиші звіряє на цих терезах він
Боїв кроволитних і царств усіх долю,
Він в шалі терез цих два жереби кипув.

(«Утрачений рай», IV розд.)

К е н і г с м а р к М а р і я - А в р о р а (Königsmark M.-A., 1668—1728) — коханка польського короля Августа II (1670—1733); мала

від нього сина Моріца Саксонського (1696—1750). З доручення Августа клопоталася перед Карлом XII про повернення конфіскованих Швецією маєтків і про мир, але без успіху У примітках Вольтера помилково зазначений Август I, що царював у Польщі в середині XVI ст. і більше відомий під іменем Сігізмунда II Августа. В «Історії Карла XII» Вольтер висловлювався про Кенігсмарк з великою похвалою.

Салічний закон, що каже: «Земля ж в ніякому разі не переходить до жінки, а повинна йти до чоловічих рук»,— один з основних у пам'ятнику права «Салічне право» (Lex Salica).

Буріньйон Антуанетта (Bourignon Antoinette, 1616—1680) — автор ряду містичних книжок, не раз зазнавала переслідування за свої релігійні погляди, мала велике коло послідовників, що носили назву «буріньйоністів».

Аббаді (Abbadie Jacques, 1658—1727) — автор богословських книжок, що користалися пошаною протестантів і були внесені католицькою церквою до списку заборонених.

Клеопатра (60—30 до н. е.) — єгипетська цариця. Дочка єгипетського царя Птолемея Авлета. Була відома своєю красою, якою привадила до себе Цезаря, а після його смерті — Антонія.

Ганімед — син троянського царя Троса, був украдений на небо Зевсом, який набув вигляду орла; став улюбленцем Зевса і його виночерпєм.

Іаків — біблійний патріарх, за легендами, домігся хитрощами визнання первородності, став родоначальником єврейського народу. Після таємничої боротьби з богом дістав ім'я Ізраїля (борець з богом), звідки і назва «ізраїльтяни».

Зороастр — легендарний східний мудрець і чарівник. Його вчення, згодом викладене у священних книгах, що частково збереглися («Зендавеста»), стало релігією мідян і персів. Відповідно до цього вчення, всі явища пройняті боротьбою двох начал: бога добра та світла — Ормузда, і бога зла та тьми — Арімана.

Альберт Великий, граф фон Больштедт (Albertus Magnus 1193(?) — 1280) — учений і богослов, відомий своїми знаннями, особливо з природничих наук, що давало привід сучасникам підозрювати його в чаклунстві.

Рожер Бекон (Roger Bacon, 1214—1294) — англійський мислитель, природознавець, філолог, займався також алхімією, зазнавав неласки і переслідувань за свої погляди, що розбігалися з церковною схоластикою.

Тертулліан (T. Septimus Flaccus Tertullianus, 160—245) — «отець церкви», релігійний філософ, що залишив багато праць захисник пріоритету віри над розумом, дійшов до твердження «Вірю, бо це безглуздо».

Св. Августин (354—430) — «отець церкви», знавець аптчної філософії та літератури, автор капітальних праць з богослов'я, прибічник боротьби з «єресями», послідовний оборонець вигідного для церкви вчення про призначення. Проповідь янсенізму почалася з тлумачення Августинового вчення.

Зенон — візантійський імператор (474—491).

Діоклетіан — римський імператор (284—305).

До пісні п'ятої

І вісниця Атропа, ликоманка, гидка, кульгава
Стіксова дочка.— Атропа, одна з трьох Парк, богинь долі,
уривала нитку життя Стікс — у старогрецькій міфології річка,
якою душі померлих переправлялися «на той світ».

Марк Аврелій (Marcus Aurelius, 121—180 п. е.) — римський імператор з 161 р.; філософ-стоїк, автор морально-філософського трактату «До самого себе», написаного у формі щоденника.

І два Катопи, вороги пороку.— Катоп старший (Cato Marcus Portius, II ст. до п. е.) на посту цензора боровся за чистоту римської моралі. Катоп Утіцький — вшук попереднього, відзначався доблестю і мужністю; зазнавши поразки у боротьбі з Цезарем, він укоротив собі віку.

І добрий Тіт.— Тіт (Titus Flavius Vespasianus, 40—81 п. е.) — римський імператор з 79 р., ще за життя батька брав діяльну участь у керуванні державою; римські історики вихваляли його справедливість і піклування про підданців; після відомого вибуху Везувія, що зруйнував Помпею, зробив розпорядження про допомогу жителям, які врятувалися; йому приписують фразу: «Я втратив день», — яку він піби казав, якщо па протязі дня не зробив доброго діла.

...І Цицерон.— Цицерон (Cicero Marcus Tullius, 106—43 до п. е.) — видатний римський промовець і політичний діяч, боровся проти зловживань римських адміністраторів, обстоював принципи аристократичної республіки.

Там павіть добродесний Арістід, Солон правдивий.— Солон (VII—VI ст. до п. е.) — афінський законодавець, з його іменем пов'язане встановлення законів («Закони Солона»), що означали перемогу демократії над аристократією. Арістід (VI—V ст. до п. е.) — афінський полководець і політичний діяч, учасник греко-перської війни; був вождем партії, що обстоювала інтереси землевласників і боролася з партією торговельного капіталу. За словами грецьких істориків, був зразком доблесті і патріотизму. Вольтер, садовлячи античних філософів і найбільш шанованих ним політичних діячів у пекло, пародіює християнську градицію, особливо яскраво виявлену у Данте в «Божественній комедії»; згідно з цією традицією, всі ці діячі, незважаючи на свої властивості, повинні горіти у пеклі, як «погани».

І посміхнувся лукаво син Франціска.— Франціск Ассізький — засновник черпечого ордену францісканців, що проповідував зречення власності.

Довгоухий звір... озвавсь до Валаама людоському.— За біблійними переказами, ослиця пророка Валаама заговорила з ним, коли він не помітив ангела, що перепинив йому шлях.

Колпсь Медуза, кажуть, обертала...— Медуза (грец. міф.) — одна з трьох Горгон, змієволоса діва. Кожен, хто подивився на неї, обертався в камінь; герой Персей одрубав їй голову.

До приміток Вольтера

Frère Garrart — розпутний чернець.

Хлодвіг (465—511) — засновник франкської монархії, був залучений до християнства святим Ремі. З наказу Хлодвіга убито ряд його васалів-родичів.

Константин (274—337) — римський імператор з 306 р. прийняв християнство.

Аріяни — прибічники вчення Арія, що відкидав божественність Христа; християнська секта, яка виникла на початку IV ст.; незважаючи на засудження Нікейським собором у 325 р., арианство було дуже поширене аж до VII століття.

Домініканці — чернечий орден, заснований в 1215 р. Гусманом Домініком у Тулузі для проповіді католицької ортодоксії та переслідування єретиків. Домініканці стояли на чолі інквізиції — церковного суду над єретиками, що вчинявся з винятковою жорстокістю і фанатизмом.

Альбігойці — релігійна секта, що виникла в XII ст. на півдні Франції в умовах розвитку товаро-грошових стосунків; дістала назву від міста Альбі. Альбігойці навчали про боротьбу у світі двох пачал — добра і зла. Після засудження альбігойської єреси Латранським собором проти альбігойців були спрямовані два хрестові походи. Хрестоносці з винятковою жорстокістю розправлялися з єретиками. З соціально-економічного погляду це була об'єднана боротьба дворянства, торговельного класу, ремісників і селянства проти адміністративно-політичної влади духівництва та церковного землевласництва.

Condignus — богословський термін, означає «содостойний».

Енох — біблійний пророк; за твердженням легенди, прожив 365 років і за благочестиве життя був узятий живим на небо.

До пісні шостої

Де з Люцифером Грібурдон горить. — Люцифер, або Фосфор, — за стародавньою міфологією, світлоносець; у біблійних і пізніших християнських переказах диявол мав ім'я Люцифера.

І кволих сильним завжди продає (*Vend le plus faible aux crimes du plus fort*) — та сама думка і майже в тих самих словах повторюється в трагедії Вольтера «Меропа» (*Meurpe*), дія I, картина 2.

Аркадії щасливої синкові. — Аркадія — одна з областей Пелопоннесу в Елладі. В міфологічній поезії — країна мирного щастя, простоти і безтурботного спокою.

Як люблю для Анхіза. — Анхіз, за грецькою міфологією, коханий Афродіти, від якої мав сина — героя Троянської війни Енея. За розголошення цієї таємниці Анхіз був осліплений Зевсом. Згодом, під час розгрому і спалення Трої, Еней виніс Анхіза на руках і одвіз його на кораблі.

Шептали «Ave». — «Ave» — перше слово католицької молитви, зверненої до діви Марії: «Ave, Maria, gratia plena» — «Радій, благодатна Маріє».

До приміток Вольтера

Адоніс — за грецьк. міфологією — третину року повинен був жити в Афродіті, другу третину — в богині підземного царства Персефоні, останню третину він мав волю вибирати.

Савойя (Savoie) — графство, пізніше — герцогство, тепер — провінція південного сходу Франції.

Чутка — алегоричне божество давніх, яке малювали у вигляді потвори з стома ротами, з стома вухами та довгими крилами, що мали очі.

Корнель (Cornelle Pierre, 1606—1684) — один з найбільших драматургів Франції, творець придворної класичної трагедії, мав великий вплив на дальшу долю європейського театру. Родичка Корнеля Марія деякий час перед своїм одруженням користалася гостинністю й піклуванням Вольтера.

До пісні сьомої

До приміток Вольтера

Бузіріс — міфічний єгипетський цар, син Посейдона, іноді отожднюваний з Осірісом, що приносив у жертву іноземців. Геракл відплатив Бузірісові за негостинність, умертвивши його та двох його синів.

Salade — шолом, кавалерійська каска.

До пісні восьмої

«Розум і серце» — ходячий вислів середини XVIII ст., який живали навіть у серйозних наукових творах (педагоги ставили перед собою завдання виховувати розум і серце); викликав неодноразове глузування Вольтера.

Історія, присвячена Йоанні, де тільки правда в словах живих. — В оригіналі: «Le vrai me plaît, le vrai seul est durable». Пор. до послання Буало: «Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable».

Ломбардія — північна частина Італії з головним містом Міланом.

Алкід — ім'я, яким часто називали Геркулеса, сина Зевса і Алкмени, дружини царя Амфітріона, сипа Алкея. За стародавньою міфологією, дружина фессалійського царя Адмета — Альцеста — добровільно пожертвувала своє життя заради врятування хворого чоловіка. В подяку за гостинність Адмета Геркулес спустився в пекло; незважаючи на опір бога Плутона, він переміг триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, трьох фурій (Евменід) — богинь зла — Тізифону, Алектю і Мегеру — і повернув Альцесту її чоловікові. Алкід мав казкову силу і вчинив ряд подвигов, що їх описали багато поетів.

Заглянули у Парму і в Модену, в Урбіно дали, дали у Чезену — герцогства північної Італії. Чезена — місто папської області.

Святі отці, намісники господні — тобто римські папи.

Цей розбишака, Мартінгер. — Мартінгер у перекладі — войовничий горобець.

До приміток Вольтера

Трітем (Tritême, або Tritheim Jean, 1462—1516) — абат монастиря св. Якова у Вюрцбурзі; працював над історією і був палким збирачем книжок та рукописів. У «Діві» Вольтера виконує функцію вигаданого джерела відомостей про події поеми. Жарт Вольтера мав підставу, бо дійсно на одному рукописі «Діви» була помітка, що свідчила про її належність до бібліотеки августиїнського монастиря.

Боніфацій VIII (1294—1303) — римський папа; намагаючись повернути папському престолові колишню самостійність, брав широку участь у європейських суперечках свого часу. Данте дає сувору оцінку Боніфацію і садовить його в пекло разом з папами Миколаєм III і Климентам V.

До пісні дев'ятої

Між Гаєттою і Римом.— Гаєтта — місто на узбережжі Середземного моря на південь від Рима.

Одвідать довелось і Сіракузи, де комишисте лонно Аретузи.— Джерело Аретузи — на островці проти Сіракуз (приморське місто в Сіцилії); за легендою, бог ріки Алфей (Греція) запалав пристрасно до нимфи, яка купалася в його водах. Рятуючись, нимфа звернулася по допомогу до Діани, яка перетворила її на джерело. Алфей, пробравшись під морським дном, змішав свої води з джерелом Аретузи.

До приміток Вольтера

До ж — у Венеціанській республіці голова держави. Вінчання дожа з Адриатикою було символом панування венеціанців над морем.

Санназар (Sannazaro G., 1458—1530) — італійський поет, названий християнським Вергілієм; написав латинську поему «Про народження богоматері», пастуший роман «Аркадія» італійською мовою і ряд дрібних віршів.

Вергілій (Vergilius Publius Maro, 70—19 до н. е.) — римський поет епохи Августа, автор «Буколік» — описових віршів, що ідеалізують життя пастухів, «Георгік» — дидактичної поеми про рільництво та «Енеїди» — епічної поеми про походження Рима, яку Вергілій написав, наслідуючи «Іліаду» та «Одіссею». Французькі письменники епохи класицизму вважали «Енеїду» досконалишим зразком національно-героїчного епосу, ніж твори Гомера.

Харібда — уславлений вир коло берега Сіцилії в Мессінській протоці, де є багато підводного каміння; за давніх часів його вважали дуже небезпечним місцем для мореплавців. Таке саме небезпечне місце було коло Сцілли — скелі на італійському березі Мессінської затоки. Звідси приказка: «Між Сціллою і Харібдою». За античними легендами, Сцілла і Харібда — жінки, перетворені волею богів на потвор, жили вони — одна в скелі, друга — в морському вирі.

Фокейці — жителі Фокії (торговельне місто в Малій Азії), завязті колонізатори; вони в VI ст. до н. е. заснували на півдні Франції місто Массілію (Марсель).

Сент-Бом — гора на півдні Франції; вона має грот, в якому, за легендою, Марія Магдалина перебула остачі 30 років свого життя.

До пісні десятої

І вбогі рештки батьківського краю, що досі ще в руках своїх зберіг.— Перед взяттям Орлеана (1428) Карлові VII палезала тільки пезначна частина Франції, решта її території була захоплена англійцями.

Євреїв... сорбопців.— Сорбопці — доктори Сорбонської школи.

Ультрамонтанцями називали французьких католиків, які визнавали владу папського престолу найвищою і єдиною і захищали принцип непогрішності папи. Дитя Кальвіна.— Кальвіністи, прибічники протестантського напрямку, що відзначалися непримиренною ворожістю до церковної католицької обрядності і до ряду засад католицької церкви.

Щоосені ті золоті дари, з яких сам Ной за давньої пори.— Золоті дари — виноград. За біблійними легендами, Ной уникнув загибелі під час «всесвітнього потопу», сховавшись у ковчезі («велика скриня»). Після потопу Ной взявся до виноробства.

Помона й Флора.— Помона — за стародавньою міфологією, богиня деревних плодів. Про неї розповідає Овідій у своїй «Метаморфозах». Флора — богиня квітів і садів, кохана бога вітру Зефіра, якого за його прудкість вважали вісником богів.

Самі, під наглядом сестри Безопь.— Безопь (besogne) у перекладі означає справу, роботу, працю. Цим прізвиськом-характеристикою Вольтер памагається відігнати гостроту змісту X пісні.

Отак Ахілл в одежині дівочій колись у Лікомеда гостював і пестив Деїдамію щоначі.— Ахілл — один з головних героїв Троянської війни. За легендою, його мати, морська богиня Фетіда, спочатку хотіла уникнути його участі у війні і сховала його під виглядом дівчини у царя Скіросу — Лікомеда. Від однієї з царських дочок — Деїдамії — в Ахілла був син.

До приміток Вольтера

Карл VI Божевільний (Charles VI le Fou, 1380—1422).— Хвороба Карла VI була причиною постійних сварок між його родичами, що боролися за владу. Став усередині країни ускладнився через багатолітню війну з Англією.

Філіпп (Philippe le Hardi) — король Франції (1270—1285); на виказ царедворця Лабросса, підозрював свою дружину Марію Брантську в убивстві його сина від першого шлюбу; переконавши її безвипшності, стратив Лабросса.

Бегіяки — жіноче товариство світського характеру, що ставило перед собою філантропічну мету. Ці спілки були поширені в Нідерландах, Франції й Німеччині.

До пісні одинадцятої

Сіоп — один з горбів єрусалимських, на якому стояв храм

До приміток Вольтера

Павсапій — грецький письменник II ст. н. е., жив у Римі
Зберігся його історико-етнографічний опис Греції.

Порфирій (233—304 н. е.) — грецький філософ. У «Листі до Анебона» подав опис античної міфології.

Лактанцій (Lactantius, 250—325 н. е.) — римський письменник, названий «християнським Цицероном»; у «Божественних настановах» намагався розв'язати античну філософію та релігію і звеличити християнство.

Авл Геллій (II ст. н. е.) — римський письменник; збереглися (не цілком) його «Аттичні ночі», твір, що містить лінгвістичні та літературно-критичні міркування з багатьма цитатами античних авторів.

Декарт Рене (Descartes René, 1596—1650) — славетний філософ, засновник раціоналістичної філософії; слова Вольтера про «вихори Декарта» мають на оці декартівську астрофізичну теорію вихорів, за якою сонце і зорі вважали центром вихрового руху пайдрібніших часток матерії. Сила цих вихорів примушує обертатися планети; Декарт відкидав поняття порожнього простору як таке, що не має за собою ніякої реальності. Перед відкриттям Ньютоном закону всесвітнього тяжіння теорія вихорів користалася широким визнанням.

Ньютон Ісаак (Newton Isaac, 1642—1727) — славетний фізик, відкрив закон всесвітнього тяжіння; справив великий вплив на світогляд Вольтера, який ознайомився з працями Ньютона під час перебування в Англії (1726—1729). В 1739 р. Вольтер видав «Відповідь на заперечення французів проти філософії Ньютона» (Réponse à toutes les objections principales qu'on a faites en France contre la philosophie de Newton). Не без впливу Вольтера подруга його, маркіза дю Шатле, переклала на французьку мову «Матеріалістичні принципи натуралістичної філософії» Ньютона. Переклад вийшов у 1759 р.

Вольтер має на увазі вірші 28—35 пісні V «Іліади»:

Духом збентежились всі, і тоді Паллада-Афіна,
Взявшись за руку, гукнула до буйного бога Арєя:
«Буйний Арєю, цародів вигубник і мурів руїник,
Кров'ю залитий, чи пам не лишить і троєп, і ахєяп
Битись самих, і Кронід-промислитель їм славу присудить.

Чи з бойовищ не піти нам, і гвіву Зевеса уникнуть?»
І тоді на Арєя панав Діомед нестрашливий
З мідним списом; і, зміцнивши його, скерувала Паллада
В черво нпжнє, де бог оперезував пов'язь мідяну;
Вразив туди Діомед. І, безсмертнюю плоть розідравши,
Вирвав назад він списа, й завовав Арєй міднозбройний.

(«Іліада», V пісня)

Посиланням на Гомера Вольтер підкреслює народійність своєї поеми.

До пісні дванадцятої

До речі б тут історія була з дитинства нам відомого осла.— Вольтер має на увазі історію про Буріданового осла. Далі 10 рядків можна зіставити з уривком з «Раю» Данте (IV).

«Як між двох страв поставлений, тоді як обидві владно ваблять,— він скоріш умре з голоду, ніж скуштувати посміє; як серед поля ягпя застигло б між двох вовків, до обох відчуваючи жах; як пес стояв би смирно між двох сарп,— так я мовчав; себе в тім не виную,— збентежений двома сумнівами, до цього був змушений,— але не похваляю я».

Авраама-патріарха ми візьмим: таж він колись, не будши молодим, злюбив принади гождої Агарі і з нею мав солодку втіху в парі, хоч тим навів гнів чималпй Сарі.— Авраам — старозавітний патріарх, якого вважали родоначальником єврейського народу; не мавши дітей від дружини Сарч, він зробив своєю наложницею служницю Агар, яка породила йому сина Ізмаїла. Згодом Агар і Ізмаїл через ревності Сарі були вигнані з дому Авраама.

До Якова вечірньої пори ввійшли в намет, як жони, дві сестри.— Іаків був одружений з сестрами Лією і Ревеккою, що дали життя 12 синам — родоначальникам «дванадцяти колін» Ізраїлевих.

Старий Вооз па ложе престаре стареньку Руф оцісля жив бере.— Вооз, за біблійними легендами,— заможний віфліємлянин, одружився з бідною вдовою Руф'ю. Проте слова Вольтера про «bonne et vieille Ruth», «добру та стару Руф», розбігаються з характеристикою старозавітного оповідання, весь зміст якого полягає в тому, що Руф була молода і гарна, але чесноливо з'єднала свою долю з благочестивим старцем Воозом.

То мало, що Вірсавію прекрасну любив Давид па спаді літ своїх.— За легендами, Вірсавія — дружина одного з воспачальників царя Давида, який запалав до неї пристрасно і послав її чоловіка на передові позиції, де той і був убитий, а Вірсавія стала Давидові коханкою, а згодом і дружиною, що народила йому Соломона.

О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора? Чи це Псіхея та пустун Ерот? — Псіхея, за грецькою міфологією,— уособлення людської душі. Кохання Псіхеї та Ерота (Амура) стало для Апулея сюжетом для казки, включеної в його роман «Золотий осел». В російській літературі ця казка була персроблена І. Богдановичем на поему «Душенька».

До приміток Вольтера

Гораций Флакк (Q. Horatius Flaccus, 65—8 до н. е.) — славетний римський поет, автор од, сатир і послань, що викликали численні наслідування у світовій літературі. Одне з його послань «Про поетичне мистецтво» (De arte poetica) використав Буало у творі «L'art poétique», встановивши правила поетики, чим відіграв вишягкову роль у класичній літературі Франції. Вольтер, очевидно, має на увазі стор 196—201 «De arte poetica».

Високість (*Altesse*) — згодом, починаючи з Людовіка XI (1421—1483), французькі королі титулувалися «величністю» (*Majesté*).

Капуцини (*Capucini ordinis fratrum minorum*) — ценці ордену, заснованого в 1525 р., що вимагав від послухників перебування в убогстві; вони носили власняницю з капюшоном (чим можна пояснити назву).

Нікомед III — цар Віфанії, царював з 90 до 75 р. до н. е., спільник Риму. Після його смерті Віфанія була приєднана до Риму.

Светоній (*Svetonius Tranquillus*) — римський письменник (близько 75—160). Головний його твір «Опис життя дванадцяти цезарів».

Гестіон — соратник і улюбленець Олександра Македонського, який після смерті Гестіона приєднав його до півбогів.

Адріан (Публій-Елій, 76—138) — римський імператор, який протегував мистецтву, поезії і філософії.

Антіной — прекрасний юнак, улюбленець і близька до Адріана особа.

Пантеон — у стародавні часи — храм, присвячений усім богам. Адріан реставрував римський Пантеон; пізніше, в XVII ст., будівлю перетворили на церкву; в основному вона збереглася до наших днів.

В латинських цитатах 7 та 8 прим. Вольтер каже про статеві вбачення Цезаря, Олександра і Адріана.

До пісні тринадцятої

Сеньйорство у Феррарі звеселяв.— Йдеться про Лудовіко Аріосто (1474—1533), який був двірським поетом Феррарського герцога Альфонса д'Есте. Славна його поема «Шалений Роланд» починається терцинами на честь герцогського роду.

Привидівся йому король Франціск.— Франціск I (1494—1547) — французький король з 1515 р., у бою при Павії (1525) зазнав поразки і був узятий в полон іспанським військом. Французька традиція зробила Франціска королем-рицарем і вклала в його уста слова, пібито сказані ним під час полонення: «Все втрачено, крім честі».

І Карл устав перед очима П'ятий.— Карл V (1500—1558), з 1516 р. король Іспанії, а з 1519 р. — німецький імператор. У 1556 р. відмовився від імператорської корони на користь брата, а від іспанської корони на користь сина.

І Генріхові Другому да в...— Генріх II — французький король з 1547 до 1559 р.

Дев'ятий Карл.— Карл IX (1550—1574) — французький король з 1564 р.

Ти, Павле Третій, ти, Десятий Лево.— Лев X — римський папа з 1513 до 1521 р. Павло III — римський папа з 1543 до 1549 р.

Лише беарнець, рицар мій сталевий.— Генріх IV (1553—1610) — перший французький король з роду Бурбонів; його предки були можновладними сеньйорами Беарна (на півдні Франції); за Генріха III очолював протестантську партію в її боротьбі за католицькою лігою. Після смерті Генріха III був оголошений за

короля Франції, але Париж, що перебував у руках ліги, відмовився його визнати. Боротьба припинилася тільки після того, як Генріх прийняв католицизм у 1593 р. Вольтер присвятив Генріхові IV свою епічну поему, перше видання якої вийшло в 1723 р. під назвою «Ліга, або Генріх Великий». В наступних виданнях поема дістала назву «Генріади». В цій поемі Вольтер в образі Генріха IV втілює свій ідеал освіченого монарха — мудрого політика, що турбується про своїх підданців і терпимо ставиться до інакдумуючих.

Людовіка великого пора.— Людовік XIV (1638—1715), пазваний «великим»,— французький король з 1643 р.; при ньому політика абсолютизму досягла апогею. Розкіш двору «Короля-Сонця», як іменували його придворні кола, була політичною демонстрацією величч і непохитності королівської влади. Вольтер написав похвальну історію царювання Людовіка XIV («Siècle de Louis XIV», 1751 р.).

І Монтеспан, погордливу на вдачу.— Монтеспан (Montespan, marquise de, 1641—1707).

Регентства йде доба благословенна.— Регентство — епоха урядування герцога Орлеанського (1715—1723) під час малоліття Людовіка XV, позначена випяtkовою розбещеністю аристократії.

Прекрасна Дафно — патяк на дочку герцога Орлеанського, герцогиню де Беррі (Berry Marie-Louise-Elisabeth duchesse de, 1695—1719), яку підозрювали в любовному зв'язку з батьком.

До приміток Вольтера

Одинадцять тисяч дів, убитих у Кельні разом зі св. Урсулою під час навали гуннів IX століття в середні віки притягали багато прочан.

Іаків обдурив Ісава, старшого свого брата, видавши себе за нього перед сліпим батьком Ісааком і діставши благословення на першенство.

Анна де Пісселе (Pisseleu Anne de, 1508—1576) — коханка Франціска I; мала величезний вплив на короля. Їй приписували розголос державної таємниці, що потяг за собою воєнні та дипломатичні невдачі Франції.

Діана де Пуатьє (Diane de Poitiers, 1499—1566) — коханка французького короля Генріха II, підкорила своєму впливові цедолугого монарха.

Папа Олександр VI Борджа (1431—1503).— Скандальна хроніка його родинного життя дістала широкий розголос, зокрема зв'язок з дочкою-красунею Лукрецією. Наведена Вольтером латинська цитата становить останній рядок відомої в свій час епіграми на Лукрецію Борджа:

Sic jacet in tumulo Lucretia nomine, sed re
Thais, Alexandri filia, sponsa, nurus.

(«Тут у могилі лежить та, що називалася Лукрецією, але жила як Таїс, Олександрова дочка, дружина, цесвістка»).

Лукреція — римлянка, що славилася чеснотливістю.

Габріель д'Естре (D'Éstrées Gabrielle, 1565—1599) — коханка Генріха IV.

Марія Манчіні (Mancini Maria, 1639—1714) — коханка Людовіка XIV перед його одруженням з Марією-Терезією. Була видана заміж за конетабля Неаполя, принца Коломпа. Розлучившись з чоловіком, робила марні спроби домогтися відновлення своїх стосунків з королем.

До пісні чотирнадцятої

Будь згоден мудрий Епікур благати.— Епікур — грецький філософ (341—270 до н. е.), який павчав, що людська поведінка зумовлена прагненням до насолоди.

...Які колись Діана явила Актеонові в гаю.— Актеон — за стародавньою міфологією, мисливець, син бога Арістея, підгледів одного разу, як купалась богиня місяця і полювання Діана (Артеміда), за що вона покарала його, перетворивши на оленя, який був розтерзаний власними собаками, що не впізнали господаря.

До приміток Вольтера

Лукрецій — відомий римський поет I ст. н. е., написав філософську поему в 6 книгах «Про природу речей» (De rerum natura), де він у віршах викладає матеріалістичне вчення філософа Епікура.

Вакх — бог вина і веселощів, син Зевса і Семели. Його змальовували у вигляді юпака з вінком і пов'язкою на голові та з тірсом (жезлом) у руці.

Персей — герой грецької міфології, син Зевса і Данаї. Зевс пройшов до Данаї у вигляді золотого дощу, незважаючи на ряд заходів, ужитих батьком Данаї.

Ромул — за стародавніми переказами, був одним з близнят — синів Марса і дочки царя Альби — Реї Сильвії; разом з своїм братом Ремом заснував Рим і був його першим царем.

Вільгельм Завойовник (1027—1087) — позашлюбний син нормандського герцога Роберта II Диявола. Після смерті англійського короля Едуарда заявив свої претензії на престол і став королем Англії (1066), користаючись допомогою папи Олександра II та численного війська, що зібралось під його прапори.

Лорд Ч...д — Честерфілд (Philip Dormer Stanhope of Chesterfield, 1694—1773) — англійський державний діяч, що листувався з Вольтером і Монтеск'є. Відомі його «Листи до сина».

Маються на увазі рядки 422—456 пісні IV, рядки 1—327 пісні XXI «Іліади».

До пісні п'ятнадцятої

Погляньте на героїв з Альбіона і на бійців нащадка Клодіона! — Клодіон — французький король V століття.

Де бігла Аталанта.— Аталанта (грецька міф.) — казкова дівчина, що швидко бігала; для того, щоб наздогнати її, Гіппомен удався до хитрощів, розкидавши на лузі, де вона мала бігти, золоті яблука.

Так в опері поета-кардинала.— Оперний театр, що містився у палаці Пале-Рояль, збудованому кардиналом Рішельє. Поет-кардинал Рішельє написав кілька посередніх п'єс.

Дід короля, що люблять, бо жаліють.— Людовік XV (1710—1774), французький король з 1715 р., правнук Людовіка XIV. Вольтер патякає, з одного боку, на прізвисько «улюблений» (*bienaimé*), яке дав двір Людовикові після його тяжкої хвороби в 1744 р. і, з другого боку, на жагучу ненависть, яку викликала, особливо в другій половині царювання, його реакційна політика, що робила зовсім непокарною сваволлю чиновництва і віддавала урядування фаворитам та фавориткам. Ця ненависть у 1757 р., через два роки після виходу першого видання «Дівн», виявилась, між іншим, у замаху Дем'єна на життя короля. Фраза про любов і ненависть до володаря характерна і для загального світогляду Вольтера. Пор.: «Брут», дія I, сцена 2:

Loin des cris de ce peuple indocile et barbon... Aveugle dans sa haine, aveugle en son amour, qui menace et qui craint, régné et sert en un jour.

(«Далі від криків цього дикого і неслухняного народу... Сліпого в ненависті і сліпого в любові, який загрожує і боїться, царює і служить»).

До приміток Вольтера

Pierre ronce.— *Ronce* — пемза.

Архієпископ Турпін (пом. близько 800).— Архієпископ міста Реймса, опoетизований старофранцузьким епосом («Пісня про Ролапда») і лицарськими романами як учасник подвигів французького короля та імператора Західної імперії — Карла Великого. Стентор — вістун богів:

І до аргівців прийшла й заволала так Гера велика
В образі Стентора, сильного, мідногоголосого мужа,
Що голосив так, неначебно інших півсотні сукупно.
(«Іліада», V пісня).

До пісні шістнадцятої

Хай скомпонують оду піндаричну.— Піндар — грецький лірик (близько 522 — бл. 442 до н. е.), автор численних віршів. Збереглися його урочисті оди, гімни, написані грецькими діалектами. Його метрика відзначалася великою вишуканістю.

Двох агнусів.— *Agnus* — дощечка з тіста або воску з образом ягнятка (лат. *agnus*), символа Христа.

До приміток Вольтера

Літературний засіб — посилання на автора, що жив за довгий час перед написанням твору, — його часто застосовував Вольтер, щоб уникнути можливих переслідувань.

Св. Фортунат (*Venantius Honorius Clementianus Fortunatus*) жив у VI ст.; написав церковні гімни, релігійні та світські вірші. Справжнім автором «*Pange lingua*» в Мамерт (*Mamert Claudian*, пом. близько 1474).

Проспер Аквітанський (400—463) — написав поему «Про позбавлених благодаті» (De ingratis).

Св. Григорій Турський (540—594).— Назва його твору — «Historia francorum» («Історія франків»).

Св. Бернард Клервоський (Bernhard de Clairvaux, 1091—1153) — був настоятелем монастиря в Клерво, мав вишуканий вплив як серед духівництва, навіть у Римі, так і серед представників світської влади; його проповіді сприяли так званому хрестовому походу 1146 р.

Абеляр (Abélard, 1079—1142) — один з богословів і діалектиків Парижа. Релігійне вчення Абеляра про підлягання віри вільному мисленню створило йому багато супротивників; очолені Бернардом, вони домоглися його засудження.

Августин Кентерберійський — пом. близько 610 р. Еглон — цар моавіян, Агаг — цар амаліктян (Біблія).

Ахав — ізраїльський цар, зазнавав нападів від пророків за введення іноплемінного культу Ваала.

Цариця Аталія (Гофолія) — дочка Ахава, дружина царя іудейського Іорама; після смерті чоловіка і сина домоглась престолу, знищивши всіх нащадків — чоловіків Давидового роду, крім свого внука Іоаса; Іоас за допомогою первосвященника Іоада зійшов на престол, убивши Аталію; під впливом Іоада Іоас знищив культ Ваала, але після смерті первосвященника відродив поклоніння Ваалові знову; після 40 років царювання був убитий своїми придворними (пор. трагедію Расіна «Аталія» — «Athalie»); у французькому тексті («Si méchamment mise à mort par Ioad») майже дослівно повторюються останні вірші епіграми Расіна «Sur la Judith de Boyer», що кажуть: «Я плачу за бідним Олоферном якого так злісно стратила Юдіта». Буайє (Boyer Claude, 1618—1698) — абат і поет, надзвичайно плідний і бездарний. Його ім'я збереглося завдяки епіграмам Буало та Расіна.

Левіафай — міфічна тварина, яка часто була символічним образом єгипетського, ассирійського і вавилонського царств.

До пісні сімнадцятої

Очам Дідони додала тепла.— Дідона — дійова особа в «Енеїди» Вергілія, карфагенська цариця, в якій Еней знайшов притулок і який він розповів про загибель Трої.

До приміток Вольтера

Скюдєрі (Scudéri George de, 1601—1667) — поет, написав багато трагедій, трагікомедій в піднесеному, пишномовному стилі, що відповідав вимогам панівної на той час в аристократичних салонах преціозної літератури. В епічній poemі «Аларіх» описано завоювання Риму вестготами.

Лемуан (Lemoine, 1602—1671) — богослов і посередній поет, у 1653 р. надрукував епічну поему у 18 піснях «Святий Людовік» (Saint Louis), пройняту духом католицького благочестя.

До пісні вісімнадцятої

Позбавив батько прав його спадкових.— Договір у Труа був складений у 1420 р. ще за життя Карла VI Божевільного.

Несміло ще Тіффонова дружина.— Тіффон був одружений з Авророю, яка домоглася у Зевса для нього безсмертя, забувши попросити про збереження молодості. Коли Тіффон постарів, Аврора перетворила його на лебедя.

Та Жапна бачить...— Епізод зустрічі з розбійниками сюжетним розробленням можна зіставити з розділом XXII першої частини «Дон-Кіхота» Сервантеса — «Про те, як Дон-Кіхот визволив багатьох нещасних, яких силоміць вели туди, куди їм зовсім не хотілося йти».

На спині в Амфітріти веслувать.— Амфітрита — цариця океану. Вольтер дав поетичну підміпу визначення кари — каторжці роботи, галери.

До приміток Вольтера

Ця пісня була видапа вперше разом з оповіданням Гійома Ваде (Guillaume Vadé) під назвою «Уривок з епічної поеми твору Жерома Карс, знайдений в його папсрах після смерті названого Жерома». Автор умістив її в нових виданнях «Діви» з деякими змінами. Гійом Ваде — псевдонім Вольтера.

Іоанн Бургундський Безстрашний (1371—1419) — син Філіппа Бургундського Сміливого, регента Франції при душевнохворому Карлові VI; продовжував ворожнечу свого батька з братом короля, Людовіком Орлеанським, вбивши його в Парижі в 1407 р. Це викликало війну, що закінчилася миром 1419 р. Під час побачення з дофіном (Карлом VII) Іоанн був убитий на мосту Монтеро придворним дофіна. Син Іоанна, Філіпп Добрий, приєднався до англійців і разом з ними вступив до Парижа.

Демаре (Desmarets Jean, 1383) — генеральний адвокат паризького парламенту. Вольтер, очевидно, помилився, називаючи Демаре генеральним адвокатом епохи Карла VII.

Ізабелла Баварська (Isabeau) — 1371—1435.

Фрелон — насправді Фрерон (Freron Elie—Catherine, 1719—1776) — вихованець єзуїтів, запеклий супротивник філософії XVIII ст.; був співробітником і видавцем журналів: «Листи про деякі сучасні твори» (Lettres sur quelques écrits) та «Літературний щорічник» (L'année Littéraire). Кожне новаторство зустрічало з його боку різку відсіч, що спричинило, з другого боку, виступ проти нього Вольтера і його прибічників. Цілком очевидно, що Вольтер, наводячи відомості про життя і діяльність Фрелона, нібито запозичені з хроніки Фруассара, насправді говорить про Фрерона (Фрелон — frelon, у перекладі «шертель», «трутень» — літературний злодій). У комедії «Шотландка» (L'écossaise) Фрелона змальовано під ім'ям журналіста Френартона. В сатирі «Бідний диявол» (Le pauvre diable) Вольтер ще раз змальовує Фрелона, кажучи про нього так: «Я наблизився до людини з тупим обличчям, що його перо скухварило йому добробут. Великий пірат геліконських калюж, вигнаний Лойолою за витівки; земляний черв'як, народжений із задниці де Фонтена, безперечно гідний свого походження; лякливий Зоїл, колись огидний розпус-

пик — ця тварина має ім'я Жана Фрерона». Характерна строфа приписувана Вольтерові:

L'autre jour au fond d'un vallon
Un serpent mordit Jean Fréron.
Que pensez vous qu'il arriva?
Ce fut le serpent qui creva.

(«Не так давно в одній долині змія ужалила Фрерона, і що ж ви думаєте, трапилось? — Здохла змія»).

Фруассар (Froissart Jean, 1330—1410) — живучи при дворі Франції, Англії, Шотландії та Фландрії, написав хроніку двірського життя цих держав у період з 1326 до 1410 р. («Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse et d'Espagne»).

Гійон (Guyon Claude-Marie, 1699—1771) — історик; спочатку був езуїтом, згодом співробітничав з Дефонтеном; відомий своїми памфлетами проти філософів і, зокрема, проти Вольтера.

Шоме (Chaumeux Abraham Joseph, близько 1730—1790) — критик, що нападав на прибічників філософії XVIII ст. У відповідь йому вийшов ряд памфлетів. Шоме був показаний в сатири «Бідний диявол», попереду якої йде лист від імені Катерини Ваде, родички померлого Гільома Ваде. Цей лист закінчується іронічним побажанням: «Творить і далі славу вашого часу так, як і всі персонажі у книзі, яку вам посплають». Вольтер змалював Шоме донощиком, шпигуном, скандалістом, вважаючи, що «*mâitre Abraham*» та його підлі друзі — найогидніша порода людей.

Сабатьє (Sabatier Antoine, 1742—1817) — французький письменник, що належав до літературних ворогів Вольтера, написав памфлет «Філософський образ розуму п. Вольтера» (*Le tableau philosophique de l'esprit de m. de Voltaire*).

Брізе, цебто **Грізель** (Grisel Joseph, 1703—1787) — богословський письменник, ревнитель католицтва.

Ля Бомель (La Beaumelle Laurent Angliviell de, 1726—1773) — французький письменник і професор французької літератури в Копенгагені. Його спроби зближитися з Вольтером не увінчалися успіхом, і особиста сварка перетворилася на літературну ворожнечу. Вже у своїх коментарях до «Століття Людовіка XIV» Вольтера Ля Бомель виявив себе небезстороннім пасквілянтом, але ненависть його до Вольтера досягла апогею в коментарях до «Генріади».

Латинська фраза в перекладі: «Треба, щоб лиходії були відомі»

Еней — за грецькою міфологією, один з учасників Троянської війни. Після поразки Трої на протязі семи років мандрував морем поки не висадився в Італії. Його пригоди стали Вергілію сюжетом для епічної поеми «Енеїди».

Борей — північний вітер. За легендами, був сином Астрей і Еос (зоряного неба і світанку).

До пісні дев'ятнадцятої

До приміток Вольтера

У III пісні «Іліади» з Менеласом б'ється Паріс, що вкрав Елену, а не Гектор, брат Паріса.

Белліні (Bellini Gentile, 1421—1501) — венеціанський живописець.

Джордано Бруно (Bruno Giordano, 1550—1600) — італійський філософ, пантеїст; критикував учення Арістотеля, був прибічником геліоцентричної теорії Коперніка, спалений інквізицією як еретик.

Вольтер підкреслює пародійний характер кінцівки романічної історії Доротеї і Ля Трімуйля.

До пісні двадцятої

Візьмім до прикладу хоч би Адама, вгадаймо: ветхий Лот, сліпий Самсон, святий Давид і мудрий Соломон... — За біблійними легендами, Адам — прабатько людства — був вигнаний з раю за те, що, за порадою своєї дружини Єви, яку спокусив диявол в образі змія, їв плоди забороненого дерева пізнання добра і зла. Лот ледве уник небесної кари, а його дружина була перетворена на соляний стовп. Самсон був осліплений філістимлянами.

Його частину більшу для Пандори. — Пандора, за грецькими легендами, — перша жінка, створена Гефестом (Вулканом) на кару людям за вкрадений Прометесом вогонь; їй Зевс дав скриню з усіма нещастями; цікавлячись, Пандора підняла віко, випустивши всі нещастя і лишивши в скрині тільки надію.

До приміток Вольтера

Ларше (Larcher P. H., 1726—1812) — учений, який працював над питаннями грецької літератури, уславився перекладами та науковими коментарями до Геродота. Він написав «Додаток до філософії історії» (Supplément à la philosophie de l'histoire), де виправив помилку, припущену Вольтером в його «Філософії історії» (Philosophie de l'histoire), що спричинилось до незгоди між ними.

Геродот (близько 485—425 до н. е.) — грецький історик; залишив двотомну працю, в якій торкався не тільки історії, але й дав ряд географічних, природничо-історичних та етнографічних відомостей про Персію, Єгипет, Ассірію, Вавілонію, Скіфію та ін. Половину його праці становив опис греко-перських воєн.

Астарот (Астарта) — богиня неба і вір у фінікійц, ассірійц та інших семітських племен; згодом її ім'я стало загальним іменем усіх язичеських богинь.

Охвістя (Rump-parliament) — так називався англійський парламент після вигнання на вимогу індепендентів у 1648 р. прибічників конституційної монархії та єдності церкви — пресвітеріанців.

Карл I Стюарт (1600—1649) — король англійський, прибічник абсолютизму та єдності церкви, викликав своїми утисками реформістського духівництва, незаконними податками і здирством обурення народу і парламенту. Після дев'ятирічної війни з парламентом його судили і стратили.

Бернар (Bernard Pierre-Joseph, 1710—1775) — його «Мистецтво кохання» було надруковане в 1775 р. Вольтер, характеризуючи його творчість, називав його «Бернар люб'язний» (Gentil Bernard), присвятивши йому два вірші: «Три Бернари» (Les trois Bernards) та «Запрошення Бернарові» (Invitation au même).

Сілен (грецька міф.) — фракійський цар, який виховав Вакха і навчив його робити вино; був захисником джерел і генієм плодючості; мав дар пророкування, тому серед його атрибутів був атрибут осла — символ пророцького дару.

Бідпай — ім'я автора збірника старовинних індуських оповідань і байок, що частково збереглися в арабських і сірійських текстах.

Локман — міфічний арабський мудрець, якому приписують багато афоризмів, байок, віршів та приказок.

Езоп — легендарний грецький байкар. Приписувані Езопові байки не раз використовувалися пізнішими постами.

Св. Рох — святий католицької церкви, жив у XIV ст., присвятив себе доглядові за хворими на чуму. Його вважають захисником тварин.

Св. Антоній Фівський (251—356) — пішовши в пустиню, притяг до себе багато учнів, які селилися навколо нього і яким він проповідував молитву і працю. Це вважали початком чернецтва.

Леда (грецька міф.) — кохана Зевса, що набув образу лебедя. Мала від нього двоє дітей — Поллукса та Елену, що вилупилися з яєць; за іншими варіантами, мала від Зевса дітей — Поллукса і Елену, а від свого чоловіка — Кастора і Клітемнестру.

Мінос — цар острова Криту; бог моря Посейдон-Нептун надіслав Міносові для ствердження його прав на царський престол бика, щоб він приніс йому в жертву, але Мінос приніс у жертву іншу тварину. На кару йому Посейдон навів дружину Міноса Пасіфаї пристрась до цього бика. Вольтер відходить від міфу, говорячи про Пасіфаю як про дочку Міноса.

Філіра — дочка Океана; була перетворена богами на липу після прикрасі, пов'язаної з народженням потвори Хірона (Філіра у перекладі означає — «липа»).

До пісні двадцять першої

Беллона — богиня війни, за деякими міфами — дружина Марса, за іншими — сестра.

Замішені Зоїл, Фрерон, Терсіт. — Терсіт, за «Іліадою», — один з учасників Троянської війни, змальований як потвора і боягуз... Зоїл — грецький письменник IV ст. до н. е., який уславився своєю несправедливою причіпливою критикою Гомера; його ім'я стало загальним.

Так Марса і прекрасну Афродіту колись пімали Сонце та Вулкан. — Вулкан — бог огню, був кривий і потворний. Його дружина — красуня Афродіта. Щоб помститися за те, що вона часто зраджувала, Вулкан наклав сіткою Афродіту разом з її коханцем Марсом, і в такому вигляді вони з'явилися перед богами.

До приміток Вольтера

Заповіт кардинала Альбероні — написаний не Мобером, а Дюре де Морсан. Мобер зробив у ньому тільки деякі правки і видав.

Альбероні (Alberoni Giulio, 1664—1752) — дипломат і політичний діяч, зробив зааморочливу кар'єру: син винороба, він став першим міністром іспанського короля Філіппа V.

Папі Оду — очевидно, папі де ля Форс (De la Charlotte-Rose, 1650—1724) — відома аристократка, онука маршала Франції герцога де ля Форс, яка уславилася своїми любовними приголчми.

Барон (Baton Michel, 1653—1729) — видатний актор з дуже широким сценічним діапазоном, який виконував з однаковим успіхом як комічні, так і трагічні ролі. Був другом Мольєра і грав у його трупі. Зв'язок Барона з папі де ля Форс свого часу наробив багато галасу.

У Сіто і Клерво були монастирі ордену бенедиктинців. Ченці цього ордену робили вино.

Одною з визначних пам'яток Гейдельберга є льох, в якому була бочка, що вміщувала 140 тисяч літрів.

ПРИМІТКИ

До дев'ятого тому Зібрання творів М. Т. Рильського у двадцяти томах увійшли поетичні переклади французьких класицистів XVII—XVIII ст., зокрема трагедія Корнеля «Сід», комедія Мольєра «Мізантроп», трагедія Расіна «Федра», поеми Буало «Мистецтво поетичне» і Вольтєра «Орлеанська діва», які подаються за останнім (іноді єдиним) прижиттєвим виданням.

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ І ДРАМАТУРГІЇ XVII—XVIII ст.

Корнель

СІД
LE CİD

Трагедія французького драматурга П'єра Корнеля (1606—1684) написана 1636 р. Це по суті переробка, а місцями переклад іспанської комедії Гільєна де Кастро «Молодість Сіда» (початок XVII ст.), що в свою чергу була драматизацією так званих народних романсів про боротьбу іспанського національного героя з маврами. Сід як особа історична і Сід як герой народних романсів дуже відрізняється від сценічного його образу в п'єсі Корнеля. Тут він виступає як втілення почуття морального обов'язку, як постать, наділена глибоким психологізмом.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Мольєр

МІЗАНТРОП
LE MISANTHROPE

Віршована п'єса французького комедіографа Мольєра — Жапа-Батіста Поклена (1622—1673), написана в 1666 р., належить до групи так званої комедії характерів. Твір стосується сучасної письменникові дійсності: у ньому в сатиричному плані показано аморальність, дріб'язковість та улєсливість столичного дворянства,

продажність суду, а також штучний пафос багатьох літературних творів того часу.

Як художній твір п'єса позбавлена жвавості дії і суто комічного елемента, властивого іншим творам Мольєра, і більше розрахована на читання, ніж на сценічне втілення.

Образ Мізантропа — венавісника продажного суспільства, викривача неправди, має певні літературні джерела. Зокрема сувора критика Альсеста з приводу Оронтового сонета нагадує поему французького класициста Буало «Мистецтво поетичне», в якій він говорить про щирю й серйозну критику. Це дає підставу гадати, що прототипом для образу Альсеста був до певної міри сам Буало.

Крім того, п'єса «Мізантроп» пройнята ліризмом і філософічністю, а в образі головного героя — Альсеста відбилася життєва трагедія самого автора.

Перша публікація «Мізантропа» в українському перекладі була здійснена М. Рильським у книзі: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Подасться за виданням: *Мольєр*. Комедії. К., 1958.

Між виданням 1931 і 1958 рр. існують різночитання лексичного і стилістичного характеру. Подаємо найістотніші з них:

Скрізь слово *акт* замінено словом *дія*, *сцена* — словом *ява*.

С. 81. Слово *одноважець* замінено на *суперник*.

С. 83. Слово *залагвити* замінено на *улаштувать*.

С. 88. Рядок: *А я — по-своєму гадати маю право...* замінено. *А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.*

С. 89. *Вам у сонетові...* замінено: *У віршуванні вам...*

С. 91. Слово *адораторів* замінено на *поклонників*; слово *коронка* замінено словом *мереживо*; слово *бинда* — словом *стьожка*.

С. 111. Рядок: *Про цюоти сказано було чимало там...* замінено: *Чесногам віддана була увага там...*

С. 113. Слово *залюблених* замінено словом *закоханих*.

С. 119. Рядок: *Доріг найкраще нам держатися простих...* замінено: *Найкраще простий нам собі обрати шлях...*

С. 129. Слова: *Та що лучилося...* замінено *Та що ж бо сталося...*

...Що в «Школі для мужів» намалював Мольєр р... — Йдеться про однойменну комедію Мольєра.

Текст цитованого Оронтом сонета насправді належить французькому письменнику Ісааку Бансераду (1612—1691).

Расін

ФЕДРА
LE PHÈDRE

Трагедія «Федра» французького драматурга Жана Расіна (1639—1699) написана 1677 р. і належить до найкращих в художньому відношенні і найбільш популярних і досі у французькому театрі п'єс. Вона є переробкою трагедії видатного давньогрецького драматурга Евріпіда (бл. 480—406 до н. е.) «Іполит». Античний сюжет — це лише привід, алегоричні шати для розкриття трагедії чисто людських почуттів; перед нами не стільки давні Афіни, скільки Версаль з його придворним життям, галантною мовою, риторичною піднесеністю і куртуазними умовностями.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

...в Еліді побував, не поминув Тенару...— Називаються країні географічні межі Стародавньої Греції.

...Одвідав море те, де смерть прийшла Ікару...— За античними легендами, Ікар разом зі своїм батьком Дедалом злетів у повітря на штучних крилах і пролетів деяку відстань. Та при наближенні до сонця, віск, що тримав крила, розтанув, і Ікар упав у море поблизу берегів Малої Азії.

Я, амазонки син...— Мати Іполита, перша Тесеєва дружина, була амазонкою, родом із Скіфії (тепер південь України).

Геракл— за античною міфологією, найсильніший з грецьких героїв, син Зевса і смертної жінки, який поборов багато потвор і розбійників. В даному разі йдеться не про Гераклової героїчні вчинки, а про Тесеєві, що їх Іполит дорівнює лише Геракловим. Тесеєй убив в Елізвіні Керкіона, убив Прокруста, який клав своїх гостей на ліжко: кому воно було задовге, тим одрубував ноги, а кому коротке— витягав. Тесеєй убив також велетня в Епідаврї, а на острові Крит— потвору Мінотавра (напівлюдину-напівбика, що, за легендою, був сином Пасіфаї, дружини критського царя Міноса, і бика). Мінотавра тримали у лабіринті— великій будівлі з безліччю кімнат і коридорів, звідки ніхто не знаходив виходу. Йому цар Мінос віддавав юнаків і дівчат, котрих Афіни посилали як данину. Убивши Мінотавра, Тесеєй вийшов з лабіринта за допомогою нитки— йому дала її дочка Міноса Аріадна, що закохалася в Тесеєя. Це була одна з численних жертв Тесеєя— цього античного допитуана. Звівши її, Тесеєй потім здобув собі Перібею і покинув теж, викрав Гелену Спартанську— майбутню героїню троянської війни, але її відбили брати, далі викрав амазонку Антиопу— Іполитову матір, хитрощами заманив Федру— Аріаднину сестру і т. д.

Гіменеї— за античною міфологією, син Аполлона, бог шлюбу; «світити лампаду Гіменею»— одружуватись.

...сім'ї нещасної...— натяк на любов Федриної матері Пасіфаї до бика, на нещасну долю Аріадни і злочинне кохання самої Федри.

Живи, щоб скитянки суворий син не міг...— Іполитова мати була родом із Скіфії.

О, як карає нас Венерина рука! О, доля матері ганебна і гірка!— натяк на любов Пасіфаї до бика.

Дочку Паллантову...— рід Палланта ворогував з родом Тесеєя. Останній убив усіх Паллантових синів, що претендували на Афінянське царство. Іполит як син «чужинки» (не грекни) не мав права на афінянський престол.

Трезеня— невелике місто у південній Греції, Тесеєва спадщина, що мала лишитися Іполиту.

Пірітой— Тесеєв приятель, з яким вони разом викрали Гелену Спартанську. Коли за жеребкуванням вона дісталася Тесеєві, було вирішено здобути жінку і для Пірітоя. За одними легендами, це була дочка чи дружина якогось епірського царя, за іншими— Персефона, дочка Зевса, володарка «царства мертвих», «царства тіней», відкіля ніхто із смертних не повертався.

Ерехтей— легендарний афінянський цар.

Парки— міфологічні істоти. Згідно античній уяві, одна з них

перерізує нитку людського життя і зображується з пожницями в руці.

Егеї — батько Тесея.

Аттіка — область стародавньої Греції із столицею в Афінах.

...Не по душі мені Нептунова наука...— Йдеться про звичай давніх греків віддавати в жертву богам моря Посейдону коней. Це викликало протест у Іполита, який захоплювався різними спортивними вправами з кіньми.

...Високу нині власть в Палладиному краї...— Паллада — Афіна.

Хоч кров Зевесова...— За античними легендами, Федрин батько Мінос, цар острова Крит, був сином Зевса і Європи.

Пітей — дід Тесея.

Гераклові стовпи — гори обабіч Гібралтарської протоки, в уявленні давніх греків — межа відомого їм світу.

...Хто мати Федрина, яка тече в ній кров? — Федрина мати, за античною легендою, була дочкою сонця.

В самому Тартарі, глибоко під землею, мій батько з урною фатальною своєю нехибний творить суд і всі земні діла суворо зважує...— За античними легендами, цар Мінос, Федрин батько, став після смерті суддею над душами померлих у підземному царстві (Тартарі).

Буало

МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ L'ART POÉTIQUE

Поема французького теоретика класицизму Ніколя Буало-Депрео (1636—1711) написана 1674 р. Це віршований трактат, що належить до видатних пам'яток світової естетичної думки. Він багато в чому випередив свою епоху, а висловлені в ньому гострі спостереження і поетичні афоризми становлять інтерес і для нашого сучасника.

Український переклад М. Рплського витримав кілька видань

Подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.— К., 1931.

Малєрб Франсуа (1555—1628) — французький поет, попередник Буало в намаганні регламентувати класичну поезію, автор од, стансів та релігійних віршів.

Ракав Оноре (1589—1670) — французький поет, відомий своїми пасторальними поезіями.

Так той, хто віршами всі стіни в кабаре колісь убруднював, зішовшиися з Фарє...— Йдеться, очевидно, про Сент-Амана (1594—1671), автора бурлесквих творів та його приятеля поета Фарє (1596—1646).

Чимало є таких шаленців поміж нами, що в творах ясності цураються і тямі...— Випад проти так званих марністів, поетів витончено-претенціозного напрямку.

...Оце фєстони вам, а це ось — астрагали.— Цитата з поеми Жоржа Скюдєрі (1601—1667) «Аларіх».

Барбєн — відомий на той час видавець і книгар.

Табарєн — італійський актор, виконавець грубих фарсів.

До дев'ятого тому Зібрання творів М. Т. Рильського у двадцяти томах увійшли поетичні переклади французьких класицистів XVII—XVIII ст., зокрема трагедія Корнеля «Сід», комедія Мольєра «Мізантроп», трагедія Расіна «Федра», поеми Буало «Мистецтво поетичне» і Вольтєра «Орлеанська діва», які подаються за останнім (іноді єдиним) прижиттєвим виданням.

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ І ДРАМАТУРГІЇ XVII—XVIII ст.

Корнель

СІД
LE CİD

Трагедія французького драматурга П'єра Корнеля (1606—1684) написана 1636 р. Це по суті переробка, а місцями переклад іспанської комедії Гільєна де Кастро «Молодість Сіда» (початок XVII ст.), що в свою чергу була драматизацією так званих народних романсів про боротьбу іспанського національного героя з маврами. Сід як особа історична і Сід як герой народних романсів дуже відрізняється від сценічного його образу в п'єсі Корнеля. Тут він виступає як втілення почуття морального обов'язку, як постать, наділена глибоким психологізмом.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. X.—К., 1931.

Мольєр

МІЗАНТРОП
LE MISANTHROPE

Віршована п'єса французького комедіографа Мольєра — Жапа-Батіста Поклена (1622—1673), написана в 1666 р., належить до групи так званої комедії характерів. Твір стосується сучасної цисьменникові дійсності: у ньому в сатиричному плані показано аморальність, дріб'язковість та улєсливість столичного дворянства,

продажність суду, а також штучний пафос багатьох літературних творів того часу.

Як художній твір п'єса позбавлена жвавості дії і суто комічного елемента, властивого іншим творам Мольєра, і більше розрахована на читання, ніж на сценічне втілення.

Образ Мізантропа — венавісника продажного суспільства, викривача неправди, має і певні літературні джерела. Зокрема сувора критика Альсеста з приводу Оронтового сонета нагадує поему французького класициста Буало «Містецтво поетичне», в якій він говорить про щирі й серйозну критику. Це дає підставу гадати, що прототипом для образу Альсеста був до певної міри сам Буало.

Крім того, п'єса «Мізантроп» пройнята ліризмом і філософічністю, а в образі головного героя — Альсеста відбилася життєва трагедія самого автора.

Перша публікація «Мізантропа» в українському перекладі була здійснена М. Рильським у книзі: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Рісін. Х.—К., 1931.

Податися за виданням: *Мольєр*. Комедії. К., 1958.

Між виданням 1931 і 1958 рр. існують різночитання лексичного і стилістичного характеру. Подаємо найістотніші з них:

Скрізь слово *акт* замінено словом *дія*, *сцена* — словом *ява*

С. 81. Слово *одноважець* замінено на *суперник*.

С. 83. Слово *залатвити* замінено на *улаштувати*.

С. 88. Рядок: *А я — по-своєму гадати маю право...* замінено. *А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.*

С. 89. *Вам у сонетові...* замінено: *У віршуванні вам...*

С. 91. Слово *адораторів* замінено на *поклонників*; слово *коронка* замінено словом *мереживо*; слово *бинда* — словом *стьожка*.

С. 111. Рядок: *Про цюоти сказано було чимало там...* замінено: *Чеснотам віддана була увага там...*

С. 113. Слово *залюблених* замінено словом *закоханих*.

С. 119. Рядок: *Доріг найкраще нам держатися простих...* замінено: *Найкраще простий нам собі обрати шлях...*

С. 129. Слова: *Та що лучилося...* замінено *Та що ж бо сталося...*

...Що в «Школі для мужів» памалював Мольєр... — Йдеться про однойменну комедію Мольєра.

Текст цитованого Оронтом сонета насправді належить французькому письменнику Ісааку Бансераду (1612—1691).

Рісін

ФЕДРА

LE PHÈDRE

Трагедія «Федра» французького драматурга Жана Рісіна (1639—1699) написана 1677 р. і належить до найкращих в художньому відношенні і найбільш популярних і досі у французькому театрі п'єс. Вона є переробкою трагедії видатного давньогрецького драматурга Евріпіда (бл. 480—406 до н. е.) «Іполит». Античний сюжет — це лише привід, алегоричні шати для розкриття трагедії чисто людських почуттів; перед нами не стільки давні Афіни, скільки Версаль з його придворним життям, галантною мовою, риторичною піднесеністю і куртуазними умовностями.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.— К., 1931.

...в Еліді побував, не поминув Тенару...— Називаються крайні географічні межі Стародавньої Греції.

...Одвідав море те, де смерть прийшла Ікару...— За античними легендами, Ікар разом зі своїм батьком Дедалом алетів у повітря на штучних крилах і пролетів деяку відстань. Та при наблизненні до сонця, віск, що трімав крила, розтанув, і Ікар упав у море поблизу берегів Малої Азії.

Я, амазонка син...— Мати Іполита, перша Тесеєва дружина, була амазонкою, родом із Скіфії (тепер південна Україна).

Геракл— за античною міфологією, найсильніший з грецьких героїв, син Зевса і смертної жінки, який поборов багато потвор і розбійників. В даному разі йдеться не про Гераклові героїчні вчинки, а про Тесеєві, що їх Іполит дорівнює лише Геракловим. Тесеєй убив в Елівзіні Керкіона, убив Прокруста, якпй клав своїх гостей на ліжко: кому воно було задовге, тим одрубував ноги, а кому коротке— витягав. Тесеєй убив також велетня в Епідаврї, а на острові Крит— потвору Мінотавра (напівлюдину-напівбика, що, за легендою, був сином Пасіфаї, дружини критського царя Міноса, і бика). Мінотавра тримали у лабіринті— великій будівлі з безліччю кімнат і коридорів, звідки ніхто не знаходив виходу. Йому цар Мінос віддавав юнаків і дівчат, котрих Афіни посилали як данину. Убивши Мінотавра, Тесеєй вийшов з лабіринта за допомогою нитки— йому дала її дочка Міноса Аріадна, що закохалася в Тесеєя. Це була одна з численних жертв Тесеєя— цього античного допжуана. Звівши її, Тесеєй потім здобув собі Перібею і покинув теж, викрав Гелену Спартанську— майбутню героїню троянської війни, але її відбили брати, далі викрав амазонку Антиопу— Іполитову матір, хитрощами заманив Федру— Аріаднину сестру і т. д.

Гіменей— за античною міфологією, син Аполлона, бог шлюбу; «світити лампаду Гіменею»— одружуватись.

...сім'ї в е щ а сн о ї...— натяк на любов Федриної матері Пасіфаї до бика, на печасну долю Аріадни і злочинне кохання самої Федри.

Живи, щоб скитянки суворий син не міг...— Іполитова мати була родом із Скіфії.

О, як карає нас Венерина рука! О, доля матері ганебна і гірка!— натяк на любов Пасіфаї до бика.

Дочку Паллантову...— рід Палланта ворогував з родом Тесеєя. Останній убив усіх Паллантових синів, що претендували на Афінське царство. Іполит як син «чужинки» (не грекпні) не мав права на афінський престол.

Трезеня— невелике місто у південній Греції, Тесеєва спадщина, що мала лишатися Іполиту.

Пірітой— Тесеєв приятель, з яким вони разом викрали Гелену Спартанську. Коли за жеребкуванням вона дісталася Тесеєві, було вирішено здобути жінку і для Пірітоєя. За одними легендами, це була дочка чи дружина якогось епїрського царя, за іншими— Персефона, дочка Зевса, володарка «царства мертвих», «царства тіней», відкіля ніхто із смертних не повертався.

Ерехтей— легендарний афінський цар.

Парки— міфологічні істоти. Згідно античній уяві, одна з них

пероріусу питку людського життя і зображується з пожницями в руці.

Егеї — батько Тесея.

Аттіка — область стародавньої Греції із столицею в Афінах.

...Не по душі мені Нептунова наука...— Йдеться про звичай давніх греків віддавати в жертву богам моря Посейдону коней. Це викликало протест у Іполита, який захоплювався різними спортивними вправами з кіньми.

...Високу нині власть в Палладиному краї...— Паллада — Афіна.

Хоч кров Зевесова...— За античними легендами, Федрин батько Мінос, цар острова Крит, був сином Зевса і Європи.

Пітей — дід Тесея.

Гераклові стовпи — гори обабіч Гібралтарської протоки, в уявленні давніх греків — мжа відомого їм світу.

...Хто маги Федрина, яка тече в ній кров? — Федрина мати, за античною легендою, була дочкою сонця.

В самому Тартарі, глибоко під землею, мій батько з урною фатальною своєю нехибний творить суд і всі земні діла суворозважує...— За античними легендами, цар Мінос, Федрин батько, став після смерті суддею над душами померлих у підземному царстві (Тартарі).

Буало

МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ L'ART POÉTIQUE

Поема французького теоретика класицизму Ніколя Буало-Депрео (1636—1711) написана 1674 р. Це віршований трактат, що належить до видатних пам'яток світової естетичної думки. Він багатий в чому випередив свою епоху, а висловлені в ньому гострі спостереження і поетичні афоризми становлять інтерес і для нашого сучасника.

Український переклад М. Рильського витримав кілька видань.

Подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. X.— К., 1931.

Малерб Франсуа (1555—1628) — французький поет, попередник Буало в намаганні регламентувати класичну поезію, автор од, стансів та релігійних віршів.

Ракан Оноре (1589—1670) — французький поет, відомий своїми пасторальними поезіями.

Так той, хто віршами всі стіни в кабаре колісь убруднював, зійшовши ся з Фаре...— Йдеться, очевидно, про Сент-Амана (1594—1671), автора бурлескних творів та його приятеля поста Фаре (1596—1646).

Чимало є таких шаленців поміж нами, що в творах ясності цураються і тям...— Випад проти так званих мариністів, поетів витончено-претенціозного напрямку.

...Оце фестоми вам, а це ось — астрагали.— Цитата з поеми Жоржа Сюдєрі (1601—1667) «Аларіх».

Барбен — відомий на той час видавець і книгар.

Табарен — італійський актор, виконавець грубих фарсів.

Д'Асусі Шарль (1604—1679) — французький письменник, автор бурлескних поезій і травестій.

...І лиш провінції ще до смаку Тіфон.— Йдеться про поему Поля Скаррона (1610—1660) «Тіфон, або Гігантоманія», написану в 1644 р.

Маро Клеман (1496—1544) — французький поет доби Відродження.

Ront Neuf (Новий міст, *франц.*) — місце продажу в тогочасному Парижі різних аптечних товарів; для їх рекламування часто запрошувалися актори фарсу.

Бребеф Жорж (1618—1661) — маловідомий французький поет.

...«Вмируці з мертвими лежали там горою».— Цитата з поеми римського поета Марка Аннея Лукана (39—65) «Фарсалия» в перекладі Бребефа.

Війон Франсуа (1431—1489) — один з відомих французьких поетів пізнього середньовіччя.

Ронсар П'єр (1524—1585) — видатний поет французького Відродження; в своїй творчості звертався до джерел античного мистецтва.

Депорт Філіп (1546—1606) — французький поет, учень Ронсара.

Берто Жан (1552—1611) — французький поет, учень Ронсара.

Солецизм — синтаксична помилка.

Емфаза — пишномовний зворот.

Лісідаса в П'єро, а Філіс в Туанон — тобто заміна

традиційних грецьких імен на французькі народні.

Теокрит (Феокрит) — грецький поет III ст. до н. е., який уславився своїми ідиліями.

Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет, який наслідував Теокрита в жанрі ідилії.

Флора — за античною міфологією, богиня квітів і садів.

Помона — за античною міфологією, богиня овочів.

...Де квітом став Нарцис і Дафна лавром стала...— Міфологічні образи з твору відомого римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е.— 17 н. е.) «Метаморфози».

Тібулл Проперцій (54—19 до н. е.) — автор елегій в античній літературі.

Ахілл — герой античної міфології і багатьох художніх творів у світовій літературі.

...І Шельду під ярмо Людовіку дає.— Натяк на перемоги Людовіка XIV на річці Шельді під час війни Франції з Іспанією 1667—1668 рр.

Іріда — ім'я коханої жінки, що є символом покорн і відданості.

...«Що ухиляються од смілого цілувкку, щоб випити, проте, того п'яного трукку».— Цитата з твору видатного римського поета Квінта Горація Флакка (65—8 до н. е.) — Ода II, стих 12.

Ліль, Куртре, Доль — бельгійські міста, відібрані військами Людовіка XIV 1667 и 1668 рр. в Іспанії, якій належала теперішня Бельгія.

Мезере (1610—1683) — французький історик.

Гомбо, Мальвіль, Менар — французькі поети першої половини XVIII ст.

Пельтьє Жан (1517—1582) — французький поет.

Серсі — паризький квігар.

Липвоскоки — в оригіналі turlupins, тобто в стилі Тюрлюпена, одного з відомих фарсових акторів, який виступав з рекламною аптечних товарів.

Люділій (149—103 до н. е.) — відомий римський поет.

Горацій (64—8 до н. е.) — відомий римський поет.

Персій (34—62) — відомий римський поет.

Ювенал (42—125) — відомий римський поет.

Капрея (Капрі) — острів в Іспанолітанській затоці, де жив римський імператор Тіберій (14—37), що звелів задушити свого міністра Сеяна.

Мессаліна (I ст. н. е.) — дружина римського імператора Тіберія (14—37), відома своєю розбещеністю.

Рен'є Маторен (1573—1613) — французький поет-сатирик.

Водевілі — за часів Буало сатиричні пісеньки. Пізніше вони вставляються в комедії і діють назву цьому жанру.

...І дні свої скінчиш на Гревському майдані. — Майдан в Парижі, де страчували злочинців, запідозрених у «ересі».

Ліньєр (1628—1704) — французький поет-сатирик.

Нантей (1630—1678) — відомий гравер.

Едіп, Орест — герої грецьких міфів, що стали основою грецьких трагедій.

Агамемнон — міфологічна постать, герой «Іліади» Гомера і багатьох античних трагедій.

За Піренеями такий собі піт втискає в день один десятки довгих літ. — Випад проти уславленого іспанського драматурга Лопе де Вега (1562—1635), який не дотримувався класицистичних вимог єдності місця і часу.

Діоніс — грецький бог вина й веселощів. Під час свят на його честь виникли різні форми античної трагедії, стислу історію яких від Теспіса (IV ст. до н. е.) до Софокла (бл. 495—406 до н. е.) далі й подає Буало.

Тірсіс — традиційний персонаж іділій. «Артамен, або Великий Кір» — відомий у XVII ст. роман Мадлен де Скюдері (1607—1701), де історичний цар Кір під прибраним ім'ям Артамена виступає не стільки як персонаж героїчний, скільки як ідеал куртуазного закоханого.

«Клелія» — куртуазний роман Мадлен де Скюдері.

Брут (85—42 до н. е.) — політичний діяч, борець за республіку в Римі.

Катон (85—47 до н. е.) — римський політичний діяч, республіканець.

Юба — герой куртуазного роману ля Кальпренеда (1614—1663) «Клеопатра».

Гекуба — дружина троянського царя Пріама, на очах у якій переможці Трої вбили майже всіх її дітей.

Понт Евксинський — грецька назва Чорного моря.

Сім гілок Танаїс вливає на чужині — слова з трагедії римського філософа і письменника Сенеки Луція Аннея (14 до п. е.—65). Танаїс — грецька назва ріки Дону.

Тассо Торквато (1544—1595) — видатний італійський письменник, автор поеми «Звільнений Єрусалим».

Пан — за грецькою міфологією, бог лісів; зображується з флейтою.

Харон — за античною міфологією, перевізник померлих через підземну річку Стікс.

Теміда (Феміда) — за античною міфологією, богиня справедливості; зображується з терезами в руках і зав'язаними очима.

Марс — бог війни, що зображується з луком.

...Ореста, Гектора, Паріса, Одиссея, Гелени красної та мудрого Енея. — Герої античної міфології і античних творів.

Гільдебранд — герой поеми «Карл Мартель, або Вигнання з Франції сарацинів» Кареля де Сент-Гарда (? — бл. 1684 р.).

...Полінік з його лукавим братом... — Полінік і Етеокл — сипи фіванського царя Едіпа, що загинули у війні, в якій виступали один проти одного.

Хай той безумець вам не буде на зразок... — Мається на увазі французький поет Сент-Амап. Далі йде цитата з його драми «Мойсей врятований».

Миліший нам поет, нема чого й казати, що на гармонію та на красу багатий... — Йдеться про видатного римського поета Вергілія; далі подаються перші рядки з його поеми «Енеїда».

...І тіні царственні в Плутонових полях. — У шостій пісні «Енеїди» Вергілія розповідається про подорож Енея до підземного царства, де панує Плутон.

Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет, автор поеми «Несамовитий Роланд».

...Зняв пояса колись тонкого з Афродіти. — Йдеться про спідоз з «Іліади» Гомера, де розповідається, як на прохання Гери Афродіта віддає їй свій пояс, що збуджує кохання до того, хто той пояс носить.

Там той поет хвали добився в глядачів... — Славний давньогрецький комедіограф Арістофан (V ст. до н. е.) висміяв філософа Сократа у своїй комедії «Хмари».

Менандр (342—292 до н. е.) — давньогрецький комедіограф.

В мішку, де зважився Скапена він сховати, вже «Мізастропа» нам творця не упізнати. — Йдеться про комедію Мольєра «Вітівки Скапена», де є багато чисто фарсових моментів, і про значно більш глибокого та філософічного «Мізастропа».

Мансар (1656—1708) — головний архітектор Людовіка XIV. Його нововведенням в архітектурі була мапсарда.

Галієн — мається на увазі Гален (131—201), славетний грецький лікар.

Пеншен, Буайє, Рампаль, Менардьер, Сувє, Корбен, ля Морльєр, Бержерак, Мотєт, Гомбо — французькі поети, сучасники Буало.

...А переплутує Вергілія з Луканом. — Натяк на поверхову критику, яка на одні шабелі ставить і Луканову «Фарсалию», і високохудожню Вергілієву «Енеїду».

...За грішних беручи Родріго та Хімену. — Йдеться про героїв трагедії видатного французького драматурга П'єра Корнеля «Сід».

Дідона — цариця Карфагена, героїня з поеми Вергілія «Енеїда».

Орфей — за грецькою міфологією, музикант, гра якого рухала скелі і приборкувала диких тварин.

Амфіон — за грецькою міфологією, фіванський цар, який звуками своєї ліри примушував каміни самому складатися в мур.

Ієсіод — грецький поет VIII—VII ст. до н. е., який патхпенно оспівував сільську працю.

Пермес — назва струмка, що брав початок на горі Гелікон.

Кольте — маловідомий французький поет, сучасник Буало.

Бансерад Ісаак (1612—1691) — французький поет, автор популярних свого часу рондо й сонетів.

Сегре Жан Реньйо (1624—1701) — французький поет, автор еклог.

Алкід — Геракл.

Батавія — давня назва столиці Індонезії Джакарти.

Мастріхт — місто в Голландії, яке під час війни 1676 р. між Францією і Іспанією було захоплене військами Людовіка XIV.

Салев, Доль, Безапсон — міста в провінції Франш-Конте, які Людовік XIV приєднав до Франції.

Вольтер

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА LA PUCELLE D'ORLÉANS

Поема Вольтера «Орлеанська діва» (1755) в перекладі М. Рильського публікувалася тричі: 1937 р. (Державне літературне видавництво), 1956 р. (Державне видавництво художньої літератури) та 1962 р. як окремий (8-й) том у виданні творів М. Рильського в десяти томах (Державне видавництво художньої літератури). У короткому слові «Від перекладача», яким супроводжувалося перше видання поеми, ідеться про те, що переклад здійснено з 13-го тому повного зібрання творів Вольтера («Oeuvres complètes de m. de Voltaire. Tome treizième. A Basle, chez J. J. Thournoisen, Imprimeur-Libraire, 1791»). «За його текстом, — пише М. Рильський, — я і йшов скрізь, лише в одному місці перенісши варіант в основний текст, як це зробили й перекладачі російського видання 1924 р.» Мова тут іде, мабуть, про перенесення в основний текст другої пісні варіанта з видання «Орлеанської діви» 1756 р. від рядка «Так гарна дівчина, яку природа...» до рядка «А думи — королівські ваги». Кінчається нотатка словами: «Варіантів я не перекладав, бо хоч є між ними й дуже інтересні, а проте сучасному читачеві навряд загалом чи варто в них копатися»*. Звірка французького тексту «Орлеанської діви» з перекладом, зроблена Л. А. Єремеевим, виявила, що ці слова М. Рильського потребують деякого уточнення. Зокрема переклад кінця 15-ої пісні, починаючи від рядка «Подобатись — це дуже певний спосіб», здійснено за французьким виданням «Орлеанської діви» 1756 р., а не 1791 р. Подібну заміну бачимо і в першому повному російському виданні поеми 1924 р.

У виданні 1956 р. нотатка «Від перекладача» переросла вже у вступну статтю, у якій подається стисла характеристика життя

* Рильський М. Орлеанська діва. К., 1937, с. V.

і творчості Вольтера та його поеми «Орлеанська діва». У виданні 1962 р. ця стаття іде як післямова. До речі, видання 1937 р. мало ще передмову С. Мокульського «Вольтер і «Орлеанська діва».

У слові «Від перекладача» М. Рильський відзначав, що поема Вольтера дається «в українському перекладі, де в чім виправленому проти першого видання 1937 року».

Якого ж характеру ці виправлення? Насамперед, слід відзначити, що видання 1962 р. повторювало видання 1956 р. майже без змін. За всіма ознаками виправлення робилися М. Рильським у процесі безпосередньої підготовки поеми до друку, а може, й під час читання верстка. Їх у поемі мало, і якогось принципового значення вони не мають. Значно більше виправлень у виданні 1956 р. Але й тут вони носять характер здебільшого як стилістичне удосконалення тексту. Зокрема М. Рильський знімав архаїзми, домагався більшої благозвучності тексту, уніфікував написання слів згідно нових правописних норм. Крім того, в останніх двох виданнях знято — «Кінець пісні...», що мало місце у виданні 1937 р. В окремих місцях змінена строфічна будова твору, але загальна кількість рядків не змінилась.

Щоб уявити, як працював М. Рильський над підготовкою другого видання «Орлеанської діви», наведемо кілька типових, на нашу думку, прикладів:

Пісня перша.

Видання 1937 р., с. 7.

Умів сси із скрипки витягати...

Видання 1956 р., с. 15; 1962 р., с. 13

Із скрипки вмів сеюї витягати...

Видання 1937 р., с. 9.

Мав замок пишній, що хоч би й кому.

Агнеса опинилася в ньому.

Видання 1956 р., с. 17.

Мав пишній замок, найрозкішнішу з осель.

У замок той приїхала Сорель.

Видання 1962 р., с. 14.

Мав замок, найрозкішнішу з осель.

У замок той приїхала Сорель.

Пісня чотирнадцята.

Видання 1937 р., с. 180.

«Так, я байстрюк», — рече йому француз...

Видання 1956 р., с. 172; 1962 р., с. 202.

«Так, я байстрюк», — на те йому француз...

Видання 1937 р., с. 181.

Таку подобу можемо ми взять,

Щоб теє одноборство змалювати.

Видання 1956 р., с. 173; 1962 р., с. 203.

Це порівняння можемо ми взять,

щоб мужне одноборство змалювати.

Пісня двадцять перша.

Видання 1937 р., с. 251.

Їх вожаям — Тальботові й Бедфорду...

Видання 1956 р., с. 237; 1962 р., с. 281

Їх ватажкам — Тальботові й Бедфорду...

Видаання 1937 р., с. 253.

До серця напі *цей совіт* припав...

Видаання 1956 р., с. 239; 1962 р., с. 283.

До серця напі *плаи такий* припав...

Все це дає підставу вважати видання «Орлеанської дівки» 1962 р. таким, що виражає останню волю автора перекладу. За ним і подається це впадня.

В коментарях М. Рильського до тексту поеми та до приміток Вольтера внесено лише певна уточнення.

З автографів перекладу поеми відомо лише два уривки. Це текст одинадцятої пісні поеми без двох останніх рядків. Мовні особливості автографа в порівнянні з виданням 1937 р. свідчать, що він належить до періоду роботи М. Рильського над першою публікацією перекладу. Автограф зберігається в Київському літературно-меморіальному музеї Максима Рильського. Другий автограф — це вісім коротеньких уривків (від одного до п'яти рядків), нових варіантів перекладу окремих місць з різних пісень поеми. Зроблені вони, на нашу думку, під час підготовки до друку видання 1956 р. Автограф цей зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. № 137, № 869).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Максим Рильський. 1947. Фронтиспіс.	
2. Максим Рильський під час перебування у Франції. 1957	96— 97
3. Максим Рильський в перекладачсн Діодором Бобирем. 1949	96— 97
4. Максим Рильський під час відпочинку. 1938	112—113
5. Обкладинка видання «Французькі класики»	112—113
6. Титульна сторінка видання «Орлеанська діва» . . .	112—113

ЗМІСТ

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ І ДРАМАТУРГІЇ XVII—XVIII ст.

Корнель

Сід. *Трагедія* 7 484

Мольєр

Мізантроп. *Комедія* 72 484

Расін

Федра. *Трагедія на 5 актів* 144 485

Буало

Мистецтво поетичне 198 487

Вольтер

Орлеанська діва 224 491

Примітки Вольтера 435

Коментарі М. Рильського 453

Примітки 483

Список ілюстрацій 494

Академия наук Украинской ССР
Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

*

МАКСИМ РЫЛЬСКИЙ

Собрание сочинений в двадцати томах

Художественные произведения

Томы 1—11

ТОМ ДЕВЯТЫЙ

ПОЭТИЧЕСКИЕ ПЕРЕВОДЫ

*

Составители и авторы примечаний
ЮЛИЯ ЛЕОНИДОВНА БУЛАХОВСКАЯ

ЛЕОНИД НИКОЛАЕВИЧ КОВАЛЕШКО

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Затверджено до друку вченою радою
Институту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР*

Редактор *О. Я. Безпальчук*
Художній редактор *Р. К. Пахолок*
Оформлення художника *Б. Й. Бродського*
Технічний редактор *Б. М. Кричевська*
Коректори *Л. П. Стеценко,*
В. М. Божок, С. О. Шулевська

Інформ бланк № 5673

Здано до набору 03 10 84 Підписано до друку 16.01.85
Формат 84×108₃₂. Папір друк № 1.
Звич нова гарн. Вис друк Фіз. друк. арк. 15,5+3 вкл.
Ум. друк. арк. 26,36. Ум. фарбо-відб. 26,36. Обл.-вид. арк. 27,9.
Тираж 14 960 пр. Зам. 4—2882.
Ціна 3 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкінга».
252057, Київ 57, вул. Довженка, 3
в Київській книжковій друкарні наукової книги.
252004 Київ 4, вул. Репіна, 4 Зам. Б-244.

SAFE 21.

REYKJAVIK 1914.